

Жаҳон АДАБИЁТИ

Арабий бақий, исфилмоий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 2 (153)

2010 йил, феврал

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

www.jad.uz

М У Н Д А Р И Ж А

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Николай РУБЦОВ. **Севаман қайинлар шовуллашини**.....3

НАСР

Болеслав ПРУС. **Фиръавн. Тарихий роман**.....14

Фёдор ДОСТОЕВСКИЙ. **Камбагаллар. Роман**.....51

БОБУРХОНЛИК

Сирожддин САЙИД. **«Юз оҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур...»** 93

НАВОИЙХОНЛИК

Абдумурод КЎЧИБОЕВ. **Навоий газаллари француз тилида**.....100

Турсун ТУРКАШ. **Шинжонда навоийхонлик анъанаси**.....103

ИНСОН ВА ТАБИАТ

Эсонғали РАВШАНОВ. **Оққуш сузган сув сулув. Бадиа**.....106

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Муҳаммад Усмон ЖАМОЛ. **Буюк донишманд**.....136

ҲАЁТ

Сергей МНАЦАКАНЯН. **Узлатда кечган умр**.....158

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Зухра МАМАДАЛИЕВА. **Шарқ адабиётида Симурғ тимсоли**.....160

ТАРЖИМА МАКТАБИ

Парда ҚУРБОНОВ. **Байроннинг «Шилён тутқуни» ўзбекча оҳангларда**.164

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ. **Умри боқий асарлар**.....169

Алимурод ТОЖИЕВ. **Миллат кўзгуси**.....171

МУТОЛАА

Сирожддин ҲАЙДАРОВ. **Севиб ўқишим боиси**.....174

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА.

Агата КРИСТИ. **Лорд Эжуорнинг ўлими. Роман**.....175

ТОШКЕНТ
ФЕВРАЛ

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Азиз САИД
Гулнора МУҲАММАДЁРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Абдулла АРИПОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Анвар ЖАББОРОВ
Абдулла ИСМОИЛОВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдурахим МАННОНОВ
Абдулла ОРИПОВ
Азимжон ПАРПИЕВ
Файрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ

Навбатчи муҳаррир А.ФАЙЗУЛЛАЕВ
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З.МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 2. 2010

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 23.03.2010 й. Бичими 70x100 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 2300 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2010 й.**

Николай РУБЦОВ

Севаман қайинлар шовуллашини...

ЭСИМДА...

Учгин, учавергин, умр елканим,
Ҳаёт уммонида тинма бир нафас.
Фақат йиллар ўтиб – қарилик маним
Букилмас вужудим дол қилмаса, бас!

Лекин хотиралар чулғаб дамо-дам,
Кўнглим тубларидан кетмаслар нари;
Гўё сузиб чиқар туман ичидан
Олис болаликнинг манзаралари...

Эсимда – ченада сирпанган қирлар,
Қиров ойналарга чизган нақшлар...
Эсимда – чорпаҳил, алпқомат эрлар
Куйлаган кўшиқлар, жайдари рақслар.

Эсимда – буғдойзор адир бағрида
Сергак юмронқозиқ – боқар мен сари;
Эсимда – кеч кузнинг саҳарларида
Жунжиккан қушларнинг ғамгин саслари.

У пайт сирли эди уфқлар – йироқлар,
Мўъжиза учрарди қадамда – ҳар он.
Энди улар барин ёдида сақлар
Қуюқ қайинзор ва арчазор ўрмон!...

---

*Русчадан
Мирпўлат МИРЗО
таржималари*

Николай РУБЦОВ 1936 йили Архангельск вилоятига қарашли Емецк қишлоғида дунёга келди. 1940 йили у туғилган оила Вологдага кўчади. Уруш бошланган йили отаси фронтга жўнайди ва шу йили жангларида ҳалок бўлади. Кўп ўтмай онаси ҳаётдан кўз юмади. Етим қолган гўдак болалар уйида тарбияланади. У ерда 7-синфни тамомлаб, Ўрмончилик техникумига ўқишга киради. Лекин денгизга бўлган кучли интилиши туфайли у бу ўқишни 2-курсидан ташлаб кетади. Ва бир муддатдан кейин “Архангельск” номли улкан юк кемасига ўтқар ёрдамчиси бўлиб ишга киради. Кичик жусса-ли ва нимжонлиги туфайли унга бу иш оғирлик қилади ва у олис Шимолдаги Кровск шаҳри тоғ-кимё техникумида ўқишни давом эттиради. Техникумда бирга ўқиган ўртоғининг эслашича: “Рубцов талабалар ўртасида ўтказиладиган қувноқ кечаларнинг ҳамisha фаол иштирокчиси бўлган, бу кечаларда у Есенин ва Бёрнс шеърларини ёддан ўқиган... Кўп кунла-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

ҚАЁҚҚА УЧАМИЗ?

—Хур, эркин бўламиз қушлардек, — дея
Шивирлайсан, кўнглинг орзуда ёқиб;
Бўрон шиддатини туясан гўё,
Уммон узра учган қушларга боқиб.

Бироқ орзунг қалбим ёндирмас тақир,
Гарчи тўла унда энг эзгу ҳислар.
Сен қушсан — парвози ўзгача, ахир,
Айтгин, қаёқларга учамиз бизлар?

УЙДАН ЧИҚИБ КЕТГАНДА

Шамолни севаман баридан кўпроқ!
Бўзлаши юракка солгайдир титроқ!
Ахир, ким унингдек тинмай оҳ тортар!
Оҳ тортгани сайин ҳасрати ортар!

О, шамол! Қулоғим остида зувлар!
Теграмда тирик жон мисоли увлар!
Бетаскин дард ила қалбинг тилар у,
Сенга дунё гамин сўйлай билар у.

Раҳмат, шамол! Аён англадим барин -
Ҳам азоб, ҳам таскин менга дардларинг!
Танишдир сендаги ҳар нола, ҳар ун!
Мен ҳам ташлаб кетдим уйимни бутун...

Гуссага лиммо-лим менинг ҳам қалбим,
Бироқ сендек бўзлай олгайми дардин?
Йўлим ҳеч унмайди — уфқлар хира.
Бироқ шамол увлар. Тин олмас сира..

НОН

Халтамга жойланди емишлар бутун...
Ширинлик ҳам солдим — керак, биламан.
Нонни олганим йўқ —

рини эртадан-кечгача шаҳар кутубхонасида ўтказиб, Гегель, Кант, Аристотель, Платонларнинг фалсафий рисоаларини мутолаа қилган...”

1954 йили ёзги таътил даврини у Тошкентда ўтказди ва бу ерда бир туркум шеърлар ёзади.

1956–59 йилларда эса Шимоллий флотда ҳарбий хизматни ўтайди. У бу даврда Сергей Есенин шеърляти билан яқиндан танишади ва Россия қалбини ўзича кашф этади.

Н.Рубцов 1962 йили Ленинград Адиблар уйида ёш шоирлар мушоирасида қатнашиб, шеър ўқийди. Бу ерда у Глеб Горбовский ва бошқа ленинградлик ижодкорлар билан танишади. Шоир шу йили 37 шеърдан иборат “Тўлқин ва қоялар” номли илк қўлёзма китобини 6 нусхада тайёрлайди. Бу қўлёзма китобга унинг сара шеърлари жамланган эди. Лекин бу тўплам дунё юзини кўрмайди.

1962 йили Н.Рубцов Адабиёт институтига ўқишга киради ва Москвадаги адабий тўғарақнинг фаол аъзосига айланади Кейинчалик “сокин лирика” оқимининг намояндалари бўлган С.Куняев, А.Передреев, В.Соколов ва И.Шклярский сингари шоирлар шу тўғарақдан чиққан эдилар.

Н.Рубцов Адабиёт институтини тугата олмайди. Ётоқхонадаги “жамоат тартибини бузганлиги учун” институтдан ҳайдалади. Гувоҳларнинг айтишича, у ётоқхона

Узоқ йўл учун
 Ўзимга юк қилиб нима қиламан!
 Бироқ оқсоч бувим тўхтатди мени,
 Эртани олдиндан кўргандек аён,
 Деди:
 – Болажоним, тингла гапимни,
 Оғирин солмаган ҳеч кимсага нон..

АЙИҚ

Нохуш садо ўрмон тинчини бузди,
 Овчи айиқ кўксин кўзлаб ўқ узди.
 Қадалди баданга қайноқ кўрғошин,
 Ўлдирмоқ бўлдилар не учун, ахир.
 Улкан айиқ ночор тўкди кўз ёшин:
 Йўқ эди-ку унинг гуноҳи тақир!
 Айиқ уйи томон кетди бағри хун,
 Ўз уйига бориб ўкрамоқ учун...

ҚАРҒА

Эски шох узра бир қарға ўлтирар,
 Кўзлари атрофга қараб мўлтирар.
 Кўринмас кўчада улов шарпаси,
 Чунки бошланмишдир аёз палласи.

У ёқдан-бу ёққа сакрайди шўрлик,
 Борми, ахир, бундан баттароқ хўрлик!
 Теварак-атрофда ушоғу дон йўқ,
 Қишдан паналайин деса имкон йўқ...

ҚАЛДИРҒОЧ

Чуввос солар кўкда қалдирғоч,
 Тушиб кетди ерга полапон.
 Қийқиришиб болалар қийғос,
 Тўпланишди қошига шу он.

Топиб келиб бир парча темир,
 Мен қабрча қаздим ер узра.

қаватларидаги классиклар –Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Блок суратларини ўз хонасига олиб киради ва стол атрофига териб қўяди. Курсдошлари унинг “Александр Сергеевич, сизнинг соғлигингиз учун!.. Михаил Юрьевич, сизнинг соғлигингиз учун!..” деб буюклар билан қадаҳ уриштираётгани устидан чиқишади. Эрталаб ётоқхона бошлиғи назоратида суратларни жой-жойига иларкан: “Ажойиб даврада ҳаётимда бир бор ўтиришга ҳам қўйишмади...”, дея тўнгиллайди..

Шоирнинг 1965 йили “Октябрь” журналида катта шеърини туркуми эълон қилинади. Икки йил ўтгач чоп этилган “Далалар юлдузи” номли шеърлар тўплами унга чинакам шухрат келтиради. 1968 йили шоир Ёзувчилар уюшмаси аъзолигига қабул қилинади.

1969 йили шоирнинг “Мудом қалбимда”, 1970 йили “Қайинзорлар кўшиғи” номли шеърини тўпламлари нашрдан чиқади.

Етимликда ўсган шоирга шахсий ҳаётда омад кулиб боқмайди. Шоир турмушни янгидан бошлаб, рўшнолик топмоққа умид қилади. Бироқ кўнгил боғлаган аёли унинг ҳаётига зомин бўлади.

Шоирнинг ўзи “мен ўларман қаҳратон қишда” деб каромат қилганидек, 1971 йили 19 январда ҳаётдан фожиали тарзда кўз юмади.

Бугунги кунда Н.Рубцов асарлари халқчил шеърини сифатида эҳтиром қозонган ва севиб ўқилмоқда.

Учар эди қалдирғоч гир-гир,
Ишонмайин бу ҳолга сира.

Фарёд чекди кўкда ноилож,
Қолди балки уйи беэга...
О, қалдирғоч! Шўрлик қалдирғоч,
Қарамадинг болангга нега?

ЧУМЧУҚ

Чирқиллашга ҳоли йўқ ҳатто,
Дилдирайди чумчуқ бечора.
Қор тагини титкилар гоҳо,
Топсам дея бир ушоқ, зора.

Дон топар у – демак саломат,
Шукур қилар омонлигидан.
Ҳеч кимсага қилмас маломат,
Аҳволининг ёмонлигидан...

ҚУЁН ҲАҚИДА

Қуёнга дуч келдим ўрмонда,
Қайтар эдим уйимга ёлғиз.
Қўрқиб кетган жонвор шу онда
Рўпарамда тош қотди, ҳолсиз!

Бир лаҳза у турди карахт, лол –
Тор кўринди дунё кўзига.
„Ҳайт!“ дея мен сас бердим алҳол,
Шўрлик шунда келди ўзига.

Сўнг ортига сакради шу он,
Чакалакзор эди яқинда.
Балки ётиб ўйлади қуён,
Ўзи ҳақда ва мен ҳақимда.

Оҳ тортди у овлоқда бетин,
Юрагида ғуссаси орта.
Чунки Мазай бободан кейин,
Қолмаганди дўсти бирорта.

ХОТИРОТ

Тинмас бунда бўронлар ҳаргиз,
Қиш қаҳридан тушмайди сира.
Кўринар бир ёғоч уй ёлғиз,
Учқунлаган қор ичра хира.

Эсимдадир юлдузлар бунда,
Нурин сочар эди равшан, хўб.
Эсимдадир, бўрилар тунда
Изғир эди ҳадиксиз, тўп-тўп.

Бари сингди йўқликка рўй-рост!
 Оғриқ туяр дилларим менинг!
 Бунча шошқин, бунча жарангос —
 Солиб учди йилларим менинг!

О, мен ҳамон кўзимни юмсам,
 Қўраман у кулбани тагин.
 Изғиринлар жунжиктирса ҳам,
 Жимирлайди юлдузлар ёрқин.

Тинмас унда бўронлар ҳаргиз,
 Қиш қаҳридан тушмайди сира.
 Қўринар бир ёғоч уй ёлғиз,
 Учқунлаган қор ичра хира...

ҚАРАҒАЙЗОР

Яна руҳим чирмар хаёллар,
 О, бу гўша — тенгсиз очунда!
 Кумуш еллар, оқтўш шамоллар
 Баҳслар қуриб тинмайди бунда.

Ўрис қавмин туққан қишлоқлар!
 Шовуллаган, о қарағайзор!...
 Қораяркан уфқ, ўтлоқлар,
 Қалбим менинг нурланар такрор.

Оvloқ туман меҳмонхонаси.
 Ўлтирибман ўқиб, ёқиб печ.
 Тун уйқусиз кечар, чамаси,
 Бундай пайтлар ухлаб бўлмас ҳеч!

Қандоқ ухлай, зулмат комидан
 Келар мозий саслари шоён
 Ва рўбарў деразалардан
 Қорга тушар шуълалар ҳамон.

Майли, бўлсин режалар бекор,
 Тонгда пушмон олсин қасдига,
 Қулоқ тутиб ётгум мен бедор
 Қарағайзор шовуллашига...

ТУНГИ ТАШРИФ

Итлар овоз берди бевақт, дафъатан,
 Тагин — ярим тунда, бу қандайин ҳол! —
 Кимнингдир шарпаси кўринди шу дам,
 Келарди далани кесиб бемалол...

Меҳмонлар йўқ эди — келишди мана,
 Қанча гурунг керак — тинглагин, яйра!
 Қирмиз барг толларнинг остига яна
 Шиnam жой тўшалди — бошланар байрам!...

Кечиргин сен бизни, ҳориган дала,
Сингил ё огадек кечиргин бизни:
Балки биз сўнгги бор қилиб ҳафсала,
Ловулатдик юрак гулханемизни.

Балки охирги бор таширимиз бу,
Балки биздан кейин келмаслар истаб...
Хазонрез боғ ичра — маъюс бир ёғду,
Барлар шивирлайди гамгин, оҳиста.

Жўшди дилда бир зум ҳислар талоши —
Юртим, фарзандингман, бўл мендан рози...
Биз яна отландик йўлларга шошиб,
Ортда қолиб кетди итлар овози.

ҚИШ КЕЧАСИ

Кимдир қабристонда инграр, оҳ тортар,
Кимдир тақиллатар эшикни бот-бот:
Ичкари киролмай ҳуноби ортар
Ва боқар дарчадан бир қиёфа — ёт.

Бўрон увиллаган тунда бемахал
Ким экан кулбамга йўлини бурган?
Ким экан кўрмоққа бунча зор, маҳтал,
Лекин бурчакларда беркиниб турган?

Бироқ оқсоч қуюн йўлдан нарида
Фарёд солиб қолар боладайин нақ.
Даҳшатли бир сир бор булар барида,
Тунги оҳ-нолалар бежизмас мутлақ.

Гичирлай бошлайди эски том тинмай,
Чироқни кўтариб ва ҳовучлаб жон —
Ҳайдаш учун ин қурган ажина-жинни,
Чиқаман зинадан мен чердак томон.

Қочади шарпалар бурчак-бурчакка...
— Ким у? — сас бераман титроқ ва бўғиқ.
Бошлар зина узра кимдир юрмакка,
Тушар-кўтарилар... Сира нажот йўқ!

Кимдир қабристонда инграр тун бўйи,
Кимдир қолиб кетар бўронда буткул...
Менга туюлади беркинган кўйи
Кимдир деразамга термилар нуқул...

НОМАЪЛУМ КИМСА

Ёғаетган қорда дилдираб
Борарди у уйсиз, оч, хаста.
Тақиллатди қишлоқ четида
Турган уйнинг эшигин аста.

Қўйишмади уни ичкари.
 Бир қўрс кампир тирғалди шу он
 Ва кўксидан уни итариб,
 Деди: – Дайди. Йўқ, ўғри, аён...

У кетди. Қор, уриб турган қор
 Йўллари босди қалинроқ!
 Бир пайт боқса олдинга абгор,
 Қаршисида – муз қотган қирғоқ!

Чўчиб тушди, ўзига келди.
 Кетди, аёз – ўнгдаю сўлда...
 У фарёдсиз, овозсиз ўлди,
 Билар эди ўлишин йўлда.

Кўмди еллар уни қор билан,
 Сўнг миш-мишлар тарқади ҳар ён.
 У ҳақида билган-эшитган
 Деди: – Дайди. Йўқ, ўғри, аён...

ХОТИРАМ ЛАВҲАЛАРИ

Йўқликка маҳкумдир ҳамма-ҳаммаси,
 Бироқ мен ортимга боқиб сўнгги дам –
 Туяркан юракда видо шарпасин,
 Эсларман юртимни, кўзларимда нам.

Ҳамон эсимдадир – қирғоқ четида
 Ҳовур пуркаб турган қора мўрчалар;
 Чана изи кумуш қорлар бетида –
 Ойдин кечаларда ажиб куй чалар.

Ўрилган буғдойзор жимжит, мунғайган,
 Сўнар яшил ўрмон галаёнлари;
 Уфққа талпинган қушлар сасидан
 Маёус, гамгин титрар кузак тонглари.

Сарғайган қирларга галалар пастлаб,
 Емиш илинжида қўнарлар сўнг бор.
 Гарчи топарлар дон, гарчи топмаслар,
 Йўл олис – ҳаяллаб бўлмайдим зинҳор.

Эсимда, денгизчи – бир кетган кўйи
 Хизматини ўтаб қайтган у, бешак.
 Эсимда, ҳаммомда гамлардан куйиб
 Ўзин осиб қўйган абгор бир эркак.

Хушхон кезган ёшлар – тин билмайин ҳеч,
 Тошар қалбларидан завқи-қувончи;
 Эски қалпоғига галат тўғноғич
 Тақиб олган эди кекса гармончи...

О, умр сафоси – ажиб армонлар,
 Орзулар, шодликлар, гамгин нигоҳлар...

Хамма-хаммасини қуюқ ўрмон ва
Яшил арчазорлар ёдида сақлар!

ТОНГ

Юксак қарағайзор учларин зарга
Чулғаркан қуёшнинг нури илк саҳар,
Дов-дарахт сояси тушиб сувларга,
Қишлоқ кўчасида ўйнар шуълалар.

Қаршиларкан мовий тонгни ҳамма тенг —
Тўларкан ҳовлилар хандон-жарангга,
Баланд тепаликка чиқаман-да мен,
Дунёни кўраман энг ёрқин рангда.

Кўркам от, паст томлар жазб этар мени,
То мудом уларга юрагим илҳақ.
Йўқотиб қўйсам гар бу гўзалликни,
Топа олмагайман ўзгасин мутлақ...

* * *

Энкайган ёғоч уй қароргоҳида —
Оқтан қайинларни оралаб хушҳол
Кезаман, мевалар териб гоҳида —
Кеч кузак шафағи товланганда ол.

Кўм-кўк, мовий осмон бағрида бу дам
Учади турналар солиб арғимчоқ;
Қайиқ из қолдириб сувда кумуш ранг
Жилар жимжит ўрмон ичига шу чоқ.

Ҳаво жунжиктирар ва соф — нақ биллур,
Қирғоқни қиёқлар ҳиди этмас тарк.
Дарахтда — бир лаҳза титрар-да масрур,
Ерга учиб тушар намхуш хазон-барг.

Оддий туйғулардан вужуд осуда,
Қалб эса қалқийди уфқдан нари, —
Кўм-кўк , мовий гумбаз осмон остида
Учаётган бир тўп қушлар сингари...

ҚОР ЁҒМОҚДА...

Қор ёғмоқда тинсиз гупиллаб,
Борлиқ оққа беланар обдон!
Юрак урар ажиб дукиллаб,
Маст бўлгандек худди шаробдан.

Оқарган тор йўллар четидан
Кумуш еллар эсарлар узун,
Қишнинг заррин зийнати билан
Фусунланар шаҳарча бутун.

Гўдакларга завқ улашар заб,
 Яшнаб кетар ҳатто дов-дарахт;
 Гўё бутун Россия бўйлаб
 Ёгар қормас – ёгар бир фараҳ.

Қор ёғмоқда – юрагим, алқа!
 Заррасида гўзаллик нақши,
 Ҳаёт гоҳо шифодир қалбга...
 Баъзан шундоқ бўлгани яхши!

ТУҚҚАН ЮРТДА БИР КЕЧА

Юксак ўсган эман ва зангори кўл,
 Ҳар ёнда соялар тўкис, хотиржам.
 Бунда жимлик ҳоким ва ҳаловат мўл,
 Табиат кўрмаган ҳеч бир заҳа-ғам.

Бу замин осмони сокин шу қадар,
 Томни титратмаган тунлар қалдироқ!
 Эшитилар бир барг қилт этса агар,
 Бундан эпкиларнинг жунбуши йироқ.

Укки сайраб қолар аҳён ва аҳён...
 Мен-ку қайтиб келдим – кечмиш ҳеч қайтмас.
 Нима ҳам қилардик! Ушбу ажиб он,
 Бир неча лаҳзага узайса гар, бас.

Токи юрак ғамни унутсин мутлақ –
 Борлиқда фароғат бўлсин мужассам;
 Гўё сен бахтга ҳеч эмассан илҳақ,
 Гўёки кўзларинг бўлмагай ҳеч нам.

Бутун борлигини ажиб бир ғусса
 Комига сўроқсиз тортар шу они,
 Бамисли сокин шом ойдин бир шуъла
 Чулғай бошлагани янглиғ дунёни...

* * *

Табиатнинг ажиб кошонасида –
 Гавжум қайинларнинг сояси аро
 Жилдиарар найсоний сувлар осуда,
 Таралар гилдирак саслари гоҳо.

Дарё ёқасида кексайган уйлар
 Чулғанади ҳарир туманлар ила...
 Руҳингни чулғайди адоқсиз ўйлар
 Ва бир ажиб ғусса озурда қилар !

Фараҳдан бир нафас, мунаввар шуур!
 Бироқ вужуд нега титрайди шу он?
 Қовжираб тўкилар чечаклар бир-бир –
 Зулматда оқариб кўринган аён.

Ва бир хилватдаги исмсиз қабр
Фикринг олиб учар йироқ-йироққа.
Ярим тун – самони маъсум этган нур
Солади қалбингни хазин титроққа...

ЭЛЕГИЯ

Қоқдим бир чўнтакни – унда ел ўйнар,
Қоқдим иккинчисин – эҳ, бўм-бўш у ҳам.
Чиройли фақрлар, о, зўр фикрлар –
Кетдилар қайгадир олмоқ учун дам.

Бироқ унутгум мен турмуш захрини,
Шамолга чиқаман бошяланг, юпун –
Кечган йилларимнинг ҳасратларини
Қолган сочларим-ла юпатмоқ учун.

Тўкилар ўйларим қўлимдан қумдек,
Оёғим остидан сирғалар ёшлик.
Ботувчи ҳар бир кун умрагидир чек,
Сурурсиз дамлардан – кўнгилда ғашлик.

Қоқдим бир чўнтакни – унда ел ўйнар,
Қоқдим иккинчисин – ўйларим маҳзун...
Бир кун машҳур бўлиб кетсам мен агар,
Бораман Ялтага дам дам олмоқ учун...

ОҚ ҚАЙИН

Севаман қайинлар шовуллашини,
Боқаман улардан учган хазонга.
Сездирмай артаман кўзим ёшини –
Ва теран титроқлар тушади жонга.

Хотирам беизн уйғонар шу он,
Мудроқ шууримга талотум ташлар.
Кимдир ушбу дамлар дардли ва шоён
Гўёки севгидан шивирлай бошлар.

Билдим, инсон ризқи ҳасратдир тайин,
Қалбни жунжиктирар аламнок кунлар.
Қайин шовуллайди зотан шундайин –
Онам қабрида ҳам таратиб мунглар.

Ёв ўқи маҳв этди отамни жангда.
Ёдимда қайинзор, четанли қўрғон –
Совуқ куз ёмғири хониш қилганда
Учар сариқ барглар аридек гужғон...

О, Русь, қайинларинг севаман бирам!
Сен-ла бирга ўсдим – ёшлиқдан ғамдош.
Шу боис қуруқшаб қолган кўзимдан
Ёноқларим узра оқар бехос ёш...

БАРГЛАР ТЎКИЛДИЛАР...

Барглар тўкилдилар
  терақдан дув-дув,
Қаҳрабо эпкинлар эдилар такрор.
Сен у хазонлар деб чекмагин қайғу,
Менинг муҳаббатим асрагин, дилдор!
Дарахтлар яланғоч қолсинлар, майли,
Қарғама елларни хазон чоғида!
Ахир,
  ким ҳам айбдор эпкин туфайли
Дарахтдан баргларнинг узилмоғида?

* * *

Мен кўнглимга ахтариб таскин,
Бас, кетгайман ушбу дунёдан.
Майли, мени узоқ излашсин
Устимдаги ғамгин дарёдан.

Майли, жаннат этсинлар ваъда
Ва фароғат — қўллардан келмас.
Менга керак на уй, на қулба,
Энди гул ҳам мен-чун шарт эмас...

Болеслав ПРУС

ФИРЪАВН

Тарихий роман

БИРИНЧИ КИТОБ

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Олдинги ой тугаб, июлнинг ярмига тўғри келувчи паопи ойи бошланди. Нил сувининг кўкимтирлиги йўқолиб, дастлаб оқ, кейин қизил тусга кира бошлади, сув кўпайгандан-кўпайди. Шоҳнинг Мемфисдаги сув ўлчагичи сал кам икки одам бўйини кўрсатди. Нил эса кунига икки қаричдан кўтарилиб борарди. Пастликлардаги ерларни сув босди, баланд жойлардаги зиғир, узум ва пахталарни тезлик билан йиға бошладилар. Эрталаб қуриб турган ерларда кечга томон тўлқинлар мавжланарди.

Гўё дарё тубида кўринмас ўпқон айланаётгандай эди. Тўлқинлар сапчиганидан омов билан ер ҳайдаётган сингари палахса кўпиклар сув юзида эгатлар ҳосил қилади-да, юзанинг тиришини бир лаҳза ёзгач, уни ўпқон яна ўрай бошлайди. Тўлқинлар такрор сапчийди, кейин сувни текислайди, ўпқон ўрайди. Кўпиклардан тепаликлар ясаб, дарёни пуфлагандан-пуфлайди. Шундай қилиб, сувлар қуруқ ерларни эгаллайди. Бир тўсиқнинг чўққисини эгаллаган дарё ундан ўтиб, қуёшда куйиб хок бўлган гиёҳларни тўзитиб, пастликлар томон интилади ва ойсимон кўллар барпо қилади.

Гарчи сув сатҳининг учдан бири кўтарилган бўлса ҳам, соҳиллар сув остида қолиб улгурган эди. Тепаликлардаги ҳовли-жойлар соат сайин оролларга айланар, авваллари бу оролчаларни кичик ариқчалар ажратиб турган бўлса, улар аста-секин кенгайиб қўшни ҳовлиларни бир-биридан батамом ажратиб қўяди. Ишга пиёда чиққан одамлар бундай пайтларда уйларига қайиқларда қайтадилар.

Одамлардаги қайиқ ва соллар тобора кўпая боради. Бир қайиқда балиқ овлашса, бошқасида дон ёки ҳайвонлар ташийди, учинчисида таниш-билишларникига меҳмонга боришиб, Нил сувларининг кўпаяётганини маълум қилдилар. Ўрдаклар галасидек, гоҳо бир жойга тўпланиб қолган қайиқлар Юқори Мисрдан тош юклаб келаётган катта соллар уфқда пайдо бўлиши билан тирқираб кетадилар.

Осмон шиддатли сув шовқинию безовта қушлар қичқирғига, одамларнинг қўшиғига тўлган эди. Нил кўтариляптими, демак дон керагидан ҳам ортиқча бўлади!

Давоми. Боши ўтган сонда.

Валиаҳднинг уйига қилинган ҳужум бир ой давомида тергов қилинди. Амалдор ва миршаблар тушган қайиқлар ҳар куни бирор ҳовли ёнида тўхтади. Улар одамларни ишдан қолдириб сўроқ қиладилар, калтаклайдилар. Кечга томон Мемфисга кетаётган қайиқ иккита бўлади: бирида амалдорлар, иккинчисида ҳибсга олинганлар.

Шундай қилиб бу ишга тортилганлар уч юз кишидан ортиб кетди. Лекин уларнинг ярми ҳеч гапдан хабари йўқ, ярмисини эса қамоқхона ёки тош конларига бадарғалик кутарди. Аммо ғалвани бошлаганлар ва оломонни тарқатиб юборган қоҳин ҳақида ҳеч нарсани билиб бўлмади.

Шаҳзода Рамсеснинг феъл-атворида бир-бирига қарама-қарши бўлган аломатлар бор эди. Унинг шерга монанд шиддати, буқадек қайсарлиги бўлса ҳам тиниқ фикр, адолат туйғусига эга эди.

Олиб борилаётган тергов ишлари ҳеч қандай натижа бермаётганини кўриб, бир сафар Мемфисга ўзи борди ва қамоқхонага кирмоқчилигини айтди.

Тепалик устига қурилиб, атрофи баланд девор билан ўралган қамоқхона тош, гишт ва ёғочдан тикланган эди. Аслида бу кўринган манзара қамоқхона эмас, дарвоза ёки қамоқхона хизматчилари яшайдиган жойлар бўлиб, маҳбуслар тош қопланган зиндонларда ётардилар.

Қамоқхона ҳовлисига кирган шаҳзода қандайдир маҳбусни ювинтириб, овқатлантираётган бир тўп аёлларни кўрди. Қоқ суяк бўлиб қолган яланғоч одам ерда ўтирар, оёқ-қўллари тўртбурчак тахтанинг тўрт жойидан очилган тешиклардан ўтказиб маҳкамланган, шу тахта кишан вазифасини ўтарди.

— Бу бечора қачондан бери азоб тортади?—сўради валиаҳд.

— Икки ой бўлди, — жавоб берди кузатувчи.

— Ҳали узоқ ётадимми?

— Бир ой қолди.

— Нима гуноҳи бор?

— Солиқ йиғувчи амалдорни ҳақоратлаган.

Шаҳзода бошқа томонга юз ўгириб, аёллар ва болалардан иборат бир тўп одамга назар ташлади. Улар орасида бир чол ҳам бор эди.

— Булар ҳам маҳбусларми?

— Йўқ, олийҳазрат, улар бўғиб ўлдиришга ҳукм қилинган жиноятчининг оила аъзолари. Ҳукм ижро қилинганидан кейин жасадни олиб кетиш учун келишган. Ана, уни қатлга олиб кетишяпти, — деди тўпланганларга ўгирилиб, назоратчи:— Бироз сабр қилинглар, азизлар, ҳозироқ жасадни беришади, — деди.

— Ташаккур, ҳурматли жаноб, — жавоб берди жиноятчининг отаси. — Уйимиздан кеча оқшомда чиққан эдик. Далада зиғиримиз қолиб кетди, бу ёқда дарё суви кўтарилиб боряпти!..

Шаҳзоданинг ранги ўчиб, тўхтади.

— Менга авф этиш ҳуқуқи берилганини биласанми, — деди у назоратчига.

— Ҳа, эрпатор, — деди назоратчи таъзим билан, кейин қўшимча қилиб деди:

— Қонунга биноан бу ерга ташрифинг шарафига жазони юмшатишинг мумкин. Лекин жиноятчилар дин ва давлатга қарши жиноят қилмаган, қамоқда ўзларини яхши тутган бўлсалар. Бундай одамларнинг рўйхати бир ой ичида оёқларинг остида бўлади.

— Ҳозир бўғиб ўлдиришинг керак бўлган одам менинг марҳаматимдан фойдалана оладими?

Назоратчи қўллари икки томонга ёзиб таъзим қилди.

Улар йўлда давом этдилар. Бир неча бўлмаларни айланиб ўтишди. Қоқ ерда ёғочдан ясалган қафаслар ичида маҳқумлар қаторлашиб ётардилар. Биноларнинг биридан даҳшатли қичқирқ эшитилар, афтидан кимнингдир иқрор бўлишини талаб қилиб, уни урмоқда эдилар.

— Уйимга ҳужум қилганларни кўрсатинг,— деди бу даҳшатлардан титраб қолган валиаҳд.

— Улар уч юздан ортиқроқ.

— Гумондорлиги аниқ деб ҳисобланганларни танлаб, менинг иштирокимда сўроқ қилинлар. Лекин улар мени билишмасин.

Назоратчи тахт ворисини сўроқ ўтказилаётган хонага бошлади. Шаҳзода назоратчига ўз жойига бориб ўтиришни тайинлаб, ўзи устун орқасига ўтиб жойлашди.

Тез орада озиб-тўзиб кетган, кўзлари бефарқ, сочлари ўсган айбланувчилар бирин-кетин пайдо бўлишди.

— Тутмос,— деди терговчи уларнинг бирига,— мўтабар валиаҳднинг уйига қандай қилиб бостириб кирганини айт.

— Осирис юлдузи олдида тургандек ҳақиқатни айтаман.— Бу воқеа Нил сувлари кўтарила бошлаган куннинг оқшоми эди. Хотиним менга: «Юринг, тепаликка чиқиб Мемфисдан чироқлар билан бериладиган хабарни кутамиз» деди. Биз баландликка чиқдик. Ҳақиқатдан ҳам Мемфисдан туриб ёқиладиган машъалалар у ердан яхшироқ кўринади. Шу пайт хотинимнинг ёнига бир аскар келиб, деди: «Юр, боққа кириб узум ёки ул-бул еймиз». Хотиним аскар билан кетганида менинг жаҳлим чиқди ва девордан ўтиб улар билан баравар кетавердим. Одамларнинг валиаҳд уйига тош отгани ё отмаганини, тўғриси айтсам, кўрмадим. Чунки қоронғиликда дарахтлар ортини кўриб бўлмас эди.

— Хотинингни аскар билан қандай қўйиб юбординг?— сўради терговчи.

— Нима ҳам қила олардим? Ахир ўйлаб кўринг, марҳаматли жаноб, у оддий эркак эмас, олампаҳоҳнинг аскари, жангчиси-ку!

— Сизлар билан гаплашган қоҳинни кўрдингми?

— У қоҳин эмасди,— ишонч билан жавоб берди деҳқон.— У худо Хнумнинг ўзгинаси эди. Негаки, у дарахт ичидан чиқди, боши худди қўйнинг бошига ўхшарди.

— Сен ўз кўзинг билан кўрдингми, боши қўйнинг бошига ўхшармиди?

— Кечирасиз, ўзим кўрдимми, одамлар айтдими—яхши эслолмайман. Хотинимнинг ташвиши билан ақлим жойида эмас эди.

— Сен тош отдингми?

— Нимагаям тош отардим, эй менинг ҳаёт-мамотим? Мободо, тош хотинимга тегса, менга бир ҳафта тинчлик бўлмас, агар аскарга теккудек бўлса, у қорнимни ёриб ташлаган бўларди. Ахир мен оддий одамман, у бўлса, абадий яшовчи хожамизнинг аскари.

Устун ортида ўтирган валиаҳд ишора қилди. Тутмосни олиб кетишиб, Анупуни киритишди. У ўрта бўйли деҳқон бўлиб, елкасида калтак излари кўриниб турарди.

— Қани айт-чи, Анупу,— деди терговчи,— валиаҳднинг боғига қандай ҳужум қилишди?

— Эй қуёшнинг кўзи, донишлик хазинаси!— деди деҳқон,— ўзинг яхши биласанки, ҳужумни мен уюштирмаганман. Фақат қўшним ёнимга келиб: «Юр, Анупу, Нил тошяпти», деди. Мен: «Тошяпти-микин?» дедим. У бўлса: «Эшакдан ҳам нодонроқсан, агар эшак бўлганда ҳам дарё бўйидаги қўшиқларни эшитган бўларди, сен эса

эшитмаяпсан», деди. Шунда мен унга: «Нодонлигим, ўқимаганимдан, лекин куй бошқа, сувнинг тошиши бошқа», дедим. У шундай жавоб қилди: «Агар сув тошмаганида одамлар хурсандчиликдан куйламаган бўлардилар». Шундай қилиб биз тепаликка чиқдик. Биз боргунча чолгучилар қочиб улгуришган, боққа тош отишарди.

— Ким отди?

— Мен кўрмадим. Улар деҳқонларга эмас, кўпроқ ўликларни мўмиёловчиларга ўхшардилар.

— Коҳинни кўрдингми?

— Ижозатингиз билан айтсам, у киши коҳин эмас, умринг узун бўлгур валиаҳднинг уйини қўриқловчи арвоҳга ўхшарди.

— Нега энди арвоҳга ўхшатдинг?

— Чунки у дам кўриниб, дам кўринмай қоларди.

— Эҳтимол уни оломон тўсиб қолгандир?

— Тўғри, ҳар замонда одамлар тўсиб қолардилар, лекин у ҳам гоҳ баланд, гоҳ паст бўлиб турарди...

— Агар у тепаликка чиқиб-тушиб турган бўлса-чи?

— Чиқиб-тушиб турган бўлиши ҳам мумкин. Эҳтимол унинг бўйи чўзилиб қисқариб тургандир. У буюк мўъжизакор эди. У: «Ҳозир Нил тоша бошлайди», дейиши биланоқ ҳақиқатдан ҳам дарё тошишни бошлади.

— Сен тош отдингми, Анупу?

— Тахт ворисининг боғига тош отишга қандай журъат қилайин?.. Ахир мен оддий деҳқонман, шаккоклик қилсам қўлларим қуриб қолмайдимми?

Шаҳзода сўроқни тўхтатишни буюрди. Айбланаётганларни олиб кетишгандан кейин терговчига мурожаат қилди:

— Кўпроқ гумон қилинганлар шуларми?

— Ори рост, олампаноҳ,—деди терговчи.

Агар шундай бўлса ҳаммаси бугуноқ озод қилинсин. Муқаддас Нилнинг тошишини томоша қилмоқчи ёки мусиқа эшитмоқчи бўлганларни қамоқда тутиб туриш мумкин эмас.

— Сенинг тилинг ҳақиқатни сўзлайди, эй шоҳ ўгли,—деди терговчи,—менга энг кўп айбдорларни топиш буюрилгани учун шуларни саралаб олдим. Аммо уларга озодлик беришга ожизман.

— Нега?

— Мана бу сандиққа қара, мартабали шаҳзода. У мана шу иш бўйича папирус қоғозларига ёзилган далолатномаларга тўла Мемфис суди ишнинг бориши ҳақида ҳар куни маълумот олиб, фиръавнга маълум қилиб боради. Агар улар озод қилиб юборилса, шунча олим мирзалар ва амалдорларнинг меҳнатлари зое кетмайдимми?

— Ахир улар бегуноҳ-ку!—хитоб қилди шаҳзода.

— Аммо ҳовлига ҳужум қилинган-да, демак жиноят ҳам аниқ. Жиноят бор жойда жиноятчи ҳам бор. Ким ҳокимият қўлига тушиб, унга далолатнома ёзилган бўлса уни натижасиз қолдириб бўлмайди. Баққолик дўконида одамлар еб-ичганига тўлайдилар, бозорда одамлар нимадир сотиб, нимадир оладилар, далада экин экади ва ўриб оладилар, мақбараларни зиёрат қилганлар руҳлардан мадад оладилар. Мободо, кимдир судга келган экан у жазоланмаса, манзилига етмай орқасига қайтиб кетган йўловчига ўхшаб қолмайдимми?

—Ақлли гап айтдинг, — жавоб қилди валиаҳд.—Лекин айт-чи, Фиръавн онҳазратлари ҳам бу одамларни озод қила олмайдимми?

Терговчи кафтларини жуфтлаб, таъзим қилди.

—Худога тенглашган зот нимани хоҳласа қилиши мумкин: айбланувчиларни, ҳатто ҳукм қилинганларни бўшатишми, жиноятлар

бўйича ёзувларни йўқотиб юборишми. Лекин оддий одам томонидан қилинган бундай ҳаракат шаккоклик бўлур эди.

Шаҳзода терговчи билан хайрлашар экан, назоратчига айбдорларни ўз ҳисобидан яхшироқ овқатлантиришини тайинлади. Кейин машъум бу ишни тўхтатишни фиръавндан сўрамоқ учун тошаётган дарёнинг нариги қирғоғи томон қайиқни бурди.

Бироқ шу куни подшоҳнинг диний маросимлари ва вазирлар билан мажлислари кўпайиб кетганидан валиаҳд у билан учраша олмади. Шундан кейин саройга ҳарбий вазирдан кейинги ўринда таъсир ўтказадиган олий мирзага мурожаат қилди. Мемфис ҳарамларининг бирида коҳинлик қилувчи бу кекса амалдор шаҳзодани тавозе билан, лекин совуқ қабул қилди. Унинг гапларини эшитиб бўлгач, жавоб қилди.

— Шундай арзимас нарсалар билан жанобимизни безовта қилмоқчи бўлганинг мени ҳайрон қолдирди. Бу илтимосинг гўё далага ёпирилган чигирткаларни ўлдирмасликни сўраш билан баробардир.

— Ахир улар айбсиз одамлар-ку!..

— Биз, жаноби олийлари, буни билмаймиз. Зеро гуноҳқорми, йўқми — қонун ҳал қилади. Лекин менга шу нарса аёнки, одамларнинг бегона боққа бостириб киришларини давлат кечирмайди, устига-устак бу ҳаракат вориснинг мулкига чангал солган билан баробардир.

— Сен ҳақсан, албатта. Аммо айбдорлар қани?—сўради шаҳзода.

— Айбдорлар топилмаган жойда ҳеч бўлмаса жазо топилиши керак. Жиноят эмас, балки ундан кейинда турувчи жазо одамларни ақлли қилади, жиноят қилмасликка ўргатади.

— Билишимча,—унинг гапини бўлди шаҳзода,—илтимосимни онҳазратга етказишни хоҳламайсан.

— Тилингдан дониш сўзлар тўкиляпти, эрпатор,—жавоб қайтарди амалдор. — Мен жанобимга ҳоқимият обрўсини тўкиши мумкин бўлган маслаҳатни ҳеч қачон бермайман.

Шаҳзода ҳайратдан толиққан ҳолда уйига қайтди. У бир неча юзлаб одамлар адолатсизликка учраганини, уларни вайрона остидан тортиб чиқара олмагани сингари кутқариб бўлмаслигини ҳис этарди.

«Бу залворли юкни кўтаришга қўлларим нимжонлик қилади»,—ўйлади у, юраги сиқилиб.

Биринчи марта ўз иродасидан ҳам каттароқ куч борлигини идрок этди. Давлат манфаатига ҳатто қудратли фиръавн ҳам итоат қилади, демак валиаҳд ҳам бунга кўникиши керак.

Оқшом чўқди. Рамсес хизматкорига ҳеч кимни қабул қилмасликни тайинлаб, бўлмадаги айвонда сайр қилар экан, ўйларди: «Бу—дахшат!.. Ҳарбий юришларда енгилмас Нитагорнинг қўшинлари ҳам тумтарақай бўлиб кетди. Бу ерда эса қамоқхона назоратчиси, суд терговчиси ва олий мирза йўлимга ғов бўлишди. Улар кимлар? Отамнинг—умри узоқ бўлсин—малайлари. Хоҳлаганида уларни қулга айланттириши ёки тош конларида ишлаш учун юбориши мумкин. Нега отам айбсизларни авф этолмайди?.. Давлат шуни талаб этадимми?.. Давлат ўзи нима?.. У нима ейди, қаерда ухлайди, ҳамма қўрқадиган қўллари, қиличи қайда?..»

У дарахтлар орасидан боққа разм солди. Тепалик устидаги иккита тош кўриқчилар машъаласига нигоҳи тушди. Шунда унинг хаёлига «соқчилар умуман ухламайдилар ва ҳеч қачон овқат емайдилар, лекин яшайверадилар», деган фикр келди. Қадимги енгилмас тош кўриқчилар Буюк Рамсес ўрнатган қудратли ҳукмдорларга ўхшаганлар.

Шунақанги юзлаб метинга ўхшаш кўриқчилар—пилонларни жойидан силжитиб қўйилса-чи? Миср хавфсизлигини ҳимоя қилаётган анави соқчилардан мингасининг ҳушёрлиги чалғитилса-чи? Буюк Рамсес ва бошқа қудратли ҳукмдорлар томонидан қолдириб кетилган ва йигирмата сулола тан олиб, муборак қилган қонунлар бузилса-чи?

Рамсеснинг кўз олдида у ҳали тушуниб етмаган, давлат деб аталган улкан тимсол намоён бўлди. Давлат Амон ва Фива ҳарамларидан ҳам улуғворроқ. Хеопс эҳромидан ҳам юксакроқ, Сфинксдан ҳам қадимийроқ, метиндан ҳам мустаҳкамроқ нарсадир.

Кучоқ етмас, лекин тасаввурларга сиғмас бу бинода одамлар ҳарсанглар тирқишларидаги чумолиларни эслатади, фиръавн эса бу бино деворига бир гишт қўйиб кетишга улгурган меъморга ўхшайди. Деворлар эса авлоддан-авлодга ўсиб боради, бинолар эса бузилмай турaveraди.

У, шоҳ ўғли ўзини ҳеч қачон ҳозирги дақиқадагидек заиф сезмаган эди. Унинг нигоҳлари Нил устидаги фиръавн саройларидаги арклар, гарчи туман қоплаган бўлса-да, савлат тўкиб турган Мемфис ҳарамларининг соялари орасида тентирарди.

Шу пайт шоҳлари айвонга туташиб кетган дарахтлар ортидан товуш эшитилди:

— Қайгуларингни биламан ва сени ёрлақайман. Айбланаётган деҳқонларни суд озод қилмаса ҳам, уларнинг ишини тўхтатади, гумондорлар ўз кулбаларига омон-эсон қайтадилар. Бунинг учун мулкиндаги иш бошқарувчи ҳужум ҳақидаги шикоятни қўлламаслиги керак.

— Хўш, шикоятни иш бошқарувчим қилганмиди? — сўради ҳайрон бўлган шаҳзода.

— Ҳа. У шикоятни сенинг номингдан берган. Лекин у судга бермаса, демак жабрланувчи йўқ, деган гап. Жабрланувчи бўлмаган жойда шикоят ҳам йўқ, бўлади.

Буталар орасида шитирлаш овози эшитилди.

— Тўхта! — хитоб қилди Рамсес. — Сен кимсан?

Ҳеч ким жавоб бермади, лекин тепа қаватдаги сўнаётган машғалага ўхшаган, тарашланган бош қоплон териси кўрингандай бўлди.

— Коҳин!.. — пичирлади валиаҳд. — У нега яширинади?

Шу заҳотиёқ ҳаёлига коҳин судга халақит берувчи ҳозирги маслаҳати учун жонидан айрилиши мумкинлиги келди.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Рамсес туннинг анчагина қисмини безгак тутгандай титраб ўтказди. Унинг кўз олдида давлат гоҳ мустаҳкам ва қат-қат деворлар кўринишида, гоҳо шу деворлар орасидан чиқиб олишни бир сўз билан ифодалай оладиган коҳин қиёфасида намоён бўларди. Шу тариқа унинг олдида иккита қудратли куч гавдаланди: тахт вориси бўлишига қарамай, у ҳали ҳам тушуниб етмаган давлатнинг манфаатлари ва уни янчиб ташлаб, ўзига бўйсундирмоқчи бўлган коҳин оқсуяклардир.

Бу тун оғир кечди. Шаҳзода хос хонасида у ёқдан-буёққа бориб келар экан, ўзини ўзи саволга тутди: у сўқир эдимми, эси пастлигини ва ҳеч ким эмаслигини кўрмоқ учун кўзи бугун очилдими? Бугун онасининг панд-насихатлари, отасининг ирода изҳор этишидаги қаттиққўллиги, ҳатто вазир коҳиннинг чўрткесарлиги ҳам бошқа мазмун касб этди.

«Давлат ва коҳинлар!..»—такрорларди тушида, совуқ терга ботиб.

Бу кеча Рамсеснинг кўнглида униб етилган фикрларни осмон танг-рилари билганларида нималар бўлардидек. Балки фиръавн бўлиб, бошқалардан энг бахтиёр, узоқроқ подшоҳлик қилган бўлармиди. Балки ер ости ва устидаги ҳарамларнинг тош деворларига ўйиб ёзилган битиклар шон-шухратга буркаган авлодлар давригача етиб келармиди. Эҳтимол, у ва унинг сулоласи тахтдан айро тушмаганида, Миср буюк силкинишлар ва энг оғир даврларни бошидан кечирмасмиди.

Тонгдаги қуёшнинг нурлари шаҳзода шууридаги шарпаларни тарқатиб юборди. Кейинги кунларда давлат манфаатларининг мустаҳкамлиги тўғрисидаги фикри аввалгилардан кескин ўзгарди.

Рамсеснинг қамоқхонада бўлиши маҳбусларга ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Бу ҳақда терговчи Олий Ҳакамни хабардор қилди. Ҳакам ишни кўриб чиқиб, айрим маҳбусларни ўзи шахсан тергов қилди, бир неча кун ичида уларнинг кўплари озод этилди, қолганларининг ишларини кўриш тезлашди. Даъвогар судга келмаганлиги туфайли шаҳзода ҳовлисига ҳужум қилганлик ҳақидаги иш ёпилди ва айбланувчиларнинг ҳаммаси озод қилинди.

Тўғри, агар қонун бўйича даъвогар судга келмаса, ворис ҳовлисининг бошқарувчисига иш кўзғатилиши ва керак бўлса, айбдорларга бериладиган жазо бошқарувчига қаратилиши мумкин. Бу ҳақда ҳакамлардан бири фикр билдиришига қарамай, ишни босди-босди қилишди.

Бу ҳақда хабар топган Рамсес олий мирзага борди ва табассум билан сўради:

— Қалай, мўътабар зот, айбсизларни озод қилдингиз, улар тўғрисидаги ишни шаккоклик билан ёпдингиз. Шунга қарамай, ҳокимият обрўси тушмади-ку?

— Азизим шаҳзода,— одатдаги хотиржамлик билан жавоб берди олий мунший,— сен бир кўлинг билан шикоят бериб, иккинчиси билан қайтариб олишингни тасаввур қилган эдим. Қора халқ фиръавн ўғлини таҳқирлаганида бизнинг вазифамиз айбдорларни жазолаш эди. Модомики, сен кечирган экансан, давлат бунга қарши турмайди.

— Давлат!.. Давлат!.. — такрорлади Рамсес. — Давлат бу — биз, — кўшимча қилди у кўзларини ярим юмганича.

— Тўғри, давлат бу — фиръавн ва унинг содиқ хизматкорлари, — жавоб қайтарди мунший.

Шаҳзода онгида уйғонаётган қудратли, лекин ҳали аниқ бўлмаган тасаввурларни тарқатиб юбориш учун шу гапнинг ўзи кифоя қилди. Шундай қилиб, давлат — бузиб бўлмайдиган девор эмас экан. Ҳар бир ҳукмдор биттадан гишт қўйиб кетаётган пайтда деҳқонми, тахт ворисими — ким бўлмасин, гиштар орасига хоҳлаганича қум солиб кетиши мумкин экан. Бу бинода турлича: кучлилар ва заифлар бор, кучлиларга эса анчагина кенг йўллар бор экан.

— Агар шундай бўлса, — хулоса қилди шаҳзода, — ўзимга ёққан тартибни жорий этаман.

Шаҳзода икки кишини қиёслади. Бири шаҳзодага қул бўлгани учун жонини беришга тайёр бўлган, кейин озод қилинган ҳабаш ҳамда нотаниш коҳин.

«Агар менда шундай одамлардан кўпроқ бўлганида Миср ва ундан ташқарида ҳам иродама маълум бўлар эди!» — деди шаҳзода ўзича ва коҳинни зудлик билан қидириб топишга қарор қилди.

Шаҳзода уйига ҳужум қилганларни тўхтатиб қолган одам коҳин бўлгани аниқ. У қонунларни аъло даражада билибгина қолмай, оломонни бошқара олади ҳам.

— Бебаҳо одам!.. Уни топишим шарт...

Шундан кейин Рамсес чоғроқ қайиққа эшкакчини ўтқазиб, деҳқонларнинг кулбаларини ва ўз ҳовлиси атрофини айлана бошлади. Яктак устидан камзул кийиб, узун ярмали ясама соч таққани учун дарё сувининг кўтарилишини кузатаётган муҳандисга ўхшаб кетарди.

Суриштирувда деҳқонлар унга сув кўтарила бошланган кунга тааллуқли маълумотларни жон-дили билан айтиб берардилар. Имкони бўлса каналлардан сувни ҳавозалар билан эмас, бошқа воситалар билан тортиб олишни илтимос қилардилар. Шунингдек, улар валиаҳд ҳовлисига қилинган ҳужум ҳақида гапириб, тошни кимлар отганини билмасликларини айтдилар. Оломонни тинчлантирган коҳин ҳақида ҳам эсладилар. Лекин унинг кимлигини билмас эдилар.

— Биз томонларда кўзни даволайдиган коҳин бор, — деди деҳқонлардан бири, — у яраларни ҳам тузатади, синган қўл ва оёқларни жойига солади. Ўқиш, ёзишни ўргатадиган коҳинлар ҳам бор. Қўшнаё чаладиган яна биттаси бор, яхши чалади. Бироқ улар орасида ўша куни валиаҳднинг боғига келгани—йўқ. Улар ҳам сирли коҳин ҳақида ҳеч нарса билмайди. Эҳтимол, у Худо Хнум ёки валиаҳдни қўриқловчи арвоҳдир. Шаҳзоданинг умри абадий бўлсин ва иштаҳаси ҳеч қачон йўқолмасин!..

«Ҳақиқатдан ҳам ўша коҳин руҳ бўлса-чи?»—ўйлади Рамсес.

Мисрда ёмғир ёғишига умид қилгандан кўра ёвуз ва сахий руҳларни кўпроқ учратиш осонроқ.

Нил қизғиш рангдан сариқ тусга кирди ва атир ойи, яъни августда баландлигининг ярмига етди. Қирғоқ тўғонларнинг дарвозалари очилди ва сув шитоб билан каналлар ҳамда Фаюм вилоятидаги Мерид сунъий кўлини тўлдира бошлади. Қуйи Миср қирғоқлари адирликлар билан ҳошияланган денгиз кўрфазига ўхшар, адирларнинг қайроқларида уй ва боғлар сочилиб ётгандай кўринарди. Қуруқликда юриш батамом тўхтади ва дарёда кўплаб оқ, сариқ, қизил, ҳаворанг қайиқлар уймалашиб кетган эди. Энг баланд жойларда пахта терими охирлаб қолган, беда иккинчи ўримга кирган, зайтун ва тамариндларни териш бошланган эди.

Сув босган ҳовлилар орасида сузиб юрган Рамсес бир сафар оролчаларнинг биридаги ғайриоддий ҳаракатни сезиб қолди. Ўша томондаги дарахтлар орасидан аёл кишининг қичқиргани эшитилди.

«Кимдир ўлган шекилли»,—ўйлади валиаҳд.

Яна бир оролчадан дон тўла қоплар ва ҳайвонлар юкланган кичик қайиқлар жўнашга ҳозирлик кўрар, хизматчилар эса қайиқдагиларга таҳдид қиларди.

«Қўшнилар гаров ўйнаган кўринади»,—фикридан ўтказди Рамсес. Бошқа ҳовлиларда жимлик ҳукм сурган бўлса ҳам одамлар одатий ишларни бажариш, кўшиқ айтиш ўрнига ерда индамасдан ўтирардилар.

«Ишларини тугатиб, дам олишяпти».

Оролчалар бирдан жўнаётган қайиқда ўтирган болалар йиғлар, аёл киши қайиқ ортидан югуриб, белигача сувга ботганича муштарини кўтариб кимнидир қўрқитмоқчи бўларди.

«Болаларни мактабга олиб кетишяпти»,—хулоса қилди Рамсес.

Рўй бераётган воқеалар ахири уни қизиқтирди.

Кейинги оролчаларнинг биридан кимнингдир бақиргани эшитилди. Шаҳзода кафтини пешонасига соябон қилиб, ерда ётган одамни ҳабаш кул калтаклаётганини кўрди.

—Бу ерда нима бўляпти, ўзи?—қайиқчидан сўради Рамсес.

—Кўрмаяпсизми, жаноб? Камбағални уришяпти!—деди қайиқчи истеҳзо билан. — Гуноҳи борки, суяклари қарсилляпти.

— Сен ўзинг деҳқон эмасмисан?

— Мен?.. — гурурланиб сўради қайиқчи. — Мен эркин балиқчиман. Овнинг тегишли қисмини хожамга тўлаб қўйиб, дарёнинг биринчи остонасидан денгизга қадар сузаверишим мумкин. Балиқчи худди балиққа ёки ёввойи ғозга ўхшайди. Деҳқон эса дарахт: мевалари билан хожаларини боқади-ю, ҳеч қаерга кетолмайди. Фақат назоратчилар унинг пўстлогини шилишганида инқиллашни билади. Э, ҳа! Анави ёққа қаранг, — деди балиқчи ўзидан мамнун оҳангда. — Ҳой отахон!.. Сувнинг барини ичиб қўймагин. Бўлмаса ҳосиллар пишмай қолади-я!

Бу қувноқ оҳангдаги хитоб ғалати иш билан машғул бўлиб турган бир тўп одамга қаратилган эди. Бир неча яланғоч одамлар бир бечорани оёқларини осмондан қилиб, сувга пишишарди. Улар яқинида қўлига тўқмоқ ушлаган, кир яктак ва қўй терисидан ясама соч кийган одам турарди. Сал нарида одамлар қўлларидан ушлаб турган аёл талпинганича сўкинарди.

Фиръавннинг бахтиёр давлатида калтак билан жазолаш овқат ейиш ва ухлаш билан бир қаторда жорий этилган. Болалар ва катталарни, деҳқон ва хунармандларни, аскар ва зобитларни, амалдорларни калтаклаш одатий ҳол. Фақат олий табақадаги кишилар ҳамда қоҳинларни уриш учун ўзларидан каттароқ амалдагилар йўқ эди. Шунинг учун ҳам валиаҳд калтакланаётган деҳқонга беътибор қаради, бироқ сувга ботириляётган одам унинг эътиборини тортди.

— Оҳ, оҳ! — кулишда давом этди қайиқчи. — Боплаб туширишяпти!.. Бечора калтак зарбидан шунчалар шишиб кетадики, хотини унинг лунгисини кенгайтиришга мажбур бўлади.

Рамсес қирғоққа сузиб боришни буюрди. Шу аснода деҳқонни сувдан тортиб олишиб, йўталиб олишига имкон беришди-да, аёлнинг чинқиригига қарамай, яна оёқларидан ушлашди. Аёл эса қўлларидан ушлаб турганларни юмдалар ва тишлар эди.

— Тўхта!—қичқирди шаҳзода деҳқонни судраётганларга.

— Ишларингизни давом эттиринглар!—менсимайроқ бақирди ясама соч кийган одам.—Ҳимоячи топилганини қара-я!..

Шу заҳоти Рамсес қўлидаги энгилроқ эшкак билан унга зарба берди. Ягир яктакли одам калтак зарбидан ерга ўтириб қолди ва бошини чангаллаганича ураётган одамга сўниқ нигоҳини қадади.

— Билишимча,—деди у вазмин овозда,—таниқли амалдор билан гаплашиш бахтига муяссарман... Сенга яхши кайфият ҳамроҳ бўлсин, жанобим...

— Бу одамни нима қияпсизлар,—унинг гапини бўлди шаҳзода.

— Сен, жанобим,—деди амалдор яна менсимаган овозда,—маҳаллий одатларни ва одамларни билмайдиган, улар билан беадабларча гаплашадиган келгиндига ўхшайсан. Билиб қўй, мен ўлпон йиғувчидан ва Мемфиснинг катта ғазначиси Дагон олий зотларига хизмат қиламан. Агар рангинг ўчиб кетмаса шуни айтишим мумкинки, саховатли Дагон тахт ворисининг ижарачиси, вакили ва дўсти бўлади—шаҳзоданинг умри узун бўлгай! Сенинг шаҳзода Рамсес ерларида зўравонлик қилганинга одамларим гувоҳ.

— Демак, ҳалиги...—гапини бўлмоқчи бўлган шаҳзода тўхтаб қолди.—У ҳолда нега валиаҳдга тегишли бўлган деҳқонни қийноққа соляпсизлар?

— У—аблаҳ, солиқ тўлашни хоҳламаяпти, валиаҳднинг хазинаси эса бўшаб қолган.

Солиқчининг ёрдамчилари бошлигининг қисматини кўриб, ушлаб турган қурбонини қўйиб юбордилар. Улар боши кесилган тана-

лардек қотиб турардилар. Бандиликдан озод бўлган деҳқон қулоқларидаги сувни кафтига қоқар, оғзидаги сувни анҳорга туфларди. Хотини эса халоскорнинг оёқларига тиз чўкиб:

— Худомисан ёки фиръавн элчисими—ким бўлсанг ҳам арзимни эшит,—деди қўлларини дуога очгандай шаҳзода томонга узатиб.— Биз валиаҳднинг (дунё тургунча турсин) деҳқонларимиз. Ҳамма солиқларни тариқ, буғдой, гуллар ва ҳўкиз териси билан тўлаганмиз. Анави одам яна етти ўлчам буғдой талаб қиляпти. Эрим: «Нимага асосланиб тўлайман, ахир ҳамма солиқ тўланган-ку!», деди. У бўлса эримни ерга ётқизганича оёқлари билан эзгилаб: «Хурматли Дагоннинг буйруғига асосан»,—деди. «Мен донни қаердан оламан?»— деди эрим. Бир ойдан бери нонимиз бўлмаганидан уруғлар ва нилуфар пўчоқлари билан тирикчилик қиляпмиз. Ўшаларни топиш ҳам қийинлашди, чунки катта жаноблар унинг гулларига ишқибоз».

Аёл ўкраб йиғлади. Унинг юпанишини Рамсес сабр билан кутди. Ҳалигина сувга пишилган деҳқон тўнғиллаб деди:

— Бу хотиннинг эзмалиги бошимизга бир балони рўпара қилмасайди. Сенга неча марта айтдим, хотин кишининг ишимга аралашини ёқтирмайман, деб.

Унгача солиқ йиғувчи қайиқчига яқинлашиб, Рамсесни кўрсатганича сўради:

— Бу сутэмди ким ўзи?

— Тилинг кесилсин!—жавоб берди қайиқчи.—Кўрмайсанми, афтидан катта жанобга ўхшайди, яхши ҳақ тўлайди ва тузуккина муштлашади.

— Унинг амалдорлигини дарров пайқагандим,—шивирлади солиқчи.— Ёшлигимда катта амалдорлар билан кўп марта зиёфатда бўлганман.

— Тўғри, кийимингдаги шалтоқлар ўша зиёфатларда юққан эканда,—тўнғиллади қайиқчи.

Аёл яна йиғи аралаш гап бошлади:

— Бугун анави мунший шериклари билан келиб, эримга: «Агар буғдойинг бўлмаса икки ўғлингни беравер, шунда муҳтарам Дагон қарзингдан кечибгина қолмай, ҳар бир ўғлинг учун йилига икки дирҳамдан тўлайди», деди...

— Сен менинг азобимсан!—пўписа қилди ҳозиргина сувга пишилган эр.—Лақмалигинг билан бизни ҳалок қиласан... Унга қулоқ солма саховатли жаноб,— деди у Рамсесга юзланиб.—Сигир пашшаларни думи билан кўрқитганидек, хотинлар соқчиларни тили билан ҳайдамоқчи бўладилар. Сигир ҳам, хотинлар ҳам ўзларининг аҳмоқликларини билишмайди.

— Ўзинг аҳмоқсан,—эрининг гапини бўлди хотин.— Юзидан нур ёғилувчи жанобимиз... Кўринишининг шаҳзодага ўхшайди.

— Сизлар гувоҳ бўлинглар,—деди солиқчи шерикларига,— бу аёл шаккоқлик қиляпти...

— Муаттар гунча! Овозинг ҳудди най овозига ўхшайди,— ялинди аёл Рамсесга.— Шунда эрим ўша амалдорга: «Ҳар бир ўғлимга тўрт дирҳам берганингизда ҳам улар ўрнига икки бош ҳўкизни берган бўлардим. Агар ўғилларимизни хизматга олишса, уларнинг юзини қайтиб кўрмаймиз», деди.

— Бўғилиб ўлсанг ёки танангни Нил тагидаги балиқлар нимталаса бўлмасмиди,—инқиллади эр.— Сен хотин шикоятларинг билан ҳамманинг бошига етасан...

Бу гапдан илҳомланган солиқчи олдинга чиқиб яна димоғдорлик билан гап бошлади:

— Шоҳ саройи томондан қуёш чиқиб, эҳромлар ортига ботгунча бу мамлакатда гаройиб ҳодисалар рӯй беради... Фиръавн Семемпсес даврида Кахун эҳроми олдида мўъжиза рӯй берганида Мисрни ўлат босган эди. Бостос даврида Бубаст остида ер ёрилиб, кўплаб одамларни ютиб юборган. Неферхес подшолик қилган вақтларда Нилнинг суви ўн икки кун давомида ҳудди асалга ўхшаб ширин бўлган. Булардан ташқари яна кўплаб мўъжизаларни биламан. Чунки менда донишлик хислати бор. Лекин ҳеч ким дарёдан номаълум одам чиқиб, мўътабар валиаҳдга тегишли солиқларни йиғишга халақит бермаган.

— Унингни ўчир!—бақирди Рамсес.— Дарҳол бу ердан йўқол. Ҳеч ким болаларингизни олиб кетмайди,— қўшимча қилди аёлга қараб.

— Йўқолишим қийин эмас,— жавоб берди солиқчи.—Чунки енгил қайиқ ва беш эшкакчи менинг ихтиёримда. Аммо ҳожам Дагонга кўрсатиш учун бирор белги беринг, олий зот.

— Бошингдаги пўстакни олгин-да, калтак изини кўрсатгин. Худди шундай белгиларни сенинг бутун тананга ёзиб ташлайман.

— Бу ҳақоратларни эшитяпсизларми!— шипшитди солиқчи одамларига, чуқур таъзим билан орқасига тисарилар экан. У қайиққа бориб ўтириб, шериклари эшкак эшиб қирғоқдан нари кетаётганида мушт дўлайиб қичқирди:

— Ичингиз эзилиб кетсин, исёнчилар! Шаккоқлар! Ҳозир тўғри шаҳзоданинг ёнига бориб, унинг мулкида бўлаётган номаълумчиликларни айтаман.

Кейин тўқмоқни олиб, тарафини олмаган шерикларини калтаклай бошлади.

— Сени ҳам худди шундай уришади!—қичқирди солиқчи Рамсесга таҳдид билан.

Шаҳзода ўз қайиғига сакраб чиқди-да, эшкакчига судхўр Дагоннинг хизматкорларини қувиб етишни буюрди. Шунда қўй терисидан ясама соч кийган одам калтакни ташлаб, ўзи ҳам эшкак эша бошлады. Шериклари ҳам эшкакларни шундай тез ҳаракатга келтирдиларки, уларни қувишдан фойда йўқлиги аниқ эди.

— Уларни қувиб етишимиздан кўра, бойўғли қалдирғочга тезроқ етади,—деди қайиқчи Рамсесга кулиб.—Сиз сувнинг кўтарилишини кузатувчи муҳандис эмас, балки фиръавн гвардиясининг зобитига кўпроқ ўхшайсиз. Бошига бирдан таёқ туширдингиз! Бу менга таниш бўлган ҳолат. Ўзим ҳам қўшинда беш йил хизмат қилиб, одамларнинг бошига ёки киндигига кўпроқ урардим. Ёмон яшамадим, бу дунёда. Агар мени уришса, демак унинг катта амалдор эканлигини дарров пайқардим... Худолар тарк этмагур Миср ўлкамиз жуда тор. Шаҳар устида шаҳар, уй остида уй, одам устида одам. Кимдир агар яхшироқ жойлашмоқчи бўлса, бошқасини уриши керак.

— Уйланганмисан?—сўради валиаҳд.

— Ҳмм! Агар бир яримта одамга жой топилса—уйланганман. Аслида бўйдоқман. Қўшинда хизмат қилиб билганман, хотин кунда бир марта керак. Шунда ҳам ҳар доим эмас. Халақит беради.

— Менга хизматга бормайсанми? Атанг қилмайсан...

— Кечирасиз, сизни кўрибоқ, полкни бошқаришингизга ишонч ҳосил қилганман. Фақат ҳеч кимнинг хизматига хоҳишим йўқ. Мен озод балиқчиман. Бобом, узр, Қуйи Мисрда оддий чўпон эди. Биз гиксослар авлодиданмиз. Ҳозиргача мисрлик деҳқонлар бизнинг гаши-мизга тегишади. Деҳқон билан гиксос, тўғриси айтсам, ҳўкиз билан буқага ўхшайди. Деҳқон омочнинг орқасида ҳам, олдида ҳам

юриши мумкин. Гиксос эса ҳеч кимга хизмат қилмайди. Агар азиз ва мукаррам подшоҳимиз қўшинида бўлса, йўқ демасдим. Чунки у—қўшин.

Қувноқ қайиқчининг гапи узоқ давом этди. Лекин валиаҳд уни эшитмай қўйди. Кўнглида ҳали ўзига ҳам маълум бўлмаган азобли саволлар такрорланарди. Демак, ҳозиргина ёнидан сузиб ўтганлари оролчалар шаҳзоданики. Ажабо, нега у ҳозиргача ўзига тегишли мулкларни билмайди ва Дагон унинг номидан деҳқонларга янги ўлпонлар солади. Дарёда сузиб юрганида кўрган барча гаройиб ҳодисалар солиқ йиғиш билан боғлиқ экан-да. Соҳилда калтакланган деҳқоннинг тўлайдиган нарсаси қолмаган. Қайиқда ўтириб, аччиқ кўз ёшлари тўкаётган болалар йилига бир дирҳамдан сотилган. Белигача сувда туриб, болаларини олиб кетаётганларни қарғаган—уларнинг онаси...

«Аёллар тиниб-тинчимас бўлишади,—ўзича деди шаҳзода.—Фақат Саррагина камсуқум ва маъсума, қолган аёллар лақма, йиғлаш ва бақиритдан бошқасини билишмайди...»

Унинг хаёлига сувга пишаётганларида хотинини инсофга чақирмоқчи бўлган деҳқон келди. У ўзининг сувга пишилаётганига эмас, хотинига ўшқиритларидан хафа эди.

«Ҳа, аёллар тиниб-тинчимас халқ!.. — фикран такрорлади шаҳзода.— Ҳатто менинг мўътабар волидам ҳам... Унинг отамдан фарқи бор! Шоҳ менинг қиз билан машғул бўлиб, ҳарбий машқларни унутганимни билишни ҳам хоҳламайди. Лекин малика яхудий қизни уйга олиб келганимга аралашади. Сарра мен билган аёллар ичида энг вазмини. Лекин Тафетнинг жағи тинмайди, йиғлайди, дод солади...»

Рамсес деҳқон аёлнинг гапини эслади. Бир ойдан бери нон ўрнига нилуфар томирлари ва уруғлар ҳисобига яшарканлар. Ахир уларнинг меваси йўқ-ку. Агар унга қолса бу нарсаларни уч кун ейишга ҳам чидамас эди. Ҳатто табобат билан шуғулланувчи қоҳинлар ҳам овқатни алмаштириб туришни маслаҳат беришади. Ўзи мактабда эканлигидаёқ гўшт билан балиқ, нон билан хурмо, арпа нони билан япроқларни алмашлаб истеъмол қилишни ўргатишган. Лекин бир ой сурункасига нилуфар уруғларини ейиш!.. Ундай бўлса, от ва сигирлари-чи?.. Улар хашакни суйсиниб ейдилар. Арпа мағзини эса томоққа зўрлаб тиқиш керак. Эҳтимол, деҳқонлар ҳам гўшт, балиқ ва арпа нон ейишдан кўра уруғларни афзал кўришар. Дарвоқе, тақводор қоҳинлар, мўъжиза кўрсатувчилар ҳам ҳеч қачон балиқ ва гўшт емайдилар-ку. Эҳтимол фиръавн фарзандлари ва амалдорлар шер ва бургутларга ўхшаб гўштни, деҳқонлар эса ҳўкизга ўхшаб кўкатни яхши кўришар.

Солиқдан қарзи учун сувга пишилган ҳалиги одам ўртоқлари билан чўмилганида уларни сувга итариб юбормаганми. Кулгидан қанчалар завқланган! Сувга шўнғиш — ўйин. Калтакланишга келсак, нима бўпти, мактабда калтак емаганми?.. Жони оғриши аниқ, лекин ҳамманикиям оғрийдими? Итни урсанг вангиллаб, тишлайди. Ҳўкизни калтакласанг, қараб ҳам қўймайди. Бу ҳам шунга ўхшаш: таниқли одамларнинг жони калтакдан оғриси керак, деҳқон эса томоқ йиртиб бақиради, шунда ҳам ҳаммаси эмас. Аскар ва зобитлар калтакланаётганларида ҳатто қўшиқ ҳам айтадилар.

Бу доно фикрлар валиаҳднинг кўнглига ёпишиб олган гашликни боса олмас эди. Ижарачиси Дагон деҳқонларнинг қурби етмайдиган, қонунсиз ўлпонлар талаб қилди!

Ҳозирги дақиқада валиаҳдни деҳқонлар эмас, онаси кўпроқ қизиқтирарди. Финикияликнинг хўжайин бўлиб олганидан онасининг хабари бордир. Бунга у қандай қарайди, ўғлига нима дейди? Лутф би-

лан кулса керак! Имкони бўлганда аёл сифатида: «Сенга айтмаган-мидим, Рамсес, бу финикиялик мулкингни хор қилади!» — деб эслатса керак.

«Агар, — фикрини давом эттирди шаҳзода, — менга сотқин коҳинлар йигирма талант ҳадыя этган бўлсалар, деҳқонларимнинг калтакланмаслиги учун эртагаёқ Дагонни ҳайдашим мумкин. Онам бўлса менинг устимдан кулмайди ҳарамдаги бойликларнинг ўндан юздан бир бўлаги еб тўймас коҳинларни шод қилиш ўрнига менинг финикияликдан бўлган қарзимдан узоқ йилларга озод қилган бўларди».

Ана шуларни ўйлаган Рамсес шундай кутилмаган хулосага келдики, деҳқонлар билан коҳинлар ўртасида чуқур қарама-қаршилиқ бор.

«Сахро чегарасидаги деҳқон Херихорнинг қасри ёнида ўзини осган. Коҳинлар билан ҳарамдагиларни боқиш учун икки миллион мисрлик оғир меҳнат қилади... Агар коҳинларнинг мулклари фиръавнга тегишли бўлганида мен ўн беш талант ҳам қарз олмаган, деҳқонларим эса бунақа азобларга гирифтор бўлмасдилар. Мисрга келган балоларнинг ўзаги, ҳукмдорларнинг лапашанглиги ана шунда!»

Шаҳзоданинг фикрича, деҳқонларга шафқатсиз равишда адолатсизлик қилинади. Барча азобларнинг айбдорлари коҳинлар эканлигига қатъий қарор қилганлигидан мамнун бўлди. Аммо қарори хато ёки адолатсиз бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фикр хаёлига келмади.

Ҳарҳолда у ҳукм чиқармас, фақат ўкинарди. Лекин ўкинч ҳеч қачон ўзига қаратилмайди. Ахир қоплонлар ҳам бир-бирини емайдилар, думларини айлантирган ҳолда қулоқларини динг қилиб, атрофдан ўлжа излайди.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Саррани тажоввудан сақлаб қолган коҳинни излаб топишга бўлган ҳаракат шаҳзодага катта фойда берди—кутилмаган хулосага олиб келди.

Коҳинни топиб бўлмади. Лекин мисрлик деҳқонлар орасида шаҳзода ҳақида афсоналар тарқалди. Қандайдир одам моки қайиқда қишлоқ-ма-қишлоқ сузиб юриб, шаҳзода уйига ҳужум қилганларни тош конига сургун қилиш ўрнига озод этиб юборгани ҳақида гапирган. Бундан ташқари у деҳқонлардан қонунсиз солиқ талаб қилган мулозимни калтаклаган. «Шаҳзода Рамсес Ғарбий сахро Худоси Амон паноҳидадир. Амон унинг отаси бўлади», — хулоса қилди яна бир нотаниш.

Оддий халқ бу ҳикоятларни жон-қулоғи билан эшитар ва осонгина ишонарди. Биринчидан, улар далилларга тўғри келарди. Иккинчидан, сўзловчи арвоҳга ўхшаб қаёқдандир сузиб келар ва ғойиб бўларди.

Рамсес ўз деҳқонлари ҳақида Дагонга айтмади, ҳатто уни ўз ёнига чақирмади ҳам. Ўзи қарз олган финикиялик билан гаплашиш унга ноқулай эди. Ҳазначининг ўзи оқ рўмолга ўралган тугун билан валиаҳднинг олдида келди. Хонага кириб тиз чўкди. Тугунни ечиб, унинг ичидан мўъжизавий олтин кубба олди. Куббага кандакорлик усулида гуллар тасвири туширилган ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган эди. Ликопчасида узум териш пайти, косада эса базм тасвири акс этган эди.

— Мана шу куббани қўлимдан қабул қилгайсан, хос жанобим, — деди ғазначи. — У сенга юз минг асрлар бўйи хизмат қилсин.

Рамсес финикияликнинг нима демоқчи бўлганини фаҳмлади. Шу боис қўлини қимматбаҳо совғага теккизмасдан Дагонга қараб жиддий деди:

— Куббанинг ичидаги шафақ ёғдунинг товланишини кўряпсанми, Дагон?

— Албатта, — жавоб берди ғазначи, — соф олтиндан ясалган идишнинг ичидаги шафақ рангни кўрмай бўладими?

— Мен сенга айтсам, ўша шафақ ранг ота-оналаридан тортиб олинган болаларнинг қони, — таҳдид билан жавоб қилди валиаҳд ва Дагоннинг ўзини ёлғиз қолдириб чиқиб кетди.

— О Ашторет! — оҳ тортди финикиялик, лаблари кўкариб. Қўллари қалтираганидан куббани тугунга зўрға қайта ўради.

Бир неча кундан кейин Дагон ана шу кубба билан Сарранинг ҳузурига жўнади. Ундан сал олдин ясан-тусан қилиб, зар қадаб тикилган узун кўйлагини кийди. Соқоли орасига ўрнатилган митти идишдан хушбўй суюқлик сизиб турарди. Сочларига иккита пат ҳам суқиб олди.

— Гўзалларнинг гўзали Сарра, — гап бошлади у. — Ҳозир Нил сувлари қанчалик тошган бўлса, Яхве сенга шунчалар раҳматлар ёғдирсин. Ахир биз финикияликлар сиз яҳудийлар билан кўшни ва биродарлармиз. Сенга шундайин оташин муҳаббат билан ёнаманки, агар сен мўтабабар жанобимизга тегишли бўлмаганингда умри узоқ бўлгур Гедеонга ўн талант бериб, сени никоҳимга олган бўлардим. Менинг феълим шунақа ҳиссиётли!

— Худо сақласин, — жавоб қилди Сарра. — Менга ўз хошамдан бошқа одам керак эмас. Қандай қилиб, ҳурматли Дагон, бугун шаҳзоданинг ожизасини кўргинг келиб қолди?

— Ростини айтаман, агар хотиним Фамар ўрнида бўлганингда... У ҳатто Сидоннинг қизи бўлиб, менга кўплаб сеплар берган бўлса ҳам сенинг кавшингни ечишга ҳам ярамайди, қариб қолган.

— Оғзингдан томаётган болдан аччиқ дуд ҳиди келяпти, — гап ташлади Сарра.

— Ширин қисми сенга бўлсин, — давом этди Дагон ўтирар экан, — аччиқ дуд эса юрагимни заҳарласин. — Абдий яшашлигини дуо қилиб сўрайманки, жанобимиз Рамсеснинг кўзлари бургутникидай ўткир, тишлари арслонникидай. Ерларини менга ижарага беришни ихтиёр этганида бошим осмонга етган эди. Лекин менга ишонмаяпти, гамандуддан кечалари ухламай чиқаман, оҳ тортаман, йиғлайман, ёстиқларим кўз ёшларимдан ҳўл бўлади. Тўшагимда сен ётганинг яхши эди. Кампирим эҳтиросларимни кўзгата олмаяпти...

— Сиз бошқа нарса ҳақида гапирмоқчи эдингиз... — гапини бўлди Сарра қизаринқираб.

— Сени кўрганимдан бери нима ҳақида гапиришни ҳам билмай қолдим. Бунинг устига ерларини қандай тасарруф қилаётганимни текширган хўжайин мирзамнинг бошига таёқ билан урибди. Деҳқонлардан ўлпон йиғадиган одам, мана соғлигидан ажради. Бу ўлпонлар менга эмас, Сарра, жанобимнинг ўзларига тегишли... Мен у ерлардан япроқ ҳам, буғдой нони ҳам емайман, балки сен, Сарра ва жанобим ейдилар... Мен жанобимга пул бердим, сенга эса жавоҳирлар. Нега энди бу мисрлик деҳқонлар жанобимни ва сени, Сарра, қашшоқ қилишлари керак?.. Гўзаллигинг билан қонимни қиздираётганингни тушунгин ва шу ерлардан ҳеч қандай фойда олмай, ҳаммасини сенга бераман. Ма, ол, Сарра, мана шу соф олтиндан ўйиб ишланган, қимматбаҳо тошлар билан безатилган кубба ҳатто худоларнинг ҳам ҳавасини келтиради.

Дагон шу сўзларни айтиб, оқ тугундан шаҳзода қабул қилмаган куббани олди.

— Бу кубба сенда туришини, Сарра, жанобимизга шунда сув куйишингни талаб қилмайман. Уни отанг Гедеонга бер. Мен отангни ўз

оғамдек яхши кўраман. Сенг унга: «Дагон эгизак оғанг, тахт вориси мулкларининг бечораҳол ижарачиси қашшоқлашиб қолди отажон, мана шу куббадан ичиб, Худо Яхведан сўрагинки, шахзода Рамсес мирзаларни урмасин, шундай ҳам ўлпондан бош торгаётганларни ҳовлиқтирмасин» дегин. Яна шуни ҳам билиб қўйки, Сарра, агар мени қачондир ўзингга яқинлаштирсанг отангга бир талант, ўзингга икки талант берган бўлардим. Лекин шунда ҳам оз берганимдан уялган бўлардим. Чунки сен фиръавннинг, марҳаматли валиаҳднинг, вазир Херихорнинг, енгилмас Нитагор ва бой финикиялик газначиларнинг эркалашларига арзийдиган қизсан. Шунчалар гўзалсанки, сени кўрсам эс-хушимни йўқотиб қўяман. Кўрганимда кўзларимни юмиб, тамшанаман. Сен япроқлардан ширин, атиргулдан муаттароқсан. Сенга беш талант берардим. Идишни ол, Сарра.

Сарра кўзларини пастга қадаб, нари турди.

— Идишни олмайман, — деди у, — жанобим бегоналардан совға олишни ман қилган.

Дагон унга ҳайрон кўзлари билан тикилди.

— Мана шу бўғчамнинг қанчалар қимматбаҳо эканлигини тасаввур қилмаяпсан шекилли. Қолаверса мен уни дадангга — ўз оғамга совға қилипман.

— Олмайман... — аста жавоб қилди Сарра.

— Эй худолар!.. — чинқирди Дагон, — бўпти, Сарра, бунинг ҳақини бир нарса қилиб тўларсан, фақат жанобингга айтма. Сендай гўзал қиз олтин ва жавоҳирларсиз яшамайди. Бундан ташқари, ўзи хоҳлаганда пул топиб берадиган газначиси ҳам бўлиши керак.

— Ололмайман! — пичирлади Сарра, Дагондан ҳазар қилаётганини яширмай.

Финикиялик гап оҳангини дарҳол ўзгартирди ва кулги аралаш деди:

— Яхши, Сарра, жанобимизга бўлган садоқатингни синаб кўрмоқчи эдим, холос. Билдимки, баъзи нодонларнинг ҳар хил гапларига қарамай, сен вафодор экансан.

— Нима?.. — деди тутақиб кетган қиз Дагонга мушт ўқталиб.

— Хо-хо-хо! — кулди финикиялик. — Аттанг, бу ҳолатни жанобимиз кўрмади. Лекин идишни олмаганингни, унга итдан ҳам вафодорлигингни бир куни айтиб берарман. Чунки у сенга совға олишни ман қилган. Бу кубба эса кўп аёлларни эритган. Қандай хилқатлар эди, у аёллар!

Сарранинг фазилатларини мақтаган Дагон яна бироз ўтирди, кейин тавозе билан хайрлашиб, чодир тикилган қайиғида Мемфис томонга сузиб кетди. Қайиқ қирғоқдан узоқлашиши билан финикияликнинг юзидаги табассум ўчди, ўрнини газаб эгаллади. Сарранинг уйи дарахтлар ортида кўринмай қолганида ўрнидан туриб, қўлларини осмонга чўзиб дуо қилди:

— О Баал Сидон! О Ашторет! Иуданинг лаънати қизидан таҳқирланганим учун ўч олинглар! Маккорона чиройи саҳродаги томчи ёмғирдек куриб қолсин! Бадани касаликлардан ириб тушсин ва телбалик ўз исканжасига олсин! Хожаси уни исқирт чўчқа каби уйидан қувиб юборсин! Шундай вақт келсинки, ташналикдан бир қултум сув сўраб узатган қоқ қўлларини одамлар силтаб ташласинлар!

У яна нималарнидир гўлдираб узоқ туфук сачратди. Унгача қора лахтак бўлут қуёшни бир дақиқа тўсди ва қайиқ ёнида кўпирган тўлқинлар шалоплади. Қарғишларини тугатиб бўлганида қуёш яна кўринди. Лекин сув тобора кўтарилиб бораётганидан тўлқинларнинг қайиққа урилиши тўхтамади.

Дагоннинг эшкакчилари кўрқиб кетганидан қўшиқларини тўхтатдилар. Хўжайин чодир ичида бўлгани учун унинг нима билан машгул эканини кўрмадилар.

Шу воқеадан кейин финикиялик тахт ворисига бошқа кўринмади. Бироқ кунлардан бир кун уйига қайтган шаҳзода ўзининг хобхонасида ўн олти ёшли финикиялик гўзал раққосага дуч келди. Унинг бор-йўқ либоси бошидаги сочтутқич бўлиб, елкаларига ўргимчак уясига ўхшаш ҳарир шарф ташлаб олган эди.

— Кимсан?—сўради шаҳзода.

— Қоҳин қизиман, сенинг хизматкорингман. Бу ерга эса ғазабингни тарқатишим учун Дагон юборди.

— Ғазабимни қандай қилиб тарқатасан?

— Мана бундай, манави ерга ўтир,—деди қиз уни курсига ўтқазиб.— Ғазабингдан баландроқ бўлиш учун оёқларим учларида тураман. Мана-ви дам солинган шарф билан жинларингни ҳайдайман. Киш!..Киш!..— пичирлади қиз, Рамсеснинг қаршисида айланиб. Бўсаларим кўз нурунгни жойига қайтарсин. Юрагимнинг уриши кўнглингга мусиқа бўлиб кирсин, Миср ҳукмдори! Киш!..Киш!..У сизларники эмас. У меники. Муҳаббатим осойишталикни талаб этади... Унинг олдида ғазаб сўнади.

Рақс тушаётган қиз айланиб бориб Рамсеснинг сочларини ўйнади, кучоқлаб, кўзларидан ўпди. Ва ниҳоят чарчаб, шаҳзоданинг оёқлари олдида тиз чўкди-да, бошини унинг тиззаларига қўйди. Лабларини ярим очганича титроқ ҳолда нафас ола бошлади.

— Энди қулинг Дагондан ғазабда эмасмисан?—шивирлади у шаҳзоданинг юзини силаб.

Рамсес унинг лабларидан ўпмоқчи эди, лекин ўрнидан ирғиб туриб, ўзини олиб қочди.

— Э йўқ, мумкинмас!

— Нега!

— Мен бокира қизман. Буюк илоҳа Астартанинг қоҳинасиман. Сен пушти-паноҳимга чуқур эътиқод қилиб, унга сифинишинг керак. Шундагина мени ўпишинг мумкин.

— Унда мумкин бўладими?..

— Менга ҳамма нарса мумкин. Чунки мен қоҳинаман ва софлигимни сақлашга қасамёд қилганман.

— Бу ерга нимага келдинг?

— Ғазабингни тарқатиш учун. Мен бунга эришдим, энди кетаман. Доим саломат ва саховатли бўлгин!.. — қўшимча қилди у Рамсесга жозибали нигоҳ ташлаб.

— Қаерда яшайсан? Исминг нима? — сўради шаҳзода.

— Исмин — Ласка, яшаш жойим. Э, билишингга арзийдими? Сен ҳали-бери менинг ёнимга бормайсан.

У шундай деганича қўлини силтаб, кўздан ғойиб бўлди. Лекин шаҳзода маст бўлгандай курсида ўтириб қолди. Бироздан кейин ўрнидан туриб деразага қаради ва тўрт нафар нубийликлар кўтариб, Нил томонга кетаётган қимматбаҳо маҳобани кўрди.

Рамсес унинг кетганига ачинмади. Қиз уни лол қолдирди, лекин жозиба билан ўзига тортмади.

«Сарра чиройлироқ ва сокинроқ, — ўйлади у. — Бунинг устига финикиялик қиз совуқроқ, ўргатилган бўлиши ҳам мумкин».

Лекин шу ҳодисадан кейин шаҳзода Дагондан хафа бўлмай қўйди. Бунга қўшимча у Сарранинг олдида борганида янги гаплар эшитди: деҳқонлар финикияликнинг ўзгариб қолганини, энди янги солиқлар тўлашга мажбур қилмаётганини айтишган.

Бундай ҳолат фақат Мемфис атрофида эди, холос. Шаҳзоданинг бошқа ерларида финикиялик йўқотганларини тиклаб олишга уринди.

ЎН ТҮРТИНЧИ БОБ

Хаяк ойида, яъни сентябрнинг ярмидан октябрнинг ярмигача Нил сувлари энг баланд чизигига кўтарилди ва бироз сезиларли равишда қайта бошлади. Боғларда тамариндлар, хурмо, зайтун мевалари терилла бошланди. Дарахтлар иккинчи марта гуллади.

Шу вақтда олий мартабали Рамсес XII Мемфис яқинидаги серқуёш саройини тарк этиб, кўпгина аъёнлари билан ясатилган кемаларга тушди ва Фивага, у ердаги худоларни сувга сероб қилганини алқаш ва абадий барҳаёт ажодлари қабрлари ёнида қурбонликлар қилиш учун жўнади.

Шаҳзода Рамсес сарой томонидан ўзига ишончсизлик билдирилгани учун шунчалар хафа бўлдики, уч кун давомида уйдан чиқмади. Туз тотмасдан, фақат йиғлаб кун ўтказди. Ҳатто соқолини ҳам олдирмай, Сарранинг ёнига кўчиб келди. У Херихор билан учрашишдан қочиб, ўзининг бахтсизлигига сабаб бўлган онасига аччиқланиб шундай қилган эди.

Эртаси куни шу шинам жойга уни Тутмос йўқлаб келди. Ўзи билан бирга икки қайиқда созанда ва раққосаларни, учинчисида эса тансиқ овқатлар, гуллар ва шароб ола келган эди. Аммо шаҳзода созанда ва хонандаларни орқасига қайтариб юборди, Тутмоснинг тирсагидан тутиб, боққа бошлади.

— Бу ерга сени волидам жўнатган бўлсалар керак, дунё тургунча турсин! Мени яҳудий қиздан асраш учун шундай қилган. Тўғрими? — сўради у адютантдан. — Онамга айтиб қўй, Херихор хўжайин бўлмай, ҳатто фиръавн ўғли бўлганида ҳам, у хоҳлаган ишимни қилишга халақит бера олмайди. Тушунаман, бугун мендан Саррани тортиб олишни истайдилар, эртага эса ҳоқимиятни. Билиб қўйишсинки, унисидан ҳам, бунисидан ҳам кечмайман.

Валиаҳд асабий ҳолатда эди. Тутмос елка қисиб бироз турди-да, жавоб қайтарди:

— Бўрон қушларни саҳрога учуриб кетганидек, жаҳл ҳам инсонни адолатсизлик қояларидан улоқтиради. Тахт вориси ўз тақдирини бошқа миллат ва эътиқод соҳибаси билан боғлагани, коҳинлар эътироз қилганларидек, хайрли бўлиши мумкинми? Сарра сенинг ёлғиз аёлинг бўлгани учун ҳам уларга ёқмайди. Агар сенда ҳам олий табақадаги ёшларга ўхшаб бир неча хотининг бўлганида эди, ҳеч ким яҳудий қизга эътибор бермаган бўларди. Дарвоқе, улар бу аёлга нима ёмонлик қилишди? Ҳеч қандай. Аксинча, қандайдир коҳин уни газабга келган оломондан сақлаб қолди. Сен уларга раҳм қилиб, қамоқдан чиқариб юбординг.

— Онам-чи? — унинг гапини бўлди валиаҳд.

Тутмос кулиб юборди.

— Волидаи муҳтараманг сени кўзларидан ҳам, юрагидан ҳам аъло-роқ кўради. Нафсиламрини айтганда, Сарра унга ҳам ёқмайди. Биласанми, малика бир куни менга нима деди?.. Сени Саррадан ажратиб юборишимни айтди!.. Қандай ҳазилни ўйлаб топганини қара!.. Мен ҳам унга ҳазил билан жавоб бердим: «Менга у керак бўлмай қолган бир уюр йилқи ва икки бош сурия отларини берди. Бир куни жазманини ҳам менга беради ва мен баъзи шартлар билан қабул қиламан».

— Бекорга шундай ўйлайсан. Отам у туфайли мени ворис қилиб тайинламагани учун ҳам Саррадан ажралмайман.

Тутмос бош чайқади.

— Қаттиқ адашяпсан, — эътироз билдирди у, — шундай адашяпсан-ки, ҳатто кўрқиб кетяпман. Фиръавннинг қаҳри қаттиқ бўлиши сабабларини наҳотки билмасанг? Ахир буни Мисрдаги ҳар бир ақли расо одам билади-ку?

— Ҳеч нарса билмайман.

— Бу ёмон, — деди Тутмос ўпкалангандай. — Ҳарбий ҳаракатлар бўлиб ўтгандан кейин аскарлар, айниқса, юнонлар қовоқхоналарда сенга соғлиқ тилаб қўшиқ куйлаётгани маълум эмасми?..

— Пул олишганидан кейин маишат қилишади-да.

— Улар томоғи йиртилгунча бақиряпти. Сен онҳазратдан кейин (умри боқий бўлсин) тахтга чиқсанг катта уруш бошлайсан. Натижада Мисрда қаттагина ўзгаришлар бўлади. Жуда катта ўзгаришлар?.. Фиръавн ҳаётлигида валиаҳд режалари ҳақида ким ҳам гапирарди?..

Валиаҳд қовоғини уйди.

— Бу — бир, иккинчидан айтсам, — давом этди Тутмос, — ёмонлик ўлимтикка ўхшаб ҳеч қачон ёлғиз юрмайди. Биласанми, сен қамоқхонадан озод қилган деҳқонлар нималар дейишяпти. Эмишки, тахтга чиқсанг, халққа солинадиган солиқларни олиб ташлар экансан. Маълумки, деҳқонлар орасида солиқлар ва исканжага олишлар ҳақида қачон гап кетса, албатта исён билан тугаган. Бундай пайтларда ё ташқи душман босган, ёки қанча ҳоким бўлса Миср шунчага парчаланиб кетган. Ўзинг ўйлаб кўр, Мисрда фиръавндан кўра бошқа одам тўғрисида кўпроқ гапирилса, фармонбардоримиз билан халқ орасида кимдир турса яхши бўладими, Агар рухсат берсанг коҳинлар бунга қандай муносабатда эканини айтиб бераман.

— Албатта-да, гапиравер.

— Шундай қилиб, бир доно коҳин Амон ҳарамининг минорасидан туриб само юлдузлари ҳаракатини кузатаётганда шундай башорат қилган экан: «Фиръавн — қуёш, тахт вориси эса ой. Агар ой нур сочувчи илоҳдан узоқлашса кундузи ҳам, кечаси ҳам ёруғ бўлади. Борди-ю, ой қуёшга жуда яқин келса, у нурини йўқотади, кечалари қоронғи бўлади. Мободо ой қуёшдан олдинлаб кетса ой тутилиши рўй беради, бутун олам ваҳимада қолади».

— Бу гапларнинг ҳаммаси, — унинг гапини бўлди Рамсес, — олий ҳазратнинг қулоғига етиб борадими? Шўрим қуриди! Фиръавн ўғли бўлиб туғилмасам яхши бўларди!..

— Ерда илоҳ бўлган фиръавн ҳаммасини ҳам билавермайди. У буюкларнинг буюғи — шу боис, аскарларнинг бақир-чақирларига, деҳқонларнинг тўнғиллашига эътибор бериб ўтирмайди. Ҳар бир мисрлик унинг учун жонини беришини билади. Сен — биринчисан.

— Тўғри, — деди диққати ошган шаҳзода. — Лекин мен бунда коҳинларнинг янги найрангини кўраман, — қўшимча қилди у тетикланиб. — Демак мен гуноҳсизларни қамоқдан озод қилиш, ижарачимнинг деҳқонлардан ортиқча ўлпон олишини тақиқлаш билан ҳукмдоримизнинг улугворлигини тўсаяпманми? Херихор эса қўшинни бошқаради, ҳарбий бошлиқларни тайинлайди, чет эл ҳукмбардорларини қабул қилади, отамни эса кун бўйи ибодатда вақт ўтказишга мажбур қилади.

Тутмос қулоқларини беркитиб, депсинди.

— Жим бўл! Жим бўл!.. Ҳар бир сўзинг — шаккоклик. Давлатни фақат фиръавн бошқаради. Ерда нималар рўй берса унинг амри иродаси билан кечади. Херихор эса фиръавннинг малайи, унга ҳукмдор нима айтса шуни бажаради. Қачонлардир сен бунга амин бўласан (менинг бу сўзларимни қинғир тушунмасинлар!)

Шахзоданинг юзи шундай тундлашдики, Тутмос дўсти билан шоша-пиша хайрлашди. У пардалар тутилган соябонли қайиққа ўтириб енгил нафас олди ва бир қадаҳ шаробни ичиб, хаёлларга берилди.

«Уф-ф!.. Худоларга шарафлар бўлсинки, менинг феълим Рамсес-никига ўхшамайди, — ўйлади у. — Тақдир уни қанчалар баландга кўтармасин, барибир у энг бахтсиз одам... У Мемфисдаги энг гўзал аёлларга эгалик қилиши мумкин бўлгани ҳолда, биттасига содиқ қолиб, онасига қийин қилади. Бироқ фақат онасигагина эмас, балки сахий қизлар ва аёлларга қийин қилади. Улар шундай чиройли йигитнинг ўзларига хушомад қилмаслиги, хиёнат йўлига бошламаганидан аламдалар. У энг тоза шаробларни ичишга қодир бўла туриб, аскарларнинг жўнгина пивоси ва саримсоқ суртилган қоқ нонни хуш кўради. Оддий меҳнаткашнинг феъл-атвори унга кимдан ўтган экан? Тушуниш қийин! Малика Никотрисса ҳомиладорлик пайтида овқат еяётган маҳбуста қараб қўйганмидийкин?..

У эрталабдан кечгача ҳеч қандай иш қилмаслиги мумкин. Ҳар қандай таниқли амалдорнинг хотини ёки қизлари уни қошиқ билан гўдак каби овқатлантириб қўйиши мумкин. Бироқ у овқатни ўз қўллари билан олиб ейишдан ташқари, ўзи ювиниб, ўзи кийинади, сартароши эса гулдай хунарини хор қилиб, кун бўйи қушларни овлаб кун ўтказди.

«— О Рамсес, Рамсес!.. — аламангиз хўрсинди башанг. — Бунақа шахзода даврида либослар ривожланиши мумкинми?.. Ҳар йили бир хил лунги киямиз, ясама сочни эса сарой аъёнларига тақлид қилиб кийганимиз ҳолда, Рамсес ундан бутунлай воз кечди. Бу эса киборлар гурурини анча камайтирди. Бунга лаънати сиёсат айбдор. Менга қандай яхши-я, Тир ва Ниневияда нималар ҳақида ўйлашаётганини, қўшинларга маош топиш учун қайгуриш, Миср халқининг қачон кўпайиб ёки камайиб кетишини ҳисоблаш ва улардан қандай қилиб солиқ тўплаш ҳақида бош қотирмайман! Ўз-ўзинга: сарф-харажатимни қоплаш ўрнига деҳқонлар Нил дарёсининг суви кўпайишига қараб солиқ тўлашсин, дейиш даҳшатли ҳодиса. Лекин Нил ҳақдорлардан қанча қарзим борлигини сўрамайди-ку».

Нозиктаб Тутмос олтинранг шаробдан дам-бадам ҳўплаб бораркан, шулар ҳақида ўйларди. Қайиқ Мемфисга етиб борганида уйку шундай элитдики, қуллар уни тахтиравонгача қўлларида кўтариб бордилар.

Ўша куни Тутмос қочиб кетгандай кўздан ғойиб бўлганидан кейин тахт вориси чуқур ўйга толди. Уни бесаранжом туйғулар эгаллаб олди. Коҳинлар мактабида тарбия кўрган, киборлар оиласининг вакили бўлишига қарамай, у зоҳидликка мойил эди. Бир тоифадаги коҳинлар нафсларини ўлдириш учун руҳларни чақириш умидида рўза тутганларида, бошқа бирлари бундай ҳаракатларни ўйлаб топилган нарса, шаккоклик, деб тушунарди. Муқаддас буқа—Анис олдида бутун Миср юзтубан тушиб, таъзим қилганида шу буқани боқувчи паст табақали коҳинлар сигирларни қочириш учун олиб келганларида Анисни калтаклаганини кўрган.

У яна шуларни ҳам билардики, отаси Рамсес XII дунёнинг қудратли ҳукмдори халқнинг назарида абадий яшовчи илоҳ бўлса-да, аслида ҳамма қатори бир одам эди, холос. Фақат у ўз тенгдошларига қараганда кўпроқ бетоб бўлар ва ҳар бир ишда коҳинларга боғланиб қолган эди.

Шахзода буларни билар, кўпгина ҳодисаларга истехзо билан қарар, гоҳ овоз чиқариб, гоҳида ичида гапирарди. Бироқ унинг эркин фикрлаши кўриниб турган ҳақиқат—фирьявн билан ҳеч ким ҳазиллашмаслиги керак, деган тушунчага бориб тақалаверарди...

Шаҳзода ўз мамлакати тарихини билар, лекин Мисрда кучлилар ва олий зотларнинг ноҳўя ҳаракатлари кечирилишини ҳам яхши англари. Мартабали жаноб ариқларни кўмиб юбориши, одамни хуфёна ўлдириши, илоҳлар устидан секин кулиб қўйиши, хориждан келган эчилардан ҳадиялар олиши мумкин. Лекин қоҳинлар сирини очиш, фиръавнга хиёнат қилишга ҳар қандай ҳолатда ҳам йўл қўйилмас эди. Бундай ишларга қўл урганлар сирли равишда ғойиб бўлишар, бу ҳолат айрим пайтларда дарров эмас, вақтлар ўтиб, ҳатто бирор йилдан кейин содир бўларди. Бундай одамларнинг ёнида дўстлари ва хизматкорлари доимо бирга юрсалар ҳам унинг қаерга ғойиб бўлгани, нима воқеа кечганини сўрашга ҳеч ким журъат қилолмасди.

Рамсеснинг анча вақтлардан бери билишича, аскарлар ва деҳқонлар фиръавн номини кўкларга кўтариб мақтаб, келажакдаги катта режалари ва урушлар ҳақида гапирсалар-да, унга сидқидил хизмат қилмас эдилар. Ҳатто шундай туюлардики, гўё қашшоқ ва исёнкор оломон тахт ворисини кўғирчоқ мисоли зўраки тарзда осмонга кўтаришар, унинг баландликдан йиқилиши ва ҳатто жони узилиши ҳам мумкин. Отаси узоқ йиллар яшаб ўтганидан кейин у фиръавн бўлиб қолса, Мисрда ҳали ҳеч ким ўйламаган ишларни қила оладиган ҳуқуқ ва воситаларга эга бўлади. Ҳозир эса ҳақиқатан ҳам ҳушёр бўлиши керакки, бошқалар уни исёнкор ва давлат арконларини тортиб олувчи одам деб ўйламасин.

Мисрда тан олинган бир фармонбардор бор. У ҳам бўлса фиръавн. У мамлакатни идора қилади, хоҳиш билдиради, ҳамма учун ўйлайди. Унинг қудратига ширк келтирган ёхуд ўзининг режа ва фикри, ҳаттоки ўзгаришлар ҳақида гапирган одам бошига кулфатлар ёғилади.

Барча режалар фақат бир жойда—фиръавн яқин маслаҳатчиларини тинглаб, ўз фикрларини баён қиладиган залда пайдо бўлади. Ҳар қандай ўзгариш ҳақидаги фикрлар шу ерда туғилади. У жойда бутун Мисрни ёритиб турувчи донишманд машъал бор. Лекин бу ҳақда ҳам индалмагани маъқулроқ.

Валиаҳд Сарранинг боғидаги жўка дарахти остида тош курсида ўтириб, атрофдаги манзарани томоша қилар экан, унинг хаёлидан ана шу фикрлар шамол тезлигида ўтди.

Нилнинг сувлари пасая бошлаб, биллур каби шаффофлашди. Лекин мамлакат ҳали ҳам каттакон кўрфазга ўхшар, садасимон боғлар ва сершоҳ дарахтлар билан ўралган уйлар кўзга ташланарди.

Бу оролчалар атрофида челақлар осилган ҳавозалар ёрдамида танаси мисга ўхшаб кетган, кир лунги тақиб, бошига дурра ташлаган одамлар сув олишар ва юқоридаги ҳавозаларга қуйишар эди. Баландликка ўрнатилган бошқа ҳавозалар сувни яна ҳам юқорироққа узатарди.

Рамсеснинг эътиборини бир манзара ўзига тортди. У баланд тепалик бўлиб, кунгай қиялигида учта ҳавоза ишларди. Бириси дарёдан сув олиб, бўйи етган жойдаги ҳовузга қуярди. Ундан юқорироқдаги ҳавоза эса сувни яна ҳам юқорига узатар, учинчиси эса энг юқоридаги ҳовузга тўкарди. Баландликдаги яланғоч одамлар челақларини сувга ботириб, экинларга қуяр, қўл пуркагичлари билан дарахтларга сепардилар.

Кўтарилиб, тушаётган ҳавозалар, челақларнинг лапанглаши, пуркагичлардан сачраётган сувлар ҳаракати бир маромда эдики, уларни бошқараётганларни ўзи ишлайдиган дастгоҳларга қиёсласа бўлади. Ҳеч ким ёнидагилар билан гаплашмайди, жойини алмаштирмайди, эртадан кечгача фақат эгилиб, букилади. Ойдан ойга, йилдан йилга, болаликдан то ўлимига қадар аҳвол шундай кечади.

«Бу жонзотлар,—ўйларди шаҳзода ишлаётган деҳқонларга қараб,— мени ўз хаёлларининг рўёбга чиқарувчиси қилишмоқчи. Улар давлатдан қандай ўзгаришларни ҳам талаб қилишарди?.. Аनावи пастки ҳовуздан сув олаётганими? Ана, у юқорига ўтди. Эгатларни челақ билан сугориш ўрнига пуркагич билан дарахтларни ювяпти».

Ана шу одамларга нисбатан ғазаб уйғонди. Уларнинг аҳмоқона лақмаликлари туфайли меросхўр этиб тайинланмади.

Шу пайт дарахтларнинг майин шитирлаши эшитилди ва кимдир унинг елкасига қўлини қўйди.

— Нима бўлди, Сарра?— сўради шаҳзода унга ўгирилмасдан.

— Хафа кўринасан, жонгинам. Сен бу ерга кўчиб келиб, бирга яшайман деганингда шунчалар хурсанд бўлган эдимки, ҳатто Мусо ҳам ер юзида пайдо бўлганида бунчалар хурсанд бўлмаганди. Кун бўйи биргамиз, лекин юзингда табассум кўрмадим. Ҳатто мен билан гаплашмайсан, хафақол юрасан, тунлари эркаламайсан, фақат хўрсинасан.

— Жуда ҳам диққатман...

— Менга дардингни айт. Ғам— бизга берилган бойлик. Бу бойликни қўриқлаётганингда кўзлардан уйқу қочади. Яна бир қўриқчини топганингдагина енгил тортасан.

Рамсес уни кучиб, ёнига ўтқазди.

— Агар деҳқон сув тошқинигача ҳосилни йиғиштириб ололмаса, унга хотини ёрдам беради,— деди у кулимсираб.— Аёл эса ҳам сизга соғади, ҳам эрига тушлик олиб боради. Ишдан қайтганида ювинтиради. Шу билан аёл эркакнинг ташвишларини енгиллатади, деган тушунча пайдо бўлган.

— Сен бунга ишонмайсанми, жанобим!

— Валиаҳднинг ташвишларини енгиллатишга ҳеч қандай аёл, ҳаттоки ўта ақлли ва ҳукмбардор онам ҳам қодир эмас...

— Эй худойим! Қанақа ташвишлар экан у, менга айтгин,— гапдан қолмади Сарра Рамсеснинг елкасига бошини қўйиб.— Бизга тушунтиришларича, Одам Ҳавони деб жаннатни тарк этган экан. У энг гўзал оламнинг шоҳи бўлган эди.

Шаҳзода бироз ўйланиб туриб жавоб берди:

— Донишмандларимизнинг таълим беришича, аёлларни деб кўпгина эрлар юқори мартабалардан воз кечганлар. Лекин аёлни деб ҳеч кимнинг юқори мартабага чиққанини эшитмаганман. Фиръавннинг ўз қизини бирор саркардага бериши, юқори лавозимга қўйиши ва ҳисобсиз сеплар бериши бундан мустасно. Йўқ, эркакни буюк қилиш, ҳеч бўлмаса ташвишлар исканжасидан қутқариш аёлнинг қўлидан келмайди.

— Бу, эҳтимол ҳеч бир аёл сени менчалик севмагандидир, жанобим,— пичирлади Сарра.

— Биламан, бундаин муҳаббат ҳар доим ҳам учрайвермайди. Сен ҳеч қачон қимматбаҳо нарсалар талаб қилмадинг, танишларингга мурувват кўрсатишимни сўрамадинг. Айримлар эса ҳатто фиръавн жазманларининг хобхоналарида ҳам мурувват излайдилар. Сен кўзичоқдек беғуборсан, Нил устидаги тун мисол сокинсан. Бўсаларинг Пунт мамлакатининг мушк-анбарларига ўхшайди, оғушинг меҳнатдан толиққан одамнинг уйқусидек ширин. Сени мақташ учун ортиқча сўз тополмасам керак. Сен лаблари эркакларни хаяжонга солган, севгиси қиммат турадиган аёллар орасида мўъжизасан. Бироқ шунчалар камолинг бўлгани билан ташвишларимни енгиллата олмайсан. Масалан, сен онҳазратнинг Шарққа юриш қилишини, мени бош

қўмондон қилиб тайинлашини ёки ҳеч бўлмаганда, менга Мемфис кўшинини беришини, ёхуд мени Куйи Миср ҳукмдори этиб тайинлашини уддалай оласанми? Шоҳнинг барча фуқароларига мен сингари фикр юритишларини сингдира оласанми?

Сарра қўлларини тиззаларига қўйиб, ғамгин оҳангда пичирлади:

— Тўғри, мен буларни қилолмайман. Мен ҳеч нарса қилолмайман!..

— Йўқ, сен кўп нарсага қодирсан!.. Масалан кўнглимни ёзишинг мумкин, — жавоб қайтарди Рамсес кулимсираб. — Сенинг соз чалиш ва рақсга тушишга ўқиганингни биламан. Коҳиналар оловни қўриқлаганида киядиган узун либосингни ечгин-да, финикиялик раққосалар киядиган шаффоф қўйлагингни кий. Рақсга тушиб, мени ўшалардай эркала.

Сарра унинг қўлидан маҳкам ушлаб, кўзлари ёнган ҳолда хитоб қилди:

— Сен у суюқоёқларни биласанми? Айт.Бахтсиз бўлганимни эшитай. Кейин отамга, сени учратган жойим — саҳро қўйнидаги водийга жўнатиб юбор.

— Бўлди, бўлди, тинчлан, — деди шаҳзода унинг сочларини ўйнаб. — У раққосаларни зиёфатларда ёки ҳарамлардаги ибодатлар пайтида кўраман, холос. Лекин уларнинг ҳаммаси бир бўлганида ҳам сенга арзимаиди. Улардан қайси бири сенга тенг кела оларди? Сен фил суюгидан ясалган Исида ҳайкали мисол гўзалсан. Уларнинг ҳар бирида бир қусур бор. Бир хиллари ўта семиз, бошқаларининг оёқлари ингичка ёки қўллари хунук. Ҳатто бегона сочларни тақиб юрадиганлари ҳам бор. Уларнинг ҳеч бири сенингдек гўзал эмас!.. Агар мисрлик бўлганингда, ҳамма ҳарамлар сени дуоғўй қилиб олиш учун таллашиб қолган бўлардилар. Нималар деяпман, агар сен Мемфисда ҳарир қўйлақда пайдо бўлсанг, маросимларда қатнашиш учун рози бўлишинг эвазига коҳинлар сен билан ярашиб олган бўлардилар.

— Биз Иуда қизларига ундай қўйлақлар кийиш ман этилган.

— Рақс тушиб, кўшиқ айтиш ҳам-а? Ундай бўлса нега рақс ўргандинг?

— Бизнинг аёл ва қизларимиз эркаклар юракларини аланга олдириш учун эмас, балки фақат Худони шарафлаш учун ўйнайдилар. Қўшиқ айтишимизнинг сабаби эса... Тўхтаб тур, жанобим, қўшиқ айтиб бераман.

У курсидан туриб, уйга кирди ва тезда қайтиб чиқди. Сарранинг орқасида қора кўзлари билан ҳадиксираб боқувчи ёш қизча арфа кўтариб чиқди.

— Бу қиз ким бўлди?—сўради шаҳзода.—Тўхта, мен бу нигоҳни қаердадир кўрганман... Ҳа, эсладим, уйингда охириги марта бўлганимда, буталар орасидан кимнингдир кўркув тўла кўзлари мени таъқиб қилган эди.

— Бу Эсфир, қариндошим ва хизматкорим. Бир ойдан бери мен билан яшаяпти. Лекин сендан кўрқиб, ҳар гал қочиб кетади. Сени буталар орасидан кузатган бўлиши мумкин.

— Узинг кета оласанми?—сўради шаҳзода ўнғайсизликдан қотиб қолган қиздан. Қизча дарахтлар орасига ғойиб бўлганидан кейин сўради:—У ҳам яҳудийми? Қўй тимсоҳга қарагандай бақрайиб турадиган ҳовли хизматкори-чи?

— Ездранинг ўғли Самииул, у ҳам менинг қариндошим. Уни яқинда сен озод қилган ҳабаш қулнинг ўрнига олдим. Хизматкорларимни ўзим танлашим мумкинлигини айтган эдинг, тўғрими?

— Ҳа, албатта! Хизматкорлар назоратчиси-чи? Сарик танли у одам мисрликларга ўхшамасдан итоатгўйлик билан қараб туради. У ҳам яхудийми?

— У Рувимнинг ўғли Азекиил, отамнинг қариндоши,— жавоб қилди Сарра.— Сенга у ёқмайdimи, жанобим?.. Уларнинг барчаси сенга содиқ малайлар.

— Менга ёқишими? Ахир у менга ёқиш учун эмас, бойликларинг-ни қўриқлаш учун қўйилган,— деди шаҳзода, курсини бармоқлари билан чалиб.— Дарвоқе, улар билан ҳечам ишим йўқ. Сарра, яхшиси қўшиқ айтгин.

Сарра унинг оёқлари пойидаги майсага ўтирди, арфани созлади-да, қўшиқ бошлади:

«Сокин уйкуга кетаётиб: «мен кунни беташвиш ўтказдим», деган одам қайда? Лаҳадга кираётиб: «Ҳаётим азобларсиз, Иордан дарёси остидаги сокин оқшомлар каби ташвишсиз ўтди» дегувчи қайда?»

Ҳар кунни бугдойзорларни кўз ёшлари билан суғориб, ўйлари оҳ-воҳларга тўлганлар қанча!

Инсон ёруғ дунёга йиглаб келиб, йиглаб кетади. Кўрқув тўла ҳаётга кириб, андуҳга тўлган ҳолда қабрга тушадики, уни ҳеч ким қаерда ётишини сўрамайди.

Бу ҳаёт заққумларини тотмаган ким бор? Бўлса ҳам, эҳтимол у онасидан ўлим туфайли айрилган боладир. Ёки онанинг кўкрагини эмишга улгурмаган, очликдан силласи қуриган чақалоқдир. Ғам кўрмаган одам далада ишлаб, ёмғир чақира олмаган, чигирткалар йўлини экинзорлардан бошқа ёққа буриб юбормаган одаммикин? Ёхуд бойлигини шамолга совурган савдогармикин?

Жони тинч юрган одам бормикин? Оҳуни қувиб кетаётиб, шерга дучор бўлган овчимиди, у? Урушда азоблар чекиб найзалар ўрмони ва жез қиличга дучор бўлган навкарми, ё? Ёки кийими остидан оғир совут кийган, қўшинлардан кўз-қулоқ бўлиб, сотқинлик туфайли ўз қодирда ҳалок бўлишдан шубҳа қилган шоҳмикин?

Ҳаммавақт ва ҳамма жойда инсон юраги гамга тўла. Саҳрода унга шер ва чаён хавф солади, горларда—аждарҳо, гуллар орасида захарли илон. Куёш чиқиб турган пайтда хасис қўшни унинг еридан ўзига қўшиб олишни кўзлайди, тунда эса маккор ўғри унинг омбори эшигини пайпаслайди. Болаликда у ночор, қариганда дармонсиз, навқирон ёшида ҳаёти тубсиз уммон остидаги наҳанг балиқниқига ўхшаб хатарга тўла.

Шунинг учун, эй Худо, Яратгучим, инсонларнинг ғам тўла юрақлари сенга муножот қилади. Пистирма ва тўрлар билан тўлган бу дунёга уни сен юборгансан. Сен унинг юрагига ўлим даҳшатини солгансан, ўзингдан ўзга жойга бориб ором оладиган йўлларнинг ҳаммасини ёпиб қўйгансан. Ҳали юришни бошламаган бола йиқилиб кетмаслик учун онасининг этагига ёпишганидек, одамзод сени марҳамат қилишга чақириб, таскин топади...»

Сарра жим бўлиб қолди. Бироз ўйга толган шаҳзода гап қотди:

— Сиз яхудийлар жиддий халқсиз. Агар қўшиғингизда талқин қилинган нарсаларга Мисрдагилар сизлар каби ишонганларида Нил соҳилларидан кулгу аримаган бўларди, бойлар ер остидаги ҳарамларга беркиниб, халқ меҳнат қилиш ўрнига горларга яшринганича худолар марҳаматини кутиб ётган бўлардилар. Бизнинг ҳаётимиз эса бошқача. Ҳамма нарсага қодирмиз, бироқ ҳамма ўзига умид боғлайди. Худоларимиз кўрқоқларга ёрдам бермайдилар. Улар қачонки қаҳрамонлар инсон қўлидан келмайдиган ишларни қилганларида, бор кучларини сарфлаганларида пастга тушадилар. Буюк Рамсес душман ара-

валарининг гилдириклари остига ўзини ташлаганида шундай бўлган. Уч нафардан аскарлар жойлашган аравалар сони икки ярим мингга эди. Шундагина ўлмас Амон ёрдамга келиб, душманни тор-мор этишни охирига етказган. Агар у жанг қилиш ўрнига худоларингиз ёрдамини кутиб ўтирганида, Нил соҳилларида мисрликлар аллақачон пақир ва лой кўтариб юрган бўлардилар. Лаънати хетлар эса қамишлар ва таёқлар билан юрган бўлардилар. Шунинг учун, Сарра, қўшигингдан кўра хусн-жамолинг кўнглимни ёзди. Агар мен яхудий донишмандларига ўхшаб осмондан ҳимоя кутиб ўтирганимда лабларимга шароб тегмаган, аёллар уйимга йўл тополмаган бўлардилар. Энг муҳими — мен ўгай оға-иниларим сингари фиръавн вориси бўлолмас эдим. Уларнинг бири қўлларига таянмасдан хонасидан чиқолмайди, бошқа бирови эса дарахтларда сакраб юради!..

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Эртасига эрталаб Рамсес ўз ҳабашини Мемфисга топшириқ билан юборди ва чошгоҳга яқин Сарранинг боғи ёнига катта қайиқ сузиб келди. Қайиқ ялтироқ совут ва учли дубулгалар кийган юнон аскарларига тўла эди.

Буйруққа биноан қалқон ва калта найзалар тутган ўн олти киши қирғоққа тушиб, икки қатор саф бўлди. Сарранинг уйи томон юрмоқчи бўлиб турганларида шаҳзоданинг иккинчи хабарчиси уларни тўхтатди. Аскарларни жойида қолишларига буйруқ бериб, уларнинг бошлиғи Патроклни ёнига чақирди.

Буйруққа итоат қилган гуруҳ ялтироқ жезга ўраб қўйилгандай қотиб турарди. Хабарчи ортидан Патрокл юрди. Унинг бошида пат қадалган дубулға, эгнида зар ҳошияли, товланиб турувчи узун камзул, кўксидан толим сочлари илонлар ўримини эслатувчи аёлнинг боши тасвирланган тумор осилган эди.

Валиаҳд шавкатли лашкарбошини боғнинг дарвозаси олдида кутиб олди. У одатдагидек кулмади, ҳатто Патроклнинг чуқур таъзимига жавоб ҳам бермади, унга совуқ тикилганича сўради:

— Юнон бўлуқим аскарларига айт, ҳурматли зот, пушти паноҳимиз мени яна уларга бош қилиб тайинламагунча машқ ўтказмайман. Улар қовоқхоналарда маст бўлиб, мен ҳақимда бақириб-чақирганларида бу фаҳрдан маҳрум бўлдилар. Бу ҳолатни мен ўзимга қаратилган ҳақорат деб ҳисоблайман. Диққатингни эса юнон бўлуқларида интизом бўшашиб кетганлигига қаратаман. Жангчилар жамоат жойларида сиёсат ҳақида, давлатга хиёнат тарзида бўлажак қандайдир уруш ҳақида гап сотадилар. Ваҳоланки, бу ишлар ҳақида фақат фиръавн ва давлат кенгашининг аъзолари гапиришлари мумкин. Биз, ҳукмдоримизнинг аскар ва хизматкорлари, қандай мартабани эгаллашимиздан қатъи назар, олий саховатли ҳукмдоримизнинг буйруқларини индамасдан бажаришимиз лозим. Сендан илтимос, азизим, буларни полklarимга етказ. Сенга соғлиқ тилайман!

— Буйруғинг бажарилади! — жавоб берди юнон ва ўрнида бурилиб, қуролларини шарақлатганича қайиғи томон йўл олди.

У аскарларнинг емакхоналардаги гапларини билар ва бутун қўшин эъзозидаги валиаҳдга ёқмаган бирор иш бўлганлигини тушунди. Шу боис соҳилда турган отрядига яқинлашганида у жиддий тусга кирди ва зарда билан қўлларини арра қилиб қичқирди:

— Шавкатли юнон жангчилари! Исқирт итлар! Маховга чалингулар!.. Агар шу дақиқадан бошлаб юнонлардан бирортаси қовоқхона-

ларда тахт ворисининг номини тилга олса, кўзани бошига уриб синдираман ва синиқларини томоғига тиқаман-да, бўлукдан ҳайдайман! Мисрликларнинг чўчқаларини боқасизлар, дубулгаларингизга эса товуклар тухум кўяди. Тилини тиёлмаган эси паст аскарларни ана шундай қисмат кутади. Энди эса чапга айланиб, кемага қараб қадам бос, ўлат теккурлар! Онҳазратнинг аскарлари биринчи навбатда фиръавн ва саховатпеша ҳарбий вазир Херихорнинг соғлиги учун қадаҳ кўтаришлари керак. Улар абадий яшасинлар!

— Улар абадий яшасинлар! — такрорлади аскарлар.

Ҳаммалари қовоқ уйган ҳолда қайиққа ўтирдилар. Мемфисга яқинлашганларида Патроклнинг пешонасидаги тиришлар ёзилиб, одатий кўшиқни куйлашга буюрди. Бу кўшиқ оҳангида қадамлар энгил кўчар ва эшаклар сувга бир маромда уриларди. Кўшиқ ҳарбийларни ёқтирадиган, тўшагига қўғирчоқни ўраб кўйиб, тунда соқчилар билан майшат қилувчи қоҳина қиз ҳақида эди.

Кечга томон Сарранинг боғи ёнига бошқа қайиқ келиб тўхтади. Ундан Рамсес мулкнинг бош тасарруфчиси қирғоққа тушди.

Шаҳзода бу амалдорни ҳам боғ дарвозаси олдида кутиб олди. Бунга сабаб ё унинг қатъийлиги ёки бўлмаса меҳмоннинг яҳудий канизакнинг уйига киритмаслик бўлса керак-да.

— Сени кўришни хоҳлаб қолганимдан мақсад ўлпонларнинг каймайтирилиши ёки шунга ўхшаш гапларнинг деҳқонлар орасида юргани ҳақида сўраш эди, — деди шаҳзода. — Деҳқонлар шуни билишини хоҳлар эдимки, улар ўлпонлардан озод қилинмайдилар. Агар кимдаким шу огоҳлантиришлардан кейин ҳам бу гапларни бас қилмаса, калтак билан жазолайман.

— Улардан, яхшиси, дебентми, дирҳамми — жарима олиш керакдир? — гап қистирди бош тасарруфчи, — яна ўзинг биласан.

— Маъқул, майли жарима тўласинлар, — деди шаҳзода бир дақиқа ўйланишдан кейин.

— Хайрли буйруқни эслаб қолишлари учун эҳтимол энг итоатсизларини калтак билан жазолармиз?

— Шундай қиламиз. Бўйсунмасларни калтакласинлар!

— Шуни айтишга журъат қиламанки, — деди пичирлаб бошқарувчи тик турган ҳолда, — бир вақтлар деҳқонлар кимнингдир қутқуси билан ҳақиқатан ҳам солиқларнинг олиб ташланишини гапирришган эди. Лекин бир неча кундан бери бу гаплар барҳам топиб қолди.

— У ҳолда жазоламасак ҳам бўлади, — масалани ечди Рамсес.

— Келгусида такрорланмаслиги учун жазолаш ҳам мумкин, — давом этди бошқарувчи.

— Калтакни аямайсизларми?

— Таёқлар тўлиб ётибди.

— Бўпти, сал эви билан, — огоҳлантирди шаҳзода. — Зарур бўлмаса ҳам деҳқонларни жазолаяпти, деган гапларнинг фиръавн кулогига етиб боришини хоҳламайман. Миш-мишлар учун калтаклаш ва жарима ундириш керак. Агар бунга сабаб бўлмаса ўзни билмаганга солиш керак.

— Тушунаман, — деди бошқарувчи шаҳзоданинг кўзларига тикилиб, — майли, хоҳлаганича бақирришаверсин, фақат ман қилинган нарсалар ҳақида пичирлашмасинлар.

Шаҳзоданинг Патрокл ва бошқарувчи билан бўлган гаплари бутун Мисрга ёйилди.

Бошқарувчи кетганидан кейин Рамсесни эсноқ босди, атрофга зерикарли боқиб фикран ўзига деди:

«Кўлимдан келганини қилдим. Агар чидай олсам энди ҳеч нарса қилмайман...»

Шу пайт хизматкорлар томонидан калтак зарбаси ва кимнингдир инқиллагани эшитилди. Рамсес ўша томонга қаради ва Рувимнинг ўғли назоратчи Езекиил хизматкорга таҳдид қилиб, уни калтакланаётганини кўрди.

— Жим бўл! Қичқирма!.. Исқирт ҳайвон!..

Хизматкор эса фарёдини эшиттирмаслик учун оғзини кафти билан тўсиб олган эди.

Рамсес хизматхона томонга қоплондек ташланмоқчи бўлди-ю, лекин ўйлаб қолди.

«Нима ҳам қила олардим? — ўйлади у. — Ахир бу ер Сарранинг мулки, яҳудий эса унинг қариндоши...»

У тишларини маҳкам қисганича дарахтлар орасига ғойиб бўлди.. Бу пайт жазолаш ҳам тугаётган эди.

«Демак итоаткор бўлиб кўринган яҳудийлар мана шундай хўжайинлик қиладилар! Демак шундай? Менга думи қисилган итдек боқишади-ю, лекин ходимни калтаклайди. Наҳотки уларнинг ҳаммаси шунақа бўлса?»

Рамсеснинг назарида Сарра ҳам атайлаб ўзини гўлликка солиб юргандир, деган фикр гимирлади.

Ҳақиқатан ҳам Сарранинг руҳий ҳолатида ўзгаришлар пайдо бўлиб бораётган эди. Водийда учрашган дастлабки дақиқаларда Рамсес унга ёққан эди. Лекин бу чиройли йигит фиръавн ўғли ва тахт вориси эканлигидан хушёр тортганди. Гедеон билан Тутмос Сарранинг шаҳзода уйига келиши ҳақида шартлашганларида у анчагача ўзига келолмай юрди. Тўғри, Рамсесни ҳеч қандай жавоҳирларга алмашмайди. Бироқ уни севган ва ҳозир ҳам севади, деб бўладими? Муҳаббат гулларининг очилиши учун вақт ва эркинлик керак, аммо унга вақт ҳам, эркинлик ҳам беришмади. Рамсес билан учрашган куннинг эртасигаёқ унинг розилигини сўрамасдан Мемфис яқинидаги ҳовлига кўчириб келишди. Бир неча кундан кейин эса у шаҳзоданинг жазманига айланди. Кўркув ва саросимадан кўнглидан нималар кечаётганини ҳам билолмай қолди.

Янги ҳаётга ҳали кўникмай туриб атрофдаги аҳолининг унга, яҳудий қизига нохуш муносабати ташвишга солди ва хаяжонлантирди. Кейин қандайдир нотаниш, кибор аёллар томонидан йўқланди ва ниҳоят ҳовлига ҳужум рўй берди.

Рамсес Сарранинг тарафини олиб, ҳужумкорлар ортидан қувмоқчи бўлганлиги уни яна ҳам даҳшатга солди. Унинг қизиққон, гапини ўтказадиган ҳатто бировга жонини тика оладиган одам эканини ҳис этди.

Сарра шунчалар кўрқиб кетдики, ўзини ақлдан озаётгандай ҳис қилди. Чунки шаҳзода хизматкорларни қуролланишга буюрган эди.

Бироқ шаҳзода томонидан айтилган, унчалар аҳамиятли бўлиб кўринмаган бир сўз уни хушёр торттирди ва туйғуларини янги изга солиб юборди.

Рамсес Саррани яраланган деб ўйлаб, унинг бошидаги бойламни тортиб олганида кўкарган жойини кўриб хитоб қилди:

— Сал кўкарибди, холос!

Сарра ўша дамда оғриқни ҳам, кўркувни ҳам унутди, янги ташвиш эгаллади. Пешонасидаги гурра шаҳзоданинг юзини ўзгартирди, уни ҳайрон қилди. Фақат ҳайрон қилди холосми!..

Гурра бир неча кундан кейин йўқолиб кетди, аммо Сарранинг юрагида ҳозиргача маълум бўлмаган туйғу пайдо бўлди ва кунлар

ўтгани сайин давом этди. У Рамсесни рашк қилар, мени ташлаб кетмасин, деб кўрқарди.

Уни яна бир ташвиш қийнар, ўзини шаҳзодага чўри ёки қулдек ҳис этарди. Албатта, у хожасининг содиқ қули, итоаткор хизматкори бўлишга тайёр. Лекин ҳеч бўлмаса ишрат пайтида у ўзини ҳукмдор ҳис этмаслигини хоҳларди.

Ахир улар бир-бирларига тегишли-ку. Нега энди оз бўлса ҳам севишини намоиш этмай, ҳаракатлари орқали ўртада қандайдир жарлик борлигини билдириб туради? Қандай жарлик?.. У шаҳзодани оғушига олмаганмиди? Шаҳзода ҳам унинг лаблари ва кўксидан ўпмаганми?

Бир куни Рамсес унинг ёнига ит етаклаб келди. Шаҳзода бу ерда бир неча соат бўлишига қарамай Сарранинг одатдаги жойи—оёқлари ёнини кўппак банд этди. Шаҳзода исқирт итнинг жунларини Сарранинг силлиқ сочларини силагандай бармоқлари билан таради. Ўз навбатида ит ҳам унинг кўзларига Саррага ўхшаб боқар, фақат қарашлари қиз нигоҳларидан дадилроқ эди.

Сарра ўзининг одатдаги жойига, эркаланишларига эгалик қилаётган ақлли ҳайвонни ёмон кўриб кетди, ҳаяжонини боса олмади. Итнинг шаҳзода эркаланишларига беписандлиги ғашини келтирди. Хожаси сочларини силаганида итга ўхшаб тескари қараб турармиди?

Шаҳзода яқинда яна раққосалар ҳақида эслатди. Сарра тутоқиб кетди:

«Наҳотки? Наҳотки у яланғоч, беҳаё аёлларга ўзини эркалатса?..

Бу ҳолатни баланд осмондан кўриб турган Яхве наҳотки бундай аёллар бошига чақмоқ билан урмайди?»

Тўғри, унга Рамсес сен ҳаммадан қадрлироқсан, деган. Лекин бу сўзлар Сарранинг кўнглини ололмади. У ўз севгисидан бошқа нарса ҳақида ўйламасликка қарор қилди.

Эртага нима бўлишининг унга қизиғи йўқ. Рамсеснинг пойида инсонни бешикдан қабргача таъқиб этувчи ҳазин кўшиқлар куйлаганида бор меҳрини оҳангларга берган, охирги умиди — Худога бўлган ишончини унга йўғирган.

Энди у Рамсес билан бирга ва бахтли ҳам бўлиши мумкин эди. Лекин Сарра учун аччиқ дамлар бошланди.

У билан шаҳзода бир томнинг тагида яшар, боғда бирга сайр қилар, ҳар замонда қайиғига чиқариб, Нилда саёҳат қилдиради. Лекин дарёнинг нариги соҳилида, сарой боғида яшаганчалик яқин бўлмас эди.

У Сарра билан бирга бўлганида ҳам бошқа нарсалар ҳақида ўйлар, лекин Сарра буни билмас эди. У қизни оғушига олганида ҳам, сочларини ўйнаганида ҳам Мемфис томонидаги фирьявн саройининг куббаларига, гоҳо ундан ҳам узоқларга қараётган бўларди...

Гоҳо у қизнинг саволларига жавоб бермас, гўё ҳозиргина уйғониб, унинг ёнидалигига ҳайрон бўлгандек қарарди.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

Сарранинг олий мартабали севгилиси ўртасида жуда ҳам яхши бўлган муносабат дақиқалари оз эди. Патрокл ва бошқарувчига буйруқ бергандан кейин валиаҳд куннинг кўп қисмини боғдан ташқарида, кўпроқ қайиқда ўтказди. Нилда сузар экан, гоҳ муқаддас дарёда қаторлашиб сузаётган балиқларга тўр солиб овлар, гоҳо ботқоқликлардаги нилуфар гуллар оралаб юрар, ғужғон ўйнаган чивин галасидек тепасидан учиб ўтган қушларни камон билан отарди. Лекин

бу жойларда ҳам улуғвор хаёллар уни тарк этмас эди. Ўзича фолга ўхшаш тахминлар қиларди. Гоҳида сувда юрган гозларнинг жўжаларига қараб камонни таранг тортганида ўйланиб қоларди: «Агар теккизолсам иккинчи Буюк Рамсес бўламан. Ўқ хуштак чалиб, қушни қулатганида яраланган парранда қанотларини патирлатиб шундай фарёд қилардики, бутун боқоқлик саросимага тушгандай бўларди. Фоз, ўрдак ва лайлақлар булутга ўхшаб баландларга чиқиб, улаётган қанотдоши устида айлана ҳосил қилиб, нарироққа қўнишарди. Ҳаммаёқ тинчланганида атрофга аланглаб қараган Рамсес тебраниб турган қамишлар орасидан эшитилаётган қушлар овози томон қайиқни итариб борарди. Ўсимликлар орасида ойнадек тиниқ сувни ва қушларнинг янги галасини кўрганида ўзига дерди:

— Агар теккизолсам — фиръавн бўламан. Мободо тегмаса, Гоҳида ўқ сувнинг сатҳига шалоплаб урилиб, бир-икки кўринганича нилуфарлар орасида гойиб бўларди. Жазавага тушган Рамсес қайта-қайта ўқ отиб, қушларни чўчитарди.

Боғда қолганлар эса қушлар галасининг дам-бадам қичқириб, осмонга кўтарилаётганидан Рамсеснинг қаердалигини билиб турардилар.

Кечкурун ҳориб уйига қайтганида Сарра уни сув тўлдирилган тоғора, енгил шароб ва гулдаста билан остонада кутиб оларди. Шаҳзода унга жилмайганича юзларини силар, унинг шаҳло кўзларига боқиб, ўйларди:

«У ҳам қўрқиб турувчи қариндошларига ўхшаб Миср деҳқонларини уришга қодирмикин? Эҳ, онам яхудийларга ишонмаганида ҳақ экан! Лекин эҳтимол, Сарра бошқалардан фарқ қилар!».

Бир куни ҳар галгидек олдинроқ уйга қайтган Рамсес ҳовлида шўх ўйнаётган болаларни кўриб қолди. Уни кўрган малларанг чурвақалар ботқоқликдаги ўрдақлардай қийқириб қоча бошладилар. Валиаҳд айвонга етмасданоқ болалар кўздан гойиб бўлган эдилар.

— Мени кўриб, қочиб кетган болакайлар кимлар эди? — сўради у Саррадан.

— Хизматкорларнинг болалари, — деди Сарра.

— Яхудийларми?

— Оға-иниларимнинг болалари.

— Э худо! Халқингиз намунча серпушт бўлмаса! — кулди шаҳзода. — Буниси ким? — қўшимча сўради у бурчакдан пусиб қараётган одамни кўрсатиб.

— У Бараконинг ўғли Аод, менинг қариндошим. Сенинг хизматингга келибди, хожам. Уни шу ерга ишга олсам майлими?

Рамсес елка қисди.

— Боғ сеники, — деди у, — кимни хоҳласанг ўшани хизматга олишинг мумкин. Бироқ улар шу кўпайишда кетсалар яқинда Мемфисни тўлдириб юборишди.

— Сен оғаларимни ёқтирмайсанми? — пичирлади Сарра Рамсеснинг оёқларига чўкар экан хавотирли қараб.

Шаҳзода ҳайрон бўлиб унга юзланди.

— Улар ҳақида ҳатто ўйлаганим ҳам йўқ, — деди эътиборсиз.

Сарранинг дилини олов томчилари бўлиб куйдирувчи бу майда келишмовчиликлар Рамсеснинг унга бўлган муносабатини ўзгартирмади. Унинг кўзлари Нилнинг нариги қирғоғига, саройнинг маҳобатли куббаларига қараб турса ҳам Сарра билан мулоким гаплашарди.

Уйидан ихтиёрый равишда кетганидан кейин тез орада бир ўзи зерикаётганига ақли етди. Бир куни нариги қирғоқдан сузиб чиққан шоҳ қайиғи Мемфис томонга сузаётди, айлана ҳосил қилганича Сар-

ранинг ҳовлиси яқинидан ўтганида Рамсес қайиқдагиларни аниқ кўрди. Лоласимон соябон остида, сарой аёллари қуршовида ўтирган онасини таниди. Унинг қаршисида пастак курсида вазир Херихор ўтирарди. Гарчи улар Рамсес томонга қарамасалар ҳам, зимдан кузатаётганларини у биларди.

«Ҳа, ҳа,—ўзича истехзо қилди у,—Юксак мартабали онам ва жаноб вазир фиръавн қайтгунича мени бу ердан чиқариб олишмоқчи».

Тоби ойи, яъни октябрнинг охири ва ноябрнинг бошланиши кирди. Нил сувлари бир ярим одам бараварига пастлаб, кун сайин қора лойга ботган ерлар очила бошлади. Сув қайтиши биланоқ икки ҳўкиз қўшилган омоч ишга тушарди. Омоч ортидан яланғоч деҳқон, ҳўкизлар ёнида калта қамчи ушлаган ҳайдовчи, кетидан дон сепувчи борарди. У этагидаги буғдой уруғидан олиб, қулочкашлаганича атрофга сепарди.

Миср учун энг яхши фасл бўлган қиш бошланди. Ҳарорат ўн беш даражадан ошмас, ер яшилликка бурканар, улар орасидан наргис ва гулсафсарлар гуркираб чиқар, муаттар ифор намхуш ер ва сув ҳидига аралашиб кетарди.

Малика Никотрисса ва мулкдор Херихорлар тушган қайиқ Сарранинг уйи атрофида бир неча марта кўринди. Шаҳзода ҳар гал онасининг вазир билан гаплашаётгани, лекин атайлаб, гўё эътиборсиздек ўзи томон қарамаётганини биларди.

—Шошманглар ҳали!—ўпкалаб пичирлади валиаҳд.—Соғинмаётганимни сизларга кўрсатиб қўяман.

Кунлардан бирида, қуёш ботишидан сал олдин у шоҳона қайиқнинг нариги қирғоқдан сузиб чиққанини кўрди. Қайиққа шаффоф чодир тикилган бўлиб, бурчларига туякуш патларидан жиғалар тақиб олган эди.

Рамсес икки кишилик қайиқни сувга туширишни буюрди. Саррани сайрга таклиф этди.

— О, Яхве!—деди Сарра қўллари билан «йўқ» ишорасини қилиб.—Ахир у ерда онанг билан мулкдор бор-ку!

— Бу ёқдан валиаҳд боради! Ўзинг билан арфани ҳам ол, Сарра.

— Арфа нега керак?—сўради у титроқ овоз билан.—Агар зоти олиялари онанг сен билан суҳбатлашмоқчи бўлса-чи?.. Нақ ўзимни сувга отаман!

— Болага ўхшама, Сарра,—деди қулиб валиаҳд.—Ардоқли вазир ва онам қўшиқни ёқтиришмайди. Агар севги ҳақидаги яҳудийча ёқимли қўшиқ айтсанг уларнинг эътиборини тортишинг мумкин.

—Унақасини билмайман,—деди Сарра, Рамсеснинг гаплари кўнглида умид уйғотиб. Ростдан ҳам унинг қўшиғи бу қудратли улуг зотларга маъқул келмаса, унда нима бўлади.

Сарой қайиғидагилар валиаҳд билан Сарранинг оддий қайиқдалиги, ҳатто шаҳзода эшак эшаётганини пайқадилар.

—Қаранг, зоти олийлари,—шипшиди малика вазирга,—у яҳудий қиз билан биз томон келяпти.

—Валиаҳд ўз аскарлари ва деҳқонларига хайрихоҳ бўлиб, саройдан узоқлашганига афсус чекаётгани учун, ҳазрати олиялари, унинг ноқислигини кечиршингиз мумкин.

— Агар ўша алмисоқдан қолган қайиқда ўзи бўлмаганида уни чўктириб юборишни буюрардим, — деди ўпкалаган малика-она.

— Нега? — сўради вазир. — Агар шаҳзода қонунларимиз, борингки, унчалик такомилига етмаган одатларимизни бузишга жазм қилмаганида, фиръавн ва олий қоҳинлар авлодга содиқ бўлмаган бўлар-

ди. Қай ҳолат юз бермасин, барибир, керак бўлганида ўзини қўлга олишни намоиш этди. У ҳатто ўз хатоларини тан олишга қодир бўлганлиги билан тахт ворисига лойиқ фазилатларини намоиш этди. Маҳбубаси билан бизнинг гашимизга тегишга қаратилган ҳаракат биз томондан мурувват кўрсатилмаганидан. Барибир, унинг туйғулари беғубор.

— Аммо анави яҳудий қизи! — пичирлади малика елпигич патларини асабий тараб.

— У аёл энди мени ташвишга солмайди, — давом этди вазир. — Бу гўзал лекин ақлсиз хилқат валиаҳдга ўз таъсирини ўтказа олмайди ва бундай қилмоқчи ҳам эмас. У оддийгина қафасига беркиниб олиб, ҳатто бировни кўришга ҳуши ҳам йўқ. Вақт ўтгани сари жазмани сифатида ўз мавқеидан фойдаланиб, хазинадан бир неча ўн талант ўзлаштириши мумкин эди. Шундай бўлгунча Рамсес зерикади.

— Сенинг тилинг билан қудратли Амон гапираётган бўлсин!

— Мен бунга шубҳа қилмайман. Қандайдир макрлар ақлдан оздиргани, саломатлигини йўқотгани, ҳатто судгача боргани ҳолда шаҳзодамиз шу аёлни деб ақлсизлик қилмади. Сарранинг ҳомиладорлиги эса...

— Ҳали шундайми?.. — хитоб қилди малика. — Сен қаердан биласан?

— Бу ҳақда шаҳзода ҳам, ҳатто ҳукмдор ҳам билмайди, — жилмайди Херихор. — Лекин биз ҳамма нарсани билишимиз керак. Дарвоқе, бу сирни очиш қийин бўлмади. Сарра билан унинг ўта маҳмадона қариндоши Тафет доим бирга.

— Табиб чақиршидими?

— Такрор айтаман, Сарра ҳеч нарса билмайди. Тафет эса шаҳзода-нинг Саррадан совиб кетмаслиги учун ҳомилани ўлдиришга ҳам тайёр. Лекин биз бунга йўл қўймаймиз. Ахир у валиаҳднинг боласи-ку.

— Агар ўғил туғилса-чи?.. У ҳолда бизга анчагина ташвиш келтириши мумкин, — деди малика.

— Ҳаммаси ўйлаб қўйилган, — гапини давом этди коҳин. — Агар қиз бўлса киборларга хос равишда тарбия берамиз. Агар ўғил бўлса, яҳудийлигича қолади.

— Набирам — яҳудий!

— Вақт-соати келгунча бу гапни кўнглингдан юлиб ташла, ҳукм-фармо. Элчиларимизнинг маълумотларига қараганда, Исроил халқи ўзларининг подшоҳи бўлишини орзу қилмоқдалар. Бола улғайгунча бу орзулар ҳам етилади. Унда биз... биз уларга қони тоза ҳукмдор берамиз!

— Сен бургутга ўхшайсан, бир нигоҳ билан шарқ ва ғарбни тенг кузата оласан, — деди малика унга фахр билан қараб. — Менинг у қизга бўлган нафратим кучайиб борапти.

— Фиръавнларнинг ҳатто харом қони ҳам халқлар устида юлдуз каби порлаб тургай, — сўз ирод қилди Херихор.

Бу пайт валиаҳд қайиғи билан аёнларнинг каттакон кемаси орасида бир неча ўн қадам қолган эди. Фиръавннинг завжаси юзини елпигич билан тўсиб, патлар орасидан Саррага қаради.

— Ҳақиқатда ҳам гўзал экан!.. — пичирлади у.

— Бу гапни иккинчи марта такрорлаяпсан, ҳурматли зот.

— Буни ҳам биладан дегин, — жилмайди малика.

Херихор рўпарадаги қайиқдан нигоҳини узмади.

Шаҳзоданинг қайиғида арфа садоси янгради ва Сарра титроқ овоз билан қўшиқ бошлади:

— «Сенинг илоҳинг шунчалар кучли! Сенинг худоинг шунчалар кучли, Исроил!».

— Овози сеҳрли экан, — шивирлади малика.

Олий қоҳин диққат билан эшитарди.

— «Кунларнинг боши йўқ, — куйлашда давом этди Сарра, — унинг уйи ҳад-худудсиз. Унинг нигоҳларида абадий одамлар кийим алмаштирганидек ўзгариб туради. Юлдузлар эса оловдан сачраган учқунлар мисоли ёниб, ўчиб туради. Ер эса йўловчининг оёғи тегиб кетган тошга ўхшайди.

Исроил, сенинг илоҳинг қанчалар буюк! Сен «ундай қилгил!» дейишга ҳеч кимнинг тили бормади. Уни туғадиган макон йўқ. У тубсиз жарликларни бирлаштириб, улар устида хоҳлаганча учиб юради. Зулматни ёруғликка, ер хокини жонзотга айлантиради ва уларга овоз беради.

Даҳшатли туюлган арслонлар ҳам унинг учун бир чигирткадай гап, улкан филлар унга писанд эмас, уммондаги наҳанг балиқ ҳам унинг учун бир чаваққа ўхшайди.

Унинг уч хил рангли камалаги учлари билан ерга таяниб, осмонни иккига бўлган. Унга тенглашадиган дарвоза борми? Араваси гилдиракларининг гумбурлаши одамларни жунбушга келтиради, қуёш остидаги оловли найзаларидан яширина оладиган ҳеч нарсанинг ўзи йўқ.

Унинг нафаси қуриб бораётган дарахтларни яшнатувчи шимол шамолига ўхшайди. Шамолнинг эсиши эса ерни гармсел мисол ёндиради.

Агар у қўлларини уммонлар устига узатса сувлар тош бўлиб қолади. Қовоқлардаги ачитқини шопираётган аёлга ўхшаб денгизларни у ёқдан-бу ёққа қуяди. Куйган матога ўхшаган ерларни қиртишлаб, тоеларнинг яланг қояларини кумуш қор билан қоплайди.

У бир дона бугдой донида юзлаб янги донларни сақлайди, қушларни бола очиб тухум босишга ўргатади. Гумбакда ухлаб ётган олтинранг капалакни уйғотади, инсонлар жасадларига қабрда ётиб, маҳшар кунини кутишни буюради...».

Қўшиққа маҳлиё бўлган сузувчилар эшкакларини кўтардилар ва шоҳ қайиғи дарё оқими томон оҳиста сузиб кетди. Шунда Херихор бирдан ўрнидан туриб буйруқ қилди:

— Мемфис томонга бурунлар!

Эшкаклар шалошлаб сувга урилди, қайиқ ортга кескин бурилиб, оқимга қарши шовқин таратиб суза бошлади. Сарранинг қўшиғи қайиқ узоқлашгани сайин пасая борди.

— «У майсаларнинг томир уришини, инсон туйғулари ёлғиз кезаётган сирли сўқмоқларни кўриб туради. Бироқ унинг кўнглига мўра-лаб, фикрини билиб оладиган одам ҳали дунёга келгани йўқ.

Либосининг ўтқир нурларидан иродаси кучли одам ҳам юзини тўсади. Унинг нигоҳи олдида бошқа буюк халқларнинг илоҳлари ҳам хазон бўлган япроғ янглиғ қуриб қолади.

У — кучли. У — ҳаёт. У — донишлик. У сенинг эганг, сенинг илоҳинг, эй Исроил!..».

— Нега қайиқларни орқага сузишга буйруқ бердинг? — Херихордан сўради малика Никотрисса.

— Бу қандай қўшиқлигини биласанми, пуштипаноҳим?.. — сўради Херихор қоҳинлар тушунадиган тилда. — У ақли калта қиз фақатгина муқаддас ҳарамлардагина ўқиладиган оятларни Нилнинг ўртасида куйлаяпти.

— Демак, бу шаккокликми?

— Яхшиямки, қайиғимизда битта қоҳин бор, холос, — деди вазир. — Мен унинг гапини эшитмадим, эшитган бўлсам ҳам эсдан чиқараман. Лекин худолар унга бирор шикаст етказмаса деб кўрқаман.

— Бундай даҳшатли дуони у қайдан билади!.. Ахир буни Рамсес ўргатмагандир?..

— Бунга шаҳзоданинг дахли йўқ. Шуни эсдан чиқармаки, маликам, яҳудийлар бундай миср жавоҳирларидан кўпларини олиб кетишган. Шунинг учун биз уларни куфр кетганлар, деймиз.

Малика олий қоҳининг қўлидан тортди.

— Ўғлимга ҳеч нарса қилмайдами? — деди у қоҳиннинг кўзларига тикилиб, — ёмон бўлмайдами?

— Сен ишонавер, маликам, мен ҳеч нарса кўрмаганим, ҳеч нарса эшитмаганимдан кейин асло азият чекмайди. Бироқ шаҳзодани бу қиздан ажратиб олиш керак.

— Аммо ҳеч қандай қаттиққўллик қилинмайди! Тўғрими? — илтижолари билан она.

— Иложи борича енгилроқ, хуфиёна, лекин бу чора зарур, назаримда, — давом этди олий қоҳин, — ўзимча ўйлаб қўйгандайман. Шу аёлни деб, шаҳзоданинг шаккокликда айбланиши бундан мустасно этилган.—Херихор ўйланиб тургач, қўшиб қўйди: — Ҳа, маликам! Ҳамма бидъатларимизни четлаб ўтишимиз мумкин, бироқ фиръавн ўғлининг ҳаётини яҳудий қизи билан боғлаб бўлмайди.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

Ўша оқшом Сарра қайиқда қўшиқ айтганидан кейин сарой қайиғи Нилда қайта кўринмади. Шаҳзода Рамсес ҳазилакам зерикмади. Мехир, яъни декабрь ойи яқинлашарди. Тошқин қайта бошлагач, янги-янги ерлар очилди, майсалар кун сайин ўсиб, қалинлаша борди. Ерлар ўртасида алвон кўринишдаги турли гуллар ифор сочди. Зангори денгизда қўлмақлар пайдо бўлгани каби атир иси уфуриб турувчи оқ, мовий, сариқ, пушти гиламлар пайдо бўлди.

Шунга қарамай, шаҳзода ҳамон зерикар, ҳатто нимадандир чўчирди. Отаси кетган кундан бошлаб у саройга бормади, Тутмосдан бошқа ҳеч ким ҳам келмади. Ўзи эса ўша учрашувдан кейин хашақлар ичига ғойиб бўлган илондай йўқ бўлиб кетди. Эҳтимол, саройдагилар унинг ёлғиз қолишига шароит яратаётгандир ёки уни соғинтирмоқчи, ё аксинча, қизиққон валиаҳдни кўрқитишаётгандир? Рамсес эса буларни билмас эди.

«Эҳтимол, отам мени акаларимга ўхшаб тахтдан четлаштирмоқчидир... — Ҳар замонда Рамсес шу ҳақда ўйлаганда пешонаси терлаб кетар, оёқларига муз югургандай бўларди. — Унда нима қилди?». Бунинг устига Сарра ҳам соғлом эмас, озиб-тўзиган, кўзлари ичига ботган, баъзан саҳарлари кўнгли айниди.

— Кимнингдир кўзи тегдимикин! — хўрсинди айёр Тафет. Рамсес унинг эзмалигини, галати қилиқларини ёмон кўрар эди. Кечқурунлари Тафетнинг овқат тўла саватларни, кийимлар, ҳатто идиш-товоқларни Мемфисга жўнатаётганини кўрганди. Эртасига эса Тафетнинг ўзи ун, шароб ва идишларнинг етишмаслигидан шикоят қилган. Валиаҳд бу ерга кўчиб ўтганидан бери аввалгиларига қараганда ўн барабар кўп масаллиқ сарфланадиган бўлиб қолди.

«Ишонаманки, бу лақма жодугар мендан ўғирлаб, яҳудийларига берапти. Улар кундуз кунлари Мемфисдан ғойиб бўлишиб, тунлари каламушлар сингари исқирт хилватларда ғимирлаб юрадилар».

Ўша кунлари шаҳзоданинг ягона овунчоғи хурмо тераётганларни томоша қилишдан иборат эди.

Яланғоч деҳқон силлиқ устунга ўхшаш хурмо дарахтига яқин келиб, ўзини дарахтга қўшиб арқон билан сиртмоқлади, товонлари билан дарахт танасига тиралиб, танасини орқага ташлаган ҳолда юқорига чиқди. Дарахтнинг ярмига боргач тўхтаб, сиртмоқни баландга сурди. Йиқилиб, чилпарчин бўлиш хавфига қарамай, юқорига чиқиб борар, икки-уч қават бинога тенг баландликдаги дарахт учида пахмайиб турган барглар ва уларнинг орасидаги меваларга етарди.

Бу машқларни Рамсесдан ташқари яҳудий болалар ҳам кузатардилар. Улар дастлаб кўриниш бермай, буталар ва тўсиқлар орасидан жингалак сочли бошларини кўрсатар, ёниб тургандай қоп-қора кўзлар зимдан мўралардилар.

Шаҳзода уларни ҳайдаб юбормагани учун болалар пистирмаларидан чиқиб, дарахтга яқинлашдилар. Жасур қизлардан бири ерга тушган хурмони олиб Рамсесга узатди, ўғил болалардан бири эса кичкина мевани олиб еди. Бундан тетикланган болалар тўкилган хурмоларни териб еб, Рамсесга ҳам бериб турдилар. Улар аввалида меваларнинг сархилини олиб келишган бўлса, кейин мундайроғини, охирида еб бўлмайдиганларини унга илинишарди. Дунёнинг бўлғуси ҳукмдори ўзича шундай ўйлади: «Улар ҳаммаёққа жойлашиб оладилар, аввалига мени хўрак билан сийлайдилар, кейин эса раҳмат ўрнига чириганларини раво кўрадилар».

У ўрнидан туриб, тунд қиёфада нари кетди. Исроил болалари эса қушлар галасидай деҳқоннинг меҳнатига қараб турардилар. Деҳқон эса улардан анча баландда ўтириб, бел букаётгани, тераётган мевалари бировларга тегиши ҳақида ўйламай кўшиқ хиргойи қиларди.

Сарранинг тушуниб бўлмас дарди, тез-тез кўзёши қилиб туриши, тароватининг аста йўқолиб бораётгани, ҳаммадан ҳам қариндошларининг энди ҳеч тортинмасдан ҳовлида бемалол хўжайинлик қилишлари Рамсеснинг бу сокин гўшадаги ҳаётини заҳарлади. Энди у қайиқда сайр қилмас, овга чиқмас, хурмо теришларини кузатмас, фақат паришонлик билан боғ кезар, айвонда туриб фиръавн саройи томон тикилар эди.

У ерга таклиф қилинмаса бормаслигини яна бир бор кўнглидан ўтказиб, ўзининг Қуйи Нилнинг денгизга яқин жойдаги ҳовлисига кетиш ҳақида ўйлай бошлади.

Ана шундай кайфиятда юрган кунларнинг бирида байрамона безатилган сарой қайиғида фиръавннинг таклифномасини олиб келишди.

Олий хазрат Фиръавн саройга қайтаётиб валиаҳднинг пешвоз чиқишини ихтиёр этганини маълум қилган эди.

Шаҳзода шоҳнинг хатини ўқиганида дам оқариб, дам қизарди. Ҳаяжони ортганидан Тутмоснинг ўн беш хил мушк-анбар анқиб турган ясама сочини ҳам, янги чакмон ва сийрак тумандай шаффоф камзулини, зар билан мунчоқлар қадалган ковушини ҳам сезмади.

Нихоят ўзига келган Рамсес Тутмосдан сўради:

— Нега шунча вақт кўринмадинг? Мени хушламай қолганлари сени чўчитдимми?

— О худолар! — хитоб қилди башанг. — Сени қачон ва кимлар хушламай қолишди? Шоҳнинг ҳар бир чопари соғлигингни сўраб турди. Ҳазрати олиялари малика Никотрисса ва онҳазрат Херихорлар ҳеч бўлмаганда бир неча қадам ташлармикансан, деган умидда уйинг томонга бир неча марта сузиб келдилар. Кўшин ҳақида

гапирмасам ҳам бўлади. Бўлукиндаги аскарлар ҳарбий машқларда хурмо дарахтларидек жимлик сақладилар ва ётоқларидан чиқмадилар. Шавкатли Патрокл эса хафалигидан кун бўйи ичиб, сўкинади.

Демак, шаҳзодадан ҳеч ким хафа эмас, хафа бўлсалар ҳам энди нутишган!.. Бу фикр Рамсесга бир қадаҳ май сингари таъсир этди. У дарҳол ваннага тушди ва баданига хушбўй нарсалардан суртди. Ҳарбий чакмонини кийиб, пат қадалган дубулгани қўлига ушлаганича Тафет парваришидаги рангпар Сарра ёнига кирди.

Рамсеснинг кийимини кўрган Сарра қичқириб юборди. Сўрига ўтириб, Рамсеснинг бўйнидан қучоқлади ва зўрға эшитиладиган овозда деди:

— Кетяпсанми, хошам!.. Энди қайтиб келмайсанми!

— Нега бундай деб ўйлаяпсан? — ҳайрон бўлди валиаҳд. — Биринчи марта кийинишим эмас-ку?

— Бу либосда сени у ерда, водиймизда юрганингни эсладим, — давом этди Сарра. — О, қани ўша дамлар!.. Улар тезда ўтиб кетди, назаримда жуда қадимга ўхшайди.

— Лекин мен қайтаман, Сарра! Сенга мохир табиб олиб келаман.

— Нима учун, — аралашди Тафет. — Ҳамсоям соппа-соғ. Фақат у дам олиши керак. Мисрлик табиблар эса уни ростданам касал қилиб қўядилар.

Рамсес бу лақма хотинга қараб ҳам қўймади.

— Бу ой ҳаётимдаги энг яхши дамлар бўлди, — деди Сарра, Рамсеснинг пинжига кириб. — Бироқ у менга бахт келтирмади.

Сарранинг гапини тасдиқлаган каби шоҳона қайиқдан дуд овози келди.

Сарра чўчиб тушди.

— О хошам, эшитяпсанми бу кўрқинчли товушларни?.. Сен эшитиб қуляпсан, мен эса ўзимни бахтсиз ҳис қиляпман! Сен эса оғушимдан юлқиниб чиқяпсан. Дуд чалинганида сени ҳеч қандай куч ушлаб туролмайди, шу жумладан, мендек чўринг ҳам.

— Нима, шу ҳовлидаги товуқларнинг қақолашини умрбод эшитишимни хоҳлайсанми, — унинг гапини бўлди шаҳзода қизишиб. — Хайр! Соғ бўл ва мени кут...

Сарра оғушидан бўшатиб, мунгли қараган эди, валиаҳд сал юмшаб уни силади.

— Тинчлан. Сени дудлар овози кўрқитиб юборди. Ўша, водийда чалинганида ёмон бўлганмиди?

— Хошам, биламан, улар бу гал сени олиб кетишади. Охирги муруватингни кўрсат. Каптарлар солинган қафас бераман, — давом этди Сарра инқиллаб. — Улар шу ерда тухумдан чиқиб, улғайишган. Ўз чўрингни эсга олганингда каптарлардан бирини қўйиб юбор... У сендан хабар олиб келади. Каптарни ушлаб олиб эркалайман. Энди борақол!

Шаҳзода уни қучиб хайрлашди ва қайиқ томон кетаётиб ҳабашга каптарларни олиб, орқасидан етиб боришини тайинлади.

Шаҳзода кўриниши билан қайиқда ногора овозлари эшитилди. Чийилдоқлар чалинди, Эшкакчиларнинг хитоби янгради. Аскарлар орасига кирган шаҳзода кўкрагини тўлдириб нафас олди, тўрдан бўшалгандай керишди.

— Эҳ, — деди у Тутмосга қараб, — хотинлар ҳам, яҳудийлар ҳам жонимга тегди. Эй Осирис! Уйда ўтиришга мажбур қилгандан кўра паст оловда қовурганинг яхшироқ.

— Ҳа, — унинг гапини маъқуллади Тутмос, — муҳаббат асалга ўхшайди. Уни оз-оз тотиб юриш мумкин, лекин чўмилиб бўлмайди. У-ух!.. Эсласам ҳатто баданимда чумолилар юрганга ўхшайди. Икки ой давомида кечалари бўсалар, эрталаб хурмо, тушликда эшак сути билан озиқланганман.

— Сарра жуда яхши қиз, — тўхтатди уни шаҳзода.

— Мен Саррани эмас, балки ботқоқликни эгаллаб олган қамишга ўхшаган уруғ-аймоқларини айтяпман. Қарагин-да, улар ортингдан кузатишяпти. Видолашаётган бўлишлари ҳам аҳтимол, — гапдан тўхтамади хушомадгўй.

Рамсес ижирганган ҳолда бошқа ёққа қаради. Тутмос зобитларга қараб кўз қисиб қўйди ва шу билан шаҳзода анча вақтгача уларни ташлаб кетмаслигини англатиб қўймоқчи бўлди.

Улар дарёдан юқорилаганлари сайин Нил соҳилларида одамлар сафи қуюқлашди, қайиқлар ҳам серҳаракат бўла борди. Фиръавн кемаси улоқтирилган гулларга тўлиб кетди.

Мемфис ортида илоҳлар тасвирини кўтарган хизматкорлар сафи бир милга чўзилган бўлиб, мусиқа асбобларидан таралаётган овоз бўрон шамолини эслатарди.

— Ана, шоҳ ҳам кўринди! — ҳаяжонли хитоб қилди Тутмос.

Томошага келганлар кўз ўнгида такрорланмас манзара намоён бўлди. Ёритилган дарё ўртасида фиръавннинг улкан заврақи сузарди: кеманинг тумшуғи оққуш бўйнига ўхшаб юқорига қайрилган эди. Ўнг ва сўлда икки улкан қанот сингари саноқсиз қайиқлар сирғалар, орқада қимматбаҳо елпиғичлар ўрнатилган қайиқлардаги аёнлар фиръавнни кузатиб келардилар. Барчаси рақсга тушар, қўшиқ айтар, чанаклар чалиб фиръавн келаётганидан дарак берувчи қора-ҳаворанг байроқ ҳилпираб турган зарҳал чодирга гуллар ирғитишарди.

Қайиқлардаги одамлар мастларга, қирғоқдагилари эса эсанкираганга ўхшардилар. Бир қайиқ иккинчисига келиб урилар ёки ағдариб юборар, кимдир сувга йиқиларди, уларнинг бахтига шовқиндан кўрқиб кетган тимсоҳлар четга қочардилар. Соҳилдагилар бир-бирларини суриб, ёнидагисига эътибор бермас, ота боласига қарамас, зарҳал чодир ва шоҳ қайиғидан кўзларини узмас эдилар. Ҳаво қийқирикча тўлди:

— Абадий яша, пушти-паноҳимиз!.. Доимо нур сочавер, Миср куёши!..

Зобит ва аскарлар, шаҳзода кемасининг эшакчилари жам бўлиб, бир-биридан ўтказиш учун ҳайқиришарди. Тутмос шаҳзодани ҳам унутиб кеманинг тумшуқ қисмига чиқаётган пайтда сувга қулашига оз қолди.

Шу пайт фиръавн кемасида дуд чалинди ва унга жавобан Рамсес қайиғидан ҳам дуд овози янгради. Валиаҳднинг қайиғи фиръавннинг баҳайбат кемаси ёнига сузиб келди.

Сарой амалдори Рамсесни баланд овоз билан чақирди. Икки кема ўртасига арз—кедр дарахтидан ясалган, икки ёни тўсилган кўприк ташланди. Бир дақиқадан сўнг ўғил ота ёнида намоён бўлди.

Фиръавн билан учрашиш ва хитоблар бўрони шаҳзодани шундай ҳаяжонлантирдик, ҳатто у отасига бирор сўз айта олмади. Ота ўғлини бағрига босганида шаҳзода унинг оёқларига сирғалиб тушди.

Бир оз ўтгач, чодирнинг пардалари кенг қилиб очилди ва Нилнинг икки қирғоғида турганлар тахтда ўтирган фиръавнни ва шаҳзодани баралла кўрдилар.

Ўртада шундай сукунат ҳукмрон бўлдики, ҳатто кемалар байроқларининг ҳилпираши ҳам эшитилди. Худди шу пайт аввалгидан ҳам

кучлироқ ҳайқириқ янгради: халқ ота-боланинг ярашганини, ҳозирги ва келгуси фиръавнларни табриклаётган эди. Мободо кимдир подшоҳ оиласида кўнгилсизликлар давом этишини хоҳлаган бўлса ҳам, ҳозир фиръавн авлодининг янги буюғи дарахтда маҳкам турганига ишонч ҳосил қилди.

Шоҳ дардманд кўринарди. У ўғлини эркалаб ўпди-да, тахт ёнига ўтқазиб деди:

— Жоним сен томон талпиниб турди, Рамсес, талпингани сари сендан яхши хабарлар олдим. Кўриб турганимдай, сен энди нафақат шерюрак йигитсан, балки фикр юритадиган, ҳамма ҳаракатларини тарозига соладиган, давлат манфаати учун ўзини қўлга ола биладиган эрсан.

Ҳаяжонланган Рамсес отасининг оёқларига бошини қўйганидан кейин шоҳ давом этди:

— Иккита юнон бўлугини рад этиб сен тўғри қилдинг, зеро Менфининг ҳамма кўшунини сенга тегишли ва бугундан бошлаб сени қўмондон этиб тайинлайман.

— Ота!.. — пичирлади ҳаяжонлаган валиаҳд.

— Бундан ташқари, уч томондан душман ҳужумига очиқ бўлган қуйи Мисрда туриш учун фикр юритувчи ва ботир эркак керакки, у ҳамма нарсани дарҳол илғаб олиб, керак бўлганида мустақил ҳаракат қила оладиган бўлсин. Шу сабабдан подшолигимнинг ўша қисмига сени бошлиқ этиб тайинлайман.

Рамсеснинг кўзларига ёш қалқиди. У ёшлик билан хайрлашиб, аллақачондан бери юраги талпинган ҳокимият учун отасидан мамнун бўлди.

— Мен чарчадим ва бетобман, — давом этди ҳукмдор, — агар сени ёш қолдираётганимдан ташвиш чекмаганимда абадий барҳаёт аждоларимиз ўз ёнларига чақириб олишларини илтижо қилган бўлардим. Кундан кунга аҳволим танг бўлиб бораётгани учун сен, Рамсес, ҳокимият юкени баравар кўтаришасан. Она товуқ жўжаларига дон топиб ейишни, сордан ҳимояланишни ўргатганидек, мен ҳам сенга давлатни бошқариш санъатини, душманларнинг кабиҳ ниятларидан ҳушёр бўлишни ўргатаманки, келгусида сен хуркак какликларга ташланган бургутга ўхшаб уларга ҳамла қиласан.

Шоҳ кемаси, аёёнлар ва аёёнлар тушган қайиқлар сарой соҳилига келиб тўхтади. Толиққан ҳукмдор маҳобага ўтирди. Шу пайт валиаҳдининг ёнига Херихор келди.

— Мартабанг ошгани билан қувончларимни биринчи бўлиб изхор этишга ижозат бер, ҳурматли шаҳзода, — мурожаат қилди у валиаҳдга, — сенга қўшалоқ бахт — Миср шон-шухратининг асоси бўлган бўлукларга бошчилик қилишинг ва давлатнинг бир музофотига ҳукмбардор бўлганинг билан табриклайман.

Рамсес унинг қўлини маҳкам қисди.

— Бу сенинг ишингми, Херихор? — сўради у.

— Сен бунга арзийсан, — жавоб қилди вазир.

— Ташаккуримни қабул эт ва у нимагадир арзиб қолар.

— Сенинг сўзларинг мукофотдан ҳам аъло, — деди Херихор.

Рамсес кетмоқчи бўлган эди, Херихор уни тўхтатди.

— Биттагина сўз, валиаҳд, — деди у. — Аёлинг Саррага тайинлаб қўй, бундан буён диний қўшиқлар айтмасин.

Рамсес унга ҳайрон бўлиб қараб қолганида, гапини давом эттирди.

— Нилда сайр қилиб юрганингизда у қиз муқаддас мадҳиямизни куйлади. Бу қўшиқни фақат фиръавнлар ва олий қоҳинларгина эшитишлари мумкин. Бечора қиз ўз санъатидан ва бу гапларни билмаганлигидан азият чекиб қолиши мумкин эди.

— Демак, у шаккоклик қилганми? — сўради хижолат тортган валиаҳд.

— Ўзи билмаган ҳолда, — жавоб қайтарди олий коҳин. — Яхшиям буни мен эшитдим холос, ўйлайманки, бу қўшиқнинг мазмуни мадҳиямиздан анча йироқ. Ҳар эҳтимолга қарши айт, энди бу қўшиқни бошқа айтмасин.

— Энди у гуноҳларидан фориғ бўлиши керак-ку, — деди шаҳзода. — Бу ерлик бўлмагани учун Йоида ҳарамига ўттиз бош молни қурбон қилса етармикин?..

— Ёмон бўлмайди, майли, қурбонлик қилаверсин, — деди Херихор афти бироз тиришиб, — худолар эҳсондан ҳазар қилмайдилар.

— Сен эса, саховатли Херихор, бобомдан қолган мўъжизавий қалқонни қабул этгайсан.

— Менга?.. Амонхотеннинг қалқони? — хитоб қилди Херихор. — Бунга арзирмиканман?..

Херихор чуқур таъзим қилди. Валиаҳднинг ҳадяси қимматбаҳо тошлар қадалган олтин қалқон бўлишидан ташқари тумор вазифасини ҳам ўтар эди. Бу — шоҳона совға эди.

Аммо Херихор шаҳзоданинг сўзларига кўпроқ эътибор берди. Чунки у Херихорнинг мартабасини Амонхотепга тенглаштирган эди. Амонхотеп эса фиръаваннинг қайнотаси бўлган. Наҳотки тахт вориси унинг, яъни Херихорнинг қизига уйланмоқчи бўлса?..

Бу билан малика Никотриссанинг орзуси ушалар эди. Лекин тан олиш керак, Рамсес Херихорнинг келажакдаги нуфузи ҳақида гапирганида унинг қизига уйланишни назарда тутмади. Балки унга салтанатда ва ҳарамларда бўладиган кўплаб лавозимларни назарда тутган эди.

Давоми бор

*Русчадан
Абдулла КОМИЛ
таржимаси*

Фёдор ДОСТОЕВСКИЙ

Камбағаллар

*Роман***БЕБАҲОМ МЕНИНГ, ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!**

Мана, энди ҳаммаси тамом бўлганда ва ҳаммаси аста-секин олдинги ҳолатига қайтаётганида, мен сизга мана буларни айтмоқчиман, онажон: сиз ишим ҳақида нималар деб ўйлашларидан ташвишланаётган экансиз, сизга олдинданок айтиб қўя қолай, Варвара Алексеевна, гуруримни мен ҳамма нарсадан устун қўяман! Бунинг оқибатида ва ўзимнинг мусибатларим ва бу барча тартибсизликлар ҳақида сизни воқиф қилар эканман, айтиб қўяйки, бошлиқлардан ҳеч ким ҳеч нарса билмайди, бундан кейин ҳам билмайди, чунки уларнинг барчаси мени аввалгидек иззату ҳурмат қилади. Бир нарсадан кўрқаман: гийбатлардан кўрқаман. Уйда хўжайкамиз шанғиллайди, энди эса, сизнинг ўн рублингиз ёрдамида қарзимнинг бир қисмини тўлаганимдан бери фақат жавранади, ундан нарига ўтмайди. Қолганларга келсак, улар ҳам баҳарнав; улардан фақат қарз сўрамасанг бўлгани, бўлмаса улар ҳам баҳарнав. Гапимнинг хотимасида шуни айтаманки, онажон, сизнинг менга бўлган ҳурматингизни мен дунёдаги ҳамма нарсадан юқори қўяман ва мендаги вақтинчалик асаббузарликлар чоғида шу билан овунаман. Худога шукур, дастлабки зарбалар ва дастлабки мушкул аҳволга тушиб қолишлар ўтиб кетди ва сиз буни шундай қабул қилдингизки, мен сизни ўзимникида тутиб турганим ва алдаганим учун, сиз билан ажралишга кучим етмагани ва сиздек фариштасифат қизни севганим учун мени сурбет дўст ва худбин зот деб билмадингиз. Энди ишга меҳр билан киришиб кетдим ва ўз вази-фамни аъло даражада бажараяпман. Кеча уйлари олдидан ўтиб кетаётганимда Евстафий Иванович ақалли чурқ этиб бир нима демади. Сиздан яширмайман, онажон, қарзларим ва кийим илгичимнинг дабдаласи чиқиб ётгани жонимни олмай қўймайди, аммо бунга ҳам баҳарнав деб қўяверайлик, бунга ҳам сиздан ўтинаманки, қайғурманг, онажон. Яна ярим рубль юборибсиз, Варенька, ва бу ярим рубль юрагимни тешиб ўтди. Шунақа, яхши отилмаган сопқон ҳам бошга тегади, ҳам кетга, дейдилар-ку, яъни мен, қарри меров, сиз фариштамга эмас, балки сиз, ёлғиз бошли мунглуққинам, менга ёрдам бераётирсиз. Пул олиб келиб, Федора яхши қилди. Менинг ҳозирча, онажон, маош олишимга унчалик умид йўқ, озгина умид туғилиши биланок мен сизга ҳаммасини батафсил ёзиб юбораман. Бироқ мени гийбатлар, фисқ-фужурлар кўпроқ ташвишга солаяпти. Яхши қолинг, фариштагинам. Қўлчангизни ўпиб қоламан ва тузалиб кетишингизни ёлвориб сўрайман. Ишга шошаётганим учун батафсил ёзаётганим йўқ, чунки тиришқоқлик ва жонкуярлик билан ишга бормай йўл

Давоми. Боши ўтган сонда.

қўйган хатоларимнинг ўрнини тўлдирмоқчиман; барча воқеалар ва ҳарбийлар билан бўлган саргузаштлар ҳақидаги кейинги ҳикоямни кечкурунга қолдираман.

Сизни ҳурмат қилувчи ва юракдан севувчи

Макар Девушкин.

28 июль.

Эҳ, Варенька, Варенька! Мана энди гуноҳ бутунлай сизнинг гарданингизда ва сиз унга виждонингиз билан жавоб берасиз. Мактубингиз буткул миямни гангитиб, бошимни қотириб қўйди, фақат эндигина, бўш вақт топиб, юрагимнинг ичига назар солиб қарадиму ўзимнинг ҳақ эканимга, ҳақиқат мутлақо мен томонда эканига амин бўлдим. Мен муштлашув тўғрисида гапирмаяпман (садқай сар у, онажон, садқай сар!), балки демоқчиманки, мен сизни севаман ва сизни севишим ҳечам нооқиллик эмас экан, ҳа, ҳечам нооқиллик эмас экан. Сиз, онажон, ҳеч нарсани билмайсиз; борди-ю, булар бари нимадалигини, нима учун сизни севишим кераклигини билганингизда эди, сиз у гапларни айтмаган бўлар эдингиз. Сиз оғизда бундай оқилона гаплар қилганингиз билан, мен бунга аминман, аммо юрагингизда мутлақо бошқа гаплар ётибди.

Онажоним, офицерлар билан орамизда нималар бўлганини мен ўзим билмайман ва нималар бўлганини яхши эслолмайман. Шуни билиб қўйишингиз керакки, фариштам, унғача мен ғоятда асабий бир ҳолда эдим. Ўзингиз ўйлаб кўринг, роса бир ойдан бери қил устида турибман. Аҳволим ҳаддан ташқари ёмон эди. Сиздан бекиниб юрардим, уйда ҳам шу эдим, аммо хўжайкам шовқин солиб, дунёни бошига кўтарсами. Дунёни бошига кўтаргани ҳам майли. Қичқирса, қичқириб ўлмайдами ялмоғиз, аммо бир ёмон томони – номусларга қолдим, иккинчи ёмон томони шундаки, у, Худо билсин қандай йўл билан бизнинг муносабатларимиз ҳақида билиб қолибди – буни бутун маҳалла эшитадиган қилиб қичқириб айтдики, дамим ичимга тушиб кетди, қулоғимни чиппа бекитиб олдим. Лекин ҳамма гап шундаки, бошқалар қулоқларини бекитишмади-да! Қайтанга бадттар динг қилиб олишди. Ҳозир ҳам, онажон, бошимни қайси тошга уришни билмай, ҳайронман...

Шунақа, фариштам, турли мусибатларни бошлаб келувчи ҳамма нарса, бўлмағур нарсаларнинг бари бир бўлиб, мени адоий тамом қилди. Устига-устак, Федордан галати гап эшитиб қолдим, сизнинг уйингизга ярамас сайёҳ келганмиш ва сизни нечук ҳақорат қилганини, қаттиқ ҳақорат қилганини ўзимча фаҳмлаб турибман, онажон, чунки менинг ўзим қаттиқ ҳақоратландим. Эшитдим-у, фариштагинам менинг, ақлдан оздим, дим ўзимни йўқотдим ва буткул тамом бўлдим. Мен, дўстим Варенька, дод солиб кўчага югуриб чиқдим, ўша малъуннинг олдига бормоқчи бўлдим, нима қилмоқчи бўлганимни ўзим билмасдим, чунки сизни, фариштагинамни, хафа қилишларини истамайман! Аммо, худди ўчакишгандай, ўша пайтда ёмғир уриб турибди, ҳаммаёқ шилта, қадам босиб бўлмайди, хунобим ошгандан-ошди!.. Энди қайтаман деб турганимда, қўлга тушдим, онажон. Емеля учраб қолсами, Емельян Ильич, амалдор, яъни амалдор эди, энди амалдор эмас, чунки уни биздан олиб ташлашган. Ҳозир у нима қилапти, билмайман, бир кунини кўриб юргандир; шундан икковимиз кетдик. Бу ёғи энди, Варенька, ўзингиз била-

сиз, ўз дўстингизнинг кўргулигини ўқиб нима барака топардингиз, унинг ит кунига тушганини, қийналганларини билмоқчимисиз? Учинчи куни, кечкурун, мана шу Емеля мени болади, мен ҳам уникига, зобитникига бордим. Манзилини фаррошдан сўраб билдим. Мен, онажон, хонаси келганда айтиб қўяй, бу йигитчани анчадан бери пайқаб юрардим; у бизникида ижарада турганида кузатардим уни. Энди қарасам, беадаблик қилган эканман, чунки мен ҳақимда унга хабар беришганида, афт-ангорига қараб бўлмасди. Мен, Варенька, тўғриси, ҳеч нарсани эслолмайман, эсимда қолгани — унинг ҳузурида жуда кўп зобитлар бор эди ёки кўзимга икки баравар кўп бўлиб кўрингандир — Худо билади. Нималарни гапирганини ҳам эслолмайман, фақат бир нарсани биламан, аччиқ устида кўп гапларни гапириб ташладим. Шундан кейин мени ҳайдаб чиқаришди, мени зинадан улоқтириб юборишди, яъни жуда унақа улоқтиришмади, фақат туртиб-туртиб чиқариб юборишди. Мана, қандай қайтиб келганимни ҳам билиб олдингиз, Варенька, бор гап шу. Тўғри, ўзимни ерга урдим, обрўйимга ҳам путур етди, аммо буни ҳеч ким билмайди, ташқаридагилардан-ку ҳеч ким, сиздан бошқа ҳеч ким билмайди; шундай бўлгач, бу нарса умуман бўлмаган билан тенг-да. Балки ростдан бўлмагандир, Варенька, сиз нима деб ўйлайсиз? Мен фақат бир нарсани аниқ биламан, у ҳам бўлса бултур биздаги Аксентий Осипович худди шундай йўл билан Пётр Петровичнинг шахсига текканди, аммо исини чиқармаганди, у буни ҳеч кимга билдирмай қилганди. У уни қоровулхонага чақириб олганди, мен ҳаммасини тешикчадан кўриб тургандим; у шунақанги қойилмақом қилиб унинг таъзирини бердики! Аммо жуда усталик билан қилди, чунки буни мендан бошқа ҳеч ким кўргани йўқ; мен эса гулдур-гуп, яъни айтмоқчиманки, мен ҳеч кимга гулламадим. Шундан кейин эса Пётр Петрович ва Аксентий Осипович ёмон эмас. Пётр Петрович, биласизми, гурурли одам, шу-шу ҳеч кимга оғиз очмади, шунинг учун улар ҳозир бир-бирига эгилиб, қўл сиқиб кўришади. Мен, Варенька, сиз билан баҳслашмайман, бунга ҳаққим ҳам йўқ, мен чоҳга йиқилдим, ҳаммадан ҳам ёмони руҳан, маънан ютқаздим; аммо бу энди, начора, тақдиримга ёзилган экан-да, ҳа, буни тақдир деб қўйибдилар, тақдирдан эса қочиб кетолмайсан, ўзингиздан қолар гап йўқ. Мана, бошимга тушган сиру савдоларнинг борини айтдим сизга, Варенька, ана шунақа, бошга тушганни кўз тортади, деганлари шу бўлса керак-да. Бироз тобим қочиб турибди, онагинам, ҳеч нарса таъбимга ёқмайди. Шунинг учун сизга бўлган меҳрим, муҳаббатим ва ҳурматимни шафе келтириб айтаманки, Варвара Алексеевна, мурувватли маликам, сизнинг содиқ қулингиз бўлиб қолгувчи

*Макар Девушкин.
29 июль.*

МУРУВВАТЛИ ЖАНОБ, МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Иккала мактубингизни ўқидим, ўқиб оҳ тортиб юбордим, рост! Менга қаранг, дўстим, сиз ё мендан бир нарсани яшираётирсиз ва бошингизга тушган мусибатни тил учида айтиб қўя қолибсиз, ёки ... тўғри, Макар Алексеевич, хатингиздан андак асабийлашганингиз билиниб турибди... Бизникига келинг, Худо хайрингизни бергур, бугуноқ келинг; менга қаранг, тўғри тушлик қилгани келаверинг, нима

қилибди. У ерда кунингиз қандай ўтаётибди, билмасам, хўжайкангиз билан ярашиб олдингизми, йўқми. Бу тўғрида лом-мим демай-сиз, жўрттага оғзингизга талқон солиб олгандайсиз. Бўпти, хайр, дўстим; бугун, албатта, бизникига келинг; ўзи ҳар доим келиб турсангиз, тушликни бизникида қилсангиз, нур устига нур бўларди. Федоранинг қўли гул, овқат деганни бошлайди. Хайр.

*Сизнинг
Варвара Доброселовангиз.
1 август.*

ОНАЖОНИМ, ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Яхшилигингизга яхшилик қайтганидан, Худо бунга йўл берганидан хурсанд бўлинг, онажон, мен ҳам миннатдорман. Мен бунга аминман, Варенька, юрагингизнинг самимийлигига, беғуборлигига мутлақо аминман, фақат ёзгираепти деб ўйламанг, фақат уришманг мени, қариганимда бир Худо урди-да мени. Нима қилай, билман, бу куфр, гуноҳ, аммо начора! – гуноҳ қилдимми, қилдим, айбдорманми, айбдорман; фақат сиздан, дўстим, бундай гапларни эшитиш мен учун ўлим билан баравар! Бундай деяётганимдан сира жаҳлингиз чиқмасин; мана бу кўкрагим, онажон, занжирдай қисади. Камбагаллар инжиқ бўлади – асли табиат уларни шунақа қилиб яратган. Мен буни олдинлари ҳам сезардим. У бир шўрлик банда, у синчков бўлади; ёруғ дунёга ҳам бошқача қарайди, ҳар бир ўткинчини ҳам кўзининг чети билан кузатади; теварак-атрофга ҳам гамгин кўз югуртиради, тагин мени гапирмайтимикан, одам деган ҳам шунақа кўрксиз бўладими демаяптимикан, ҳозир нимани ўйлаётганикин, масалан, дейлик, бу томондан қараганда қандай кўринади-ю, у томондан қараганда қандай кўринади – шулар кўнглидан кечмаяптимикиан деб ҳар бир сўзга қулоқ тутати. Варенька, камбагал одамнинг бир эски латгачалик ҳам қадри йўқ, ҳеч ким уни ҳурмат ҳам қилмайди, назарига ҳам илмайди; минг ёзганинг бекор! Ким бўлибди улар, исқиртлар-да, бошқа нима бўларди, бунинг нимасини ёзасан! – камбагал илгари ҳам камбагал бўлган, ҳозир ҳам шундай. Нега шундай экан-а, нега сира ўзгармайди улар? Шунинг учун шунақаки, камбагалда, уларнинг фикрича, ҳаммаси оёғи осмондан бўлиши керак; унда унақа эзгу нарсалардан ном-нишон бўлмаслиги керак, қадрқиммат тўғрисида-ку, гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Тунов куни анови Емеля айтаётувди, унга аллақердан пул беришган экан, ҳар бир тийинни, нима дейди уларда, битта-битта расман текширувдан ўтказиб беришибди, шундоққина бериб қўя қолишмабди, қаёқда дейсиз, камбагал деб шуни кўрсатганлари учун беришибди. Ҳозирги пайтда, онажон, савоб ишларни ҳам галати қилишади... Балки ҳар доим шунақа бўлиб келгандир, ким билсин! Ёки улар қай тариқа беришни билишмайди, ёки жуда устаси фаранг бўлиб кетишган – иккисидан биттаси. Сиз бундан беҳабардирсиз ҳам, аммо шунақа қилишибди. Бошқа ишлар ими-жимида-ю, бунақасини ҳаммага кўз-кўз қилиб бажаришади. Нима учун камбагал шўрлик ҳаммасини билиб турса ҳам шунақа бўлиши керак деб ўйлайди? Нима учун, – кўравериб, кўзи пишган-да! Сабаби шундаки, масалан, шундоқ биқинида фалон жаноб яшашини билади, у биронта ресторанга боради, кўнглида эса албатта ўйлайди: хўш, тақсирим, бугун кўнгиллари нимани тусайди? Мен-ку емакнинг хуллосидан урарман, анови

эса эҳтимол ёлғиз бўтқа еяётгандир. Бундоқ олиб қараганда, менинг нима еб-ичишим билан унинг нима иши бор? Шунақа одамлар йўқ эмас, Варенька, бор, шундан бошқа нарсани ўйламайди у. Ановилар-чи, турган-битгани ғаламислик, ҳаммасини кузатиб туришади, қани, у оёғини ерга тўла босиб юраяптими ё оёқ учуда юраяптими? Ана, фалон идорада ишлайдиган амалдорнинг, унвонли советникнинг этигидан оёғининг бармоқлари чиқиб турибди, ановинисининг тиззаси йиртиқ — кейин уйга келади-да, ҳаммасини ёзади, расво бир китоб чиқаради... Тиззам йиртиқлиги билан нима ишинг бор? Мени кечиринг-у, Варенька, қўпол бўлса ҳам айтаман, бу жиҳатдан камбағал одам қиздай уятчан бўлади, масалан, сизга ўхшаб. Ахир сиз ҳамманинг олдида — қўпол сўзларим учун кечиринг-у, — ечинмайсиз-ку, шундайин камбағал одам ҳам, қани, улар ичкаридаги ишларини қандай қилишаркин, деб ҳужраларига мўралашларини ёқтирмайди — шунақа. Бўлмаса, дили пок одамнинг номус ва ғурурини топтовчи душманларимга кўшиб, Варенька, мени ҳақорат қилишга нима ҳақлари бор?

Ибодат пайтида ҳам мен елкамни қисибгина, думи юлинган чумчуқдай ўтирдим, уялганимдан ер ёрилсаю кириб кета қолсам. Росманна шарманда бўлдим, Варенька! Йиртиқ енгингдан тирсакларинг ўйноқлаб чиқиб турса, тугмаларинг ипи осилиб турса, уяласан ҳамда. Жўрттага қилгандай, шунақа бир афтода ҳолда эдим! Ўласанми, қоласанми? Степан Карловичнинг ўзи мен билан бугун астойдил гаплашди, гапирди-гапирди-да, кейин гўё ҳеч нарсадан беҳабардай: “Эҳ, отажоним Макар Алексеевич!” — деб қўшиб қўйди, қолганини, кўнглида ўйлаганини охиригача гапирмаёқ қўя қолди, унинг нимага шама қилаётганини тушундим-у, шундай қизариб кетдимки, ҳатто туксиз бошим ҳам қизиб кетди. Ўзи унақа қаттиқ гап қилгани йўғ-у, барибир ноқулай-да, одам минг хил хаёлларга борасан. Ишқилиб, бирон нарсадан дарак топишмаганмикан? Ҳойнаҳой, бир нарсанинг ҳидини олган кўринишади! Худонинг ўзи асрасин-да. Очиғини айтсам, менинг бир одамдан гумоним бор, қаттиқ гумоним бор. Бу аблаҳларга ишониб бўладими! Бориб чақадилар, вассалом! Сенинг бутун ҳаётингни сариқ чақага пуллаб юборишади, кимлигинг билан ишлари йўқ.

Бу кимнинг иши эканини энди биламан: бу Ратазиевнинг иши. Бизнинг туманда унинг қандайдир таниши бор, ҳа, бу аниқ, гапдан гап чиқиб, бирга ўрни қўшиб, ҳаммасини ўшанга етказган; ёки, ўзининг туманида чаққан бўлиши ҳам мумкин, кейин бизнинг туманга ёйилган. Уйимиздагиларнинг бари билади буни, бармоқлари билан сизнинг деразангизни кўрсатишади, нимани кўрсатишаётганини қошки билмасам. Кеча сизникига овқатлангани борганимни ҳам ҳаммалари ойналаридан бошларини чиқариб кўришган, хўжайкам эса, ана, кўр кўрни қоронғида топибди дегани шу бўлади, деган бўлиши керак, сиз тўғрингизда ҳам кейин нима деса дегандир. Аммо Ратазиевнинг бизларни китобида ёзиб, кулгили қилиб тасвирлаб, қилган ғаламисона иши олдида бу ҳолва; буни унинг ўзи айтган, менга эса ичимиздагилардан инсофи борлари сўзлаб беришди. Менинг ўйлашга ҳам ҳолим қолмаган, онажон, нима қилишимни ҳам билмайман. Гуноҳни яшириб бўлмайди, Худонинг қаҳрига қолдик, фариштагинам! Сиз, онажон, зерикиб қолмаслигим учун менга қандайдир китоб юбормоқчи эдингиз. Китобдан ҳам ўргулдим, онажон! Китоб бўлиб жуда нимамайди? Қаёқдаги бўлмағур нарсалар! Романи ҳам бўлмағур, бўлмағурлар учун ёзил-

ган, масалан, бекорхўжалар ўқиши учун: ишонинг, онажон, кўп йиллик тажрибам алдамайди менинг. Аллақасдаги Шекспир дегани билан бошингизни қотиришади, ана, кимсан, Шекспир деган ёзувчи бор оламда, – ўша Шекспири ҳам бўлмагур, ҳаммаси бўлмагур нарсалар, ҳақорат қилиш учун атайлаб ёзилган бари!

*Сизнинг
Макар Девушкин.
2 август.*

МУҲТАРАМ ЖАНОБ, МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Бунча куйиб-пишаверманг, худо хоҳласа, ҳаммаси яхши бўлиб кетади. Федора ўзига ҳам, менга ҳам бир дунё иш кўтариб келди, суюна-суюна ишга киришиб кетдик, энди ўзимизни ўнглаб олсак, ажаб эмас. Кейинги вақтларда бошимга тушганларидан Анна Фёдоровна воқифга ўхшайди, деб хавотирланибсиз, воқиф бўлса ундан нарига. Бугун мен бошқача хурсандман. Қарз кўтармоқчиман дебсиз, – ҳай-ҳай, Худо асрасин-а! Қарзнинг тўлови бор, кейин қийналиб қолманг тагин. Яхшиси, биз билан камтарона яшайверинг, тез-тез келиб туринг, хўжайкангизга эътибор қилманг. Бошқа ганимларингиз хуш кўрмайдиган одамларингизга келсак, иймоним комилки, шубҳалар билан ўзингизни бекорга қийнаяпсиз, Макар Алексеевич! Ахир ўтган сафар айтмаганмидим, жудаям ўзингизни олдириб қўйибсиз, деб? Бўпти, ҳозирча хайр. Кўзим йўлингизда, албатта, келинг.

*Сизнинг В.Д.
3 август.*

ФАРИШТАМ, ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Сизга бир янгилик айтмоқчиман, кўзимнинг нури, кўнглимда қандайдир умид учкунлари чақнаяпти. Мактубингизда, фариштам, қарз олманг деб ёзибсизми? Оҳ, жигарбандим-а, бусиз иложи йўқ; мени-ку майли, қўяверинг, аммо мен сизни ўйлайман, иссиқ жон, айтиб бўладими! Аҳволингизни қаранг, шунинг учун қайтариб айтаманки, қарз олмасам бўлмайди. Келинг, қўйинг уларни, ўзимизнинг гаплардан гаплашайлик.

Биласизми, Варвара Алексеевна, Емельян Иванович келган эди, бирга ўтирибмиз. Бу сиз биладиган Емельян эмас. Бу, менинг ўзимга ўхшаб, таниқли ҳуқуқшунос, биз у билан бутун идорамизда энг кексаларимиз, эски ходимлармиз. У жуда яхши, кўнглида кири йўқ одам, ўзиям нақ ичимдан топлардан, айикдай жим қараб ўтираверади. Аммо меҳнаткаш, инглизча усулда нақ сайративоради, гапнинг сирасини айтсам, мендан қолишмайди, – зўр одам! Ўзи ҳеч бир-биримиз билан яқиндан ошначилик қилмаганмиз, фақат кўз таниш эдик, “Салом!” – “Ваалайкум!” – шу, холос. Дейлик, агар менга пичоқча керак бўлиб қолса, тўғри шу одамнинг олдига бораман, Емельян Иванович, пичоқчангиз бўлса бериб туринг, илтимос, дейман. Ундан нарига ўтиш йўқ. Ана шу одам бугун менга айтиб қолди: Макар Алексеевич, нега бунча хомушсиз? Қарасам, чин дилдан кўнгил сўраяпти, дарров ичимни ёриб солдим – шунақа-шунақа, Емельян Ивано-

вич, дедим, яъни ҳаммасини айтиб ўтирмадим, Худо асрасин, қандай айтардим, ахир қай юзим билан айтаман? Шунчаки, ҳалигиндай сал харждан қийналиб қолганимнинг учини чиқардим. “Сизми, отам, — деди Емельян Иванович, — сиз қарз олинг, ана, Пётр Петровичдан олсангиз бўлади, у фоизга беради. Мен шундан олганман, фоизи ҳам кўп эмас, чидаса бўлади”. Шу десангиз, Варенька, юрагим чиқиб кетай деди. Ишқилиб, дейман ўзимча, худо шу Пётр Петровичга инсоф берсин-да, ишқилиб, йўқ демасин-да. Бу ёғи, ўзимча ҳисоб-китобни бошлаб юбордим, хўжайкамнинг қарзини тўлайман, сизга ёрдам бераман, ўзимни ҳам сал одамбашара қилиб оламан. Аҳволимга бир қаранг, пичингчиларимизнинг кулишини-ку қўяверинг, худога солганман, бир жойда ўтиролмаймаман ҳам! Ҳазратлари гоҳо ёнимдан ўтганларида, шундоқ кўз ташлаб қўядилар — кийимимга қарайдилар: дабдала! Улар эса топ-тоза, шинам юришади. Улар-ку, оғиз очиб бир нарса демайдилар, аммо мен номусларга ўламан, — ана, кўрдингизми, қанақа гаплар. Хуллас, ўзимни маҳкам тутиб, уят-пуятни илматешик чўнтагимга тиқиб, Пётр Петровичнинг уйига йўл олдим, ҳамма умидим ундан, на ўлик, на тирик бир ҳолда нима бўлишини кутаман. Нимасини айтай, Варенька, ҳаммаси расво бўлди. У банд экан, Федосей Иванович билан нима устидадир гаплашарди. Аста ён томондан яқинлашдим-да, енгидан тортиб қўйдим: Пётр Петрович, ҳой Пётр Петрович! У ўгирилиб қаради, мен эса давом этаман: шунақа-шунақа гаплар, ўттиз рублми ва ҳоказо. У аввалига нима деётганимни тушунмади, кейин эса ҳаммасини тушунтирганимдан кейин у қаҳ-қаҳ уриб кулди, ҳечқиси йўқ, кулгидан тўхтади. Мен яна ҳалиги гапларни айтдим. У эса томдан тараша тушгандай: гаровга нарсангиз борми? — дейди. Ўзи қоғозига энгашиб олиб, бир нималарни ёзарди, менга қараб ҳам қўймайди. Мен биров каловландим. Йўқ, дедим, Пётр Петрович, гаровга нарсам йўқ, — кейин тушунтиришга ҳаракат қила бошладим, маош олганимда, келиб, бериб кетаман, албатта бериб кетаман, аввал сиздан қарзимни узаман, дедим. Шу орада уни кимдир чақириб қолди, мен кутиб турдим, у ивирсиланарди, қалам учини чиқарадим-ей, мени эса умуман кўрмаётгандай. Мен бўлсам ўзимнинг дардим билан — хўш; Пётр Петрович, бирон иложи борми? У чурқ этмайди, гўё ҳеч нимани эшитгани йўқ, мен узоқ турдим, кел, дедим, карнайчидан бир пуф, яна бир уриниб кўрай-чи. Яна аста енгидан тортдим. Қани ундан сас-садо чиқса, қаламини йўниб олди-да, ёзишга тушиб кетди; охири мен ҳам чиқиб кетдим. Улар, онажон, биласизми, жуда ҳурматли одамлар бўлиши мумкин, фақат ҳаволари баланд ҳаммаларининг, жуда баланд, улар қаёқдаю биз қаёқда! Сизга ҳаммасини ёзаётганим шундан, Варенька. Емельян Иванович ҳам кулиб, бошини чайқади, аммо ноумид қилмади, бояқиш. Емельян Иванович бошқача одам. У бир одамга боришимни айтди, бу одам, Варенька, Виборгская кўчасида тураркан, у ҳам фоизга бераркан. 14-даражаликми-ей, шунақа. Емельян Иванович, у албатта беради, деди. Нима дейсиз, фариштам, эртага борсаммикан? Ахир қарз олсам, нимаси ёмон? Хўжайкам мени уйдан ҳайдаб солмоқчи бўлиб турибди, овқатлангани ҳам қўймайди. Бу ёқдан этигимнинг овраси қолмаган, онажон, тугмалари ҳам йўқ... ўзи нима бор менинг? Бошлиқларимиздан битта-яримтасининг кўзи тушиб қолса, нима деган одам бўламан! Офат, Варенька, офат, гирт офат!

Макар Девушкин.

4 август.

МЕХРИБОН МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Худо ҳаққи, Макар Алексеевич, нима қилиб бўлса ҳам, қанча бўлса ҳам қарз олинг; ҳозирги аҳволингизда сиздан кўмак сўрашим ўзи ярашмаган иш, аммо аҳволим қанақалигини билсангиз эди! Бу квартирада ортиқ қололмаймиз. Жуда ёмон ишлар бўлиб ўтди, ҳозир менинг қандай ўзимни йўқотганимни, ўзимни босиб ололмаётганимни қай сўз билан айтай! Сизга айтсам, дўстим, бугун тонгда олдимга нотаниш, ёши ўтинқираган, чолнамо бир одам кириб келди. Орденлар таққан. Унинг нега бизникига келганига сира ақлим етмади. Федора бу вақтда дўконга чиқиб кетган эди. Ҳалиги одам, қандай яшаяпсиз, нима иш қиласиз, деб ҳе йўқ-бе йўқ суриштира кетди. Жавобимни кутмай ҳам менга ҳалиги офицернинг амакисиман деб ўзини таништирди. Ёмон хулқ-атвори учун, бутун маҳаллага бизни ёмонотлиқ қилгани учун у жиянини кўргани кўзи йўқ экан. Жияним ўтакетган ҳавойи, гўр бола, сизни ўзим ҳимоям остига олмақчиман, деди. Дуч келган йигитларнинг гапига кириб кетаверманг, деб насиҳат қилган бўлди. У менга отамдек жонкуяр экан, менга ўзини фақат отадек ҳис этар экан, ҳар нарсада ёрдам қўлини чўзишга тайёр экан. Мен қип-қизариб кетгандим, миям ўйлашдан қолган эди, аммо ташаккур билдиришга шошилмадим. У истамасам ҳам қўлимдан тутди, юзимга шапатилаб қўйди, жуда яхши қиз экансан, айниқса, юзингдаги чуқурчаларинг ўзингга жуда ярашган (тагин нималар деди, бир Худога маълум) деди. Охири у қариялигига иқрор бўлиб, мени ўпмоқчи бўлган эди (ундан шунақанги жирканиб кетдимки!), шу топ Федора кириб келди. Қария хиёл тараддудланди ва камсуқумлигим, одоблилигимни мақтаб, ҳурмат қилишини сўзлаб кетди, мендан асло ётсираманг, деди. Кейин Федорага юзланди-да, ниманидир баҳона қилиб, унга пул-мул бермоқчи бўлди. Федора, ақлли қиз эмасми, олмади. Шунда у кетишга ҳозирланди, яна келишини, бу келганида менга сирга олиб келмоқчи эканини айтди (афтидан, у жуда хижолатда эди); бу квартира ярамайди, мен ўзим бир зўр жой топиб қўйганман, ўшанга кўчиб ўтасиз, сиз ёнингиздан бир чақа тўламайсиз, деди. Покиза, ақлли қиз бўлганим учун мени яхши кўриб қолганмиш, нияти бузуқ йигитлардан эҳтиёт бўлишим керак эмиш. Охири Анна Фёдоровнани танишини айтди, Анна Фёдоровна мени кўргани ўзи келиб туражагини айтиб қўйишини тайинлаганмиш. Шунда ҳаммаси менга аён бўлди. Нима қилишимни, нима дейишимни билмасдим, умримда сира бунақа ҳолга тушмагандим, ўзимни бутунлай йўқотиб қўйгандим, уятдан ерга кириб кетгудай эдим. Хайриятки, Фёдора бор экан, шу жонимга ора кирди, қарияни уйдан ҳайдаб чиқарди. Бу ҳаммаси Анна Фёдоровнанинг иши эканини аниқ билдик, бўлмаса у бизни қаёқдан биларди?

Энди бир ишонганим сизсиз, Макар Алексеевич, илтимос, ёрдам беринг. Худонинг зорини қиламанки, мени бу аҳволда ташлаб қўйманг! Қандай қилиб бўлса ҳам озроқ пул топинг, бу уйдан кетишга ёнимда сариқ чақа ҳам йўқ, аммо бу ерда ортиқ қололмаймиз: Федора шундай деяпти. Бизга ҳеч бўлмаганда йигирма беш рубль пул керак; бу пулни сизга қайтараман, ишлаб топаман. Федора менга яқинда иш олиб келади, шунинг учун каттароқ фоиз талаб қилишса, юзига бориб ўтирманг, шартта олаверинг. Мен ҳаммасини қайтараман, фақат, Худо ҳаққи, мендан ёрдамнингизни дариф тутманг. Ҳозирги аҳволингизда сиздан ёрдам сўрашим ўзи сизга зулм, аммо сиздан бошқа бу дунёда таянчим йўқ! Хайр, Макар Алексеевич, мени эсдан чиқариб юборманг, Худо ўзи сизга ёр бўлсин!

В.Д. КАБУТАРГИНАМ, ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Худди мана шу ногаҳоний зарбалар мени бутунлай гангитиб қўйган! Худди мана шу мусибатлардан сира ўзимга келолмайман! Мана бу турфа ялоқхўрларингиз, ярамас чолларингиз, фариштам, мени тириклай кафанга тиқмоқчи бўлишгани устига, бу ҳам етмагандай, мана шу ювундихўрлар эзиб-янчиб ташлашга тайёрлар мени! Эзиб-янчиб ташламагунча, қасам ичиб айтаманки, кўнгиллари тинчимайди, ҳа, тинчимайди! Сизга ёрдам бермасам, бу кунимдан ўлиб қўя қолганим маъқул эмасми! Сизга ёрдам бермаганим — бу менинг тирик эмас, ўлганим-ку, ҳа, Варенька, ўлганим. Тўғри-да, ўлган бундан ортиқ бўладими? Хўш, ёрдам бердим ҳам дейлик, унда нима бўлади — темирқанот полапондек, қўлимдан пирр этиб учасиз-кетасиз, мана бу одамхўр бойўғлилар нақ гўштингизни нимта-нимта қилишга тайёр турибди-ку. Ана шуларни ўйлаб, ич-этимни ейман, онажон. Аммо ўзингиз ҳам, Варенька, ўзингизга етганча қаҳрингиз қаттиқ! Нега бунақасиз, а? Ўзингиз қийналганингиз, хўрланганингиз етмай, полапоним, тагин мени деб куюнганингиз ортиқча, қарзимни тўлайман деб менга ваъда беришингизни ким қўйибди? Айтмоқчиманки, аввал ўз соғлиғингизни ўйланг, менинг қарзимни ўйлаб нима қиласиз? Қанақа қарз? Ўзи нима деётганингизни билиб гапираяпсизми, Варенька? Тиқиш-бичишингизга бало борми, иш қилишингизга бало борми? Оғримаган бошингизни оғритиб нима зарил сизга? Маъсум кўзларингизни, соғлиғингизни бекорга ишдан чиқариш нима зарил сизга? Эҳ Варенька, Варенька, кўриб турганингиздек, каптарчагинам, мен ҳеч нарсага арзимайман, ҳеч нарсага арзимаслигимни ўзим ҳам биламан, аммо шундай иш қилайки, кўриб, ўзингиз балли дейсиз ҳали! Жон чекишни, ташқаридан иш олишни, турфа ёзувчиларга турфа хатлар битишни менга қўйиб беринг. Уларнинг ҳузурига бораман, ўзим бораман, улардан иш олмай қўймайман; чунки, онажоним, улар яхши хаткашларга муҳтож бўлишади, муҳтожликларини яхши биламан, аммо сизни асло уринтириб қўймайман, бундай залолатли фикрларни хаёлингиздан чиқариб ташланг. Фариштагинам, айтганингиздай, албатта, қарз кўтараман, ўлай агар, шундай қиламан. Яна айтибсизки, катта фоиздан қўрқмаслигим керак экан — нега қўрқар эканман? Қўрқмайман, ҳеч нарсадан қўрқмайман. Мен, онажон, қирқ рубль ассигнация сўрайман, бу унча катта пул эмас-ку, Варенька, нима дейсиз? Қирқ рубль сўрасам, индамай бераверишса керак, тўғрими? Яъни айтмоқчиманки, бир қарашда шу башарам билан ишонса бўладиган одамга ўхшайманми? Афғ-ангоримни кўрган одамнинг кўнглида дафъатан яхши таассурот пайдо бўладими? Қани, ўзингиз бир нима денг-чи, азизим. Биласизми, бир нарсдан қўрқаман, ҳаммадан оғири — ҳақиқатни гапириш, ҳақиқатни! Қирқ рублдан йигирма бешини сизга бераман, Варенька, икки сўлкавой хўжайкага, қолганини эса ўзимнинг кам-кўстларимга яратаман. Биласизми, хўжайкага кўпроқ берсам ҳам бўлади, беришим керак ҳам; аммо ўзингиздан қолар гап йўқ, онажон, кам-кўстларимни ҳисоблаб кўрсангиз, унга шундан бир чақа ортиқ бериб бўлмаслигимни ўзингиз тушунасиз, буни асли гапиришнинг ҳам, эсга олишнинг ҳам ҳожати йўқ эди. Бир кумуш рублга этик оламан; эскисида эртага ишга қандай боришни ўйласам, ғалати бўлиб кетаман. Бўйинбоғ олсам ҳам ёмон бўлмасди, чунки эскисига яқинда бир йил бўлади. Бир гал менга эски пешбандингиздан рўмолча билан қўйлак тикиб бераман деб ваъда қилиб эдингиз, бас, рўмолча

билан кўйлақдан ўйланмасам ҳам бўлади. Фақат тугмаларини ўйлаш керак, дўстгинам! Бундай деганим сабаби, лўппи юзлигим, тугмаларсиз иложим йўқ, салкам этагимнинг ярми сизилиб тушган! Ҳазратимнинг мендаги бу жулдирларга кўзлари тушиб қолса, айтадиганларини айтишини ўйлаб, юрагим тарс ёрилай дейди! Энди шунақанги гапларни айтадиларки, онажон, нақ илон пўст ташлайди ҳар сўзларидан, худди ерга кириб кетгудай бўламан уятдан! Эҳ, онажон, хўш, мана энди барча заруриятлар битиб, уч рубль ортиб қолди, бу ёғи энди тирикчиликка ва ярим фунт – тамаки пули; бу ёғини сўрасангиз, фариштам, тамакисиз яшолмайман, ҳолбуки тўққиз кун бўлди оғзимга трубка олганим йўқ. Инсоф юзасидан айтадиган бўлсам, буни сизга айтиб ўтирмай ҳам ўзим сотиб олсам бўларди. Йўқ, сиз у ёқда бир чақага зор бўлиб ўтиринг-да, мен бу ёқда кайфу сафо қилай – кошки бунга виждоним йўл қўйса, шунинг учун гапираяпман бу гапларни сизга. Сиздан нимани ҳам яширардим, Варенька, ҳозиргидай ҳеч қачон ит кунига тушган эмасдим. Хўжайканинг-ку мени кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ, бошқалар ҳам ундан қолишмайди, қаёққа қараманг – етишмовчилик, қарзлар; иш жойимдаги амалдор акамдан ўзи илгари ҳам сира ёруғлик чиқмас эди, энди, онажон, гапирмаса ҳам бўлади. Яшираман, ҳаммадан ҳамма нарсани беркитаман, ўзим ҳам бировлар кўзига тушмасам дейман, ишга ҳам бир четдан бориб, бир четдан қайтаман. Фақат сизга юрагимни очиб, сал энгил тортаман... Енгил тортмай-чи! Ҳай, келинг, Варенька, шулар ҳақида ўйлаб, юрагимизни ўзимиз қонга тўлдирмайлик. Ўзи асли шунақа ўйларни ўйлаб, ўзингизни қийнаманг, деб огоҳлантириш учун ёзаётгандим бу мактубни. Худо кўрсатмасин, унда сизга нима бўлишини биласизми? Бу квартирадан кўчиб кетолмасдингиз, мен ёнингизда бирга бўлардим, – ҳе йўқ, мен сизга қорамни кўрсатмасдим, аллақайёққа бош олиб кетган бўлармидим ё ўлиб кетармидим. Мактуб ёзишга азбаройи берилиб кетганимдан соқол олишни ҳам унутибман. Ахир одам аввал ўзига қараши керак, Худо ҳам ораста бандасига йўл беради. Илоё Худойимнинг ўзи йўл берсин.

*М. Девушкин.
5 август.*

ҚАДРЛИ МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Лоақал сиз кўнглингизни чўқтирмасангиз-чи! Бусиз ҳам гапларимиз тоғдай. Сизга ўттиз тийин қумуш танга бериб юбораяпман, қурбим етгани шу. Эртагача ўлмай қолиш учун ўзингизга энг керакли нарсани олинг. Бизнинг ўзимизда деярли ҳеч вақо қолмаган, эртага нима бўлишини билмайман. Қийин, Макара Алексеевич! Дарвоқе, парво қилманг, бўлмаса бўлмабди-да; шунга ҳам ота гўри қозихонами! Федора, вақтинчалик бу уйда турганимиз ҳам ганимат, агар кўчиб кетганимизда ҳам барибир қаердалигимизни билиб олишарди, истасалар, ҳамма жойда ҳам топиб олишади, дейди. Нима бўлганда ҳам бу жойда ортиқ қолиб бўлмайди. Агар ўзингизга оғир олмасангиз, сизга бир нарса хусусида ёзмоқчи эдим.

Феълингизни сира тушуниб бўлмайди-да, Макара Алексеевич! Сиз ҳамма нарсани юрагингизга қаттиқ оласиз, ўзингизни жуда ғариб билишингиз шундан. Хатларингизни битта кўймай диққат билан ўқийман ва ҳар бир хатингизда мени деб шунчалик қайгурасиз, шунчалик жон куйдирасизки, ўзингизни бутунлай унутиб юборгансиз.

Ҳамма сиз тўғрингизда оққўнги одам дейди, тўғри; аммо мен жуда ҳам оққўнги одам дейман. Сизга бир дўстона маслаҳатим, Макар Алексеевич! Мени деб нимаики қилган бўлсангиз, сиздан миннатдорман, жуда-жуда миннатдорман, мен буни чин юракдан ҳис этаман; ахир ўзингиз ўйлаб кўринг, сиз, беихтиёр менинг жонибимдан бошингизга тушган шунча мусибатлардан кейин, ҳозир ҳам фақат менинг севинчларим, менинг ҳасратларим, менинг юрагим билан яшаётганингизни кўриб, қандай чидаб тураман? Ҳамма нарсани мунақа юракка олаверса, ҳамма учун бирдек шунақа куяверса, одамнинг ғариблашувидан таажжубланмаса ҳам бўлади. Бугун ишдан қайтаётиб бизниқига қараганингизда, сизни кўриб юрагим чиқиб кетаёзди. Рангингизда ранг йўқ, ваҳимали, ғамгин; сира одамга қарамайсиз, сабаби эса аниқ: ишингиз чаппа кетганини айтишга юрагингиз дов бермаяпти, мени хафа қилишдан, мени кўрқитишдан чўчияпсиз, мен кулиб юбораёзганимда эса, ҳафсалангиз қаттиқ пир бўлди. Макар Алексеевич, хафа бўлманг, куйиб-ёнаверманг, ўзингизни қўлга олинг, илтимос қиламан, сал беғамроқ бўлсангиз-чи. Мана, мени айтди дерсиз, ҳаммаси яхши бўлиб кетади, ҳаммаси яхшилик билан тугайди, ҳадеб бировларни ўйлайверсангиз, бировларни деб ғам тортаверсангиз, ўзингизга қийин бўлади бориб-бориб. Хайр, азизим; ёлвораман сизга, мени деб кўпам қайғураверманг.

*В.Д.
5 август.*

КАБУТАРГИНАМ МЕНИНГ, ВАРЕНЬКА!

Жуда соз, фариштам, жуда соз! Демак, сиз пул қарз олмаганимни дуруст қилибсиз, дебсиз-да. Бўпти, сизнингча мен бахтли эканман, шундан кўнглим тинч! Мендай бир қарияни ташлаб кетишга кўзингиз қиймай, шу уйда қолганингиздан ҳатто хурсандман. Бу ёғини сўрасангиз, мактубингизда мен ҳақимда шундай яхши сўзларни ёзибсиз, туйғуларимни шундай кўкларга кўтариб мақтабсизки, севинчдан юрагим тўлқинланиб кетди. Мен бу гапларни ғурурланганимдан айтмаётиман, балки мени нақадар севишингизни, юрагимни деб бу қадар безовта бўлаётганингизни кўрганимдан айтаётиман. Дарвоқе, юрагимнинг нимасини ҳам гапирай! Юракни бир четга қўйиб туринг, сиз менга кўнглингизни чўктирманг дебсиз. Ҳа, фариштагинам, ўзи кўнглини чўктириш кимга ҳам керак; ҳаммаси ўз йўлига-ю, аммо, онагинам, эртага ишга қайси этигимда бораман? Мана, гап қаерда! Шундай нарсалар одамни адои тамом қилади. Энг асосийси, азизим, мен ўзимни деб ўлиб-тирилаётганим йўқ, ўзим учун жон куйдираётганим йўқ, менга деса қирчиллама қишда шинелсиз ва этиксиз юрмайми, ҳаммасига чидайман, ҳаммасига дош бераман — парвомга келтирмайман; мен бир оддий, кичкина одам бўлсам, — аммо бошқалар нима дейди? Шинелсиз борганимни кўриб, ганимларнинг жағи очилиб, тили олти қарич бўлиб кетади-ку. Ахир ишга борганинда ҳамманинг кўзи сенинг шинелингу этигингда бўлмай-дими. Бунақа пайтда, онажоним, меҳрибоним, этикни яхши ном учун, номус учун кийилади, этигинг йиртиқ-ямоқ бўлсами, номусинг ҳам, яхши номинг ҳам сувга уриб кетди деявер, — ҳа, онажон, минг қилса ҳам дунё кўриб, кўзи пишган одамман, гапимни билиб гапираман, аллақасқдаги мижғову маҳмадоналар — улар бошқа, ундайларга қулоқ солиш керак эмас.

Ҳали мен сизга бундоқ бугун бўлиб ўтган гаплардан гап бошлаганимча йўқ. Бугунги тонгда бошимдан кечирганларни, кўнглимдан кечганларни айтадиган бўлсам, дод деб юборасиз — нақ бир йиллик гап бўлади. Нима бўлди, дейсизми? Энг аввал, саҳари мардонда уни топиб, шунақаси ишга кетишни мўлжаллаб қўювдим. Ёмғир қуйгандан қуйяпти, ҳаммаёқ пилч-пилч лой. Мен эсам, шамшодгинам, шинелимга ўраниб олиб кетаяпман, кетаяпман-у, хаёлимдан фақат бир гап кечарди: “Эй Тангрим! Бу гофил бандангининг гуноҳларини ўзинг мағфират қил!...” Черков ёнидан ўтдим, чўқиниб қўйдим, барча гуноҳларимдан тавба қилдим, аммо тавбаларим мустажоб бўлмастгини англадим. Ердан кўз узмай кетаяпман, ён-атрофга қарагани безиллайсан, йўлни тўғри солиб кетавердим. Кўчаларда зоғ учмайди, онда-сонда учраганлар ҳам қиё боқиб қарамайди, ҳамма гамгин, ўйчан; бунга ажабланмаса ҳам бўлади: саҳари мардонда, шундай ёмғирда ким ҳам сайрга чиқай деб турибди. Артелнинг исқирт кийимли ишчилари йўлиқиб қолиб эркакчасига бошлаб сўкишди!. Индамай туравердим, ростини айтсам, ўйлагим ҳам келмасди — бор бўлса бор, йўқ бўлса йўқ-да! Воскресенск кўпригига етганда тагчармимдан айрилдим, нима бўлиб кўчиб тушганини ўзим билмайман. Бир вақт мирзамиз Ермолаев учраб қолсам, мени кўриб қаддини ростлади, худди араққа пул сўрагандай икки кўзини мендан узмасди; эҳ оғайни, деб ўйладим, араққа эмиш, қанақа араққа! Улгудай чарчадим, бироз тўхтаб, нафасимни ростладим-да, яна судралиб кетдим. Хаёлимни чалғитиш, ўзимга ўзим далда бериш, кўнглимни кўтариш учун атайлаб у ёқ-бу ёққа аланглайман, қайдам — миямга тузукроқ гап ҳам келмайди, бу ҳам етмагандай шунақанги лойга ботдимки, суробимга қараб бўлмайди. Ниҳоят, узоқдан қуббали сарғиш шийпон кўринди, — ана, Емельян Иванович айтган уй худди шу бўлади, кўнглимдан ўтказдим мен, — Марковнинг уйи (бу, онажон, фоизга қарз берадиган ўша Марков) Нега билмай, билардим бу Марковнинг уйи эканини; шундай бўлса ҳам будкадаги қоровулдан, ҳой оғайни, бу Марковнинг уйими, деб сўрадим. Будка қоровули тўн бир одам экан, худди бировдан жаҳли чиққандай, тиши орасидан: ҳа, дейди, бу Марковнинг уйи. Будка қоровулларининг бари шунақа қўпол бўлади — бўлса, ундан нарига, менга нима? Қачон булардан тузукли гап эшитгандинг-у, энди эшитасан. Ҳаммаси бир гўр; айтадилар-ку, ўхшатмасдан учратмас деб, “эшак эгасига ўхшамаса, ҳаром ўлади”. Уйнинг олдидан уч марта у ёқдан-бу ёққа юриб ўтдим. Юрган сайин хаёлларим бузилиб бораверди, йўқ, дейман, қарз бермайди, ўлақолса бермайди! Мен бир нотаниш одам бўлсам, нозик иш билан келган бўлсам, афт-ангорим ҳам ҳалигиндақа бўлса. Э, дейман, нима бўлса бўлар, кейин армон қилиб юргандан ёмони йўқ, қарз сўрасам, еб қўймаслар, ахир. Мен аста эшикни очдим. Шунда навбатдаги бало қараб турган экан: юнглири туллак, ёқимсиз кўппак ташланиб қолса бўладими, томоғи йиртилгудек ўчакишиб акилар эди! Мана шунақа ярамас, майда воқеалар ҳар доим одамнинг энка-тенкасини чиқаради, уни қўрқоқ қилиб қўяди, олдиндан кўнглида пишитиб келган режаларини йўққа чиқаради; мен ичкарига қўрқа-писа кириб бордим, кирдиму яна бир балога дуч келдим — яхши қарамаган эканман, пастда қоронғиликда бўсага олдида бир хотин кишига қоқилиб кетдим, хотин хурмадан кўзага сутни солаётган экан, ҳамма сут тўкилиб кетди. Хотин овозининг борича бобиллаб берди: “Қаёққа чопасан, вой тавба, нима керак сенга?” Шу гапиргандан гапириб кетдики. Бунга айтаётганим, онажон, ўзи ҳар доим менга шунақа иш-

ларда палакат илашиб юради, пешонамга шунақа ёзилган экан асти, доим бир бало оёғим остидан чиқиб туради. Шовқинни эшитиб, кекса бир кампир, уйнинг хўжайкаси бошини суқиб қаради, тўғри шунинг олдига бордим ва: “Марков шу ерда турадимми”, деб сўрадим. “Йўқ”, деди, менга бош-оёқ разм солиб қаради. “Нима ишингиз бор эди унда?” Мен унга бир бошдан гапириб бердим, шунақа-шунақа дедим, Емельян Ивановични кўришим керак, унда ишим бор эди, дедим. Кампир қизини чақирди – қизи кириб келди, бўй етиб қолган, дурустгина, оёқяланг. “Отангни чақир!” У: “Тепада уйдагилар билан ўтирибди, кираверинг”, деди. Кирдим. Шинамгина хона, деворларга сувратлар осилган, қандайдир генераллардан бир талайининг сувратлари, диван бор, думалоқ стол, саёқгул, хинагул – бир хаёлим аста иссиғим борида жуфтакни уриб қолсаммикан деб ўйладим, ҳа, онажон, шартга жўнавормоқчи ҳам бўлдим. Эртага, об-ҳаво сал ўзига келгач, келарман, ахир бир кун минг кун бўлмас, дедим кўнглимда, бир ёғи сут ағдардим, манови генералларнинг қарашлари ҳам важоҳатли... Энди эшикка томон қадам ташлаган эдимки, ўзи кириб қолди-ку. Соч-соқолига оқ оралаган, кўзлари тийраккина бир одам экан, ёғ юқи халатда, белига ипни белбоғ қилиб боғлаб олган. Нимага, не сабабдан келганимни суриштирди; мен бор гапни айтдим, шунақа-шунақа, дедим, Емельян Иванович, қирқ рубль керак бўлиб қолувди, дедим. Шу денг ҳали гапим оғзимдалигида кўзим унинг қўлига тўқнаш келди-ю, ишнинг пачаваси чиққанини дарров билдим. “Нима деяпсиз, дейди, менда пул қаёқдан бўлсин? Ҳа, гаровга қўядиган ул-булингиз борми?” дейди. Ҳамма гап шунда-да, Емельян Иванович, дедим, хуллас, ҳаммасини икки оғиз қилиб тушунтирдим. Жим қулоқ солди-да, охирида: йўқ, бир чақа ҳам пулим йўқ, деди. Ўзи шунақа-да бу, ҳа, шунақа, айтувдим-ку ахир, кўнглим сезувди шундай бўлишини, деб. Бундан кўра, Варенька, тагимдаги ер ёрилгани яхши эди. Совуқдан оёқларим карахт бўлиб қолган, баданим жимир-жимир қилади. Мен унга қарайман, у менга қарайди; шу қарашда у гўё менга: қани, туёғингни шиқиллат-чи, оғайни, бу ерда қиладиган ишинг қолмади, деётгандай. Бошқа пайтда шундай қилганида, ерга кириб кетар эдим. Аммо ҳозир пулнинг нимага кераклигини ўзингиз биласиз-ку, онажон! Амманнинг бузоғидай бақрайиб қараб турмай деб, энди гапга оғиз жуфтлаган эдимки, у нафасим чиқишига йўл қўймай, шартга: йўқ, пулим йўқ, деди. Бўлганда, жоним билан берар эдим, деди. Унга шунча уқдирдим, тушунтирдим, ахир кўп сўраётганим йўқ, кўпга ҳам сўраётганим йўқ, дарровгина қайтараман, бир кун ё бир соат ҳам кечиктирмай қайтараман, қанча фоиз қўйсангиз қўяверинг, ҳаммасини қайтараман, дедим. Биласизми онажон, шу паллада сизни эсладим, барча мусибатларингизни, зорлиқларингизни, ҳалиги эллик тийинлик пулингизни эсладим, – қаёқда, гап фоизда эмас, деди, гаровга нарса керак, нарса, деб туриб олди! Пулим йўқ, йўқни, йўқ дейди-да, бўлганда жоним билан берардим, деди, тагин чўқиниб қўяди, баччагар!

Ҳа, азизим, у ердан қандай чиққанимни ҳам, Виборгская кўчасидан ўтганимни ҳам, Воскресенский кўпригига қандай қилиб келиб қолганимни ҳам билмайман, ўлгудай ҳолдан тойганман, совқотганимдан дағ-дағ қалтирайман. Шундан соат ўндагина ишга етиб борибман. Лойларимни тозалаб олмоқчи бўлган эдим, қоровул Снегиров, бўлмайди, чўткани ишдан чиқарасан, чўтка эса, биродар, давлат ҳисобидан келган, деб лойларимни тозалагани ҳам қўймади.

Кўрдингизми, қанақа бўлиб кетган улар, онажон, мени улар оёқ артадиган латгача ҳам кўрмайдилар. Мени нима ўлдиради, Варенька, биласизми? Зинҳор пул эмас, йўқ, мени мана шунақа майдачуйда ташвишлар, мана шунақа шивир-шивирлару заҳарханда кулгилар, ҳазил-мазахлар ўлдиради. Мени одам ўрнида кўрадиган бир шу хўжайиним холос! Эҳ онажон, олтин даврларим ўтиб кетди! Бугун барча мактубларингизни қайта ўқиб чиқдим; қаттиқ гуссага ботдим, онажон. Хайр азизим, Худо ўз паноҳида асрагай.

М. Девушкин.

P.S. Менга алам қилгани, Варенька, хатимнинг тенг ярмини ҳазил-ҳузул гаплар билан тўлдирмоқчи эдим, аммо кўриб турибсизки, шу нарса, яъни ҳазил қилиш кўлимдан келмас экан. Сиз учун шундай қилмоқчи эдим. Уйингизга кираман, онажон, албатта кираман, эртага кираман.

11 август.

Варвара Алексеевна! Кабутарим менинг, онагинам менинг! Тамом бўлдим, икковимиз ҳам тамом бўлдик, биргаликда, бундан кейин ўзимизни ўнглаб олмайдиган тарзда тамом бўлдик. Менинг бор обрўйим, бор номусим бир пулга чиқди! Мен ҳалок бўлдим, сиз ҳам асфаласофилинга кириб кетдингиз! Сизни гўрга тикқан аслида мен бўламан, мен! Мени ҳайдайдилар, онажон, мендан нафрат қиладилар, устимдан куладилар, хўжайка бўлса тикка ташланадиган бўлиб қолган, оғзига келганини қайтармай қарғанади, айниқса бугун мени шунақанги шарманда қилдики, ердаги бир тутам хас мендан аъло. Кечқурун бўлса, Ратазиевникида кимдир менинг сизга ёзган хатимнинг қораламасини овоз чиқариб ўқиб қолди-ку. Билмай, чўнтагимдан тушириб қўйган эканман. Эҳ, онажон! Улар шунақанги масхара қилиб кулишдики! Бир гапириб ўн куладилар, бир гапириб ўн куладилар, сотқинлар! Тўғри олдиларига кириб бордим-да, Ратазиевнинг ёқасидан олдим, башарасига қараб, сотқин экансан, дедим! Сотқин менми ё сенми, дейди у жавобига. Мен хотинбозлик қилар эмишман, бизларга билдирмай икковинг дон олишиб юрасанлар, дейди, мен Ловелас (хотинбоз) эмишман. Энди ҳамма менга Ловелас деб ном қўйиб олган, ўзимнинг отим йўқдай! Ана, кўрдингизми, фариштам, улар ҳаммасидан бохабар, ҳамма нарсани билишади, сизни ҳам билишади, азизим, сиз тўғрингиздаги ҳамма нарсани, бутун икир-чикиригача билишади! Униси ҳам майли-я, Фальдонининг ҳам ўшалар томонига ўтиб кетганига нима дейсиз? Уни бугун дўконга чиқарувдим ул-бул олиб келгин деб, у ҳам ишим бор эди деб туриб олса бўладими! Ахир бу сенинг вазифангга киради-ку, десам, “ҳечамда, аввал сиз бекамга пулни тўлаб қўйиб, кейин гапиринг бу гапингизни менга”, дейди. Аллақайдаги бир омийдан гап эшитиб ўтираманми деб, фирт аҳмоқсан, дедим. У ҳам шартта, ўзинг аҳмоқсан, деди. Унинг қизарган кўзларидан билдимки, кайфдан шунақа кўпол гапирди менга. Мен ҳам тўғрисини айта қолдим: хурмачангга сизга ичгин-да, дедим. “Нима, сизнинг пулингизга ичибманми? Ўзингизчи, ҳеч ичмаган кунингиз бўлганми, сўраса бир тийин ёнингиздан чиқмайди-ку, қурумсоқлик қиласиз. Тагин бойвачча эмиш, дейди ярамга туз сепиб. Ана шунақа, онажон, кўрдингизми, аҳвол қай даражага бориб етган! Тирик юриш номус бўлиб қолди, Варенька, худди телбанинг ўзгинасиман, уйсиз-жойсиз аллақандай дайдиман. Бу кўргу-

ликлар ҳам бор экан, тамом бўлдим, тамом! Бу дунёда юргулигим қолмади, ҳа, қолмади”.

М.Д.
13 август.

Муҳтарам Макар Алексеевич! Бошимиз сира мусибатдан чиқмай қолди, нима қилишни ўзим ҳам билмай қолдим! Сизни билмадим-у, менинг ҳеч нарсадан умидим қолмади. Бугун чап қўлимни дазмолда куйдириб олдим, нохос тушириб юбориб лат ҳам едим, куйдириб ҳам олдим, ҳаммаси барабар бўлди. Ҳеч иш қилиб бўлмаепти, Федора бўлса уч кундан бери бетоб. Жуда кўнглим гаш — ичим қопқоронғи. Сизга ўттиз тийинлик кумуш танга юбораяпман; бу кейинги бор топган-тукканимиз; мен эса, Худо шоҳид, пулдан бундай сиқилган пайтингизда сизга шундай ёрдам берсам дейманки. Афсус, камбағаллик қурсин! Хайр, дўстим! Бугун келсангиз, бошим кўкка етарди.

В.Д.
14 август.

Макар Алексеевич! Сизга нима бўлди? Худодан қўрқмайсизми лоақал? Мени ақдан оздириб, кейин тинчийсиз, шекилли. Наҳотки, уялмайсиз? Сиз ўзингизни абгор қилаяпсиз, ўзингизнинг ким эканингизни бундоқ ўйласангиз-чи. Сиз виждонли, олийжаноб, гурурли одамсиз — сизни билмаган, танимаган одамнинг ўзи йўқ! Бундай гапларни гапиришдан наҳотки уялмадингиз? Ёки оппоқ сочингизнинг сира ҳурмати йўқми сиз учун? Хўш, Худодан қўрқасизми? Федора бундан кейин сизга ёрдам бермайдиган бўлди, мен ҳам сизга энди пул юбормайман. Қонимга ташна қилиб юбордингиз-ку, Макар Алексеевич! Сиз, тўғри, ўзингизни бундай бемаъниларча тутганингиз менинг учун барибир деб ўйларсиз; аммо сиз туфайли мен нималарни бошдан ўтказаятганимни билсангиз эди! Зинамиздан юриб ўтолмайдиган бўлиб қолганман: ҳамманинг кўзи менда, бармоқлари билан мени кўрсатишади ва шундай даҳшатли гапларни айтишадики, ҳа, бемалол айтишади: мен бир ичкиликбозга илашиб қолган эмишман. Буни эшитиб, қандоқ чидаб туриш мумкин? Извошда келганингизда, барча қўшнилари нафрат билан сизни кўрсатишади: ана, дейишади, анови амалдор келди. Сизни деб мен бу ёқда қонлар ютаман. Бўлмади, бу ердан кетмасам бўлмайди. Майли, оқсочлик қилай, майли, кир ювай, фақат бу ердан кетсам бўлгани. Мен сизга бирров киринг дегандим, аммо кирмадингиз. Демак, тўккан кўз ёшларим, қилган ўтинчларим сиз учун бир пул экан-да, Макар Алексеевич! Хўш, қаердан пул топдингиз? Худо ҳаққи, ўзингизни эҳтиёт қилинг. Абгор бўласиз, бекорга нобуд бўлиб кетасиз! Бу қандай шармандалик, қанчалик уят, ахир! Хўжайкангиз кеча ичкарига қўймаган экан, пичан ичида тунабсиз: мен ҳаммасини биламан. Булар баридан хабар топганимда, менинг не аҳволга тушганимни билсангиз эди. Яхши-си, бизни кига келинг, бу ерда зерикмайсиз; бирга китоб ўқиймиз, ўтганларни эслаймиз. Федора ўзининг диний афсоналаридан сўзлаб беради. Мен учун, жонгинам, ўзингизни абгор қилманг ва мени ҳам тириклай қўрманг. Мен бир сизни деб тирик юрибман ва бир сизни деб тирик юраман. Энди гап ўзингизда қолган! Уша одамшавандалигингизни йўқотманг, қийинчиликларга бардошли бўлинг; камбағаллик айб эмаслигини эсдан чиқарманг. Бунинг нимасига хафа бўласиз: ахир, булар бари ўткинчи нарсалар-ку! Худо хоҳласа, ҳаммаси

изга тушиб кетади, фақат сиз ўзингизни қўлга олинг энди. Сизга икки гривенни юборайпман, тамакими ё ўзингиз хоҳлаган бирон нимарсами оларсиз, фақат, илтимос, бемаъни нарсага ишлатманг. Бизникига келинг, албатта, келинг. Балки ҳар доимдагидай, ийман-наётгандирсиз? Йўқ, ийманманг ҳам, уялманг ҳам: бу юзаки уят. Юзаки уятдан ҳақиқий тавба яхши. Худога така қилинг. У ҳамма ишингизни ўнгидан келтирувчидир.

*В.Д.
19 август.*

ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА, ОНАГИНАМ!

Уялганимда қандоқ, қадди шамшодим, Варвара Алексеевна, нақ ерга кирдим-ку. Дарвоқе, онажон, бу ерда уяладиган жуда нима бор ўзи? Ундан кўра гул-гул очилиб, хуш-хандон юрсангиз бўлмайди-ми? Шунда тагчармимни ҳам ўйламаган бўлардим, чунки тагчарм нима деган нарса ўзи, тагчарм — тагчарм-да, у ҳар доим лой, ифлос, тубан бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Этик ҳам садқаи сар! Нега энди бизлар келиб-келиб шу ярамас нарсани деб бунча ўзимизни ерга урамиз? Шундай экан, менинг дилимни ранжитишингиз, мени ёмон кўришингиз шунчалар зарил келибдими сизга? Эҳ, онажонгинам, топиб ёзган нарсангизни қаранг-у. Федорага эса айтиб қўйинг, у жудаям жанжалкаш, тиниб-тинчимас, баджаҳл бўлгани устига аҳмоқ, ҳаддан ташқари аҳмоқ хотин! Сочимнинг оқарганига келсак, бунда ҳам сиз янглишасиз, азизим, чунки мен сиз ўйлаганчалик қариб қолган одам эмасман. Емелья қошингизда етти букилиб таъзим қилади. Бундан азбаройи таъсирланганимдан йиғлаб юбордим, деб ёзибсиз; мен ҳам сизга айтаманки, мен ҳам азбаройи таъсирланганимдан йиғлаб юбордим. Хатимнинг сўнгида сизга мустаҳкам соғлиқ ва яхшилик тилаб қоламан; менга келсак, мен ҳам соғлом ва бардамман, сизга доимий дўст бўлиб қолувчи

*Макар Девушкин.
21 август.*

МУРУВВАТЛИ МАЛИКА ВА САМИМИЙ ДЎСТИМ ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Гуноҳкорлигимни бутун вужудим билан ҳис қилиб турибман ва бутун вужудим билан сиздан кечирим сўрайман; аммо бундан ҳеч қандай фойда йўқ, онажон, сиз нима деб ўйласангиз ҳам, ўйламангиз ҳам, барибир, мен ҳаммасини юракдан ўтказиб турибман. Бу ишлардан олдин ҳам ҳаммасини ҳис қилиб юрар эдим, бироқ гуноҳимни англаганимдан кейин узил-кесил таслим бўлдим, ўзимни оёғингизга ташладим. Онажоним, мен ёвуз эмасман, тошбағир ҳам эмасман, аммо сизнинг юрагингизни пора-пора қилиш учун, кабу-таргинам, ҳеч бўлмаганда қонхўр йўлбарс бўлмоқ лозим, менинг юрагим эса қўйнинг юраги, унда ўзингиз билгандек, қонхўрликдан ном-нишон йўқ; бинобарин, фариштагинам, ҳеч бир гуноҳ иш қилган эмасман, худди шундайин на юрагимни, на фикрларимни айблаб бўлади, бундоқ олиб қараганда, нимани айблашни ҳам билмайман. Ишлар шунақа сирли, онажон! Ўттиз тийин кумуш танга юборибсиз, кейинидан эса икки гривен юборибсиз; сизнинг бу машаққат билан топган пулларингизга қараб, юрагим зирқираб кетди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Кўлимни куйдириб олдим дейсиз, энди ош-овқатдан қийналасиз, сиз бўлсангиз бу пулга тамаки сотиб олинг, дебсиз. Хўш, энди мен нима қилишим керак? Виждон-пиждонни бир четга суриб қўйиб, қароқчилардай сиз бечорани талайми? Шу ерга келганда таслим бўлдим, онажон, яъни аввалига беихтиёр ўзимнинг ҳеч нимага яроқсизлигимни, тагчармимдан бир озгина дурустроқ эканимни ҳис қилган ҳолда ўзимни бирон-бир нарсага арзийди, деб ўйлашни одобсизлик деб билгандим, энди эса, аксинча, ўзимни ўзим қандайдир одобсиз ва қайсидир даражада одоб-ахлоқ доирасидан чиқиб кетган, деб ҳисоблай бошладим. Ўз ҳурматимни ўзим қандай йўқотганимга, ўзимдаги аъло фазилатлардан қандай юз ўгирганимга келсак, ҳаммаси бирданига кунпаякун бўлди, чинакам таназзул юз берди! Бу ўзи тақдиримга шундай бўлиш битилганидан, бунда менинг гуноҳим йўқ. Ўзи бироз тоза ҳаво олгани чиққан эдим. Шундан кейин ҳаммаси ипга тизгандай бирининг кетидан бири келаверди: борлиқ табиат зилдай, ҳаво совуқ, ёмғир ҳам уриб турибди, аллақачдан Емелья пайдо бўлди. У, Варенька, ўзидаги борини ташлаганди, ҳаммаси жой-жойини топиб кетганди, мен уни кўрганимда икки кундан бери туз тотмаган экан, бинобарин, сира гаровга қўйиб бўлмайдиган нарсани гаровга қўйишга астойдил бел боғлабдики, бунақа гаров бошқа бўлмайди. Шунақа, Варенька, ўзимнинг хоҳишим билан эмас, одам боласига раҳмим келганидан ён бердим. Шу гуноҳ мендан шу тариқа ўтди, онажон! Икковимиз бир бўлиб роса кўз ёши қилдик! Сизни эсладик. У зўр одам, жудаям зўр одам, кўнгли қанча оқ бўлса, шунча юмшоқ ҳам. Мен, онажон, ҳаммасини билиб турибман; ўзимдан ўтганини ҳам жуда яхши билиб турибман. Сиздан нималардан миннатдор эканимни ҳам биламан, кабутаргинам! Сизни таниб олгач, мен, биринчидан, ўзимни ўзим яхшироқ била ва сизни сева бошладим; унга эса, фариштагинам, мен сўппайиб юрардим, ёруғ дунёда яшаётгандай эмас, ухлаётгандай ҳис этардим ўзимни. Анови ганимларимга ҳам худо бериб қолганди, жудаям беўхшов одам эканми деб, орқаваротдан жирканиб қарашарди; мен ҳам ўзимдан жирканардим; мени тўнка деб гийбат қилишарди, мен ҳам ўзимни ростдан тўнка деб ўйлардим; рўпарамда сиз пайдо бўлдингиз-у, тим-қоронғи ҳаётимни чароғон қилиб юбордингиз; юрагим, бутун вужудим чарақлаб кетди, шундагина жоним ором топди ва мен ҳам бошқалардан кам эмаслигимни билдим; гарчи нима биландир чарақлаб, ялтираб жимжима қилиб кўринмасам-да, барибир мен одамман, юраги тепиб, мияси ишлаб турган бир одамман. Энди эса тақдир мени қувғинга солганини, мени ерга урганини, ўз қадримдан юз ўгирганимни, мусибатлардан зада бўлиб, жонимдан тўйганимни ҳис қилгач, таслим бўлдим. Энди сиз ҳамма нарсадан воқиф бўлганингиз учун, онажон, сизга йиғлаб ёлбораманки, бу нарсага ортиқ қизиқиш билдира кўрманг, зеро, ҳам аламдан, ғамдан юрагим пора-пора бўлиб кетаётир.

*Сизни қаттиқ ҳурмат қилувчи ва содиқ
дўстингиз бўлиб қолувчи
Макар Девушкин.*

3 сентябрь.

Мен ўтган хатимни адоқсиз қолдиргандим, Макар Алексеевич, чунки ёзиш менга осон бўлмаганди. Гоҳо шудай онлар бўладики, ўзим билан ўзим қолганимдан, ўз ғамим билан бўлганимдан ҳеч кимга дардимни очмай, ўзим гуссага тўлишимдан енгил тортаман,

бундай онлар менда тобора кўпроқ учрай бошлаганди. Хотираларимда ўзим англаб етмайдиган шундай нарсалар бўлардики, улар мени ихтиёрсиз равишда, куч билан ўзига тортиб кетарди, қаторасига бир неча соатгача атрофимдаги ҳеч нарсани сезмай, ҳамма нарсани, ҳозирги ҳамма нарсани унутардим. Ҳозирги ҳаётимда ўтмишимдаги ёқимлими, оғирми, ғамлими, шунга ўхшаган бирон-бир нарсани, аксар ҳолларда болалигимни, олтин болалигимни эсимга туширмайдиган таассурот йўқ! Аммо шундай лаҳзалардан кейин мен ҳар доим ўзимни ёмон ҳис қиламан. Ўзимни ҳолдан тояётгандай, орзуларим ич-этимни еб тугатаётгандай сезаман, соғлигим эса бусиз ҳам кундан-кун ёмонлашиб бораётгандай бўламан.

Бироқ бугунги тонгни қаранг: ҳаво топ-тоза, осмон чарақлаган, ажойиб тонг, бунақаси бу ерда кузда кам учрайди, бундай жонфидо тонгни кувонч билан қарши олдим. Демак, куз келибди! Қишлоқдаги куз менинг жон ва дилим эди! Ҳали ёш бола бўлсам-да, ўшандаёқ ундан дунё-дунё завқ олардим. Куз тонгига қараганда куз оқшомини кўпроқ севардим. Эсимда, уйимиздан икки қадам нарида, тоғ остида бир кўл бўлгучи эди. Бу кўл — мен гўё уни энди кўриб тургандайман — бу кўл шунақанги кенг, чарақлаган, мусаффо эдики, олмоснинг ўзи! Агар оқшом шамолсиз бўлса, кўл ҳам сокин бўларди; соҳил ёқалаб ўсган дарахтларда япроқ қилт этмайди, сув ҳам ойнадай ҳаракатсиз қотган. Муздек ҳавоси топ-тоза! Майсаларга шудринг тўкилади, соҳилдаги уйчаларда чироқлар милтиллайди, пода тушиб келади — шундагина мен қадрдон кўлимни томоша қилгани аста уйдан ситилиб чиқаман-да, мириқиб томоша қиламан. Сувнинг шундоқ лабида балиқчилар олиб келган бир қучоқ шох-шабба чирсиллаб ёна бошлайди ва унинг ёғдуси сувда узоқ-узоқларга қуйилади. Ер билан туташган чеккалари бошдан-оёқ қип-қизил, оловли тасмалар билан ажратилган мовий осмондан муздек ҳаво ёғилади. Ҳалиги тасмалар оқаришиб бораверади-да, ой чиқиб келади. Атроф шундай тинч ва жимжитки, учган полапоннинг қанот қоқиши борми, енгил шамолдан қамишларнинг шитирлаши борми ёки сувда балиқнинг юқорига ўзини уриши борми, — ҳамма-ҳаммаси эшитилиб тургандай. Кўм-кўк сув узра нафис, шаффоф ҳовур кўтарилади. Олисликлар қорая бошлайди, ҳамма нарса туман ичида ғойиб бўлаётгандек туюлади, яқиндаги нарсалар эса — қайиқ, соҳил, оролчалар — худди ўткир тиф билан обдон ўйиб чизилгандай аниқ-тиниқ кўзга ташланади; қандайдир эгасиз бочка шундоқ қирғоқ яқинида сувда чайқалиб турибди, барглари сарғайган оқ тол новдаси қамишлар орасига келиб тушади, — ошиёнига кеч қолган чағалай учиб чиқади-да, гоҳ муздай сувда ҳопитади, гоҳ яна юқорига парвоз қилади-да, туман ичига сингиб кетади. Мен киприк қоқмай томоша қилардим, қулоқ солардим — ҳаммаси менга мўъжиза бўлиб кўринарди. Ҳолбуки, ҳали она сути оғзидан кетмаган ёш бир гўдак эдим!..

Мен кеч кузакни ана шундай севар эдим, бу пайтда бугдойлар ўриб олинган, барча дала юмушлари тинган, одамлар уйларида гурунглари қилиб, энди қишни кутаётган бўлар эдилар. Шунда ҳамма нарса маъюслана бошлайди, булутли осмон хўмраяди, яланғоч ўрмон чеккаларидаги сўқмоқларга қат-қат сариқ япроқлар тўшалади; ўрмон эса гоҳ мовийлашиб, гоҳ қораяди, — хусусан, кечқурунлари шундай бўлади: оғир туман тушади, туман орасидан дарахтлар девлар, бадбашара қўрқинчли арвоҳларга ўхшаб кўринади. Сайр чоғи тўдадан ажралиб қолиб кетгудек бўлсанг, бир ўзинг юришинг жудаям қўрқинчли бўлади. Вужудинг япроқдек қалт-қалт қилади, ҳозир ҳов анови

дарахт кавагидан жинми, ажинами чиқиб келади деб ўйлайсан; ўрмон бўйлаб эсаётган шамол гувиллайди, шовуллайди, шовқин солади, қуруқ шохлардан япроқларни юлиб туширади, уларни ҳавода айлантиради, улар ортидан узун, кенг тўр ёйиб, ваҳимали қичқириқлар билан қушлар галаси учиб ўтади, шунда осмон қорайиб, ҳамма нарса-ни домига тортиб кетади. Жуда ҳам қўрқинчли, шунда қулоғингга кимнингдир овози чалингандай, худди: “Чоп, чоп, болакай, кеч қолма, бу ер қўрқинчли жой, чоп, болакай, чоп!” — деб шивирлаётгандай бўлаверади, жонинг ҳиқилдоғингга келади, чопавериб, нафасинг бўғзингга тикилади. Ҳаллослаб, ўпкангни қўлтиғингга олиб уйга етиб келасан; уй ичи шовқинга тўла, ҳамма қувнаб-яйраган; биз болаларга юмуш улашадилар: лўвия ёки кўкнор ситиш. Печкада ҳўл тарашалар чарс-чурс қилади, онажонимиз қувнаб-яйраб қилаётган ишимизни завқланиб томоша қилади; қария энага Ульяна эса эски замонлардан ҳикоя айтади ёки жин-ажиналар ва ўлганлар ҳақида қўрқинчли эртаклар сўйлайди. Биз, болалар, бир-биримизнинг пинжимизга суқилиб оламиз, бундан ҳаммалари кулишади. Кейин бирдан жим бўлиб қоламиз... ана, кимдир эшикни тақиллатаяптими! Ҳеч бало бўлмаган бўлади, гувиллаётган бу нарса кампир Фроловнанинг тўқиш дастгоҳи бўлиб чиқади; ҳаммамиз думалаб куламиз! Кечаси эса қўрққанзимиздан ухлаёлмаймиз, ёмон тушлар кўриб чиқамиз. Уйғониб қолсак, қимирлашга мажолимиз бўлмайди, тонг отгунча адёл тагида қалтириб ётамиз. Қуёш чиққач эса қушдай бўлиб турамиз ўрнимиздан. Ойнадан аёзли дала, яланғоч шохчаларда юпқа куз қирови осилиб тургани кўринади; қўл ҳам япроқдай юпқа муз боғлаган, сув устида оппоқ буғ ўрмалайди; қушлар шодон сайрайди. Борлиқ қуёшнинг чарақлаган нурига кўмилади ва юпқа музда ойнадагидай аксланади. Ҳамма ёқ шодликка, нурга чулганган! Печкада яна олов чарсиллайди, барчамиз самоварга яқин келиб ўтирамиз. Ойнадан туни билан совқотиб чиққан қора кучугимиз Пўлкан мўралайди ва эркаланиб думини ликиллатади. Дераза олдидан йўрга отида ўрмонга ўтинга кетаётган киши ўтади. Ҳамма хурсанд, ҳамма хушчақчақ! Болалигим ана шунақа ажойиб бўлган менинг!..

Энди хотираларимга берилиб, болалигимни қўмсаб, боладай йиғлайман. Ўтмиш кўз олдимда бор бўйича худди кечагидай жонланади, бугуним эса хира, қоронғики, нимасини айтай!.. Бунинг охири нима билан тугаркин, бориб-бориб нима бўларкин? Биласизми, ичимда бир нарса мени шу йил куздан ортмайсан деб тинмай гапирётгандай бўлаверади. Дард мени қаттиқ олган. Кечаю кундуз хаёлимда битта ўй: ўлим, аммо шундайича ўлиб кетишни, шу тупроқда қолишни истамайман. Ким билсин, яна кўрпа-тўшак қилиб ётиб оларман, ўша баҳорда бўлганидай; ҳолбуки, ҳали бутунлай соғайиб кетганимча ҳам йўқман. Ҳозир, айниқса, аҳволим оғир. Федора бугун куни билан аллақасқларга гумдон бўлди, мен бир ўзим ўтирибман. Анчадан буён ёлғиз қолишга кўрқаман, хонада кимдир биров ёнимда бордек, мен билан гаплашаётгандек бўлаверади, айниқса, бирор нарса устида хаёлга толиб қолсаму бирдан хаёлим бўлинганда қаттиқ қўрқиб кетаман. Сизга мактуб ёзаётганимнинг бир чети шундан: хат ёзаётганимда ҳалиги нарса ўтиб кетади. Шу ерда хайрлашаман, хатимни тугатмасам бўлмайди, чунки қоғоз ҳам, фурсат ҳам оз. Тиккан кўйлақларим ва қалпоғимдан тушган пулдан ёнимда фақат бир рубль кумуш пул қолган. Сиз хўжайкангизга икки рубль кумуш пул берибсиз: бу жуда яхши, бир муддат жағи тинадиган бўлибди.

Бир амаллаб ўзингизга кўйлак сотиб олинг. Яхши қолинг; шундай мадорим қуриганки, нимадан бунақа бўшашиб кетаётганимни ўзим билмайман; гарддак юмуш ҳам жонимни суғуриб олгандек бўлади. Иш бўлиб қолса, ишлай олармиканман? Мана шу нарса мени тамоm қилади.

В.Д.

5 сентябрь.

КАБУТАРГИНАМ, ВАРЕНЬКА!

Бугун, фариштам, қечинмаларга бой бўлди. Биринчидан, уни билан бошим оғриди. Ўзимга келиб олиш учун Фонтанкани айлангани чикдим. Оқшом қандайдир хира, намчил эди. Олтига бормай қоронғи тушаяпти — кунлар шунақа бўлиб қолди! Ёмғир ёрмаётган бўлса ҳам, аммо туман қалин тушганди, бундан ёмғир ёққани авло эди. Осмонда қора булутлар сузарди. Қирғоққа одам сиғмай кетган. У ерда қанақанги одамлар йўқ эмасди, барчаларининг авзоиларини кўриб, юрагинг орқага тортади: тунд юзли маст-аласт эркаклар, қушбурун, бошьяланг, этик кийган шаллақи хотинлар, артелчилар, извошчилар, бир иш билан тушган акахонимиз, бола-бақралар, йўл-йўл халат кийган алақандай чилангар шогирд, — озгин, касалванд, заҳил юзини мой қоплаган, қўлида қулф ушлаб олган; давангидай истеъфодаги солдат — одамларнинг аҳволи шу. Бундай пайтда булардан бошқача одамларни учратиш ҳам қийин. Кема қатнайдиган Фонтанка канали! Шунча одам қаердан келгану қаерга кетаяпти — худди ер ёрилиб, одам чиққандай. Нам пишириқлару чурук олмаларини олдига қўйиб хотинлар кўприкларда ўтириб олган, энгил-бошларига қараб бўлмайди — ҳўл, исқирт. Фонтанкада сайр қилиб нима ҳам барака топардинг одам! Оёғинг остида нам тош, икки ёнда баланд, қоп-қора, қурум босган уйлар; пастга қарасанг ҳам туман, тепага қарасанг ҳам туман. Бугунги оқшомдан юрагим нуқул ғуссага, гамга тўлгани қолди, холос. Гороховая кўчасига томон бурилганимда, бутунлай қоронғулик чўкиб, газ чироқлар ёна бошлаганди. Гороховаяда анчадан бери бўлмагандим, — вақтим мусоида этмаганди. Шов-шувли кўча! Бу ердаги дўконлар, магазинларда нарсалар сиғмайди, неча хил матолар, ойнаванд пештахталардаги гуллар, тасмали турфа қалпоқлар кўзни олгудай ялтиллади. Буларни шунчаки чирой учун териб қўйишган деб ўйлайсизми — ҳечам-да: буларни сотиб оладиган, хотинчаларига совға қиладиган одамлар бор! Бой кўча! Гороховаяда немис новвойларидан кўпи йўқ, улар ҳам ўзига тўқ яшашса керак, ҳарқалай. Кўз очиб-юмгунча кареталар у ёқдан-бу ёққа шунчалик кўп ўтадики, кўприкларнинг бели синиб кетмаганига ҳайронсан! Ҳашаматли шоҳона араваларни айтинг, ойналари тип-тиниқ, ичи нуқулгина барқут ва шойидан; эплет таққан, шамшир осиб олган боёнларнинг қароллари ҳамроҳлик қилади барига. Ҳеч бир каретани кўздан қочирмай мўраладим, ҳаммасида башанг кийинган хонимчалар ўтирган бўлади, княз ва графларнинг хотинлари ва қизлари бўлса керак-да. Ҳамма балларга ва йигинларга шошиб турган палла эмасми? Княгиня ва умуман зодагон хотинларни яқиндан кўриш бошқача бўлса керак, гоят завқли бўлса керак. Агар ҳозиргидай мана бунақа кареталарга мўралаганим бўлмаса, мен сира уларни яқиндан кўрмаганман. Шунда сиз эсимга тушиб кетдингиз. Эҳ кабутаргинам, азизим, ҳозир сизни эслаб туриб, юракларим оқиб тушди. Нега сиз бундай бахти

қаросиз, Варенька? Фариштагинам, ахир сизнинг улардан қаерингиз кам? Сиз оққўнгил, гўзал, илмлик аёлсиз, нима учун Худо сизнинг қисматингизни бу қадар шўр қилиб яратган? Нега шунақа экан: а: яхши одам афтодаҳол бўлади-да, бошқаларга бахт доим кулиб қарайди? Бундай ўйлаш яхши эмаслигини биламан, онажон, бу бадбинликка киришини биламан; аммо тўғриси, нафсиламрини айтганда, нима учун бировлар она қорнидаёқ бадбахт қилиб яратилади-да, бойларнинг уйида туғилганларни Худо ҳеч нимадан кам қилмайди? Ўзи доим шунақа бўлиб келганмасми: оқиллар азобда, аҳмоқлар фароғатда. Аллақасёқдаги нодонлар яхши еб, яхши ичсин, ўйнаб-кулсин, оқиллар эса мусибатдан боши чиқмай юраверсин, сенинг қисматингга шундан бошқачаси битилмаган, чидасанг — шу! Бундай ўйлаш Худога ёқмайди, албатта, куфрга киради. Қайтанга гапириб, гуноҳга ботганинг қолади, онажон. Сиз ҳам шунақа кареталарда юрсангиз нима қиларди, оппоғим? Биродаримизни қўяверинг, бир боқшингизга анов-манов генераллар ҳам жонини фидо қиларди. Ҳозиргидақа латта-путтага ўралиб-чирмалиб эмас, балки зардўзи шойи-шалпарларга кўмилиб юрардингиз. Манавиндақа озиб-тўзиш, касалга чалиниш қаёқдайди, балки оқингиз оққа, қизилингиз-қизилга ажраб, бир қоп семириб, тўлашиб юрармидингиз. Шунда кўчадан туриб бўлса ҳам чироқлари ёниқ деразангиздан сизни лоақал бирров кўрганимдан, у ерда еганингиз олдингизда, емаганингиз ортингизда, тўкин-сочин, бекаму кўст яшаётганингиздан ўзимни дунёдаги энг бахтиёр одам деб билган, хурсанд бўлган бўлармидим. Аслидачи? Ёмон одамларнинг сизни адойи тамом қилгани етмагандек, аллақандай бир ифлос, муртад аллақасёқдан келиб сизни хафа қилмоқда. Башанг фрак кийган, бурама кўзойнак таққан бу нусха, беҳаё нусха сизга кўзини тиккан, қўлини қаёққа узатса етади, сиз эса унинг тутуруқсиз сўзларини итоаткорона тинглашингиз керак! Бас, етар, кабутаргинам! Нега шунақа бўлаяпти, хўш? Шунинг учунки, сиз етимсиз, шунинг учунки, сиз ночорсиз, шунинг учунки, сизга тоғдай суянчиқ бўладиган бир кучли дўстингиз йўқ. Етимни бекордан-бекорга хафа қиладиган бу қанақа одамлар, қанақа одам ўзи? Булар одамлар эмас, ярамастар, ғирт ярамастар; улар сонда бору саноқда йўқ одамлар, уларнинг қўлидан ҳеч иш келмайди, мен бунга аминман. Кўрдингизми, қанақа одамлар улар! Эҳ, азизим, менга қолса, бугун Гороховаяда учратганим анови шарманчик бор-ку, улардан мунинг ўлиги ортиқ дердим. Тўғри, у кун бўйи тиланчилик қилиб юради, егулик учун одамларга қўлини чўзади, хайр тилайди, аммо у ўзига ўзи хўжайин, ўзини ўзи боқади. У тиланчилик қилишни хоҳламайди ҳам ўзи, одамлар завқ олсин деб мусиқа чалади, у бир юриб турган машина ҳисоб, — марҳамат, қўлимдан келгани шу, сизга завқ бағишласам бўлгани. У тиланчи, бунга гап йўқ, ғирт тиланчи, аммо тинмай ишлайди, майли-да, ўзича меҳнат қилади. Ҳалол одамлар ҳам оз эмас, онажон, унча-мунча ишлаб топадиганлар, ўз меҳнатида фойда чиқариб юрганлар ҳам бор, аммо ҳеч кимга ялинмайдилар, ҳеч кимдан нон тамаъ қилмайдилар. Мен ҳам мана шу шарманчининг биттасиман, яъни жуда унинг ўзидай эмасман-у, аммо ўзимга яраша одамшавандаман, дворян зотидан бўлсам ҳам, унинг каби мен ҳам қўлимдан келганча меҳнат қиламан, бор борича, йўқ ҳолича дегандай. Ахир, йўқни йўндириб бўладими.

Шарманчикдан гап очганимнинг боиси шундаки, онажон, ўзимнинг камбағаллигимни икки ҳисса кўпроқ ҳис этишимга тўғри келди бугун. Шарманчикка кўзим тушдию уни бир кўриб олай деб тўхтат-

дим. Ўйлардан миям ғовлаб, сал ўзимга келиб олмоқчи бўлдим. Мен турибман, извошчилар турибди. Бир бўй етган қиз билан уст-бошининг яғири чиққан бир муштдеккина қизалоқ ҳам турибди. Шарманчик кимнингдир деразаси тагида туриб олган. Шунда бир болакайга кўзим тушди, ўн ёшларда бўлса кераг-ов, ажабтовур бола, аммо кўринишидан касалга ўхшайди, озгингина, эгнида ялангқават кўйлагу устидан яна нимадир илиб олган, оёғидаги пойафзали ҳам бор-йўқдай, оғзини очиб, мусиқа тинглаяпти – минг қилса ҳам бола-да! Немис қизиқчисининг кўғирчоқлари қилиқларига маҳлиё бўлиб қолди, бечоранинг кўл ва оёқлари совуқдан қотиб қолган, дир-дир қалтираб, энги учини ғажийди. Кўлида аллақандай қоғозни ушлаб олган. Бир жаноб ўтиб кетаётиб, шарманчикка кичкинагина бир тангани итқитди, тангача тўғри хонимлар билан рақс тушаётган француз одами суврати чизилган, четлари қирғоқли қути ичига бориб тушди. Тангачанинг жиринглаган овози болакайни бирдан хушига келтирди ва у атрофга аланглади, пулни берган мен деб ўйлади, шекилли, югуриб олдимга келди. Кўлчалари дир-дир титрарди боёқишнинг, кейин титроқ овозда менга қоғозни кўрсатиб: “Ўқинг мун!” – деди. Мен қоғозни олдим-да, очиб ичидагини ўқиб чиқдим, нима бўларди, ўша таниш гаплар, яъни ҳой яхшилар, боланинг онаси ўлим тўшагида ётибди, уч боласи бор, ейишга нонлари йўқ, илтимос, ёрдам қилинг, мен-ку ўлиб кетарман, фақат фарзандларимни эсдан чиқарманглар, бу яхшиликларингиз биздан қайтмаса, Худодан қайтсин. Нима бўпти, ҳаммаси равшан, одатдаги ишлар, уларга битимни бераманми? Берганим йўқ унга ҳеч нима. Қаттиқ ачиндим, албатта! Бечора бола, совуқдан кўкариб кетибди, оч бўлса ҳам керакдир; аммо ёлғонлаётгани йўқ, Худо ҳаққи ёлғонлаётгани йўқ, мен бунақаларни биламан. Фақат бир нарсани тушунмайман, нега мана бу тошбағир оналар болаларини аяшмайди? Хат билан ярим яланғоч манавиндақа совуққа чиқариб юборадилар? Онаси ўлгудай овсар, паст хотин бўлса керак; балки унинг чиндан жон куйдирадигани йўқдир, балки касаллиги ҳам ростдир, уйдан чиқолмай, тўшакка миҳланиб қолгандир; қаратгани дасти калталиқ қилаётгандир; ёки бўлмаса, эҳтимол, у ростданам худобезори, муттаҳам хотиндир, жўрттага оч ва касал болани алдаб ҳайдаб солган-у, ўзини ўсалга солиб, ётиб олгандир. Бу хатдан кейин болапақир қанақа бўлиб ўсади? Юраги тошга айланади, сандироқлаб, одамлардан нарса тиланиб, саёқ юрадиган бўлиб қолади. Кимнинг олдига бормасин, кўзига балодай кўринади. Уларнинг бағирлари қанчалик қаттиқ бўлса, сўзлари ундан ўтиб тушади: “Йўқол! Кўзимга кўринма! Саёқ!” Уларнинг одамлардан эшитган гаплари шу, боланинг юраги тошга айлана бошлайди, шўрлик совуқда бекорга дийдираб туради, унинг инидан йиқилиб тушган полапондан сира фарқи йўқ. Хуркак ва кўрқоқ бир бола. Кўл ва оёқлари қарахт бўлиб қолади, нафас ололмайди. Бир вақт қарабсизки, у йўталаяпти, аллақандай дарди бедавога йўлиққан, бошига ажал соя солиб турибди, қаровсиз, ёрдамсиз бир бурчакда ўлиб кетади – мана унинг ёруғ дунёда кўрган куни! Ҳа, ҳаёт шунақа бешафқат бўлади! Эҳ, Варенька, Худо ҳаққи, йўлингдан чиқиб кўлини чўзиб, тиланиб турса-да, ҳеч нарса бермай ўтиб кетаверсанг, “Худо ўзи қўлласин!” дан бошқасига ярамасанг. Худо қўлласа-ку, хўп-хўп (у ҳам дуч келганни қўллайвермайди-ку!), бир хиллари бор, узоқ вақтлардан бери тиланчилик қилади, уларга бу одат бўлиб қолган, улар ҳақиқий тиланчилар; уларга садақа бермасанг ҳам унча билинмайди; садақа тиланиш уларга касб бўлиб қолган; садақасиз ҳам

бир кунини кўраверади. Яна бир хиллари борки, садақа сўрашни ҳам билишмайди, бугунгига ўхшаб. Ҳалиги боланинг қўлидан хатни олганим замон девор олдида турган биттаси, ҳеч кимдан садақа сўрамаган, менга қараб: “Ҳой тақсир, Худо йўлига бир чақа садақа қилинг”, – дейди. Тагин шунақанги дағал овозда айтдики, галати бўлиб, титраб кетдим, сариқ чақа ҳам бермадим: ўзи йўқ эди-да. Бадавлат одамлар эса тиланчиларнинг овоз чиқариб тиланишларига тоқат қилолмайдилар: шу тиланчилар ҳам жонга тегди, буларнинг дастидан ҳеч тинчлик йўқ, дейдилар! Қашшоқлик қачон, кимга ёққан ўзи? Уларнинг оҳ-воҳларидан ширин уйқуларини ҳаром қилдим-ей, бир балоси бор-да!

Азизим, бу гапларни сизга эринмасдан айтаётганим боиси шундаки, сал юрагимни бўшатай дегандим, бундан ташқари сизга ижодимнинг яхши усулидан бир намуна кўрсатиб қўйиш ниятида эдим. Чунки бирмунча муддатдан бери ишга қўлим келишиб қолганини ўзингиз ҳам эътироф этгандингиз. Аммо шу кунларда юрагим шунчалар гуссага тўлганки, ўзимга ўзим қаттиқ ачиниб кетаман; гарчанд, онажон, қуруқ ачинишдан бир иш чиқмаслигини билсам-да, барибир ўзингизнинг ким эканингни англагандай бўласан. Ҳа, азизим, ҳеч нарсдан-ҳеч нарса йўқ, ўзингни ўзинг абгор қиласан, сариқ чақага ҳам арзимаслигингга, ердаги хасдан ҳам хор эканингни иқдор бўласан. Бошқача қилиб айтганда, мен шунчалик забун ва қўрқоқманки, лоақал мендан садақа сўраган анови бечораҳол болачалик ҳам эмасман-да. Энди сизга айтадиган баъзи гапларим борки, онажон, буни қандай тушунсангиз, ўзингиз биласиз, мана, қулоқ солинг: гоҳо ишга шошиб кетаётиб, шаҳарнинг қандай уйғонаётганини, одамларнинг уйқудан тураётганини, тутунлар кўтарилаётганини, қайнаётганини, гувиллаётганини кўраман, – шунда аллакимнинг бурнинга чертиб кетганини кўриб, ер билан битта бўлиб кетасан, лекин кўриб кўрмаганга оласан-да, қўл силкиб, йўлингга кетаверасан! Энди бир разм солиб қаранг-а, бу қоп-қора, қурум босган, бесўнақай, кўпқаватли уйларда нималар бўлмаяпти, уларнинг ичига чуқурроқ кириб борсангиз, ўзингизни бунчалар ерга уриб, ҳуда-беҳуда елка қисиб юришингиз адолатданми ё йўқлигини ўзингиз билиб олаверасиз. Айтиб қўяй, Варенька, мен киноя қилиб гапираяпман, яъни коса тагида нимкоса қилиб. Хўш, қарайлик-чи, бу уйларда нималар бўлаяпти экан? Ана, қайсидир рутубатли бурчакда, тутунлар орасида, уй деб аталмиш бир пучмоқда аллақандай уста уйқудан уйғонди; тушига эса, тусмоллаб айтадиган бўлсак, кеча ноҳос кесиб олган этиги кириб чиқди, одам деганнинг тушига шунақа расво нарса ҳам кирадим! Нима бўлганда ҳам у уста, у этикдўз: унинг этикдан бошқа нарсани ўйламаслигини кечирса бўлади. Унинг болалари чирқиллайди, хотини оч; ҳамма этикдўзлар ҳам бунақа эрта турмайди, азизим. Бу ўзи ёзишга ҳам, гапиришга ҳам арзимайдиган нарса эди-ку, аммо бу ерда бошқа гап бор, онажон: шу ерда, шу уйнинг ўзида бир қават юқорида ё пастда, заррин кошоналарда бир бадавлат одамнинг тушига бошқачароқ фасондаги, бошқачароқ навдаги этикдир, аммо барибир этик кириб чиқади; шундан келиб чиқиб, мен, онажон, айтмоқчиманки, биз ҳаммамиз, азизим, бироз этикдўзлар бўлиб чиқамиз. Бор-йўқ гап шу бўлганда-ку, олам гулистон эди-я, бироқ ҳамма бало шундаки, мана шу энг бой одамдан ўтиб тушувчи аблаҳ йўқ, шундай одам йўқки, унинг қулоғига шивирлаб айтса: “Етар ахир, шунча ўйлаганинг, битта ўзинг ҳақингда ўйлаганинг, фақат ўзинг учун

яшаганинг; сен, ахир, этикдүз эмассан, фарзандларингнинг түрт мучаси соғ, хотинингнинг қорни тўқ; атрофга қара бундоқ, наҳотки ўйлаш учун этигингдан бошқа бирон тузукроқ нарса қуриб кетган бўлса!” деб. Киноя йўли билан сизга айтмоқчи бўлган гапим шу эди, Варенька. Мен жуда ошириб юборгандирман, азизим, аммо кўнглимга баъзан шунақа гаплар келиб қолади, баъзан шунақа бўладики, беихтиёр юрагингдан оловдай отилиб чиқади. Биргина шовқин ва гумбурдан кўрқиб, киши ўзини бекорга сариқ чақадан паст санамаслиги керак деб ўйлайман! Хулоса қилиб айтмоқчиманки, онажон, сиз, эҳтимол мени гийбат қилаётибди ёки бир нарсадан хуноби чиққан ё бўлмаса битта-яримта китобдан кўчириб олган деб ўйлаётган бўлишингиз керак? Йўқ, онажон, зинҳор ундай эмас, — йўқ: гийбатдан ҳазар қиламан, ҳеч нарсадан хунобим чиққани йўқ ва ҳеч қанақа китобдан кўчириб ҳам олган эмасман — ана шундай!

Рухим синиқ бир ҳолда уйга келдим, столга ўтирдим, чой дамладим, хўплагани энди оғзимга олиб борган эдим ҳамки, қарасам, ичкарига шўрлик ижарачимиз Горшков кириб келяпти. Эрталабданоқ унинг қўшнилар олдида ивирсиб юрганини ва ҳузуримга кирмоқчи бўлганини пайқаган эдим. Мен сизга айтсам, онажон, уларнинг туриш-турмушлари биздан бадтар бўлса бадтардирки, тузук эмас. Қаёқдан тузук бўлсин, хотини, болалари! Шу дейман, агар мен Горшков бўлганимда, билмадим, унинг ўрнида мен қандоқ қилардим! Хуллас, мана, Горшковим кириб келди, таъзим қилди, ҳар доимдагидай кўзи ёшли, киприклари йиринг бойлаган, оёғини судраб босади, оғзидан эса жўяли гап чиқмайди. Уни стулга ўтқаздим, стул шалоқ эди, аммо шундан бошқаси йўқ ҳам эди. Чой тутдим. У узрини айтди, узоқ узр айтди, охири, барибир ҳам стаканни олди. Қандсиз ичмоқчи бўлди, мен қанд ташламаса бўлмайди деб ундаган эдим, у яна узр айта бошлади, керак эмас деб узоқ унамади, охири кичкинагина бир чақмоқни олиб, стаканига ташлади ва ўзиям зап чой бўлдида, деб мақтай бошлади. Эҳ, йўқчилик одамни қай даражада пастга уриб юбормайди! “Хўш, не юмушлар билан, отахон?” — дедим мен унга. “Нима юмуш бўларди, ахир, ўзингиздан қолар гап йўқ, валинеъматим Макар Алексеевич, марҳаматингизни биздан дариг тутманг, шўрлик оиламга раҳм қилинг, болаларим ва хотинимнинг ҳеч нарсаси йўқ, ота эканман, менга айтишади, нима қилай!” Мен гапиришга оғиз жуфтламай, сўзимни оғзимдан олади: “Мен бу ердаги ҳаммадан кўрқаман, Макар Алексеевич, яъни кўрқиш ҳам гап бўлибдими, уяламан, билсангиз; одамлар ҳам ўлгудай димоғдор, каттазанг бўлиб кетганлар. Мен-ку, дейди, сиздай отахоним ва валинеъматимни қийнамоқчи эмасдим: биламан, сиз кўп нарса беролмайсиз, ҳеч бўлмаганда қарзга бериб туринг, шунинг учун, дейди, Сиздан сўрашга юрак бетладим, кўнглингиз тозалигини биламан, билан ўзингиз муҳтожсиз, ўзингизнинг ҳам ҳолингиз ёмон ҳозир, шунинг учун ҳам бизга раҳмингиз келади”. Гапимнинг охирида, шарттакилик, одобсизлик қилганим учун мени кечиринг, Макар Алексеевич, деб яна узр сўради. Мен унга, бўлса жоним билан берар эдим, аммо ҳозир ёнимда ҳемири ҳам бўлмаса, нима қилай, деб жавоб бердим, “Отахоним Макар Алексеевич, — дейди у менга, — кўп сўрамайман, бор-йўғи (шу ерда у қип-қизариб кетди) шунчагина, хотиним, болаларим туз тотгани йўқ, — жиллақурмаса бир гривенгина ҳиммат қилинг”. Шунда ўзимнинг юрагим бир тутам бўлиб кетди. Тавба, дейман, бошқалардан қаерим ортиқ экан? Ёнимда бор-йўғи йигирма тийин пул қолган, унинг ҳам ўрни тайин: эртага энг

зарур нарсаларга ишлатмоқчи эдим. “Йўқ, кўзичоғим, иложим йўқ, шунақа-шунақа”, — дейман. “Отажоним Макар Алексеевич, кўнглингиздан чиқариб, дейди, ҳеч бўлмаса ўн тийинча беринг”. Ахийри галадондан ҳалиги савил қолгур йигирма тийинни олдим-да, унга бериб юбордим, онажон, савоб қилсанг бутун қил, дейдилар-ку! Эҳ, қашшоқлик қурсин-а! Уни гапга солдим: хўш, отахон, дедим, ўзингиз кулогингиздан кун кўриниб ётибди-ю, беш сўм кумуш пулга уй ижара олганингизга ўлайми? У ярим йил аввал шундай уй ижара олганини, уч ойлик ҳақини олдиндан тўлаб қўйганини, бироқ сал нарига бориб бечора аро йўлда қолганини сўзлаб берди. Бу пайтга келиб, ишим ниҳоясига етиб қолар, деб ўйлаган экан. Иши эса ташвишлироқ экан. Кўрдингизми, Варенька, у ана-мана суд олдида жавоб берадиган бўлиб турган экан. У бир савдогар билан судлашиб юрган экан, у буни катта пулга туширган экан; қаллоблик фош бўлибди, савдогар судга тортилибди, у эса ўзининг ифлос ишига шу ерда ўралашиб юрган Горшковни ҳам шерик қилиб олган экан. Аслини олганда, Горшковнинг бор-йўқ айби унинг боқибегамлигида, эҳтиётсизлигида ва давлат манфаатини хотиридан фаромуш қилишдек кечириб бўлмас лоқайдлигида эди. Мана, неча йилдирки, суд давом этиб келаётгир: Горшковга қарши даъволар ҳеч бир-бирига тўғри келмаётган эди. “Бировнинг шаънига иснод келтиришда, — дейди менга Горшков, — менинг айбим йўқ, зиғирча ҳам айбим йўқ, алдамчилик ё талончиликда ҳам айбим йўқ”. Жиноий иш кўзгалиши унга таъсир қилмай қолмабди, уни ишдан ҳайдашибди, гарчи унда жўяли айб топилмаган бўлса-да, унга тегишли ва судда даъво қилинган каттагина пулни савдогардан ҳамон ундириб ололганича йўқ эди. Мен унинг гапига ишонсам-да, суд ишонмасди, бу иш шунақанги чалкаш, шунақанги боши-кети йўқки, юз йилда ҳам ҳал бўладиган кепатаси йўқ эди. Энди ҳал бўлай деганда, савдогар яна чалкаштириб юборарди. Менинг Горшковга астойдил раҳмим келади, азизим, ачинаман унга. Кўлида тайинли хунари йўқ, хунарсизни ким ҳам ишга оларди; бор кўр-қутларини еб битирган, иши бунақа бўлиб ётибди, дард устига чипқон деганларидай, ҳеч керак бўлмаган бир пайтда бола тугилди — бу ҳам чиқим; ўгли бетоб бўлиб қолди — чиқим, ўлди — чиқим; хотини касалванд; ўзи ҳам қандайдир эски бир иллатдан сира ранги чиқмай юради: хуллас, Худо ҳар томонлама урган, қаттиқ урган! Ҳартугул, дейди, ишим яқинда яхши томонга ҳал бўлай деб турибди, яхши томонга ҳал бўлиши аниқ, бунга шубҳа йўқ. Афсус, афсус, онажон, минг афсус! Мен уни эркалаб қўйдим. У бутунлай ўзини йўқотиб, нима қилишини билмай қолган; бир оғиз ширин сўзга зор, шунинг учун уни эркалаб қўйдим. Бўпти, хайр бўлмаса, онажон. Худо сизга ёр бўлсин, соғ бўлинг. Кабутаргинам менинг! Сизни ўйласам, дилдаги ярамга малҳам қўйгандай ҳис қиламан, сиз учун жоним куюди, аммо шу куйиш ҳам менга қандайдир лаззат беради.

*Самимий дўстингиз
Макар Девушкин*

9 сентябрь.

ОНАЖОНИМ, ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Сизга хат ёзаяпман-у, хаёлим жойида эмас. Жуда ёмон воқеа рўй бердики, ҳалигача ўзимга келолганим йўқ. Бошим чир айланаяпти. Атрофимдаги ҳамма нарса чир айланаётгандек ҳис қиламан. Эҳ, азизим, сизга нимасини ҳам айтай. Ҳеч шунақа бўлади деб ўйламаган-

дик. Шундай бўлишини билмасдим деб айтолмайман, мен ҳаммасини олдиндан билардим. Юрагим олдиндан ҳаммасини аниқ сезганди! Ҳатто шундай бўлиши тушимга кирганди.

Нима бўлди дейсизми? Сизга қўшмай-чатмай, Худо кўнглимга қандай солган бўлса, шундайича айтиб бераман. Бугун ишга боргандим. Келдим, ўтирдим, ёзишга тутиндим. Ўзингиздан қолар гап йўқ, онажон, мен кеча ҳам хат ёзган эдим. Хўш, шу десангиз, кеча олдимга Тимофей Иванович кириб келди-да, шартта олдимга қоғоз қўйиб, қани, ёзинг — мана, сизга қоғоз, шошилинич, деди! Тозароқ қилиб, тезроқ ва беҳато ёзинг, Макар Алексеевич, деди. Бугун тасдиқдан ўтади, деди. Сизга айтсам, фариштам, кеча жуда ҳам кайфиятим ёмон эди, ҳеч нарса кўнглимга сифмаётганди, шунақа бир гуссага кўмилгандим! Юрагим муздек, дунё кўзимга қоронғи; эси-маргим сиз билан, дўндиқчам. Хуллас, кўчириб ёзакетдим, тоза, чиройли қилиб кўчирдим, бироқ сизга нима десам экан, шайтон йўлдан урдими ё қисматимга шу нарса олдиндан битилган эканми, ёки шундай бўлиши керакмиди, нима бўлганда ҳам роса бир қаторни ташлаб кетибман, гапнинг маъноси бузилгани шунчаликки, ҳеч нарсани англаб бўлмайди. Хатни кеча топшира олишмади, тасдиқлатгани ҳазрати олийнинг эътиборларига фақат бугун ҳавола этилди. Мен ҳеч нарса бўлмагандек одатдаги вақтда ишга келдим-да, Емельян Ивановичнинг қаватидан ўтириб олдим. Мен сизга айтсам, азизим, анчадан бери аввалгиларга қараганда икки баравар уяладиган, виждоним қийналадиган бўлиб қолганман. Кейинги пайтларда бировнинг башарасига кўзимни кўтариб қараганимни билмайман. Кимнингдир тагидаги стул гичирлаб кетса ҳам мен ўтирган жойимда қилт этмайман. Мана, бугун ҳам қунишибгина, елкамни қисибгина қилт этмай ўтирган эдим, бир вақт Ефим Акимович (дунёда гажир иккита бўлса — биттаси, битта бўлса — ўзи) овозини баралла қўйиб нима дейди денг: ҳой Макар Алексеевич, нега “а” қилиб қўйган боладай ўтирибсиз? эмиш. Кейин афтини шундай буриштирдикки, унинг ён-веридаги, менинг ён-веримдаги ҳамма қотиб-қотиб кулди, албатта, мендан қулишаётганди. Шу қулишди, шу қулишди! Мен қулоқларимга кафтимни қўйиб, кўзимни чиртта юмдим-да, қилт этмай ўтиравердим. Мен бунга ўрганиб қолганман, шундай қилса тезроқ тўхташади. Бир вақт шовқин-сурон кўтарилиб, югур-югур, олатасир эшитилгандай бўлди — аввалига қулоқларимга ишонмадим, йўқ, ростданам мени, Девушкинни чақиришаётган экан. Юрагим кўкрагимни ёргудек типирчилади, нимадан қўрққанимни ўзим билмасдим; билганим шуки, умримда ҳеч қачон бунақа қаттиқ қўрқмаган эдим. Мен стулга ёпишиб қолган эдим, ҳеч нарса бўлмагандек, гўё мен йўқдай ўтиравердим. Бироқ қичқира бошлашди, қичқирдиқлар тобора яқинлашиб келарди. Мана, нақ қулоғим остида янграйди: Анови Девушкинни чақиринлар! Девушкинни! Қани Девушкин? Кўзимни кўтариб қарасам, рўпарамда Евстафий Иванович турибди: Макар Алексеевич, ҳазрати олийлари хузурларига, тезроқ! Хатнинг расвосини чиқарибсизку! Шу биргина гап етарли эди, нима дейсиз, онажон, шундай эмасми? Тош қотиб қолдим, музга айландим, ҳеч нарсани сезмай қўйдим, индамай йўлга тушдим — на ўлик, на тирикман. Аввал бир хонадан олиб ўтишди, кейин иккинчисидан, кейин учинчисидан, ниҳоят — ҳазрати олийларининг кабинетлари! Ўшанда миямга нималар келганини сизга айта олмайман. Қарасам, ҳазрати олийлари турибдилар, атрофида ановиларнинг ҳаммаси. Мен, афтидан, таъзим қилишни ҳам унутгандим. Саросималанганим шунчаликки, лабларим ҳам тит-

райди, оёқларим ҳам қалт-қалт қилади. Роса бўларимча бўлдим, она-жон. Биринчидан, уялдим; ўнг ёндаги тошойнага қарадим-у, ундаги одамни кўриб, эсхонам чиқиб кетаёзди. Иккинчидан эса, мен ҳар бир ишни гўё ёруғ оламда мен йўқдай қилишга ўрганганман. Шунинг учун ҳазрати олийлари менинг борлигимни энди-энди билаётган бўлишлари ҳам мумкин. Эҳтимол, уларнинг идораларида Девушкин деган одам ишлаши бирда-ярим қулоқларига чалингандир, аммо бугунгидай бир-биримизга яқин туриб сира гаплашмаган эдик.

Улар газаб билан гапира бошладилар: “Сизга нима бўлди, тақсир? Кўзингиз қаёқда эди? Зарур хат эди, шошилинич ёзилиши керак эди, сиз бўлсангиз ишнинг расвосини чиқарибсиз. Нечук бундай қилдингиз, а?” — деди-да, ҳазрати олийлари Евстафий Ивановичга юзландилар. Қулоғимга мана бундай сўзлар аранг етиб келмоқда эди: “Бепарволик! Узибўларлик! Кишини шунақа аҳволга ҳам соладими?!”. Мен бир нима демоқчи бўлиб, оғиз жуфтладим. Узр сўрамоқчи бўлдим, уддаломамид, қочиб кетай десам, журъатим етмади; бир вақт... бир вақт, онажон, шундай бир иш бўлдики, уятдан ҳозир ҳам ружкани кўлимда зўрга тутиб турибман. Биргина ипда базўр илиниб турган тугма ўлгур — ер ютсин-да шу тугмани ҳам — бирдан узилди-да, отилиб кетди, жингирлаб сакраганча (мени уни билмай тортиб юборган эдим) тўғри, худди атайлаб қилгандай, лаънати, ҳазрати олийларининг оёқлари остига бориб тушсами! Тагин ҳамма жимиб турган бир паллада! Ана энди узр сўрашларимни, тавба қилишларимни бир кўрсангиз эди! Ҳазрати олийларига атаб кўнглимда туғиб қўйган жавоб гапларим ҳам шуларнинг ичида кетди. Мана сизга оқибат! Охири шунақанги вой бўлдики! Ҳазрати олийлари ўша заҳоти менга ва кийимларимга қарадилар. Тошойнада кўрганларим эсимга тушди-ю, тугмачага ташландим! Фирт жинниман-да ўзим ҳам! Тугмачани олмоқчи бўлиб, эгилган эдим, у тутқич бермай гир айланар, мен тутолмай ҳалак эдим. Эпчилликда ҳам роса “ўзимни кўрсатдим”. Шундан кейин ўйладимки, энди тамом, энди ҳаммаси расво бўлди, сўнги умид ҳам пучга чиқди!

Охири тугмани тутдим, бошимни кўтариб қаддимни ростладим, аҳмоқ бўлмасам, иккала кўлимни икки ёнимга қилиб солдатдай қотиб туравермайманми! Қаёқда, тугмани узуқ ипга илдира бошладим, гўё шу билан қадалиб қоладигандай; бунинг устига сира оғзимнинг танобинини йиғиштириб ололмайман, нуқул шайтон қитиқлайди. Ҳазрати олийлари орқага ўгирилдилар; кейин яна менга қарадилар, уларнинг Евстафий Ивановичга қарата айтган гаплари қулоғимга чалинади: “Бу қанақаси? Унинг аҳволига бир қаранг! Ким ўзи?.. Нима ўзи?..” Эҳ, азизим, нимасини айтай, келиб-келиб “ким ўзи”, “нима ўзи” бўлиб қолибмиз! Евстафий Ивановичнинг овози қулоғимга чалинади: “Ҳеч бунақа бўлмаган эди, доим ҳаммаси жойида бўларди, маоши ҳам ёмон эмас, эл қатори...” — “Барибир ҳам унга ёрдам бериш керак, — дедилар ҳазрати олийлари. — Бўнак берилсин унга...” — “Ҳа, бўнак берилган, — дейди Евстафий Иванович, — бўнак берганмиз, фалон кунни фалон соатда олган. Ҳар хил вазифалар бўлиб туради, ҳар ҳолда, аммо сира бунақа бўлмаганди, ҳа, сира бунақа бўлмаганди”. Худди жаҳаннам ўтида ёнгандай ёнмоқда эдим, фариштам. Жоним “ҳиқ” этиб чиқиб кетди! “Бўпти, — дедилар ҳазрати олийлари овозларини кўтариб, — тезроқ бошқатдан кўчирилсин; Девушкин, бери келинг, бошқатдан бехато ёзинг; менга қаранглр...” Шундай дея ҳазрати олийлари бошқаларга ўгирилдилар, ҳар бирларига алоҳида-алоҳида топшириқ бердилар ва ҳамма тарқалди. Улар тарқа-

лиши биланоқ ҳазрати олийлари шоша-пиша ҳамёнларини чиқардилар ва унинг ичидан битта юз рублликни суғурдилар. “Мана, — дедилар улар, — оз бўлса ҳам кўп ўрнида кўрарсиз...” — дедилар-да, пулни кўлимга суқдилар. Мен, фариштам, титраб кетдим, вужудим билан ларзага тушдим; менга нима бўлганини билмайман; уларнинг қўлчаларидан маҳкам тутгим келиб кетди. Улар эса шолғомдай қизариб кетдилар, кабутаргинам, агар қилча ёлғон гапираётган бўлсам, тил тортмай ўлай, азизим; ул зот номуборак кўлимдан тутдилар-да, уни шунақанги қаттиқ силкидилар, шунақанги қаттиқ силкидиларки, гўё бу кўл ҳам худди ўзига ўхшаган генералларнинг кўлидай. “Қани, ишни бошланг, дедилар, биз ҳам қараб... бошқа хато қилманг, мана бу эса, ўртамизда қолсин”.

Ўйлаб туриб, бундай тўхтамга келдим, онажон, сиздан ҳам, Федордан ҳам битта илтимосим бор, агар болаларим бўлганда тўғридан-тўғри ҳукм қилган бўлардим: Худога ёлворинглр, яъни шундай ёлворинглрки, отангиз учун ёлворгандан ҳам кўпроқ ёлворинглр, ҳар кунни кечаю кундуз ҳазрати олийларининг рўшнолигини тиланглр! Яна бир гап, онажон, мен буни мақтаниб туриб айтаман — ўлай агар, бу гапим қулоғингизда бўлсин, мусибатли кунлардаги ғам-андуҳлардан адоий тамом бўлганимни, сизни, забун ҳолингизни, менинг таҳқирланганиму ноқобиллигимни қўяверинг, булар бари ўтаверсин, ўлай агар, менга юз рублдан кўра ҳазрати олийларининг мендай бир тубан, ичкиликбоз одамнинг номуборак кўлини қисиб қўйишлари минг марта қимматлидир! Бу билан онҳазрат мени одам сонига қўшдилар. Бу билан ул зот ўлик жисмимга жон ато этдилар, ҳаётимни абадул-абад тотли қилиб юбордилар ва шунга аминманки, парвардигор олдида қанчалик гуноҳкор бўлмай, аммо онҳазратнинг бахту фаровонликларини тилаб қилинган дуолар, албатта, мустажоб бўлгай!..

Онажон! Айни пайтда ўзимни қўйгани жой тополмаяпман, юрагимни босиб ололмаяпман! Юрагим ҳаприқиб кетмоқда, кўкрагимдан отилиб чиқиб кетгудек бўлаяпти. Баданимда жон қолмагандай, ҳолсизман. Сизга қирқ беш рублни жўнатаяпман, йигирма беш рубль хўжайкага бераман, ўзимга ўттиз беш рублни олиб қолаяпман: йигирма беш рублга қўйлагимни эпақага келтирсам, ўн беш рублни эса тирикчиликка яратаман. Бугун эрталабки манови воқеалар эса ҳаётимни ағдар-тўнтар қилиб юборди. Бироз ётиб дам оламан. Нима бўлганда ҳам кўнглим тинч, жудаям тинч. Фақат юрагим безовта, унинг энг чуқур жойида нимадир титраётганини, ўзини ураётганини, гивир-гивир қилаётганини билиб-сезиб турибман. Уйингизга бораман, ҳозирча эса мана бу воқеалар кайфидан маст бир ҳолдаман... Худо ҳаммасини кўриб тургувчи, онажоним менинг, бебаҳо кабутаргинам менинг!

*Сизнинг қадрдон дўстингиз
Макар Девушкин.
10 сентябрь.*

ҲУРМАТЛИ МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Бахтингизни эшитиб, ўзимда йўқ хурсанд бўлдим ва сахий бошлигингиз ҳаққига дуолар ўқидим, мунисим. Шундай қилиб, ғамларингиздан жонингиз тинчибди! Фақат, Худо ҳаққи, пулларни бекорга совуриб йўқ қила кўрманг. Озига қаноат қилиб, камтарона яшанг ва бугундан бошлаб тинмай оз-оздан тугиб қўяверинг, тўсат-

дан қора кунга қолганда шошиб қолманг дейман-да. Биздан, Худо ҳаққи, кўнглингиз хотиржам бўлсин. Федора икковимиз бир кунимизни кўрармиз. Бизга шунча кўп пулни юбориб ҳам нима қилардингиз, Макар Алексеевич? Бизга пулнинг сира кераги йўқ. Ўзимиздаги бори билан бир кунимиз ўтиб турибди; тўғри, яқинда бу уйдан кўчганимизда пул керак бўлади, аммо Федора кимдандир эски қарзини олмоқчи бўлаяпти. Шундай бўлса ҳам эҳтиёт юзасидан ўзимга йигирма рублни олиб қолмоқчиман. Қолганини уйингизга қайтараман. Пулни эҳтиёт қилинг, Макар Алексеевич, илтимос. Энди ҳеч нарсани ўйламай, соғ-омон ва қувнаб яшанг. Сизга кўпроқ гапларни ёзмоқчи эдим, аммо ўлгудай чарчаганман, кеча кун бўйи тўшакдан бағримни узганим йўқ. Келаман дебсиз, марҳамат, келинг. Келиб мени кўриб кетинг, Макар Алексеевич.

В.Д.

11 сентябрь.

МЕҲРИБОНИМ ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Энди, бахтим кулган ва дунёга келганимдан хурсанд бўлиб турганимда, азизим, ёлвораман, мени ташлаб кетманг. Кабутаргинам менинг! Сиз Федоранинг гапига қулоқ солманг, сизга нима керак бўлса, мана, мен балогардон; ўзимни яхши тутиб юраман, ҳазрати олийларига ҳурматан ҳам ўзимни яхши, ораста тутиб юраман; биз яна бир-биримизга мактублар ёзамиз; бир-биримизга кўнглидаги гапларни айтамыз, қувончни ҳам, ғамни ҳам; агар ғам бўлса, бирга баҳам кўрамыз; икковимиз аҳил-иноқ ва бахтли яшаймиз. Адабий китоблар мутолаа қиламыз... Фариштам! Ҳаётимдаги ҳамма нарса ўзгариб кетди, ҳаммаси яхши томонга қараб ўзгарди. Хўжайка хушмуомалалироқ, Тереза ақлироқ бўлиб қолган, ҳатто Фальдонининг ўзи ҳам олдинги дангасалигини ташлаган. Мен Ратазиев билан ярашиб олдим. Ўпка-гинани ташлаб, олдига ўзим бордим. У ўзи яхши одам, онажон, у ҳақдаги ёмон гапларнинг ҳаммаси пуч. Булар бари ғирт тўхматдан бошқа нарса эмаслиги энди менга кундай равшан. У бизни сира ҳақорат қилмоқчи эмас экан, буни менга ўзи айтди. Менга янги ёзган асарини ўқиб берди. Мени Ловелас деб атаган эди-ку, бу ҳеч қанақа сўкиш ёки қандайдир адабсиз ном эмас экан: у менга тушунтириб берди. Бу чет тилдан олинган сўз экан ва уддабурон бола деган маънони билдираркан, агар буни чиройлироқ, адабиётчароқ қилиб айтиладиган бўлса, “йигитча — ёмон тишлама” дегани бўларкан — шу! Ҳеч қанақанги ҳалигиндақа эмас экан. Беозор ҳазил бўлган экан, фариштам. Мен омий бўлсам, ундан бекорга хафа бўлиб юрибман, тентак. Бўлди, ундан кечирим сўрадим... Бугунги ҳавонинг зўрлигини қаранг, Варенька, бирам яхшики. Тўғри, эрталаб озгина изғирини бор эди, қор ҳам бир сидра элаклаб ўтганди. Ҳечқиси йўқ! Ҳавонинг тозалангани қолди. Этик олгани бордим ва ажойиб этик олдим ўзим. Невский хиёбонидан юриб ўтдим. “Асалари”ни ўқиб чиқдим. Ҳа, энг асосий нарсани айтишни унутибман. Биласизми нима: бугун эрталаб Емельян Иванович ва Аксентий Михайлович билан ҳазрати олийлари устида гаплашиб қолдик. Ҳа, Варенька, бир менга марҳамат қилмаган эканлар. Улар бир менга саховат кўрсатмаган эканлар, оқкўнгиликда бутун дунёга таниқли эканлар. Жуда кўп жойлардан уларнинг шаънига шарафлар ўқилар ва миннатдорлик ёшлари тўкилар экан. Улар бир етим қизни тарбиялаган эканлар. Қизни яхши ерга жойлабдилар; ҳазрати олийлари уни ўз қўллари остида ишлайдиган

бир таниқли, амалдор одамга турмушга берибдилар. Бир беванинг боласини қайсидир идорага ишга жойлабдилар ва яна кўплаб шунақа савоб ишлар қилибдилар. Мен, онажон, мен ҳам ўз ҳиссамни кўшишни фарз деб билдим, ҳазрати олийларининг менга қилган ҳимматларини ҳаммага сўзлаб бердим, ҳеч нарсани яширмай, ҳаммасини ипидан-игнасигача ҳикоя қилдим. Уятни чўнтагимга яшириб қўйдим. Бунақа пайтда қанақа уят, қанақа кибр бўлиши мумкин? Ҳаммаси оппа-ойдин-ку – ҳазрати олийларининг шу шухратлари илойим бор бўлсин! Мен завқ-шавқ билан гапирдим, ёниб гапирдим ва қизарганим йўқ, аксинча, шуларни гапирганимдан гурурландим. Мен ҳамма гапни айт-дим (фақат сиз тўғрингизда атайлаб сукут сақладим, онажон), хўжайкам ҳақида ҳам, Фальдони ҳақида ҳам, Марков ҳақида ҳам – ҳамма-ҳаммасини сўзлаб бердим. Бир хиллари кулиб-кулиб қўйишди, ҳа, рос-ти, ҳаммалари кулиб-кулиб тинглашди. Фақат ўзимнинг кўринишимни айтганимда уларга қизиқ туюлиб кетди, шекилли, шу уларнинг кулгисини қистатди ё бўлмаса этигимдан кулишди, ҳа, айнан этигимдан кулишди. Бирон-бир ёмон ниятда кула олмас эдилар улар. Бир чети ёшлар эмасми, қолаверса, улар бой одамларнинг фарзандлари, аммо ёмон ниятда, ичқоралик билан сўзимдан кулишлари мумкин эмасди. Ё бўлмаса, ҳазрати олийларидан бир нуқсон топиб кулишлари ҳеч ҳам ақлга тўғри келмасди. Ё гапим нотўғрими, Варенька?

Мен ҳалигача ҳеч хаёлимни бир жойга тўплаёлмайман, онажон. Бу воқеалар мени шунақанги нари олиб бориб, бери олиб келдики, кўяверасиз!

Ўтинингиз борми? Совқотманг, Варенька, қачонгача совқотасиз! Эҳ, онажон, ғам тўла гапларингизни эшитиш менга ўлим билан тенг. Сиз учун Худога тинмай нолалар, таваллолар қиламан, онажон! Дейлиқ, юнг пайпоғингиз борми ёки иссиқроқ кийимлардан қалайсиз? Ўзингизга қаранг, оппоғим. Борди-ю, сизга бирон нима керак бўлиб қолса, Яратганнинг ҳақи, чолни хафа қилманг. Тўғри олдимга келаверинг. Энди у қора кунлар ортда қолди. Мендан асло ташвиш қилманг. Олдинда ёп-ёруғ кунлар кутиб турибди!

Ёмоң кунлар тушди бошимизга, Варенька! Не бўлганда ҳам ўтди-кетди! Йиллар ўтар ва бу кунларни оҳ тортиб эслаб юрармиз ҳам. Ёшлиқ йилларим шундоқ кўз олдимда турибди. Гоҳо бир тийинга зор бўлардик. Оч эдик, яланғоч эдик, аммо дилимиз тўла севинч эдик. Эрталаб Невский хиёбонидан ўтганимда бир гул юзли жононга кўзим тушарди-да, кун бўйи масрур юрардим. Зўр, зўр вақтлар эди, онажон! Ёруғ дунёда яшаш яхши, Варенька. Айниқса, Петербургда. Кеча ибодат пайти кўзларимга ёш тўлиб келди, бу оғир замонда йўл қўйган гуноҳларим: саркашлигим, куфр ўйларим, ўзбошимчалигим ва қиморбозлигим учун мени афв этишингизни Яратгандан тиладим. Дуолар ўқиётиб сиз ҳақингизда эсладим. Сиз бир ўзингиз, фариштам, мени ушлаб қолдингиз, сиз бир ўзингиз менга тасалли бердингиз, яхши ўғитлар ва маслаҳатлар билан оқ йўлга солдингиз. Мен, онажон, буни ҳеч қачон унутмайман. Хатларингизни бугун биттама-битта ўқиб чиқдим, кабутарим! Бўпти, хайр, онажон. Шу яқин-теварақда тайёр қўйлақ сотилади деб эшитдим. Энди энгил-бошимга андақ қарамасам бўлмайди. Хайр, фариштам. Хайр!

*Сизга чин дилдан содиқ қолувчи
Макар Девушкин.
15 сентябрь.*

МАРҲАМАТЛИ ЖАНОБ, МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Жудаям бир кўрқинчли ҳолатдаман. Сиз қулоқ солинг, мен нима бўлганини айтиб берай. Юрагим қандайдир ёмон воқеа бўлишини сезаётгандек. Ўзингиз ўйлаб кўринг, бебаҳо дўстим: жаноб Биков Петербургда. Федора уни учратиб қолибди. У извошда кетаётган экан, извошни тўхташга амр этибди, ўзи Федоранинг олдига келибди-да, унинг қаерда туришини ўсмоқчилаб сўрай бошлабди. Федора аввалига ҳеч нима айтмабди. Кейин Биков мийиғида кулиб, сеникида ким туришини биламан дебди. (Афтидан, Анна Фёдоровна унга ҳамма гапни айтган кўринади). Шунда Федора чидаб туролмабди ва кўчанинг ўзида уни уриша, койий кетибди, беадаб одамсиз, бошимга тушган барча мусибатлар сабабчиси сизсиз, дебди. У, ёнида сариқ чақаси бўлмагандан кейин одам бахтсиз бўлади-да, деб жавоб берибди. Федора унга, ишлаб ҳам топар эдим, эрга ҳам чиқар эдим, бунақа кўчада қолиб кетмасидим, энди бўлса бахтимдан абадий жудо бўлганман, бунинг устига касалман, яқинда ўлиб кетаман, дебди. Бу гапга эркак жавобан дебдики, мен ҳали жудаям ёш эмишман, бошимда ҳали ақлим тўлишмаганмиш ва бизнинг саховатпешалар хиралашиб қолганмиш (бу Биковнинг сўзлари). Биз Федора билан у квартирамизни билмайди деб ўйлагандик, кеча эса мен харид қилгани Карвонсаройга чиқиб кетганимда, у хонамизга кириб келади; афтидан, у мени уйда кўришни хоҳламаган. Федордан бизнинг қандай яшаётганимиз ҳақида узоқ суриштиради, уйимиздаги ҳамма нарсага бир-бир назар солиб чиқади, менинг ишимни кўради-да, охири сўрайди: “Сизлар танийдиган анови қанақа амалдор?” Бу вақтда сиз ҳовлидан ўтиб кетаётган бўлгансиз; Федора сизни кўрсатади, у қарайди-да, кинояли кулиб кўяди. Федора ундан уйдан чиқиб кетишини илтимос қилади, унга ғам-аламлардан жоним қолмаган, сизни бу ерда кўрсам, бир дардим ўнтага айланади, дейди. Биков бироз сукут сақлаб, нима қилишимни билмай, ўтиб кетаётувдим, Федорага йигирма беш рубль берай дегандим, дейди, табиийки Федора пулни олмаган. Бу нимани билдиради? У нима учун бизникига келади? Биз ҳақимизда бунча кўп нарсани у қаёқдан билади – шунга ҳайронман! Ўйлайвериб, мияларим қотиб кетди. Федоранинг гапига қараганда, бизникига кириб юрадиган қайнисинглиси Аксинья кирчи хотин Настасьянинг таниши, Настасьянинг амакиваччаси Анна Фёдоровнага жиянининг таниши ишлайдиган департаментда қоровул экан, калаванинг учи ўшаларга бориб тақалмасмикан? Дарвоқе, Федора янглишаётган бўлиши ҳам ҳеч гап эмас, нима чора кўришни билмас эдик. Наҳотки, у бизникига яна келса? Шуни ўйласам, юрагим увишиб кетади! Федора кеча шуларнинг ҳаммасини сўзлаб берганида, шунақа кўрқиб кетдимки, сал бўлмаса ҳушдан кетаёздим. Унга тагин нима керак экан? Мен энди уни билишни истамайман! Унинг мендай бир бечорада қандай иши бор экан? Оҳ, шундай кўрқиб кетаяпманки, назаримда ҳошақалло Биков бостириб кириб келадигандай. Унда қандоқ бўламан? Тақдир менга тагин не кўргулик тайёрлаб қўйибди? Худо ҳаққи, ҳозироқ олдимга келинг, Макара Алексеевич. Келинг, Худо ҳаққи, келинг.

*В.Д.
18 сентябрь.*

ОНАЖОНИМ, ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Бугун квартирамизда бениҳоя аламнок, ҳеч англаб бўлмас ва кутилмаган воқеа содир бўлди. Бечора Горшковимиз (у ҳақда гапирганим-а, онажон) узил-кесил оқланди. Қарор-ку анча олдин чиқиб бўлганди, фақат бугун у шу оқланганини ўз қулоғи билан эшитгани борган эди. Ҳаммаси унинг учун хайрли анжом топди. Беғамлик ва эҳтиётсизлик учун унга тақилган барча айблар бўйнидан соқит қилинди. Савдогарлардан унинг фойдасига талай пул ундириб олишга ҳукм қилинди, бинобарин, у моддий жиҳатдан ўзини анча ўнглаб олди, устига-устак унинг номусига тушган доғ ҳам ювилиб кетди ва ҳаммаси ўрнига тушди, қисқа қилиб айтганда, ҳамма истаклари рўёбга чиқди. Бугун у соат учда уйига келди. Рангига қараб бўлмайди. Бўздай оқариб кетган, лаблари пир-пир учади, ўзи эса нуқул жилмаяди — хотини, болаларини кучоқлаб олди. Табриклагани ҳаммамиз уникига бостириб бордик. Бу ишимиздан у жуда таъсирланиб кетди, ҳаммага бир-бир таъзим қилди, ҳар биримизнинг қўлимизни қайта-қайта сиқиб чиқди. Менга у ҳатто бўйи ўсиб кетгандек, қадди тиклангандек ҳам бўлиб кўринди, кўзларида бир қатра ҳам ёш кўринмасди. Қаттиқ ҳаяжонда эди, шўрлик. Ҳеч бир жойда ўтиролмасди, қўлига тўғри келган нарсани олар, кейин яна жойига қўяр, тинимсиз кулар, таъзим қилар, ўтирар, турар, яна ўтирарди, оғзига келган нарсани гапирарди-ю, нима деётганини ўзи билмасди: “Виждоним пок, виждоним пок, яхши ном, болаларим”, — дерди-да, йиглаб юборарди. Бизнинг ҳам кўзларимизга ёш келиб кетди. Унга далда бермоқчи бўлдими, Ратазиев бундай деди: “Виждонга бало борми, отахон, нондан гапиринг, нондан, асосий нарса пул бу ерда, пул; мана шунисига шукур қилсангиз-чи!” — ва унинг елкасидан қоқиб қўйди. Назаримда, бу гап Горшковга ёқмади, хафа бўлди, яъни унинг гапини шартта қайтариб ташламади-ю, фақат Ратазиевга ғалати қилиб қараб қўйди ва унинг қўлини аста елкасидан олди. Илгари у сира бунақа қилмасди, онажон! Хуллас, одамлар ҳар хил бўлар экан-да. Мана мен, масалан, бунақа хурсандчиликларда ўзимдан кетмаган бўлардим; чунки, азизим, гоҳо, таъзим қилиб ўзингизни ерга урганингини билмай қоласан, тошиб келган яхшилик ҳисси ва ҳаддан ташқари кўнгилчанлик ҳам гоҳо одамга панд бериб қўяди. Аммо гап бу ерда менинг қанақалигимда ҳам эмас! “Ҳа, — дейди Горшков, — пул ҳам яхши нарса; Худога шукур, худога шукур!..” ва то биз уникида эканмиз, нуқул бир сўзни қайтарарди: “Худога шукур, Худога шукур!..”- Хотини тушликка тансиқроқ ва тўйимлироқ овқат буюрди. Хўжайкамиз овқатни ўзи қилиб берди. Хўжайкамизнинг бир олижаноблиги тутиб кетса, баҳоси йўқ ўзи. Тушлик тайёр бўлгунча ҳам Горшков бир ерда кўним топмасди. Чақирса ҳам, чақирмаса ҳам ҳамманинг хонасига кириб бораверарди. Киранди-да, жилмаярди, стулга ўтириб оларди, бир нималар дерди ва гоҳо ҳеч нима демай, яна чиқиб кетарди. У мичманнинг қўлидан ҳатто қартани олди; уни ҳам ўтқазинди-да, қарга ўйнашди. У ўйнади, бир қўл ўйнаб, ўйинни ташлаб кетди. “Йўқ, — дейди, — аҳир мен... мен... бу ўзи шунақа”, — деб, шерикларидан узоқлашди. Йўлакда менга йўлиқиб қолди, ҳар иккала қўлимдан тутди, кўзларимга қаради, жуда ғалати тикилди, қўлимни қўйди-да, нари кетди. У ҳамон жилмаярди, аммо оғир, ғалати жилмаярди, уларникида худди байрамдагидай ҳамма шод-хуррам эди. Кўп ўтмай ҳаммалари тушлик қилишди. Овқатланиб бўлгач, у хотинига бундай дейди: “Менга, қара жонгинам, озгина чўзилай”, — ва бориб

тўшакка чўзилади. Ёнига қизини чақирди, қизининг бошига қўлини қўйиб, узоқ силади. Кейин яна хотинига бурилади: “Петенькамиз қани? Петенькамиз, дейди, Петенька?..” Хотини чўқиниб қўяди-да, ахир у ўлиб кетган-ку, деб жавоб беради. “Ҳа, ҳа, биламан, ҳаммасини биламан, Петенька ҳозир арши аълода”. Хотини қарасанки, эрининг хаёли ўзида эмас, кечмишлар уни адои тамом қилган. Унга дейди: “Сиз ётиб бир ухлаб олсангиз бўлармиди, жонгинам”. — “Ҳа, яхши, мен ҳозир ... мен бироз”, — деб тескари ўгирилиб олади, бироз шундай ётади, кейин яна бу ёққа ўгирилиб, бир нима демоқчи бўлади. Хотини яхши эшитмай, ундан сўрайди: “Нима эди, азизим?” Эр эса жавоб бермайди. Хотини бироз кутиб туради, бўпти, ухлапти, деб ўйлайди ва бирон соатга хўжайкасининг олдига чиқиб кетади. Бир соатдан кейин қайтиб келиб қараса, эри ҳали ҳам уйғонмабди, булк этмай ётибди. Хотин, ухлапти, деб ўйлайди-да, ўтириб, ўзининг юмуши билан бўлиб кетади. Унинг айтиб беришича, у ярим соатча юмушини қилибди ва шундай хаёлга толибдики, нималарни ўйлаганини эслолмади ҳам, фақат эри эсидан чиқиб кетганини айтди. Бир вақт қандайдир ички сезгидан хаёли жойига келади, энг аввало хонадаги гўристон жимлиги уни таажжубга солади. У каравотга қарайди. Эри ҳамон ўша ҳолатда ётарди. У эрининг олдига боради, адёлни сидириб олади, аста туртиб кўради, эр эса муздек эди, — ўлиб қолган экан, онажон, Горшков ўлиб қолди, тўсатдан ўлиб қолди, худди чақмоққа йўлиққандай! Нимадан ўлган — бу ёғини худо билади. Менга шундай ёмон таъсир қилдики, Варенька, ҳамон ўзимга келолганим йўқ. Одамнинг бунақа ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ ўлиб қолиши мумкинлигига ҳеч ишонгинг келмайди. Бир шўрлик бечора, боши ғамдан чиқмаган Горшков! Эҳ тақдир-а, тақдир! Хотини юм-юм йиғлайди, юрагини олдириб қўйган. Қизалоқ аллақайси бурчакка ғойиб бўлган. Ҳозир уларникида ит эгасини, мушук бекасини танимади: тиббий текширув бўлармишми-ей ... бу ёғини энди айтишга мажолим етмаса керак! Афсус дейсан, холос, минг афсус! Қайси кун, қайси соатда насибанг туғашини билмаганингдан кейин қийин экан ... Бекордан-бекорга ўлиб кетаверсанг...

*Сизнинг
Макар Девушкинингиз.
19 сентябрь.*

МАРҲАМАТЛИ МАЛИКАМ! ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Сизга зудлик билан шуни хабар қилмоқчиманки, дўстим, Ратазев менга бир ёзувчиникидан иш топибди. Уникига биттаси келибди, бир кучоқ қўлёзма келтирибди — худога шукур, иш кўп. Фақат жудаям палапартиш ёзилган, ишни нимадан бошлашни ҳам билолмай турибман; тезроқ қилиб берар эмишман. Бир нарсаларни ёзганки, нима демоқчи бўлаётганини тушунмайсан... Варағига қирқ тийиндан келишдик. Бу гапларни ёзаётганимдан мақсад, азизим, энди четдан ҳам пул кела бошлайди. Ҳозирча эса хайр, онажон. Шунақаси ишга киришиб кетаман.

*Сизнинг содиқ дўстингиз
Макар Девушкин.
23 сентябрь.*

АЗИЗ ДЎСТИМ МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Мана уч кундирки, дўстим, сизга ҳеч нарса ёзмадим, чунки бошимда бир дунё ташвиш, бир дунё галва турарди.

Учинчи куни Биков келган эди. Мен бир ўзим эдим, Федора аллақасққа кетганди. Эшикни очдим-у, уни кўриб кўрқиб кетдим, турган жойимда тош қотиб қолдим. Рангим қув оқарганини сезиб турардим. У ҳар галгидек қаҳ-қаҳ уриб кулганча кириб келди-да, стул олиб, ўтирди. Анчагача каловланиб туриб қолдим, охири бурчакдаги ишимга бориб ўтирдим. У кулгидан тўхтади. Ҳойнаҳой, мени кўриб, бошқача бўлиб кетган бўлса керак. Охири вақтларда қаттиқ озиб кетгандим, ёноғим чиқиб, кўзларим ичига ботган, рангимда қон қолмаган, рўмолдан фарқи йўқ эди ... дарҳақиқат, мени бир йил олдин кўрган одам ҳозир таниёлмасди. У менга узоқ тикилиб қараб турди, охири яна очилиб кетди. Бир нималар деди, унга нима деб жавоб берганимни билмайман-у, у тагин кула бошлади. У олдимда роса бир соат ўтирди, мен билан узоқ гаплашди, нималарнидир суриштирди. Ниҳоят кетар экан, у қўлимдан ушлаб, деди (мен сизга сўзларини битта-битта айтаяпман): “Варвара Алексеевна! Орамизда қолар гап йўқ, Анна Фёдоровна сизга қариндош, менга эса яқин таниш ва жазман бўлади, ўзи ўтакетган расво хотин (шу ерда у яна бир беадаб сўзни ишлатди). Қайинсинглингизни йўлдан ургани етмай, сизнинг ҳам бошингизга етди. Менга келсак, мен ҳам шу ерда номардлик қилдим, начора, дунёнинг ишлари шунақа экан”. У овозининг борича қаҳ-қаҳ уриб кулди. Кейин у, чиройли гапиришга йўқман, аммо гапнинг индаллосини айтмасам бўлмайди, аслзодаларга хос масъулият ҳисси мени сукут сақлашимга йўл қўймайди, энди гапни қисқа қилиб, муддаога ўтиб қўя қоламан, деди. Шунда у менга қўлимни сўрамоқчи бўлиб юрганини, менинг обрўйимни тиклашни ўзининг бурчи деб билишини айтди, мен бойман, тўйдан кейин сени даштдаги қишлоғимга олиб кетаман, у ерда қуён овламоқчиман, деди. Петербургни бошқа елкаминг чуқури кўрсин, деди, чунки Петербургда яшаб бўлмасди, бу ерда, унинг ўзи айтганидай, — бир ярамас жияни тураркан, уни меросдан маҳрум этишга қасам ичган экан. Ана шу сабаб билан, яъни қонуний меросхўрларга эга бўлиш ниятида менинг қўлимни сўрамоқчи бўлиб юраркан, унинг менга оғиз солишининг бош сабаби ҳам шу экан. Кейин у менинг ғоят камбағал яшашимни, бундай кулбада туриб касалга чалинишимга таажжуб қилмаса ҳам бўлишини айтди. Агар яна бир ой шундай қоладиган бўлсам, ўлиб кетишимни башорат қилди. Петербургдаги квартиралар ифлос деди ва охирида менга нима кераклигини сўради.

Унинг таклифидан шунчалар ларзага келдимки, нимага йиғлаб юборганимни ўзим билмайман. Йиғимни у ризолик аломати деб туншунди-да, сизнинг самимий, кўнгилчан ва ўқимишли қиз эканингизга ҳеч шубҳа қилмайман, деди. Аммо бундай тўхтама келишдан олдин менинг ҳозирги аҳволимга тегишли барча тафсилотларни мирдан-сиригача суриштириб билибди. Сиз ҳақингизда ҳам у-бу нарсаларни сўради, ҳа, яхши тарбия кўрган одамлардан эканини эшитгандим, деди. Мен у одамни ҳам хафа қилиб қўймайман, сизга қилган яхшиликлари эвазига унга беш юз рубль берсам, кифоя қилар? — деди. Мен унга сизнинг қилган яхшиликларингизни ҳеч қандай пул билан ўлчаб бўлмаслигини айтгандим, у: бу роман деганлари ярамас нарса бўлади, сиз ҳали ёшсиз, шунинг учун шеърлар ўқийсиз, ро-

манлар ёш қизларнинг кушандаси бўлади, умуман, китоблар ахлоқ бузишдан бошқасига ярамайди, ҳар қанақа китобни кўргани кўзим йўқ, деди. Аввал унинг ёшига етиб, кейин одамлар тўғрисида гапиришимиз керак экан. “Одамларни шунда биласиз”, – деб кўшиб қўйди у. Кейин у, таклифимни яхшилаб ўйлаб кўринг, ўйламасдан рад жавоби берсангиз, қаттиқ хафа бўламан, деди. Яна кўшимча қилиб айтдики, ўйламай иш қилиш ва берилувчанлик мўрт ёшликнинг заволи, деди. Аммо мендан жўяли жавоб олишни жуда-жуда хоҳларкан, билъакс, Москвадаги бир савдогар хотинга уйланишдан бошқа иложи қолмаскан, чунки, унинг айтишича, ярамас жиянини меросдан маҳрум этишга қасд қилган экан. У зўрлаб тўқиб турган тўрим устида беш юз сўм пулни қолдирди, бунга конфет олиб ерканман; қишлоққа борсам, тандир нондай бўрсилдоқ бўлиб кетарканман, еганим олдимда, емаганим кетимда бўларкан. Ҳозир жуда ташвишлари кўп экан, кун бўйи иш билан югур-югурдан бўшамаскан, ҳозир ҳам иш орасида бирров кириб ўтаётгани экан. Шундан кейин у кетди. Мен узоқ ўйладим, роса бошим қотди, ўйлайвериб қийналиб кетдим, дўстим, охири бир тўхтамак келдим. Дўстим, мен унга турмушга чиқаман, унинг таклифига хўп дейишим керак. Мени шармандаликдан қутқарадиган, тоза номимни қайтарадиган, эртанги камбағалликдан, қийинчиликлардан ва мусибатлардан омон сақлаб қоладиган ягона одам – у. Эртанги кундан тагин нима кутиб бўлади, тақдирдан тагин нимани сўрайман? Федора, бошга қўнган бахт қушини учуриб юборма, бахт дегани бундан ортиқ бўладими, дейди. Нима бўлганда ҳам ўзим учун бошқа йўлни кўрмайман, дўстим. Мен нима қилай? Ишлаб-ишлаб соғлиғимдан ажралдим: бу аҳволда қачонгача ишлай олардим? Чўрилик қилайми, – ўйласам, кўнглим озади, бунинг устига менга кимнинг кўзи учиб турибди? Менга касалвандлик йўрғада теккан ва шу боис нуқул бировларга ортиқча юк бўлиб юраман. Тўғри, ҳозир ҳам жаннатга бораётганим йўқ, аммо бошқа иложим қанча, дўстим, бошқа иложим қанча? Тагин қандай йўли борки, танласам?

Мен сиздан маслаҳат сўраб ўтирмадим. Мен ўзим ҳар томонлама ўйлаб кўришга жазм қилдим. Ҳозир айтган қароримдан энди қайтиш йўқ ва зудлик билан буни Биковга етказаман, бусиз ҳам у мени тайинли жавоб айт, деб тиқилинч қилаяпти. Ишим кутиб ўтирмайди, аллақандай арзимаган нарсаларни деб, борадиган жойимдан қолиб ўтирмайман, дейди. Тақдири азалимга ёзилган ўша жойда қанчалик бахтли бўлишим бир Худога аён, аммо шунга рози бўлдим. Биковни ёмон одам эмас дейишяпти; у мени кафтида сақларкан; эҳтимол, мен ҳам шунга яраша иш тутсам керак. Бунақа никоҳдан бундан бошқа нимани ҳам кутиш мумкин? Бор гаплардан сизни хабардор қилиб тураман, Макар Алексеевич. Менинг аҳволимни тушунарсиз деб ишонаман. Мени йўлдан қайтаришга уринманг. Бекорга ўзингизни овора қилганингиз қолади. Менинг бу ночор ҳолимни ўз юрак тарозингизга солиб кўринг. Аввалига қаттиқ хафа бўлган эдим, аммо ҳозир ўзимни босиб олгандайман. Олдинда нима бор – менга қоронғу. Бўларича бўлар, у ёғига Худо пошшо!..

Биков келиб қолди; хатимни тугатганим йўқ. Сизга айтадиган талай гапларим бор ҳали. Биков шу ерда!

В.Д.

23 сентябрь.

ОНАЖОН, ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Сизга жавоб ёзишга шошмаяпман, онажон; ҳа, онажон, қанчалик ҳайратга тушганимни айтишга сабрим чидамаяпти... Кеча биз Горшковни кўмиб келдик. Ҳа, шундоқ, Варенька, шундоқ; Биков жуда ҳиммат қилибди; фақат, азизим, сизнинг розилик берганингиз қизиқ бўлибди. Албатта, булар бари Худонинг иши; шундоқ, бу шундоқ бўлиши керак, албатта, яъни Худо нимани хоҳласа, шу бўлиши керак; парвардигорнинг кароматларига, албатта, шак келтириб бўлмайди, у мустаҳиқ, барҳақ, бандаларининг қисматлари ҳам шунақа. Федора ҳам сизнинг тарафингизни олаяпти экан. Бўлмасам-чи, сиз энди бахтли бўласиз, онажон, дориламон яшайсиз, кабутаргинам, дўндиқчам, ҳуснда тенгсиз фариштам, — аммо нега бунча шошилишч, Варенька?.. Ҳа, ишлар... жаноб Биковнинг ишлари бор, бўлмаса-чи. Кимнинг иши йўқ, дейсиз, унинг ҳам шунақа ишлари чиқиб қолгандир-да... мен уни сизниқидан чиқаётганда кўрувдим. Кўримли, кўримлигина киши экан, ҳатто жудаям кўримли киши. Лекин булар бари унақа эмас, гап унинг кўримли киши эканлигида эмас, энди мен бир галати ҳолга тушиб қолдим, Ахир биз энди бир-биримизга хатни қандай ёзамиз? Мен... мен битта ўзим қоламанми? Мен, фариштам, ҳаммасини тарозига солиб, тортиб кўра олсам, ҳа, тортиб кўраяпман, ўзингиз менга ёзганингиздай, юрагимда ҳаммасини тортиб кўраяпман, яъни сабабларни. Энди йигирманчи варақни кўчириб бўлудим ҳамки, орага бу ҳодисалар келиб тушганини кўринг! Онажон, модомики, кетаяпсиз экан, у-бу нарсалар харид қилишингиз керак-ку, ҳар хил бошмоқчалар, кўйлакчалар, Гороховая кўчасида менга таниш бир дўкон бор, айтмоқчи; эсингизда бўлса, бир гал уни хатимда яхшилаб таърифлагандим. Э, нима деяпсиз! Қанақасиз, онажон, галатисиз-а! Энди сиз у ёққа бормайсиз, бунинг сира иложи йўқ, зинҳор. Сиз каттароқ нарсалар харид қилишингиз керак, арава олишингиз керак. Бунинг устига об-ҳавонинг расволигини айтмайсизми, қаранг, ёмғир челақлаб қуяпти, шунақанги сингдириб ёгаптики, нимасини айтасиз... бунинг устига... бунинг устига совқотиб қоласиз, фариштам, совуққа юракчангиз бардош беролармиди! Бегона одамдан кўрқаман дейсиз-у, кетаверайпсиз. Мен бу ерда кимга ишониб ёлғиз қоламан? Федоранинг гапига қараганда, сизни катта бахт кутаётганмиш... у ўзи шаддод хотин эмасми, ярамга туз сепмоқчи бўлади. Бугун кечки ибодатга борасизми, онажон? Мен сизни кўриш учун борардим. Анови гап мутлақо тўғри, онажон, юз фоиз тўғри, сиз ўқимишли, саҳийқалб ва кўнгилчан қизсиз, фақат ановининг савдогар хотинга уйлангани маъқулроқ бўлар эди! Қандай ўйлайсиз, онажон? Келинг, кўйинг, ўша савдогар хотинига уйланаверсин! Мен сизниқига, Варенька, қош қорайиши ҳамон бир соатгинага қираман. Мен, онажон, бугун сизниқига бир соатгинага қираман. Биковни ҳозир келди деяпсиз, у кетиши билан етиб бораман... Кутиб туринг, онажон, албатта қираман.

*Макар Девушкин.
27 сентябрь.*

ДЎСТИМ МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Жаноб Биков айтаяптики, менинг камида ўттизтача голланд матосидан тикилган кўйлагим бўлиши керак экан. Шундан ҳеч бўлмаса йигирматачасини тикдириб олишга чевар топиш керак экан, вақт

эса жуда оз қолган. Жаноб Биков шу латта-путталаринг ҳам бор бўлсин-да, деб жаҳли чиқаяпти. Тўйимизгача беш кунгина бор, тўйнинг эртаси куни эса жўнаймиз. Жаноб Биков шошилмаяпти, беҳуда нарсаларга вақтни кетказманглар, деяпти. Югур-югурлардан шунақа ҳолдан тойганманки, зўрға оёқда турибман. Иш бир дунё, тўгрисини айтганда, бунақаси бўлмаганда яна яхши бўларди. Тагин бир гап: бизда тўр тўқиш анжомлари етишмайди, шуларни сотиб олсак, тузук бўларди, чунки жаноб Биков, хотинимнинг ўчоқбошидан бери келмайдиган бўлишини истамайман, у “барча бой хотинларнинг бурнини артиб” қўйиши керак, дебди. Буни унинг ўзи айтибди. Шунинг учун, Макар Алексеевич, илтимос, Гороховаядаги Шифон хонимга айтиб қўйсангиз, биринчидан бизникига чеварларни юборсин, иккинчидан, ўзи ҳам бир келиб кетса. Бугун сал тобим йўқроқ. Янги квартирамиз шунақанги совуқ ва нарсалар тартибсизки, қўяверасиз. Жаноб Биковнинг аммаси кексалигидан зўрға нафас олади. Жўнашимизгача ўлиб қолмаса деб қўрқаман, бироқ жаноб Биков, ҳечқиси йўқ, ҳали-вери ўлмайди кампиршо, дейди. Уйимиздаги тартибсизликларга қараб бўлмайди. Жаноб Биков биз билан турмайди, одамлар ҳаммаси шунақа уйдан қочадиган бўлиб қолган, қаёққа боришларини бир Худо биледи. Кўпинча бизга Федоранинг ўзи қарайди: жаноб Биковнинг камердинери мана, уч кундирки, аллақайёққа гумдон бўлган. Жаноб Биков ҳар кун эрталаб йўқлаб туради, нуқул хуноби чиқиб юради, кеча уйдаги хизматкорни дўппослаб, эвазига полиция билан анча нари-бери бўлди... Хатни сизга юборадиган одам топилмади. Шаҳар почтасидан жўнатаяпман. Ҳа! Энг муҳим нарсани унутаяпман. Шифон хонимга айтинг, малласочни алмаштириш эсидан чиқмасин, кечаги намунадан нусха олсин, қайси бирини танлади — ўзи келиб кўрсатиб кетсин. Ҳа, яна айтингки, аввалги нимча бўлмас экан, уни йўрмалаб тикиш керак экан денг. Ҳа, яна бир гап: рўмоллардаги туғро ҳарфлари занжир кашта билан тикилсин; эшитяпсизми? Занжир кашта билан, тўлдириб гул солиб эмас. Эсингиздан чиқмайди-а, занжир кашта билан! Ҳаҳ, эсим курсин, сал бўлмаса унутай дебман! Унга айтинг, Худо ҳаққи, пеленирадаги япроқларни бўрттириброк, гажак ва тирноқларни калтароқ тиксин, кейин эса ёқасини тўр ёки кенг бурма билан айлантириб чиқсин. Илтимос, шуларни айтиб қўйинг, Макар Алексеевич.

Сизнинг В.Д.

P.S. Усти-устига топшириқлар бериб, сизни қийнаб қўяётганимдан уялиб кетаяпман. Уч кундан бери азонлаб чоп-чопга тушяпсиз. Аммо илож қанчалик! Уйимизда ҳамма нарса остин-устин бўлиб ётибди, ўзимнинг эса мазам йўқ. Мендан хафа бўлмасангиз бўлгани, Макар Алексеевич. Шундай сиқилиб кетаяпманки! Бу ёғи қандоқ бўларкин, мунисим менинг, меҳрибоним менинг, азизим Макар Алексеевич! Эртанги кунимга боқишга юрагим безиллайди. Кўнглим алланарсаларни сезаётгандек, ўзим қандайдир қудуққа тушиб қолгандекман.

P.S. Худо ҳаққи, дўстим, ҳозир сизга айтган нарсаларимдан биронтаси ҳам эсингиздан чиқмасин. Ишқилиб адашиб-нетиб қолмасангиз бўлгани. Эсингиздан чиқмасин; занжир кашта билан тиксин, гул тўлдириб эмас.

В.Д.

27-сентябрь.

МАРҲАМАТЛИ МАЛИКАМ, ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Топшириқларингизнинг ҳаммасини битта қўймай адо этдим. Шифон хоним, занжир кашта билан тикиш ўзимнинг ҳам кўнглимдан ўтувди, шуниси маъқулроқ, дедими-ей, билмадим, яхши англолмай қолдим. Ҳа, яна бурмани ёзгандингиз, у бурма хусусида ҳам гапирди. Фақат, онажон, бурма хусусида нима дегани эсимдан чиқибди. Фақат жуда кўп гапиргани эсимда; у шунақа ярамас хотин! Нималар деганди-я? Унинг ўзи сизга ҳаммасини айтади. Мен, онажон, қалавамни бутунлай йўқотиб қўйдим. Бугун ҳатто ишга ҳам бормадим. Фақат сиз, азизим, бекорга ташвиш чекаёпсиз. Сизнинг хотиржамлигингиз учун ҳамма дўконларни айланиб чиқишга тайёрман. Эртанги кунимга боқибдан кўрқаман, деб ёзибсиз. Мана, бугун соат еттида ҳаммасини билиб оласиз. Шифон хоним ўзи олдингизга келади. Шундоқ экан, тушкунликка тушманг, умид қилинг, онажон; зора ҳамма иш кўнгилдагидек анжом топса — шунақа. Анови бор эди-ку, лаънати бурмани айтмоқчиман — эҳ, шу бурма ҳам бошимга битган бало бўлди-да! Олдингизга ўтар эдим, фариштам, ўтар эдим, ҳеч сўзсиз ўтар эдим; мен шундоқ дарвозангиз тагига бир эмас, икки марта бордим. Ҳар гал ўша Биковингиз, яъни, айтмоқчиманки, жаноб Биков нуқул жаҳли чиқиб турган бўлади, ана шунақа гаплар... Э, келинг, қўйинг шуни!

*Макар Девушкин.
28 сентябрь.*

МАРҲАМАТЛИ ЖАНОБ, МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Худо хайрингизни берсин, бетўхтов заргарга чопинг. Унга айтинг, дур ва зумрад кўзли сирганинг кераги йўқ. Жаноб Биков, бу жуда қиммат, чақади деяпти. Унинг жаҳли чиқаяпти, бусиз ҳам чўнтагим қоқланиб қолди, мени хонавайрон қилдиларинг, деяпти. Кеча эса, бунақа харажатлар бўлишини олдиндан билганимда йиғиштириб қўя қолган бўлардим, деди. Никоҳдан ўтамузу жўнаймиз, меҳмон-пеҳмоннинг кераги йўқ, сен эса ўйнайман-қуламандан умидингни узавер, ҳали байрам қилишга эрта, деди. Ўз оғзи билан шунақа деди! Худо шоҳид, бу нарсаларнинг менга нима кераги бор асти! Ҳаммасини ундоқ бўлсин, бундоқ бўлсин деган жаноб Биковнинг ўзлари-ку. Унга бир нарса деб жавоб айтишга кошки юрагим бўлса: ўлгудай баджаҳл. Нима бўлиб-нима қўяман!

*В.Д.
28-сентябрь.*

КАБУТАРИМ ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА!

Мен — яъни заргар хўп деди; менинг ўзимдан сўрасангиз, дафъатан айтмоқчи бўлган гапим касал бўлиб қолганим эди, тўшакка михланиб қолдим. Бу касаллик қурмагур ҳам келиб-келиб айни югур-югур кўпайган, керак вақтда оёқдан олганини кўрмайсизми, лаънати. Яна айтмоқчиманки, худди жўрттага қилгандай, шунча кўргулим камдай ҳазрати олийларининг қамчисидан қон томадиган бўлиб қолди, Емельян Ивановични ҳам сира аяб ўтирмайди, газабини сочади, қичқиради, жонларимизни суғуриб олди ўзиям биз шўрликларнинг. Сизга айтмоқчи бўлган ҳамма янги гаплар ана шулар эди. Яна баъзи гапларни ёзай дегандим-у, сизни қийнаб қўяманми деб

кўрқдим-да. Ахир, онажон, мен бир нодон, содда-баёв одам бўлсам, хаёлимга нима келса ёзавераман, бу, эҳтимол, сизнинг унда бирон-та шунга ўхшаган ё бошқача — келинг, кўйинг шу гапларни!

*Сизнинг
Макар Девушкин.
29 сентябрь.*

ВАРВАРА АЛЕКСЕЕВНА, АЗИЗИМ!

Бугун Федорани кўрдим, кабутарим. У эртага никоҳдан ўтишингизни, индинга жўнашларингизни ва жаноб Биков ҳозирданоқ отлар ёллаётганини айтди. Ҳазрати олийлари хусусида сизга бор гапни айтдим. Яна бир гап: Гороховая кўчаси дўконидаги нархларни кўриб чиқдим: ҳаммаси тўғри, фақат жуда қиммат. Аммо жаноб Биков нега сизга жаҳл қилади? Бўпти, бахтли бўлинг, онажон! Мен хурсанд бўламан-да. Черковга келар эдим-у, онажон, иложим йўқ, умуртқам оғрияпти. Мен хатларни ўйлаяпман: энди уларни бизга ким элтиб беради, онажон? Ҳа! Федорага жуда катта яхшилик қилибсиз, азизим! Бу жуда савобли иш бўлибди, жуда яхши иш қилибсиз. Яхши иш яхши-да! Ҳар бир савобли ишингиз учун Тангри сизга раҳмат ёғдиради. Савоб ишлар беажр қолмайди, эртами, кечми, савоб иш қилганнинг бошига Худойим ҳар доим адолат тожини кийдиради. Онажон! Сизга кўп нарсаларни ёзмоқчи эдим, ҳар соатда, ҳар дақиқада ҳамма нарсани ёзаверсам, ёзаверсам дейман. Менда сизнинг яна битта китобингиз ҳам қолган, “Белкин қиссалари” деган, бу китобни, биласизми, онажон, мендан олманг, уни менга совға қилинг, кабутарим. Уни азбаройи ўқигим келаётганидан айтмаётибман буни. Узингиз биласиз, онажон, қиш келаяпти, кечалари узун бўла бошлади, зерикасан одам, ана шунда ўқисанг бўлади уни. Мен, онажон, ўз квартирамдан сизнинг эски квартирангизга кўчиб ўтаман ва Федораникида ижарада тураман. Мен энди бу ҳалол хотиндан сира ажрамайман, бунинг устига у роса меҳнаткаш. Кеча ҳувиллаб қолган квартирангизни яхшилаб разм солиб қараб чиқдим. У ерда тўр тўқийдиган кегайларингиз, уларнинг устидаги кашта қандай бўлса шундайича қолиб кетибди: бир бурчакда турибди. Каштангизнинг у ёқ-бу ёғини қарадим. Ўша ерда яна турли қийқимлар ҳам қолибди. Битта хатимга энди ип ўрай бошлаган экансиз. Стол тортмасидан бир варақ қоғоз чиқди, унда бу сўзлар ёзилган экан: “Марҳаматли жаноб Макар Алексеевич, шошиб турибман” — ва бас. Айни қизиқ жойида кимдир сизни ёзишдан тўхтатиб қолгани шундоқ кўриниб турибди... Кабутаргинам менинг!!! Бўпти, хайр, яхши боринг; худо ҳаққи, бу хатимга тезроқ бир нима деб жавоб ёзинг.

*Макар Девушкин.
30 сентябрь*

БЕБАҲО ДЎСТИМ, МАКАР АЛЕКСЕЕВИЧ!

Ҳаммаси тамом бўлди! Чекимга тушгани шул экан. Билмадим, яхшими, ёмонми, мен бир Тангри иродасига муте бандаман. Эртага жўнаб кетаяпмиз. Сиз билан охирги марта хайрлашиб қоламан. Бебаҳо дўстим, саховатпешам, азизим! Мени деб куяверманг, хотиржам яшайверинг, мени эслаб туринг, сизни Тангри ўзи ёрлақасин!

Сизни ўзимнинг ўйларимда, ўзимнинг тоатларимда тез-тез эсга олиб тураман. Шундай қилиб, ҳаммаси ўтди-кетди. Ўтган хотиралардан янги ҳаётимга анча кўп яхши нарсалар олиб кетаяпман. Сиз ҳақингиздаги хотира қанчалик қимматли бўлса, юрагимга шунчалик қадрли бўлиб бораверасиз. Сиз менинг яккаю ягона дўстимсиз, бу ерда битта сиз мени севар эдингиз. Мен ҳаммасини кўриб турардим, мени қанчалик севишингизни билиб турар эдим. Менинг биргина табассумимдан, менинг биргина сатр хатимдан ўзингизни бахтли сезар эдингиз. Энди мендан кўнгили узишингиз керак бўлади! Бу ерда қандай ёлғиз яшайсиз?! Бу ерда кимни деб яшайсиз, самимий, бебаҳо, ягона дўстим менинг! Сизга китобчамни, кегайимни, бошлаб қўйган мактубимни қолдираяпман; эндигина бошлаган ушбу сатрларимга кўзингиз тушганида хаёлан давомини ўқинг. Сизга нимаики ёзган бўлсам, нимаики ёзиб улгурмаган бўлсам, сиз мендан эшитмоқни хоҳлаган ёки ўқимоқни хоҳлаган нарсани ўзингизга ҳавола қилман! Сизни қаттиқ севган бадбахт Варенькангизни эслаб туринг. Сизнинг барча мактубингизни Федоранинг жовонида, юқориги тортмасида қолдирдим. Касалман деб ёзибсиз, жаноб Биков бўлса мени ҳеч қасқа қўйиб юбормаяпти. Сизга хат ёзиб тураман, дўстим, лафзим шу, аммо бундан кейин нима бўлиши бир Худога аён. Шундай қилиб, энди ҳамишаликка хайрлашамиз, дўстим, кабутарим, азизим менинг, ҳамишаликка!.. Оҳ, сизни бир қарра шундай қучгим келаяптики! Хайр, дўстим, хайр, хайр. Бахтли бўлинг, соғлом бўлинг. Сизга дуоларим абадий ҳамроҳ бўлсин. О! Шунчалик ғамга ботганманки, бутун вужудим янчилиб кетаётир. Жаноб Биков чақираяпти мени. Сизни абадий севувчи

B.

P.S. Юрагим қонли ёшларга лиммо-лим тўлган...

Қонли ёшлар фарқ қилмоқда, тубига тортиб кетмоқда. Хайр!

Эй Худо! Бу не кўргулик!

Унутманг, унутманг шўрлик Варенькангизни!

ОНАЖОН, ВАРЕНЬКА, КАБУТАРИМ, БЕБАҲОМ

Сизни олиб кетишмаяпти, сиз кетаяпсиз! Сизни олиб кетгандан кўра улар юрагимни суғуриб олсалар яхши эмасмиди! Бу нима қилганингиз? Ўзингиз йиғлатасиз-у, тагин кетаяпсизми? Мана, ҳозиргина сиздан мактуб олдим, у бошдан-оёқ кўз ёши билан ювилган. Бу дегани, сиз кетишни хоҳламаяпсиз, бу дегани, сизни мажбурлаб олиб кетаяптилар, бу дегани мени ташлаб кетгингиз йўқ, бу дегани, сиз мени севасиз! Бу ёғи қандоқ бўлди, энди сиз ким билан бўласиз? У ёқда юрагингиз қон, бағрингиз кабоб, ҳаётингиз муздек бўлади энди. Ғам юрагингизни зулукдай сўради, қайғу жигарингизни тилка-пора қиладди. У ёқда сиз ўлиб кетасиз, у ёқда сизни нам ерга қўядилар, сизни эслаб йиғлагувчи ҳеч ким бўлмайди! Жаноб Биков қуён овидан бўшамайди... Эҳ, онажон, онажон! Нега шу йўлни ихтиёр қилдингиз, бу йўлни ихтиёр қилишга сизни нима мажбур этди? Нима қилиб қўйдингиз, нима қилиб қўйдингиз, ўзингизни ўзингиз жаҳаннамга ташладингиз-ку! У ерда сизни тобутга жойлайдилар, музлатиб қўядилар, фариштам. Ахир сиз, онажон, пардан ҳам ожиз бир нарсасиз-ку! Дарвоқе, мен қасқада эдим? Мен аҳмоқнинг кўзи қасқа қараб турганди? Ахир боланинг жиннилик қилаётганини кўриб турувдим-ку, боланинг боши оғриятувди! Ёрдам берсанг ўларминг — ҳе, йўқ, аҳмоқ-

ни нега аҳмоқ дейдилар, миям ҳеч нарсани ўйламайди, кўзим ҳеч нарсани кўрмайди, гўё мен тўғри қиламан, гўё бунинг менга ҳеч қандай дахли йўқ; тагин бурма деб югурганим-чи!.. Йўқ, мен, Варенька, туриб кетаман, эртагаёқ тузалиб кетишим ҳеч гап эмас, яъни оёққа туриб кетаман!.. Мен, онажон, ўзимни арава гилдираклари тагига ташлайман; сизни қўйиб юбормайман!.. Ҳе, йўқ, бу қандай гап ўзи? Бундай қилишларига ким ҳақ-ҳуқуқ берди? Мен сиз билан кетаман; каретангиз ортидан чопиб бораман, борди-ю, мени ўзингиз билан олиб кетмасангиз, то жоним “ҳиқ” этиб чиқиб кетмагунча ортингиздан чопиб боравераман. Сиз бораётган ўша жой асли қанақалигини ўзингиз биласизми, онажон? Сиз балки буни билмасдирсиз, мана, мен айтмай сизга! У ер чўл, азизим, у ер чўл, шип-шийдон чўл; мана бу кафтим бор-у, худди шунақа! У ернинг хотинлари — мол, эркалари — тўнка, маст-аласт юришади. У ерда ҳозир дарахлар баргини тўкиб бўлган, фақат ёмғир, совуқ — шунга бораёпсизми? Жаноб Биковнинг у ерда қиладиган ишлари бор: куён овлайди; сиз-чи? Бой хотин бўлмоқчимисиз у ерда? Чучварани хом санабсиз, севгилим! Афт-андомингизга бир қаранг, ҳеч бой хотинга ўхшайсизми?.. Бунга қандай чидаш мумкин, Варенька! Бунинг устига сизга хатлар ёзиб турайки, онажон? Ҳа! Энди ўз танангизга бир ўйлаб кўринг, онажон, — ахир у кимга ёзади хатни? Кимни мен “онажон” деб атайман? Сизни кейин қаердан топаман, фариштагинам? Мен ўламан, Варенька, албатта, ўламан, бундай мусибатни юрагим кўтаролмайди! Мен сизни қуёшни севгандай севардим, онажон, азизим, ўз қизимни севгандай севардим, жисму жонингиз билан севардим! Ва фақат бир сиз учунгина яшар эдим! Мен ишлардим, ҳужжатлар ёзардим, ўйнардим, кулардим, ҳамма нарса қилардим, кейин тўплаган таассуротларимни дўстона мактублар сифатида қоғозга туширардим, булар ҳаммаси, онажон, сиз рўпарамда, яқин жойда турганингиздан эди. Сиз, балки буни билмагандирсиз, аммо булар бари айнан шундай эди! Дарвоқе, менга қаранг, онажон, бизни ташлаб кетишга қандай кўнглингиз бўлдию бу нарса қандай хаёлингизга кеп қолди, меҳрибон кабутаргинам? Азизим, ахир сиз кетишингиз мумкин эмас, бунинг асло иложи йўқ; йўқ дедимми, йўқ, вассалом! Ахир ёмғир уриб турибди, сиз эса нозиккинасиз, шамоллаб қоласиз. Каретангиз ивиб кетади, ҳеч сўзсиз ивиб кетади. Шаҳар дарвозасидан чиққани ҳамон у бузилиб қолади, жўртгага қилгандай бузилиб қолади. Чунки, Петербургда карета яшаш нималигини билмайдилар! Бу каретасозларнинг қанақалигини ҳам биламан мен, уларга келишгангина, ўйинчоқдай бир нарса қилиб бериш бўлса бўлди; аммо мустаҳкам эмас! Улай агар, мустаҳкам эмас! Мен, онажон, ўзимни жаноб Биковнинг оёқлари остига ташлайман; мен унга исботлайман, ҳаммасини исботлайман! Сиз ҳам, онажон, исботланг, бошлаб исботланг унга! Айтинг, бормайман денг, боролмайман денг!.. Эҳ, нега у ўша Москвадаги савдогар хотинга уйланиб қўя қолмади экан-а? Унга савдогар хотин яхши эди, шу унга яхши кетарди; нега шундайлигини мен биламан! Мен эса сизни бу ерда олиб қолардим. Сизнинг олдингизда у, Биков, ким бўлибди ўзи? Нима қилиб у сизга бирдан нига меҳрибон бўлиб қолди? Сиз, балки унинг бурмаларига учиб, хўп дегандирсиз, шундайми? Бурма ҳам гап бўлибди-ю! Бурма эмиш! Кимга керак бурма? У, онажон, бир чақага қиммат нарса-ку! Бу ерда гап инсон ҳаёти устида бораётир, у эса, онажон, бир парча латта — бурма; у, онажон, бурма — бир парча латта. Мен ўзим сизга маошимни олган куни бурма олиб бераман, ўз пулимга олиб бера-

ман, онажон; ҳов анови таниш дўкончам бор эди-ку, ўшандан олиб бераман, фақат маошим теккунча бир оз сабр қилинг, маҳбубам менинг, Варенькам! Эй Худо, эй Худо! Сиз ростдан ҳам жаноб Биков билан бутунлай кетиб қолаяпсиз-да, аттанг! Эҳ, онажон!.. Йўқ, сиз кетганингиздан кейин менга ўша ёқдан хат ёзиб, ҳамма гапни айтасиз, мен сиздан ҳали хатлар кутиб қоламан. Бўлмаса, бегуноҳ фариштам, бу сўнгги хат бўлиб қолади, аммо бу ҳеч қачон ва ҳеч қандай йўл билан сўнгги хат бўлиб қолиши мумкин эмас. Тўғри-да, ҳе йўқ-бе йўқ, қанақасига айнан сўнгги хат бўлиб қоларкан? Ҳе, йўқ, мен хат ёзаман, сиз ҳам қараб турмассиз... Ахир энди-энди услубга тушиб, қўлим келишиб қолганди... Эҳ, азизим, гап услубда бўлсайкин! Чунки ҳозир ҳам нима ёзаётганимни ўзим билмайман, ҳеч биллолмайман, ҳеч нарса билмайман ва қайта ўқиб ўтирмайман, усулини ҳам тўғриламайман, фақат ёзсам бўлгани деб ёзаман, фақат сизга кўпроқ хат ёзсам дейман... Кабутаргинам, азизим, онажоним Сиз менинг!

*Абдулла ХЎЖАҲОНОВ ва
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

*Сирожиддин Саййид***“Юз оҳ, Заҳириддин Муҳаммад
Бобур...”***Фироқ ва соғинч достони****МУҚАДДИМА ЁРНИДА**

Темурийзода султонлардан бири, улуг шоир ва давлат арбоби, йирик саркарда ва беназир тарихнавис Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳаёти ва ижоди, давру замонлар ўтгани сайин неча авлод ижодкорларини қизиқтириб келмоқда ва бундан буён ҳам шундоқ бўлмоғи муқаррар.

Устоз адиблар мактаби ва тажрибасидан ўрганган ҳолда, бурч ва ҳавас тақозоси юзасидан мен ҳам бир қаламкаш сифатида Бобур бобо ижодига мурोजаат қилмоққа журъат этдим. Ва бу — ниҳоятда қисқа, аммо туганмас ҳаётнинг, зим-зиё оламни ёритган чақиндай тез сўнган, лекин, мана, беш юз йиллардан буён тўхтамай давом этиб келаётган, ғурбату фироқ, меҳнату миннатларга тўла умрнинг юз лаҳза, юз ҳолатини қўлимдан келганча ифодалаб беришга ҳаракат қилдим. Гоҳ Бобур ҳазратлари тилидан, гоҳ ўзимдан, гоҳи шеър, гоҳи ғазал тарзида, гоҳ рубоий, гоҳи мухаммас шаклида кўнглимдагиларни, ният ва мақсадимни ишио этишга уриниб кўрдим. Шу жиҳатдан тағсарлаҳда “достон” деб ёзилган бўлса-да, бу битикларни достон йўлидаги бир жаҳд ё уриниш дейилса тўғрироқ бўлар.

ЎН ИККИ ЁШЛИ БИР ТЕМУРИЙЗОДА

* * *

“Тенгри таолонинг инояти бирлан ва ҳазрати он Сарвари коинотнинг шафоати билан ва чаҳорёри босафоларнинг ҳиммати бирлан сешанба куни рамазон ойининг бешиди тарих секкиз юз тўқсон тўққузда Фарғона вилоятида ўн икки ёшта подшоҳ бўлдум”.

(Саккиз юз тўқсон тўққизинчи (1494) йил воқиалари)

* * *

Муштарий ярқирар авжи фазода,
Мовароуннаҳр яна низода.
Миррих ва ё Зуҳал тўзғитдими чанг —
Ерда бошланади тўполон ё жанг.
Ҳали хаёллари тиниқ ҳам содда —
Ўн икки ёшли бир Темурийзода.

* Достондан лавҳалар

Ҳали отаси ҳам жардан учмаган,
 Кўнгил полапонин ҳижрон қучмаган.
 Ҳаёли қўкдаги каптарлардадир,
 Билмаски, бор умри хатарлардадир.
 Билмас не битилган ҳукми қазода,
 Ўн икки ёшли бир Темурийзода.

Қирда чошиб юрган қулунларки бор,
 Дашту кенгликларни айлар ихтиёр.
 Ҳали майсадайин ўйловгинаси,
 Энди хат чиқармиш мўйлабгинаси.
 Қўлдаги ўқ-ёйи ўйнар ҳавода,
 Ўн икки ёшли бир Темурийзода.

Оти эгарланган — асрлар томон
 Олиб учмоққа шай уни шу замон.
 Бу ном — то жаҳон бор сарбаланд бўлгай,
 Ҳали уч юз йиллик салтанат бўлгай.
 Қадду бастии расо, ақли расо-да,
 Ўн икки ёшли бир Темурийзода.

Умр тулпор эса — ёллардир йиллар,
 Бундан сўнг кечгайдир ёлларда йиллар.
 Азал ҳукмдори не қилмиш — ҳақдир,
 Тоғу тахт тайёрлаб турмишдир тақдир.
 Белда — қўркам қилич, ўзи — озода,
 Ўн икки ёшли бир Темурийзода.

“ҲО, ДАРВЕШ”

* * *

“Хўжанд била Конибодом орасида бир дашт тушубтур, Ҳодарвешга мавсумдур¹. Ҳамиша бу даштта ел бордур. Марғинонгаким шарқидур, ҳамиша мундин ел борур. Хўжандгаким ғарбидур, дойим мундин ел келур: тунд² еллари бор. Дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда³ тунд елга йўлуқуб, бир-бирини тополмай, “Ҳо, дарвеш”, “Ҳо, дарвеш” деб-деб ҳалок бўлубтурлар, андин бери бу бодияни Ҳодарвеш дерлар.”

(Сақкиз юз тўқсон тўққизинчи (1494) йил воқиялари)

* * *

Ҳо, дарвешо, ҳо, дарвеш,
 Умр бир бўйро, дарвеш.
 У ҳам тўзғиб кетгайдир,
 Қолар бир саҳро, дарвеш.
 Ҳо, дарвешо, ҳо, дарвеш.

Бор-йг-линг-бир мезондир⁴,
 Тўрт томонинг тўзондир.
 Соч-соқолинг хас бўлса,
 Жисму жонинг хазондир,
 Ҳо, дарвешо, ҳо, дарвеш.

¹ М а в с у м (араб.) — аталиш, номланиш.

² Т у н д (форс.) — қаттиқ, совуқ, кучли.

³ Б о д и я (араб.) — чўл, дашт, саҳро.

⁴ М е з о н, м и з о н (араб.) — ўлчов, тарози. Бу ўринда ўлчовли умр маъносида.

Даҳр гарчи ҳар ранглиғ,
Шодлиги ҳам занг янглиғ.
Сен кетгунг бир губордай,
Сен кетгунг бир чанг янглиғ,
Ҳо, дарвешо, ҳо, дарвеш.

Ул ўтлуғ оҳ қайдадир?
Бобур подшоҳ қайдадир?
Кўклаги моҳ оҳ уриб,
То қиёмат айтадир:
Ҳо, дарвешо, ҳо, дарвеш!

БИР КЎЗА ЁҒ

* * *

“Бу юрттин кўчуб, Қорабоғ ёнидағи Оқсарой¹ ўлангига² тушулди. Хисравшоҳнинг эл куни зулм ва бесарлиққа ўрганган эл, элга зулм қила бошладилар. Охир Сайдим Али Дарбоннинг бир ўбдон навқари бировнинг бир кўза ёғини тортиб олган учун эшикка келтуртуб тайёқлаттим, тайёқ остида-ўқ жони чиқди. Эл бу сиёсаттин тамом босилдилар”.

(Тўққиз юз тўққизинчи (1503-1504) йил воқиалари)

* * *

Эл дардига доим ҳам
Топилмагай дилхоҳлар.
Одил султонлар фақат
Эл ҳолидин огоҳлар.
Юрт ҳам барқарор бўлгай,
Давлат устувор бўлгай —
Ўғриларни калтаклаб
Турса агар подшоҳлар.

ЖОНЗОТ

* * *

“Юқори бир дараларида маймун бўлур, мундин қуйи Ҳиндустон сари ҳам маймун бўлур, мундин юқори бўлмас. Бу эл бурун тўнғуз саҳлар эдилар, бизнинг замонда бартараф қилдилар”.

(Тўққиз юз тўққизинчи (1503-0504) йил воқиалари)

* * *

Тегирмонинг айланди чарх,
На доним, на уним қолди.
Менга бори матоҳингдан
Фироқ бердинг — шуним қолди.

Ҳажр ўчоқларида сен
Мени ушбунча куйдирдинг:
Ким айтурки кулим қолмиш,
Ким айтур учқуним қолди.

¹ Қ о р а б о ғ, О қ с а р о й — Афғонистондаги жой номлари.

² Ў л а н г — ўт, гиёҳ. Бу ўринда яланглик.

Асрларнинг адоғидан
Ёришгай Андижон тонги.
Самарқандда ҳилолим ҳам
Туним қолди, туним қолди.

Одамзод ичра кўрмишман
Ажаб хил турфа жонзотлар:
Тўнғизларни йўқотдим, лек
Маймунларга куним қолди.

СУЛТОН ҲУСАЙН ЗАМОНИ

* * *

“Султон Ҳусайн мирзонинг¹ замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳири² шаҳри мамлу³ эди. Ҳар кишининг ким бир ишга машғуллиги бор эди, ҳиммати ва ғарази⁴ ул эдиким, ул ишни камолга тегургай.⁵ Бу жумладин бир Мавлоно Абдурахмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеъри худ маълумдур...⁶”

(Тўққиз юз ўн биринчи (1505-1506) йил воқилари)

* * *

Султон Ҳусайн замонаси ҳўп замон эди,
Илму ҳунар тараққийда, эл омон эди.

Ҳирот гуллаб-яшнаганди кўркам, бетакрор,
Аҳли дил ҳам яшар эди шод ва бахтиёр.

Эътиборсиз қолмас эди зўр байт ё сатр,
Фазл аҳли, назм аҳли топганди қадр.

Шунда эди аҳли газал, аҳли назар ҳам,
Кўнгилларни чорлагувчи нозли шаҳар ҳам.

Эл шоҳга-ю, шоҳ-чи элга доимо дилхоҳ,
Шоҳ ҳолидин эл огоҳу эл ҳолидин — шоҳ.

Маърифату муҳаббатнинг макони эди,
Мир Алишер Навоийнинг замони эди.

Бунда ортга чекинмишди жаҳолат, риё,
Бор дунёга тараларди шу юртдан зиё.

Жаҳон бир ён, Ҳирот ўзи бир томон эди,
Султон Ҳусайн замонаси ҳўп замон эди.

Шу маъводан нур сочарди хоксор, самовий
Бобо қуёш — пири комил Абдурахмон Жомий.

¹ Султон Ҳусайн Бойқаро.

² Ҳ и р и — Ҳирот.

³ М а м л у (араб.) — тўла, тўлган, сероб.

⁴ Ғ а р а з и (араб.) — мақсади, нияти.

⁵ Т е г у р г а й — еткизгай.

⁶ Машҳур маъносида.

ИЛОНЛАР

* * *

“Сабоҳи¹ Исталифдан отланиб, Санжид дарасининг ораси била ўтуб, Хожя Сеёроннинг яқинига етганда, бир улуг илонким, йўғонлиги билакча ва узунлиги бир қулоч бўлғай эди, ўлтурулди. Бу улуг илоннинг ичидан бир иничкарақ йилон чиқти, ғолибо ўшул яқинда ютуб экандур, бори аззоси бутун эди. Бу иничка йилоннинг ичидан бир катта сичқон чиқти, ул ҳам бутун эди”.

(Йигирма бешинчи (1518) йил воқиялари)

* * *

Дуч келмишдир бизга ажаб сир илон,
Ул илоннинг ичида ҳам бир илон.
Ҳайрон қолдик илонларнинг ишидан:
Ичидаги илоннинг ҳам ичидан
Чиқди яна ажабтовур бир илон,
Ул илоннинг ичидан чиқди сичқон.

Ўрмонингда юргил майли, хўп, илон,
Одамзоднинг ичида ҳам кўп илон.
Туппа-тузук одам дейди қараган,
Лек илондир ёки ёгинг ялаган.
Билиб тургунг: тил ва ёки тишидан,
Бир не ҳозир чиқиб келгай ичидан.

Инсонлар бор — кўнгли тўла кир илон,
Ҳар бирининг ичида ҳам бир илон.
Ҳайрондирман одамзоднинг ишидан:
Ичидаги илоннинг ҳам ичидан
Чиқиб келаверар яна бир илон,
Билиб бўлмас қайси биринг сир илон.

Ростин айтсам, сен асли гўл экансан,
Илонлигинг билан бир пул экансан.
Башар ичра бордир шундай инсонлар
Ичи тўла гиж-гиж чаён, илонлар.
Оғиз, бурун, қулоқлар тирқишидан
Ҳасад илонлари чиқар ичидан.
Қонин ичар бир-бирини бирикмай,
Бир-бирининг гўштин ейди тириклай.
Бу ишларни ўзинг ўйлаб кўр, илон.
Айтгил энди: қайси биринг зўр илон?..

“БИЗНИ УНУТҚОННИ...”

(Муҳаммас)

*Ўзни, кўнгул, айш ила тутмоқ керак,
Бизни унутқонни унутмоқ керак.*

* * *

Ҳар нимани вақтини кутмоқ керак,
Болни ҳам ўз вақтида ютмоқ керак,
Дўсту рақиб баҳридин ўтмоқ керак,
Ўзни, кўнгул, айш ила тутмоқ керак,
Бизни унутқонни унутмоқ керак.

¹ С а б о ҳ (араб.) — эрталаб, тонготар пайт.

Гоҳи суман¹, гоҳида савсан² териб,
 Гоҳи хазон ичра юруб зор, гариб,
 Умр ўтар боғ мисоли саргариб,
 Айшу тараб³ гулбунига⁴ сув бериб,
 Ғусса ниҳолини қурутмоқ керак.

Ёримаса ой шамидин кўнгул,
 Сув бўлубон кўз намидин кўнгул,
 Кечса агар кўпу камидин кўнгул,
 Тийрадурур зуҳд⁵ дамидин кўнгул,
 Ишқ ўти бирла ёрутмоқ керак.

Гарчи бу оламда алам кўптурур,
 Ҳамдаму ёр кам, ҳакам кўптурур,
 Дам келадир, гарчи бу дам – кўптурур,
 Ҳар нимага ғам ема – ғам кўптурур,
 Айш била ўзни овутмоқ керак.

Энди ҳажр пардасини сур, кўнгул,
 Уйгинаси ишқида куйгур кўнгул,
 Ғам уйига ўт қўю куйдур, кўнгул,
 Қўйма машаққат аро, Бобур, кўнгул,
 Ўзни фароғат била тутмоқ керак.

ҲАЖР

* * *

*Ўтти эл бўлмоқдин ул ёш, мен қариғум ишқида,
 Ўлганим яхши, бу навъ арф ўтса эллиқдин ёшим.*

* * *

Йигитлик олислаб борғувчи тулпор,
 Олам – ярми сориг, ярми нофармон.
 Сенинг фироғингда кексардим, эй ёр,
 Кетган эллик йилни қайдин топарман?

Ғурбат диёрида икки кўзим сой,
 Ўтган умрим узра хазон ёпарман.
 Сенинг жамолинга етмоқ-чун, эй ой,
 Яна эллик йилни қайдин топарман?

МИР ТЕМУРИЙ ҚОВУНЛАР

* * *

“Сайхун суйининг шимоли тарафидаги қасабалар: бир Ахсидур. Китобларда Ахсикат битирлар... Умаршайх мирзо мунӣ пойтахт қилиб эди. Сайхун дарёси қўрғонининг остидин оқар... Қовуни яхши бўлур. Бир навъ қовундирким “Мир Темурий” дерлар, андоқ қовун маълум эмаским оламда бўлғай”.

(Сақкиз юз тўқсон тўққизинчи (1494) йил воқиалари)

¹ С у м а н, с а м а н (форс.) – ёсмин гул.

² С а в с а н (форс.) – гулсавсар.

³ Т а р а б (араб.) – шодлик, хурсандлик.

⁴ Г у л б у н (форс.) – гул туши.

⁵ З у ҳ д (араб.) – дунёдан воз кечиб, тоат-ибодат билан машғул бўлмоқ, тақводорлик.

⁶ А р (форс.) – мумтоз шеърятда “агар”нинг қисқартма шакли.

* * *

Мен бахтимдан мудом юрдим илгари,
Ўтди яна рамазону ийдлари.
Димоғимдан ҳаргиз кетмади нари
Мир Темурий қовунларнинг ҳидлари.

Ўз бобомдан ёдгор қолган зироат,
Англамиди буни Ҳирот, ҳиндлари.
Бу не соғинч эрур, не сир-синоат –
Мир Темурий қовунларнинг ҳидлари?

Гурбат отим жilовини кўйвормай,
Байрам қилди дарду ҳасрат итлари.
Эсиб турди қай ерғаким мен бормай,
Мир Темурий қовунларнинг ҳидлари.

Аччиқ чоғир берди менга давроним,
Коса тутди доим ҳижрон риндлари.
Бу дунёда энди ёлғиз армоним –
Мир Темурий қовунларнинг ҳидлари.

Паст кетса чарх, кўрсатса-да минг ўйин,
Баланд бўлган султонларнинг дидлари.
Тарк этмасин сени, ўғлим Ҳумоюн,
Мир Темурий қовунларнинг ҳидлари.

Салтанат ҳам тутаб битди оҳимдан,
Дуо айланг беклари, сайидлари.
То қиёмат анқир энди хокимдан
Мир Темурий қовунларнинг ҳидлари.

Навоий ғазаллари француз тилида

Яқинда Францияда самарқандлик шоир Муродхон Эргашев билан мусавир Жаҳонгир Ашуров ва франциялик Навоий шеърятчи ихлосманди Жан Жак Гате ҳамкорлигида “Алишер Навоий. Ғазаллар” (Alisher Navoy. Gazeles), номли муъжаз китобча “Guogama” нашриётида босилиб чиқди. Уни варақлашингиз билан, Навоийнинг 30 та сара ғазалига Жаҳонгир Ашуров ишлаган шарқона минатюраларни кўриб, буюк бобокалонимиз яшаган давр ва даҳо шоир шеърятига хос нозик оҳанглари ҳис қилгандек бўласиз. Юрагингизда французчага ўгирилган ғазаллар ҳам ана шундай нозик туйғулар уйғотади. Мутолаа ва мушоҳадага завқ билан бериласиз. Китобчанинг «Кириш» қисмида француз китобхонлари Алишер Навоий ҳаёти ва ижодий фаолияти, ғазалларининг бадиий олами ҳақида мухтасар маълумотлар берилган.

Алишер Навоий ижодининг ашаддий мухлиси бўлган Муродхон Эргашев кўп йиллардан бери бу масъулиятли иш билан жиддий шуғуллананиб келади. Бундай жасоратга қўл уришдан олдин у шоир ғазалларини ўқиди, улардаги яширин маъно-мазмунни тушуна оладиган даражага етиши учун эринмай меҳнат қилди. Навоий асарлари изоҳли луғатини кунт билан ўрганди. Ғазаллардаги мижозий руҳни, мусиқавийликни, чуқур лиризмни, гўзал ташибхонларни фаранг тилида ифодалаш усулларини ахтарди. Биз фидойи таржимонга миннатдорчилик билдирган ҳолда айрим истакларимизни ҳам айтиб ўтмоқдамиз.

Китобчага киритилган ғазаллар таржимасини ўқир экансиз, беихтиёр “Навоий ғазалларини француз тилига ўгирмоқ учун таржимон ҳам қувваи-ҳофизали шоир ва шу тил билағони бўлиши керак” деган фикр билан муқоясага киришасиз:

Ул пари пайкарким, ҳайрон бўлмиш инсу жон анга,
Кимки ҳайрон эмас, мен телбаю ҳайрон анга.

Ғазал мағзини замонавий тилга чақсак, «Ул пари пайкарнинг гўзаллиги шу даражада беқиёски, у нафақат инсонларни, балки барча тирик мавжудодларни (инсу-жинларни) лол қолдириб қўяди. Кимки бу гўзалликдан лол (ҳайрон) қолмаса, мен уларга ҳайрон қолиб, телба даражасига тушиб қоламан» — деган мазмунни англаймиз. Ғоятда гўзал бу мисрани французчага сўзма-сўз ўгирсак:

Sa beauté est si incomparable, que non seulement des hommes, mais les djines sont tombés de surprise. Si quelq'un n'est pas tombe de surpris, je tomberai fol de surprise.

Мана шу фикрни француз тилида аслиятдагидек поэтик руҳда, лўндаликда, вазнини, қофияни сақлаган ҳолда қайта яратиш лозим. Энди таржимани ўқиймиз:

Sa beauté feerique
A surpris bien des hommes aussi bien que les djines
Et qui n'est pas surpris me surprend follement,

Сўзма-сўз таржимаси: **Унинг парилардек гўзаллиги нафақат одамларни, жинларни ҳам лол қолдирди, Кимки ҳайрон қолмаса, мен уларга телбаларча ҳайрон қоламан.**

Французчада аслиятнинг асосий маъно-мазмуни сақланган, аммо

мисралардаги бўгинларнинг турли-туманлиги, аруздаги ўзига хосликлар, шунингдек радифга эътибор берилмаганлиги таржимани аслиятдагидек жозибадор, оҳангдор жаранглашига олиб келмаган. Бу ўринда шакл ва мазмун бирлиги ҳақида гап кетаяптики, шеърин таржимада бу тамойилга қаттиқ риоя қилиниши керак. Агар шаклни бузсак, мазмунга путур етади. Мазмун бузилмаслиги учун эса, аслият доирасида таржимага айрим бошқа сўзларни, турли экспрессив воситаларни қўшиш лозим бўлади. Таржимон айнан мана шу йўл билан бориб ғазал мазмунини, руҳини фаранг тилида аслиятга монанд қайта тиклашга уринган. Аммо аслиятда “жон анга-хайрон анга” радифли қофиялар орқали берилган оҳангдорлик таржимада ўз аксини топмай қолган.

Машҳур “Келмади” радифли ғазал таржимаси муваффақиятли чиққан десак бўлади. Бу ўринда навойона гўзал ўхшатишлар, радифнинг қайта тиклангани фикримизга далилдир. Бу муваффақият ҳам аслиятга ижодий ёндашиш орқали қўлга киритилган:

Кеча келгумдир дебон ул сарви гулру келмади,
 Elle avait tant promis qu'elle viendrai ct soir,
 Souplesse de cypris au visage de fleur.
 Jamais elle ne vint.
 Кўзларимга кеча тонг отгунча уйқу келмади.
 Mes yeux ont attendu que l'aube soit venue,
 Et le sommeil jamais ne vint.

Навоний ғазаллари шарқ шеърятга хос бўлган шакл ва мазмун бирлигининг ажойиб намунасики, уни таржимада айнан қайта тиклаш, унга монанд адекват шакл ва мазмунни қайта яратиш муаммоси ҳар доим кўндаланг туради. Бу ўринда аслият радифларини қайта яратиш ҳам ўта муҳимдир. Ғазаллардаги радиф лиризмни оҳангдорликни таъминлайдиган муҳим воситалардан бири эканлиги ҳаммага маълум. Мутаржим бундай радифни **“jamais elle ne vint”** иборасини такрорлаш орқали қайта яратишга уринган. Ғазаллар таржимасида Навойиона услубни аслиятдагидек қайта тиклаш мумкин десак, лофга ўхшаб туюлади. Аммо бу ҳолат улкан изланишлар орқали қўлга киритилиши мумкинлигига ишониш мумкин. Тўғри, француз тилининг ўзига хос хусусиятлар, маънолари, сўз тартиби, мажозий бўёқлар шарқона ғазал шаклини, маъно-мазмунини аслиятдагидек нафис жилоларда қайта яратиш имконини чеклайди. Аммо бу имкониятни қидириш, қайта яратиш воситаларини изламоқ жоиз. Акс ҳолда таржимон таржима тили имконияти даражасида аслият шаклини бузишга ва французча шеърят услублари билан чекланишга мажбур бўлади. Шу туфайли ғазал тузилишидаги ўзига хослик, унинг замирида мажозий (яширин) маъно ўз нозик ифодасини топмай қолаверади.

Фикримизни ўзбек адабиётининг йирик намоёндалари атрофлича шарҳлаган машҳур “Қаро кўзим” ғазали таржимаси мушоҳадаси орқали давом эттирсак. Ғазал бошидаги **“қаро кўзим”** иборасини тўғри маънода ўқисак, **қора кўз гўзал жононни** кўз олдимизга келтирамиз. Иборанинг ҳамма ҳам тушунавермайдиган мажозий маъноси эса мумтоз адабиётда кўчма маънода **жон олғувчи самовий фариштага** қиёсланади. У учқур отига миниб **жон овига** чиққан. Фаришта пайконидан жароҳатланган сайд (ўлжа)ни овчи ити хўжаси минган от туёқлари остига келтириб ташлайди. Бу пари пайкарни тўғри ва кўчма мажозий маънода тушуниш мумкин. Биринчи маъноси ёр васлига етишмай ҳижрон азобидаги ошиқ йигитнинг — ўз ёрига, иккинчи маъноси эса ҳаёт азоб-уқубатларига бардош беролмаган ошиқ йигитнинг ўлим фариштасига илтижоси. Шундай экан, ғазал замирида яширинган, ҳатто ўзбек шеърхони ҳам шеърятнинг изоҳли луғатсиз тушиниши қийин бўлган бундай мажозий маъноларни таржима тилида қайта яратиш имкони бормикин? Ғазални шарҳлашга ўтсак:

Қаро кўзим, келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
 Кўзим қаросида мардум каби ватан қилғил.

Маъноси: қора кўзим, кел энди, менга одабийлик қилиб бир лутф-калом қил. Кўзим қорасида марҳаматли, саҳовотпеша инсон сифатида бир умрга қолиб кетгин. Эй малоик, (ўлим фариштаси) ўзингни инсоний қиёфангни ошқор қилиш иложини топ (Малоиклар нурдан яралган, иложини топиб инсон қиёфасига кир – фан қил). Жонимни олар пайтингда сенинг шу инсоний қиёфанг кўзим қорачиғида қолиб кетсин.

Таржима:

Toi, ma belle a l'oeil noir, viens et sois genereuse
Et fais de mes prunelles ta demeure a jamais.

Байтни ўзбекчага сўзма-сўз ўгирсак, қуйидаги маъно келиб чиқади: “қора кўзим, кел энди бир меҳрибонлик қилгин, шу меҳрибонлигинг кўз қорачиғида бир умр макон қилсин”.

Фаранг китобхони юқорида келтирилган байт замирида яширинган мажозий маъно-мазмунни махсус изоҳларсиз тушуниши гумон. Бунинг учун байт сўнгида унинг мажозий маъносини, шарҳини ҳам бериш эҳтиёжи туғилади. Мисралардаги туроқ ва бўғинлар сони ҳам ҳар бир жумлада бир хил. Сатрий мазмунни қайта тиклашда изчиллик бор. Аммо сўз танлашда ибораларнинг бадиий экспрессивлиги, мажозийлиги аслият даражасида эмас. Жумладан, “**қаро кўзим келу**” ритмик гуруҳи – “**Toi ma belle a l'oeil noir**” ибораси билан ўгирилиб сатрий мутаносибликка эришилгандай. “**қаро кўзим**” французча “**Toi, ma belle aux yeux noir**” шаклида ўгирилса, ибора ифодавийлиги янада ошган бўлади. Зеро, “**oeil noir**” ибораси француз тилида “**қора кўз**” дан ташқари “**нигоҳ, назар**” маъносига ҳам эгаки, мажозий маънога анча яқин бўлган бу иборани французлар “**менинг қора нигоҳларим**” деб тушунишлари мумкин. Мутаржим ибора танлашда унинг ана шу жиҳатларига эътибор берса яхши бўларди. Қолаверса, французлар бу ўринда “**...aux yeux noirs**” иборасини ишлатадиларки, бу билан “**кўз**” якка эмас, яъни кўпликда – “**кўзлар**” эканлиги назарда тутилади.

Ҳазалнинг ҳар бир байти мажозий маъно-мазмунга эга эканлигига, бу маънони француз китобхонига изоҳларсиз етказиб бериш гоят мушкуллигига навбатдаги мисралар ва унинг таржимасида гувоҳ бўламиз:

Таковарингга бағир қонидин хино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилгил.

Ҳазалнинг бу байтига **таковар-от ва ит** сўзлари бежиз киритилган эмас. Бу балан ишқ (ёки жон) овчиси гижинглаган от устида эканлиги ва унинг ортида ити чопиб юрганлигига ишора бор. Агар биринчи байтдаги мажозий маънони мантиқан давом эттирадиган бўлсак, чавандоз айнан ўша жон овловчи ўлим фариштаси. Натижада жон талвасасида ярадор ётган ошиқ йигитнинг илтижоси эшитилади:

Отинг туёқларига бағир қонидан хино боғла, итингга эса ғамзада (азобдаги) жоним ришталаридан занжир боғла. Энди бундай чуқур мажозий маъно таржимада қандай ифодаланганлигини кўрайлик:

Ton cheval sera tient par le sang de mon coeur,
Et ton chien sera lie par vme si triste.

Мазмуни: **Сенинг отинг менинг юрак (бағрим) қоним билан бўялади, итинг эса ғамзада жоним билан боғланади.**

Аслият ва таржима матнлари изоҳини солиштирсак, таржимада жон талвасасидаги ошиқ йигитнинг нолаю илтижоси ва юқорида баён қилинган мажозий маъно сезилмайди. Бундай маънони тушуниш учун эса, француз китобхони яна изоҳга муҳтож. Акс ҳолда у ғазал замиридаги юқоридаги талқинни англай олмайди.

Хуллас, ғазаллар таржимасининг муқояса қилиб қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: ғазаллардаги фикр, гоё аслият даражасига мос келадиган француз

тилининг ифодали воситалари билан ўгирилган. Бу, албатта, таржимоннинг ютуғи. Аммо, газаллардаги радиф, ритм, бўғинлар мутаносиблигига кўпроқ эришилса, шарқона газал руҳи, тузилиши, оҳангдорлиги шунчалар кўпроқ қайта тикланган, бу билан газалнинг ҳам шаклий, ҳам мазмунан бирлигига эришилган бўларди. Газаллар мазмунидаги мажозий маъно эса, бизнингча, газал сўнгида изоҳлар орқали тушинтирилмоғи лозим эди. Бу француз китобхонлари учун газаллардаги зоҳирий ва ботиний маъноларни чуқурроқ англатишга ёрдам қиларди. Тан олиш жоизки, бундай изоҳларга фақат француз шеърхонлари эмас, ўзимиз ҳам муҳтожмиз.

Мусаввир Ж.Ашуровнинг анъанавий шарқона руҳ барқ уриб турган минниатюраларида ҳам ана шу мажозий маъноларга кўпроқ этибор берилса айни муддао бўларди.

Кичик бир мақолада Навоий газалларининг французча таржималарини батафсил ва ҳар томонлама изоҳлаб бериш имкони йўқ. Аммо бир нарса аниқки, француз китобхонлари Навоий газалларини ўз она тилида ўқишга, ундан маълум даражада эстетик бадиий завқ олишга муваффақ бўлдилар. Навоий газалларининг бевосита фаранг тилига ўгириш анъанасини биринчи бўлиб ўзбек таржимони М. Эргашев бошлаб берди. Бу таржималарнинг Францияда чоп этилиши ютуқларию айрим камчиликларига қарамасдан, Навоий даҳосини дунёга танитишга, шунингдек, таржима амалиётига, яъни шеърини таржима назариясини бойитишга муносиб ҳиссаси бўлиб қўшилди деб бемалол айта оламиз.

*Абдумурод КҮЧИБОЕВ,
Самарқанд Давлат чет тиллар
институтининг доценти, таржимон*

Шинжонда навоийхонлик анъанаси

Қадимги юнон-рим фалсафаси, араб-форс маданияти Абу Наср Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб ва Маҳмуд Кошғарийдан бошланган Шарқ ренессанси, жумладан, анъанавий туркий халқлар маданиятининг кўп асрлик сараланган яратилган Навоий ва унинг тимсолида ўрта аср Шарқ маданият уйғонишини юзага келтирди. Шу боис, туркий мумтоз адабиёт, айниқса, ўрта аср уйғониш классик маданияти ва адабиётини, Алишер Навоий ижодисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Шоир замондошларидан Ҳусайн Бойқаро, Бобур ва Муҳаммад Мирзо Ҳайдарларнинг қайд этишича, Алишер Навоий “шеърят мамлакатини қўлга киритган соҳибқирон”, “туркий тилда ҳеч ким онча қўб ва хўб ёзган эмас”-лиги “ўз даврида шоир асарларининг довруғи жуда ошиб, Темурийлар давлати худудидан қалқиб ўтиб, ҳар қайси элларгача тарқалди” (В.В.Бартольд. Ўрта Осиё турклари тарихидан ўн икки маъруза, хитой тилида, Пекин, 1984, 234-б.). Навоий вафотидан кейин шоир асарларининг Марказий Осиё, жумладан, Шинжон уйғурларига таъсири катта бўлди. Айни даврнинг муҳим маданияти марказларидан бўлмиш Кошғарда шоирнинг лирик ва эпик асарлари, нусхалари қўлёзмалар хазинасига айланди. Беш юз йилдан бери улуғ Навоийнинг беназир ижод олами уйғур адибларининг шеърини ва бадиият мактабига айланди. Ҳатто улар улуғ шоирга “Шеърят пири” мақомини беришди. “Хамса” даги ҳар бир дoston ва унинг сюжетлари кейинги давр уйғур адабиётини эпик дostonчилик жанрларининг равнақи учун катта аҳамият касб этади. Демак, Низомий Ганжавий томонидан асос солинган, Алишер Навоий туркий адабиётга олиб кирган “хамсачилик” оқими унинг издошлари бўлган уйғур муаллифлари ижодида

1940 йилларгача давом этади. Шинжон уйғур мумтоз адабиётига хос бўлган бундай узвий навоийхонлик, жумладан, “хамсанавислик” анъаналари борасида қуйидагича мушоҳада юритиш мумкин.

Беш асрдан буён шинжонлик уйғур адиблари тарафидан махсус Навоий асарларини кўчирувчи бир хаттотлик мактаби юзага келди. Шоир асарларини сақлаб муҳофаза қилиш, кўчириш ва тарқатишни бурч ва савоб билган мазкур жамоа Ўрта Осиёда “Кошғар хаттотлик мактаби” деб ном олди.

Маълумотларга кўра, шоир ҳаёт бўлган даврда ҳам, кейин ҳам кўпгина асарлари уйғурлар орасида кенг тарқалиб, шоирларга чуқур таъсир кўрсатган. Ёркент хонлиги (1514 – 1678) даврида Алишер Навоий асарларини ўқиш, кўчириш ва тартиб бериш кенг авж олган. Айниқса, Абдурашидхон замонида таъсис қилинган “хонлик котибияти” (ўрда девонхонаси) Алишер Навоий асарларини китобат қилиб тарқатиш борасида муҳим марказга айланди. Демак, шундай хулоса чиқарсак бўладики, Ёркент хонлиги Тангригоғнинг жануби-шимолида навоийхонлик анъаналарининг давом эттириш, давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Шу боисдан, Рўзи Қодирий шундай ёзади: “XVI асрдан бошлаб Шинжоннинг Кошғар, Хўтан, Оқсув ва Кучар каби шаҳарларида навоийхонлик кенг ва чуқур илдиз отган. Навоий вафотидан икки ой ўтиб, Кучар мадрасасида шоирнинг “Чор девон”и тўлиқ кўчирилган. 1700 йилда мазкур девон “Хазойин ул-маоний” номи билан иккинчи марта кўчирилган.

“Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Шинжон уйғурлари Алишер Навоий асарларининг қўлёзмаларини сақлабгина қолмасдан, мадраса-мактабларнинг деворлари ва устунларига олтин ҳарф билан ёзганларидан ташқари, маъдан ва мисгарлик буюмларига нақш чиқариб ишлашган. Масалан, 1955 йили Хўтаннинг Қорақош туманида шоирнинг “Не нома эрдик, гамгин кўнгулни шод этгинг” сатрлари билан бошланган газали ўйилган бир нақшинкор офтоба топилган бўлиб, мазкур офтобанинг 1842 йилда ясалгани аниқланди” (Ғайратжон Усмон. Уйғур классик адабиётининг қисқача тарихи. Урумчи, 1992, 307-бет).

Умуман, Алишер Навоий вафотидан кейин шоир асарларини кўчириб сақлаш ёхуд тарқатиш Кошғар, Ёркент, Фулжадагина эмас, Шарқий Богдатог бағридаги қадимги пойтахт – Турфон, Урумчи, Қумул каби шаҳарларда, ҳатто Такламакон бўйидаги сирли диёр Лупнургача оммавийлашган. Давр эҳтиёжи бўйича баъзи китоблар шоирнинг асарларини тўлиқ, айримларини сайлаб турли хат турларида кўчирган. Миниатюра ва нақшлар ишланиб, китоб ҳолатига келтирилган.

“Кошғар хаттотлик мактаби”нинг хаттот-хушнавислари Навоий асарларини маҳорат билан кўчирди. Мазкур хаттотлик оқими XIX асрнинг биринчи ярмида Навоий асарларини кўчириш бўйича юқори даражага кўтарилди. Бу даврда “Кошғарий” тахаллусида шоир асарларини кўчирган хаттотларнинг шухрати ва қўлёзмалари Шинжондан то Ўрта Осиё, Татаристон ва Озарбайжонгача етиб борди. “Ҳозир ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланаётган ва 150 га яқин хаттот томонидан кўчирилган Навоийнинг 450 дан зиёд қўлёзма ва босма асарлари ичида 66 қўлёзма нусханинг тузувчиси ва китобнинг исми аниқланган бўлиб, булардан олтитаси “Кошғарий” тахаллусли адиблардир”

Яна мазкур фондда сақланаётган Навоий асарларининг “Куллиёт” ини 1824 – 1830 йилларда Кошғарда Абдурахим Фозил Кошғарий исми зот кўчириб китобат қилган. Бу “Куллиёт” га шоир асарларининг 19 таси киритилган бўлиб, улуғ ҳазратнинг давримизгача аниқланган қўлёзмалари ичида бу нусха ҳажми, китобат санъати ва илмий қиммати жиҳатидан энг ноёб нусха ҳисобланади.

Ҳозирда Алишер Навоий шоир “Хамса”сининг ранг-баранг нусхалари Тангригоғнинг жанубий-шимолида, турли маданият ўчоқларида сақланмоқда. Фақат Кошғар вилояти музейида Навоий “Хамса” сининг 21 нусхаси бор. Унинг устига, Алишер Навоий “Хамса” сининг қўлёзмалари каталоги (Тошкент, 1986, 2-б.)даги маълумотига кўра, ЎзРФА Шарқшунослик Институти ва Ҳамид Сулаймон номидаги қўлёзмалар фондида сақланаётган 172 та “Хамса” нинг 12 тасини шинжонлик уйғур котиблар кўчирган. Ўша замонда котиб-хаттотлар “Хамса”-даги дostonларни алоҳида-алоҳида кўчирган ва тўплаб китоб шаклида “Хамсаи Навоий” дея ном берганлар.

Таъкидлаш лозимки, Навоий асарларини кўчирган ва шоир асарларига татаббуъ ёзган адиблар замонасининг адабиётшунослари ва улкан адиблари бўлганлар. Улар Шарқ мумтоз адабиётини чуқур мутолаа қилиш билан ўша тарихий шароитнинг адабиёт тадқиқотчилари ҳам эдилар. Шунинг учун кўпгина шоир ва ёзувчилар Навоийни устоз ҳисоблаб, асарларида ундан иқтибос — намуналар олганлар. Ҳазратнинг наср ва назмларидаги эстетик маъно, гоъвий мазмун ва яширин жозибаларни топишга интиланлар. Чунки Алишер Навоий девонлари Ёркентдаги мактаб ва мадрасаларда ўқитила бошланган, газаллари навоийхонлик кечаларига файз бағишлаган.

XX аср бошларидан эътиборан замонавий уйғур адабиёти шаклланди ва тез ривожланди. Драматург адиблар 30 йилларда “Хамса” нинг “Фарҳод ва Ширин” ҳамда “Лайли ва Мажнун” дostonлари сахна версияларини яратишди. Ва мазкур драмалар ўша йилларда Шинжоннинг Чўчак, Ғулжа, Урумчи, Оқсув ва Кошғар каби шаҳарларида сахналаштирилиб, халқнинг олқишига сазовор бўлдилар.

Уйғур адиблари Навоийни гоъвий пир — устоз ҳисоблаб, шеърларига тақдидан назира ва газалларига тахмислар боғлашган. Зеро, ижодий фаолияти давомида Навоийнинг муборак номини бир бор бўлса-да, зикр қилмаган адибни тасаввур қилиш қийин.

Бундан ташқари, Абдурахим Низорий (1797-1881) Навоий адабий мактабининг энг истеъодли шоири бўлиб, у 1830 йилларда Кошғарда девонбеги бўлган. Айрим тадқиқотлар 1824 — 1830 йиллар оралиғида Кошғарда кўчирилган Навоий “Куллиёт” идаги “Абдурахим Муҳаммад Фозил Кошғарий ўғли”, “Бандаи заиф, ожиз Абдурахим” каби имзоларга кўра бу баҳайбат ва ноёб тўпламнинг котиби худди шу Абдурахим Низорийнинг ўзидир, деган қараш бор. Низорийнинг XIX аср уйғур реалистик шеърляти ва дostonчилигини юқори мақомга кўтарилишида у ёшлигидан Навоий асарларига хаттотлик қилгани ва Навоий асарларига муҳаббатидан бошланган. Низорий ўзининг қатор лирик асарлари ва дostonларида Алишер Навоийни жуда улуғлаган, шоирнинг ҳаётбахш инсоний туйғуларни гўзал ифодалаган байтларига таққослаб маснавийлар ёзилган.

Навоийхонликнинг кейинги анъаналари Мулло Билол ва Тажаллий сингари мумтоз намояндалар тарафидан давом эттирилди. Замонавий уйғур адабиётида бундай узвийлик Лутфулло Муталиб ва Абдурахим Ўткирларнинг ижодида яққол ифодаланди.

Ўтган асрнинг 80—90 йилларида Шинжонда Алишер Навоийнинг деярли барча асарлари чоп этилган. Кўпгина навоийшунослар етишиб чиқди. Бу борада кенг тадқиқот ва илмий анжуманлар уюштирилди. Мажмуа ва дарсликлар яратилди. Диққатга сазовор томони шундаки, шинжон-уйғур мухтор вилояти “Уйғур мумтоз адабиёти ва ўн икки мақом жамғармаси” нинг ташаббуси билан 2001 йили Хитойнинг маркази Пекинда Навоий таваллудининг 560 йиллигини нишонлаш бўйича катта илмий анжуман бўлиб ўтди. Унда “Ўн икки мақом” нинг ўн икки қомуси ва ҳар бир мақом учун алоҳида-алоҳида ишланган CD, VCD, DVD шаклларидаги филмлар уйғур, хитой, араб ва инглиз тилларида сотувга чиқарилган. Ҳозирда мақомларга басталанган Навоий ашъорлари туркий дунёнинг деярли ҳамма мамлакатларида куйланмоқда. Бу жамғарма истиқболда Алишер Навоийнинг мукамал асарлари тўплами нашр қилишни режалаштирган.

*Турсун Қурбон ТУРКАШ,
ЎзМУ тадқиқотчиси*

Эсонғали РАВШАНОВ

Оққуш сузган сув сулув

*Қорабовур қашғалдоқ, қайт орқанга, қайта қол,
Фамга ботган тўқайнинг ҳолин сўра, кўнглин ол.*

ОҚҚУШ

Кўҳна Каспийнинг номи тарихда неча бор ўзгармади, дейсиз. Каспий, Гиркон, Хвалин, Хазар... Биз буларга қўшимча қилиб, уни Оққуш денгизи деб ҳам атаган бўлардик. Ўзингиз ўйлаб кўринг, сатҳи 510 миллион квадрат километрга тенг бўлган Ер қуррасида ҳайвон ва жонзотларнинг бир миллиондан ортиқ тури яшар экан. Ана шу миллионлардан бири эса — Оққуш. Каспий соҳилида туриб, саркаш тўлқинларни тенг иккига ажратиб, эмин-эркин сузиб юрган оппоқ қушларни кўрганда, дунёда ягона денгиз бор, у ҳам бўлса Каспий, дунёда ягона қуш бор, у эса, Оққуш, деб куйлаган шоирнинг ҳақли-лигига имон келтирасиз ва албатта, денгизга ана шу нафосат тимсоли бўлган қушнинг номи берилишини сиз ҳам истаб қоласиз. Чиндан ҳам Каспийдан ўзга денгизда Оққуш сузармиди?!

“Оққушлар олти турдан иборат бўлиб, шулардан беш тури Шимолий ярим шарда, бир тури эса, жуда олисда, экваторнинг нариги тарафида яшайди. Ўлкамизга икки тур — шивирлоқ ва қурқулдоқ оққушлар қишлагани келишади” — дейишади орнитолог олимларимиз. Кейинги пайтда Тундрада яшайдиган ғоздан катгароқ, оққушдан кичикроқ оқ парранда ҳам оққушлар қаторига кири-тиладиган бўлди.

Билишимизча, паррандалар ичида гўзалликда шивирлоқ Оққушга етадигани йўқ. Фарбдаям, Шарқдаям шивирлоқ оққушнинг тасвирини чизмаган мусаввир топилмаса керак. Мўйқалам усталари, айниқса, унинг эгилган нафис бўйини ўзгача илҳом билан тасвирлашади. Бўйин демоқчи, қадимда, лотин алифбосини яратган аллома навбат S ҳарфига келганда, уй олдидаги ҳовузда эркаланиб сузаётган бир жуфт оққушни кўради-ю, худди Архимеднинг “Эврика!” деган хитобидай, “Топдим, ҳарф қандай бўлишини топдим!” — деб хитоб қилади. Шундан сўнг, анча замонларгача, бу ҳарфни “оққуш бўйини” деб аташган бўлишлари мумкин. Замонлар ўтиши билан булар ҳам унут бўлиб кетди. Ўзи дунёда унутилмайдиган нарсаси борми?!

Атоқли қозоқ шоири Эсонғали РАВШАНОВ 1957 йилда Қорақалпоғистоннинг Хўжайли шаҳрида туғилган. Қатор шеърӣ тўпламлар, бадиалар муаллифи, адабий мукофотлар совриндори. Унинг деярли ҳар бир асари, айниқса, 1983 йилда эълон қилинган «Бекдавлат ва Жўламон» дostonи замонaviй қозоқ шеърӣятида катта воқеа бўлди, муаллифга шуҳрат келтирди. Шоир қаламидан кейинги пайтларда қоғозга тушаётган насрий асарлар — ҳаётӣ ҳикоялар, бадиалар ва мақолаларда ҳам фикрчан қалб ҳарорати, давр кайфияти, унинг зарбу шиддатлари акс этиб туради ва шу қирралари билан ўқувчи диққатини ўзига жалб қилади.

Шоир ўзбек адабиети ва маданиятининг Қозогистондаги фаол тарғиботчиси сифатида эътироф этилган. Унинг Чўлпон ҳақидаги бадиаси ҳам қозоқ ўқувчилари томонидан илиқ кутиб олинди.

Бу қуш қордан ҳам оқроқ. Халқ кўшигида куйлангандай:

Ақрабда ёғади қор қат—қат бўлиб,
Қалам боссанг қораяр ботқоқ бўлиб.
Ўтирганми, ётганми ой юзлигим,
Ойдиндаги оққушдай оппоқ бўлиб¹.

Оққушнинг тумшуғи билан оёғи қизил, кўзларининг атрофи худди сурма тортилгандай қоп-қора бўлади. Унинг мана шу кўриниши шарқ шеърлятида, газалларда гўзаллик ва нафосат тимсоли сифатида жуда кўп куйланган. Аҳли шуаронинг айтганларига инонадиган бўлсак, бошда аёллар қошни сурмалаб, лабни қизилга бўяб, юзга упа суркашни оққушлардан ўрганганлар. Ким биларди дейсиз, балки чиндан шундай бўлгандир. Инсон инсон бўлгандан бери яшашни табиатдан ўрганганлигини инкор этолмаймиз-ку.

Оқ, қора, қизил ранглар... Четдан қараганда, бир-бирлари билан уйғунлашмайдиган уч хил ранг бир вужудда жамланиб, тасвирга тил ожизлик қиларидиган, қараб кўзинг тўймайдиган, гавҳарга бергусиз, нафисдан ҳам нафисроқ чирой кашф этган. Қайси бир йили хизмат сафари билан Туркменистонга бордик. Ашхобод яқинидаги Феруза тоғининг этагида асил туркман отлари етиштириладиган завод бор. Туркман заминига келиб, Ахалтака аргумогини кўрмасдан кетиш мумкинми сира? Дунёга донғи кетган туркман айғирининг яқинига бориб, яғринини силасангиз, хавотирланиб, ўқрайиб қарайди. Жонивор узуннинг кўзидан ўтадигандай депсиниб турибди. Афсуски, мана шундай сулувлиқда тенгсиз бўлган отнинг овози қандайдир... галатироқ, кишнаганида ингичка эшитилади. Мана шундай гўзал жонзотга чиройли овоз муносиб эмасми-ди? Шивирлоқ оққушнинг овози ҳам ана шу ахалтака аргумогиникига ўхшаб кетади. У мана шу гўзаллигига яраша хушхониш ҳам бўлганда эди! Табиат унга булбул, лоақал майкут ёки тўргайнинг хонишини ато қилса нима бўларди?! Қадимги чолларнинг “бир кам дунё” деганлари шу бўлса керак-да!

“Оққуш кўшиғи”, “Оққуш ноласи” каби асарлар мавжуд. Эсхилнинг “Агамемнон”, Платоннинг “Федон”, Шекспирнинг “Венециялик савдогар” пьесаларида “шивирлоқ” оққуш кўшиқ айтади. Байроннинг шеърларида ҳам оққуш хониши куйланади. Булардан ортда қолишни истамаган ўзимизнинг қозоқ шоирлари оққуш хонишини дўмбира садоси, қил қўбизнинг вужудингизни жимирлатувчи гамгин ноласига қиёслашади. Яқинда саҳнага чиқиб, элнинг назарига туша бошлаган ёш хонанда қиз ҳақида ёзилган мақолада бундай дейилади:

“Оққуш кўшиғи... Чексиз дашт узра оққуш кўшиғи қанот ёзда. Нақадар ажойиб бу кўшиқ!” Хонанданинг кўшиғини оққуш парвозига қиёслаш, умуман, нотўғри. Негаки Оққуш — сайрамайди. Дашт узра парвоз этди, дейиш мумкиндир, лекин кўшиғи дашт узра қанот ёзиши мумкин эмас. Мана шундай, айрим ҳолларда шоир ва ёзувчиларнинг фантазияси ўқувчини чалғитиб кўяди.

Қурқулдоқ оққуш ҳам чиройли. Унинг овози, бизнингча, қурқуллагандан кўра, гознинг «го-го»лашига ўхшаб кетади. Шоир Асқар Ҳороқин тўплаган “Қозоқ халқ ўланлари” да:

¹ Шеърларни шоир Музаффар Аҳмад таржима қилган.

Шоирга хос бўлган публицистик оҳанг, руҳ унинг «Қушлар бизнинг дўстимиз» номли насрий тўпламида янада ёрқин оҳангларда ўз аксини топган. Мазкур тўпландаги қанотли дўстларимиз — қушларнинг сирли олами, ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот берувчи бадиша шоирона илҳом ва маҳорат билан ёзилган.

Мазкур китоб бугунги Она табиатга, атроф-муҳитга, ундаги наботот ва ҳайвонот оламига янгича, эзгу муносабат уйғотади. Ҳаят долзарблиги билан ҳар бир қалбга улкан маънавий озуқа, завқ, ҳайрат бағишлашига ишончимиз комил бўлгани учун тўпландан бир неча бадиаларни эътиборингизга ҳавола этмоқдамиз.

Қуёш қучган ойдин кўлда ёлғиз қув
 Го-голлар қаноти-ла сачратиб сув.
 Таранар-у қаранар атрофига,
 Гўзалликда ягона, якка сулув,—

деб қуйланиши ана шундан бўлса керак.

У шивирлоқ оққушдан нимаси билан фарқ қилади?

Фарқ — бўйнида. Шивирлоқнинг бўйни эгилган, у эса бўйинини тик тутати. Эгмайди, эгилмайди. Овози дағалроқ. Сузганида шивирлоқдай эмас, танасини сувга ботириброқ, думини кўтариброқ сузади.

Қишда Иссиққўлга йўлим тушиб қолди. Кўлга қурқулдоқ оққушлар қишлагани учиб келишар экан. Кўл юзи оққушлардан оппоқ бўлиб кетган. Йил сайин декабрь, январда кўлга мингга яқин оққуш келиб, шу ерда қишлаб, баҳор келиши билан учиб кетишади. Бу ерлик болалар оққушларнинг бир-бирлари билан уришганини томоша қилиб, кунни бўйи соҳилдан кетишмайди. Оққушнинг “овули”га бегона қуш тасодифан келиб қолса, эркаги “жой бергандан жон берган афзал” деб, “оиласини” жон-жаҳди билан ҳимоя қилади. Баъзан, болалар томоша кўриш учун икки эркак оққуш ўртасига хўрак ташлаб, уларни уриштиришар экан. Балиқчи қирғиз чол ўша йили қурқулдоқ оққушнинг ўзига ҳамла қилган тулкини қаноти билан уриб, ҳушидан кетказганини ҳаяжонланиб ҳикоя қилган эди. Дарҳақиқат, бу қушнинг жанг пайтидаги важоҳатини кўриб, унинг ўзини ҳимоя қила олишига ишонч ҳосил қиласиз.

Қурқулдоқ оққушларнинг сони йилдан-йилга камайиб бормоқда. Авваллари Иссиққўл билан Каспийдан бошқа, Жамбул вилоятидаги Бийликўл, Фарбий Қозогистон вилоятидаги Шалқар ва Арқалиқ кўлларида, Балхаш билан Оролга, Зайсан билан Илига кўниб ўтадиган сулув қушлар эндиликда йилдан-йилга камайиб бормоқда. Албатта, оққушларнинг ҳар иккала тури ҳам қозоқ даштида бир фурсат “меҳмон” бўлиб, учиб кетишади. Уларнинг доимий кўналгаси Ўрта денгиз, Яқин Шарқ ва Форс замини. Юқорида айтганимиздай, ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Оқтов шаҳри ҳам оққушларнинг яна бир кўналгасига айланган.

Оққуш 30-40 йил яшайди. Баъзан жаҳон орнитологиясининг мана шу хулосасига тескари далиллар ҳам учраб туради. Масалан, 1887 йилда, Британия ороллариининг бирида 1771 йилда халқаланган, яъни 116 йил умр кўрган қурқулдоқ оққуш ушланган! Қуш шунча узоқ яшаши мумкинмикан? Бундан аввалроқ Германияда ҳам, биров айтса ишониб бўлмайдиган воқеа содир бўлган эди. 1492 йили немис балиқчилари тўгондан ушлаган чўртан балиқда “мазкур чўртан 1230 йилда халқаланди” деган халқа чиққан. Унга кўра, ўша чўртан 262 йил яшаган бўладими? Бунга ким ишонади? Мазкур ҳодисалар борасида зоологлар орасида ҳалигача мунозара давом этиб келмоқда. Қаргани минг йил, айримлар 300 йил яшайди дейишса, олимлар уни 50-75 йилча яшайди дейишади. Қарга шунча йил яшаганида, нега энди оққушлар 30-40 йил яшашмас экан?

Қорақушнинг ватани —Австралия. Бу нафис қушларни турк султонлари сарой ҳовузларида боқишган. Марҳум шоир Жусип Қидировнинг:

Боғчасарой боғининг ҳовузида

Бир қорақуш кўрган эдим бирам сулув,—

деган бамаъни сатрлари бор. Қрим татарларининг ота юрти бўлган машҳур Боғчасарой биз учун ҳам қадрдон. Буни ҳар биримиз, ҳеч иккиланмасдан, таъкидлашимиз мумкин. Руслар истилосидан аввал бу ерда усмонли турклар маданияти ҳукм сурган. Боғчасаройликлар Истамбул, Бурса, Онадўли зодагонларига тақлидан ҳовузларда қорақуш асрашган.

Шундай қилиб, оққуш ҳамда қорақуш мавжуд. Табиатда бу икковининг урчилишидан кулранг-кўнгир қушлар пайдо бўлади, десак ишонармидингиз? Оқтов шаҳри яқинида қишлоқчи оққушлар билан бирга денгизда ўрдак-ғозлар, балиқчи чағалай қушлар ҳам сузиб юришади. Шаҳарликлар қушларга тегишмайди. Қушлар ҳам одамларга шунчалик ўрганиб кетишганки, ҳуркмас-

дан, чўчимасдан соҳилга яқинлашиб, қўлдан хўрак ейишади. Ана шундай пайтда, четдан кузатсангиз, гозга ҳам, ўрдак ва оққушга ҳам ўхшамайдиган қўнғир қушларга кўзингиз тушади. Биринчи гал кўрганда, булар бизга номальум қандай қушлар экан, деб ажабланишингиз табиий. Аслида ундай эмас. Булар оққушларнинг полапонлари, ёки кўкимтирлари. Нега кўкимтир? Сабаби бизга номальум. Уларнинг пати кўк билан кўкимтирдан кўра, кулга ёки тупроққа белаб олингандай оч кулранг. Демак, оққуш тухумдан чиққанидан оппоқ бўлмасдан, оч кулранг бўлади. Халқ кўшигида:

Айланайин, қароғим, кокиллим-ай,
Полапони нақ оққуш, шекиллим-ай,—

дейилишига сабаб шу бўлса керак?! Эътибор берган бўлсангиз, “Полапони нақ оққуш, шекилли-май” дейилади, “ўрдакнинг, булбулнинг, лайлакнинг” ҳам дейилмасдан, фақат оққушнинг полапони айтилади. Сабаби, у онасидай оппоқ бўлмасда, кўкишлигининг кўркамлиги ўзгача, кўзга яқин, суюкли бўлади. Уларга қараб туриб, “улгайганда ҳам худди шу рангда қолгани яхши эди,” деб ўйлайсан.

Шундай қилиб, оққуш уч-тўрт ёшгача оқ эмас, кулранг (агар шундай дейиш мумкин бўлса) бўлиб ўсади. “Бешикдаги беш турланар” деган мақолга мос, у ҳам уч-тўрт бора турлангандан кейингина, чинакам оққушга айланади.

Қушнинг ганими илон. У тухум борки, бутунича ютади, танлаб, саралаб ўтирмайди, чумчуқ, тўргайниқидан тортиб, йирик қушларнинг ҳам тухумларини омон қўймайди. Ривоятларда айтишларича, илон фақат оққушнинг тухумигагина тегмас экан. Биологлар оққушнинг тухуми ўта катта бўлганликдан (114x 74 мм) илон уни ютолмайди, деб тахмин қилишади.

Турумтойдан тортиб, шунқору бургутгача бўлган йиртқич қушлар осмонда учадиган қушдан тортиб, ерда югуриб, судралиб юрадиган жонзот борки, барчасини хўрак ўрнида кўради. Қанотли йиртқичлар, айниқса, қушларнинг полапонларига ўч бўлишади. Яна ривоятга ишонадиган бўлсак, ана шу “қанотли қашқирлар”нинг бирортаси ҳам оққушнинг кўкиш полапонларига тегмас экан. Бунисига нима дейсиз, қандай изоҳлайсиз?!

Қушбозлар ҳеч қачон оққушга тузоқ қўйишмайди. Фалончи қушбознинг бургути, шунқори оққуш олибди, деган гапни шу пайтгача эшитмаганмиз.

Оққуш жуфти билан қўша қарийдиган қуш.

Тўрт ёшгача у кулранг полапон бўлиб, оталиқ, оналиги билан яшайди. Ана шундан кейин у тўлишиб, бўйни эгилиб, оёқлари қизил, кўкраги кенг, писта бурун, сумбул қанот, чинакам қушга айланганида, оталиқ-оналиқ бўлиб, жуфтлашади. Жуфтлашганда ҳам ўзга қушлардай “Бирда бор-у, бирда йўқ-соядайсан” бўлиб эмас, ўла-ўлгунча бир-бирларидан ажралмасликка, то сўнгги нафасгача бирга бўлишга “аҳдлашиб”, қовушадилар. Оналиқ оққушни отаси “узатиб” келади, оталиқни эса, онаси бошлаб келади. Худди қуда бўлиб, қиз узатгандай тантанали маросим бўлиб ўтади. Ана шу кундан бошлаб жуфтлашганлар бир-бирларидан ажралишмайди. Кундузлари бирга сузиб, бирга сайр қилишади, кечаси бир-бирларига суяниб ухлашади. Бу пайтда оққушнинг вазни 15–20 килограмм, қанотининг узунлиги икки метргача етадиган бўлади. Иссиқ ўлкаларга қайтишда оққушлар ўзлари сайлаган йўлбошчига эргашиб 8500–9000 метр юқорига кўтарилиб, соатига 95–100 километр тезликда учишади. Юксак Ҳимолай оша, қанотлари толмай, бемалол учиб ўтадиган саноклигина қушларнинг бири —мана шу оққуш.

Оққуш учтадан тўққиз донагача тухум қўяди. Полапонлар 38-40, айрим ҳолларда, 45 кунда тухумдан чиқишади. Уянинг кенглиги икки метрча бўлади. Тухумни оналиқ чайқалтиради. Бу пайтда оталиқнинг мўйнали қулоғи “ёстиқ кўрмай”, макиёнига тун-кун хўрак ташийди. Қизиғи шундаки, қурқулдоқ оққуш сувга шўнғий олмайди. Бунга қалин пати, йиғиш қийин бўлган улкан қанотлари йўл бермайди. Шунинг учун ҳам у хўракни соҳил атрофидаги қамишзор, ўт-ўланлар орасидан ахтаришга мажбур.

Оққушнинг оталиғи билан оналиғини бир-биридан ажратиш мушкул. Фақат кўкламда оталиқнинг тумшуғи устидаги қора доғ кенгайиб, узоқдан кўзга ташланиб туради, макиёнининг тумшуғидаги қора доғ кичик бўлади.

Шунингдек, оналик қушнинг танаси кичикроқ, эркагиники йирик, суякдор, қанотлари бир қаричга узунроқ бўлади. Улар жуда иноқ яшашади. Бошқа қушлардай бижирлашиб, шақиллашиб, чўқишмайди. Бир-бирларини унсиз тушунишади. Уларга хос бўлган чирой одамларнигина эмас, ўзга қушу паррандаларни ҳам лол қолдиради, шекилли. Оққушлар сузиб ўтишаётганида ўрдак, гозлар ортага чекиниб, уларга йўл беришади. Буни нафосатга шайдолик дейсизми ёки қудратли қушдан ҳайиқиш дейсизми — ўзингизнинг подшо кўнглингизга ҳавола! Бўйинни кўтариб, қанотларини йиғиб, сувда қалқиб турган оққушнинг кўриниши гоят гўзал бўлади. Унга қараб завқланмаслик, бир-бирларини унсиз англашга қодир оққушларнинг жуфт бўлиб, сузиб юришларига қараб, уларнинг садоқати, вафосидан лол қолмаслик мумкин эмас!

Шеригидан жудо бўлган оққушнинг “Бундан кейин яшайдан мақсад не?”— дегандай, ўзини тошга уриб, ҳалок этганлиги ҳақидаги ривоятлар, қўшиқ ва куйлар кўп. П.И. Чайковскийнинг “Оққуш кўли”, М. Мақатаевнинг “Оққушлар ухлаганда”, Н.Тилендиевнинг “Оққуш” номли асарларида улардаги ана шу жонфидалик хусусиятлари мадҳ этилади.

Руслар, негадир, оққушни гоз билан биргаликда тилга олсалар, яна негадир биринчи бўлиб гозни айтишади. (“Гуси—лебеди”). XIX асрда Россияда оққуш пати билан мўйнаси юқори баҳоланган. Архив маълумотларига қараганда, 1893 йилда Оқмўла вилоятида бўлиб ўтган Константин ярмаркасида 450 та, 1894 йилда 1600 та оққуш мўйнаси савдога чиқарилиб, сотилган экан. Шундан кейин қушларга меҳрибонлик ҳақида гап бўлиши мумкинми?

Оққушнинг яна бир ғаними шомон фолбинлардир. Улар “оққуш гўшти минг бир дардга даво” деб ҳукм чиқариб, жуд кўп оми овчиларнинг оққушларни қиришларига сабабчи бўлганлар.

Хитойликлар оққушни фойдали деб, гўшtidан турли хил лаззатли таомлар пиширишса, мўйнаси билан патларидан ноёб буюмлар тайёрлаш учун хомашё сифатида фойдаланишган. Хитой халқ табобатида оққуш ўтини қуришиб, ховончада туюб, талқон ҳолига келтириб, ёндириб, кулини куйган яраларни даволашда қўллашади. Улар оққушни қуёш қуши санаб, ўтмишда унга “Ян” (юксак, олий) деган ном беришган.

Рим-юнон тарихида Оққуш Зевс, Афродита, Орфей ҳақидаги ривоятларда ёдга олинади.

Қадим ҳинд афсоналарида Ҳом ва Сом номли эгизак оққушлар ҳақида машҳур эртақ бор. Саён-Олтой турклари ўзларини оққушлар авлодимиз, дейишади. Шунинг учун ҳам ёқут, бурят аёллари бош кийимларига оққуш патини тақиб юришади. Баҳорда оққуш учиб келганида, кўкка сут сочиб, қўшиқ ҳам айтишади:

Туб онамиз оққув қуш,
Ота юртга етдингми?
Асқардан тик Асқар тоғ,
Ундан омон ўтдингми?!

Сибир татарлари афсона-эртақлари орасида шундай гаплар бор: “Осмон тангриси оққушга денгиз тагидан тупроқ келтиришни буюрди. Оққуш узун бўйинини чўзиб, сув тагидан бир сиқим тупроқ олди-да, Тангрига келтириб берди. Тангри тупроққа бир “қуф” дейиш билан шайтонлар яратилди. Натижада, Ер юзига ажина-ю, парилар эгалик қилиб, қутуриб кетишади. Бундан Тангри дарғазаб бўлиб, Шайтонман деганнинг барини етти тоғнинг нарёгидаги ўрмонга қувлаб, оққушнинг иккинчи бор олиб келган тупроғидан “халқ” деган элни яратди. Тангрининг бу халқи бугунги туркларнинг илк аждодлари эди. Шунинг учун ҳам туркий элатлар оққушни муқаддас деб билишади...”

Мангистовга бормоқчи бўлсангиз, қишда боринг.

Биринчидан денгиз соҳилидаги кўркам шаҳар ҳавоси қишда илиқ, бу ерда изиллаган бўрон, оқ қор, кўк музни кўрмайсиз. Мангистовнинг қиши майин бўлади. Қариялар “Мангистовнинг қишида — қор ётмайди ичида!” деб бекорга айтишмаган. Ой туққан қиш оқшомларида денгиз соҳилида сайр қилишнинг завқи ўзгача. Яна бир ғанимат ҳолат худди шу кезде Каспийга оққушлар келади.

Манғистовга оққушлар илк бор 1974–1975 йилларда кела бошлаган эди.

Ўтмишга мурожаат қиладиган бўлсак, бундан кўп асрлар муқаддам Уч қиян этақларида оққуш қўнадиган қўллар бўлган, дейишади. Алқисса, ўшанда доно Жонибек Султон¹ Улуғ салтанатининг шуҳрати оламни тутган, камолга етиб, қора тулпори маррага етган бир олтин давр бўлган экан. Хоннинг хусну жамолда ойна хижолатда қўядиган танҳо-ю тантиқ қизи “Бундай гўзал ва улугвор дориссалтанатга оққушлар сузадиган ҳовуз етишмаётир”, дейди-да, эрка Ёйиқнинг йўлига тўғон қуриб, уни шаҳар ўртасидан ўтказтиради. Муҳандислар бошчилигидаги қўллар бир енгдан қўл, бир ёқадан бош чиқариб, тинимсиз ер қазиб, шаҳар марказида ҳовуз эмас, улкан қўл яратишади. “Хоннинг қаҳридан эмас, хонзода қизининг қилигидан кўрқаман”, деган сўз ўша замонлардан қолгандир, балки. Хонзода шу билан чекланмасдан, “Оққуш ширинликка ўч қуш” деб, олис-яқиндан, карвон-карвон қанд-шакар ташитиб, қўлга тўктиради. “Шакарқўл” деган ном ана шундан қолган дейишади. Натигада, ростдан ҳам Шакарқўлга оққушлар қўнадиган бўпти. Уларга ҳеч ким тегмас, тегмоқ у ёқда турсин, ҳатто ҳуркитган одам ҳам хонзоданинг қаҳрига учрар экан. Орадан кўп ўтмай Шакарқўлнинг сатҳи оппоқ қушлардан кўринмай кетибди. Оқшом сайрга чиққан хон қизининг канизақлари олтин қайиқда қўлнинг ўртасигача сузиб бориб, оққушларни қўллари билан оҳиста бир чеккага суриб, сув олишар эканлар. Қўҳна қозоқ заминидан мана шундай афсонавий шаҳарлар бўлган. Қани ўша шаҳарлар? Уларни ким заволга учратди? Ким эмас, нима завол топтирди? Манманликданми ёки беғамликданми? Нодонликми? Ёлқовликми, мақтанчоқлик билан исрофгарчиликми? Сабабини билмаймиз. Тарихий ҳақиқатни билмоқ мушкул. Чунки ҳар бир авлод ўз қаричи, ўз нафсу эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда тарих яратади.

Ўтгандан улгу ол, келажакка улгу сол, деганларидай, ўша оққушлар бугун Каспийга қўнадиган бўлишди. Етмишинчи йилларнинг охири, саксонинчи йилларнинг бошида денгининг Манғистов яқинида ўн мингта яқин оққуш қишлади. Ўша давр матбуотида ёзишларича: “Денгининг Иттифоққа тегишли қисми экологик жиҳатдан тоза бўлганлиги сабабли оққушлар Эрондан Совет Қозогистони ҳудудига оғиб кела бошлашди. Ноёб қушларга бу ерларда гамхўрлик кўрсатилмоқда”, –деб ёзилган эди.

Аслида, бунинг сабаби бутунлай бошқа эди. Ўша йиллари, асосан, денгиз сувини чучуклаштириш мақсадида Манғистов энергокомбинати қурилиб, ишга туширилди. Ҳақиқатни айтганда, мазкур атом қурилмаси ўз вазифасини ёмон адо этмади. Станция ишлаб чиққан илиқ сувнинг маълум миқдори денгизга қуйиларди. Худди ана шу, денгизга қуйилаётган илиқ сув оққушларни ҳам бу ерларга келишига сабаб бўлган. Бир-икки ой мобайнида оққушлар илиқ сувда эмин-эркин сузиб, баъзан бола очиб, баъзан муддатдан аввал иссиқ ўлкаларга учиб кетишни одат тусига киритган.

“Бизнинг соҳилга ҳар йили фақат бир гала оққушлар келишади, бегоналар келмайди”, –деб ёзишди газеталарда.

“Йўқ, бизга ҳар хил галалар учиб келишади”, – деб эътироз билдиришди орнитолог олимлар.

Назаримда, биринчи тахмин тўғридай. Денгиз тўлқинларида ўйнаб, баъзан соҳилга яқин келиб, баъзан эса узоқдан кўзга бир ташланиб, гойиб бўладиган оппоқ қушларнинг барчаси Манғистовга қадрдон бўлиб кетгандай туюлади. Манғистовни илгари кўрмаган, билмаган, илиқ сувида қанотларини кенг ёйиб, яйрамаган, сайр қилмаган қуш бу ерларнинг қадрини қайдан билсин?!

Йил сайин, баъзан йил ўтказиб, она юртга бораман. Боришда ҳам, қайтишда ҳам Оқтовга тушиб ўтаман. Олмаотага самолёт учадиган пайтда аэропортда тўс-тўполон бошланиб кетади.

– Оға, сиз ҳокимиятда ишлайсиз-а?

Орқамга ўтрилиб, кўзлари жовдираб, оққушга ўхшаб турган ёшгина қизга кўзим тушди. Бир қўлида бир-бир ярим метрча келадиган қоғоз қути, бир қўлида катта сафар сумка. Мени кимгадир ўхшатиб, русча гапириб турибди.

¹ Жонибек Султон – “Аз Жонибек” Жонибек ибн Барокхон ибн Қуйручқў ўғлон ибн Ўрусхон (15-аср) –қозоқ хони. Чингизийлардан, Жўжихон авлодидан (*Тарж.*).

— Ҳокимиятда ишламасмидингиз?— деб жилмаяди. Жилмайиши ўзига бирам ярашар экан.

— Йў-йўқ, — дедим, ҳокимиятда ишламаганимдан ўзимни ноқулай ҳис қилиб, — ҳокимиятда ишламайман, синглим.

— Кечирасиз, у ердан кетиб қолган экансиз—да, мен сизни ҳалиям ўша ердан микан десам...

— ...

— Юким жиндай ортиқча экан, қўшимча пул тўлашга тўғри келяпти. Малол келмаса, мана шу қутини самолётгача чиқариб беролмайсизми? Чиқариб берсангиз бўлгани, у ёғини ўзим эплардим. Сизни текширишармиди?

— Берақол, чироғим, — дедим қўлимда юким бўлмагандан кейин. Ўзи талабага ўхшайди, бундайларда ортиқча пул нима қилади, деган хаёлда. Лекин кути хийла офир экан. Бунга эътибор бермадим. Ҳозирда узоқ-яқиндан майда-чуйда ташиб, савдо билан тирикчилик қилиб юрган қизлар озми?

Эсон-омон Олмаотага ҳам етдик.

— Соғ бўлинг, оға, раҳмат сизга!— деди у мамнунлик билан. Қиз ўзини қарши олган чўтир башара, барзанги, қора йигитнинг қора “жип”ига бориб ўтирди.

— Арзимамайди, — деб қолавердим...

Шу билан гап тамом. Сафардошлар тезда унутилади, буниси ҳам шундай бўлди. Ҳозир ўша қизни кўчада кўрсам, танимамайман. Шу унутилганича унутилиб кетгани яхши эди-я...

Ўша кунлари юқори лавозимни эгаллаган, Олмаотанинг энг кўркам ерига дабадали уй қурдириб, дабадали машина миниб юрадиган бир дўстим уйига меҳмондорчиликка таклиф этди. Бордик. Еб-ичдик. Мақтадик. Мақтандик. Шу билан зиёфат тугаб, мезбон билан хўшлашиб, кетишга чоғландик.

— Сен кетмай тур, — деди ошнам менга бошқалар билан хўшлашар экан, — сенга кўрсатадиган бир ажойиб нарсам бор. Мановилар унинг маънисига тушунишмайди, ҳаммаси оми йигитлар.

Албатта, ошнам ўзини уларнинг тоифасидан эмас, деб ўйларди.

Кўпчилик ўртасида айта олмагани, уй орқасидан ўтадиган сой бўйига кичик ҳайвонот боғи қурган экан. Иссиқ хонада бедана билан каклик бир қафасга қамалибди, иккинчи қафасда қирғовул, унинг нарёғида тўтилар, яна бир катакда ёлғизгина оппоқ гоз бир бурчакка суқилиб, ухлаб ётибди.

— Ойман, тур, оғанг келди, саломлашмайсанми?— деди ошнам овозини баландлатиб.

Оқ гоз аввал бўйини олдинга чўзди, кейин истамайгина ўрнидан турди. Ё алҳазар, бу гоз эмас, оққуш-ку! Оққуш бўлганида ҳам асили! Атрофимга аланглай бошладим. Ошнам тоғ сойига тўғон солиб, унинг бир ўзанини ҳовлисидан, катта бостирма тагига қурилган улкан ҳовуз орқали ўтказибди. Мана бу бечора оққуш кундуз ўша ҳовузда сузиб, кечаси иссиқ катакка кириб ухлар экан.

— Танидингми?— деди ошнам ғурурланиб.

— Танимай нима? Шивирлоқ оққуш-ку бу.

— Худди ўзи, менам Манғистовнинг қушини таниса керак, деб ўйловдим. Ҳа, бу Манғистовдан олиб келинган оққуш. Номини Ойман қўйдим. Made in Mangistau. Қандай қилиб олиб келинган дейсанми? Олиб келиш умуман қийин эмас. Анча чиқим талаб қилди, албатта. Пулидан қочмасанг бўлди. Яшириб нима қилдим, оддий қутига солиниб, самолётда олиб келинади.

Катакнинг бир чеккасида ётган картон қутини кўрдим-у, ҳайратдан қотиб қолдим. Бу ўшанда, Оқтов аэропортида ўзим самолётга кўтариб чиққан картон қути эди. Уни менга кўтартирган чиройли қизнинг исмини ҳам сўрамаган эканман. Сўраганда нима ҳам қилардим? Пулнинг қудрати билан Оқтовни айириб, Қоратовни қайириб турган манов ошнамнинг айтишига қараганда, бугунги кунда шаҳар чеккасида қад кўтараётган “янги қозоқлар”нинг барча вилла, фазендаларида “кичик ҳайвонот боғлари” бор экан. Уники уларнинг олди ҳам, кейини ҳам эмасмиш. Қараб турсам, ошнам қай “зўр”нинг ҳайвонот боғи қанда-ю, унда неча хил ноёб жонзотлар сақланишини бир чеккадан санаб чиқадиган. Гапни чувалатмасдан, ошнам билан хўшлашдим. Юракларим оғриб кетди.

Биз, ота-боболари “Оққушни отиб бўлмайди”, “Оққуш сузган сув сулув”, “Оққушнинг ёнида япалоқ қуш ярашармиди”, “Оққушга ўқ узма—уволи тутасди”, “Оққуш билан дўст бўлсанг, йўлинг оқ бўлар”, “Оқ деганда, гоз ҳам оқ, лекин гоз, оққуш эмас” каби мақоллар айтган қозоқнинг фарзандлари кейинги ўн-ўн беш йилда бутунлай ўзгариб кетганимизни биламизми?! “Элингга савдо киради, савдо билан ёв-да киради, дов-да киради,” деган экан донишманд Матчон бий. Савдодан келгани мана шу экан деб, етти отамизу етмиш етти бобомиз қўл кўтариш у ёқда турсин, кўз олайтириб, озор беришдан ўзини сақлаган муқаддас нарсаларни оёқости қила бошладик. Савдо билан кирган ёв ким? Ким эмас, нима? Бу ўзимизнинг нафсимиз эмасми?!

Дўстимнинг уйдан, юрагим қандайдир гаш бўлиб, ўқсиб қайтдим. Қанотлари қирқилиб, балчиққа беланиб ётган ғамгин қуш кўз олдимдан кетмасди. Мен кўрган ўша, кўзлари қизариб кетган жонзот паррандалар султони эмас, қисматиға, қоронғу қафасга кўниккан, тутқунликдан кўнгли озорланган, бир кунда қирқ бор тараниб-товланиш ўрнига тайёр хўракни еб, тўйганига шукр қилиб, нима берсанг шуни ейман, деб ётган бир гадо эди у...

ҚАЛДИРҒОЧ

У ҳам сенингдек бировнинг жигарпораси.

С.Жиянбоев, “Қалдирғоч”.

Замин қовурғаси!

Шарқдан ғарбга қараб, минг чақиримдан ортиқ масофада ястаниб ётган мана шу буюк тоғ силсиласи — яланғоч қоялар, юксак чўққилар, палахса-палахса тошлар уюми, саркаш дарёлар, ойдин кўллар, қалин ўрмонлар, бебош шамоллар, адалсиз яйловлар, сувсиз қақроқ кенгликлару, ўркак—ўркак қум барханларини ўз бағрига олган. Машхур оқин Ўтежон Нурғалиевнинг “Чети қайда, чеки қайда бул элнинг, ҳар маконда бир акси бор минг сирнинг” деб танглайни тақиллатишлари ҳам бежиз эмас. Буларнинг барчаси қозоқ замини, буларнинг барчаси сиз билан бизнинг келажак авлодларга қолдирадиган омонатимиз.

“Замин қовурғаси” деган ном олган Тиёншоннинг ўзига хос бир қисми бўлган Чақмоқ довони Жамбул ва Жанубий Қозоғистон вилоятларининг қоқ ўргасида кўндаланг ётган кўркам тоғ. Талас Олотови йироқдан чўзилиб келиб, худди: “Мен энди чарчадим, у ёғига ўзинг юксалавер”, деб қора чакмонли Қоратовнинг ортидан кузатиб қолган нуроний бобога ўхшайди.

Ана шу Қоратовнинг қоқ белидаги Чақмоқ довонидан ўзгача бир тентак шамолнинг йўли ўтади. Ўша шамолнинг тезлиги баъзи кунларда секундига 30—40 метрга етар экан. Симоғочларни гугурт чўпидай қийратиб, уйларнинг томларни учуриб, йўловчининг қалпоғини тескари кийдириб, йўлидан адаштирадиган тентак шамол энди Қозоғистон орнитологларига хизмат қиладиган бўлди. 1966 йилда, айна ана шу шамолнинг йўлига, қушларни ҳалқалайдиган бекат қурилди. Отлиқни эгардан ағдарадиган асов шамол бизи томонларга учиб келадиган ва учиб кетаётган қушларнинг йўлига гов бўлиб, парвозни давом эттиришга изн бермайди. Чақмоқ довонининг бу хусусиятини кечаги Шўро олимларидан анча аввал, шу ҳудудда яшайдиган одамларнинг етти отаси-ю, етмиш етти бобоси яхши билишган. Шунинг учун ҳам бу ерда:

Овулим Машот ошар, Чақмоқ кўниб,
Тегасди Чақмоқ ели тўқмоқ бўлиб,
Довондан қуш ошмаган, мен ошаман,
Суюклигим маконин топмоқ бўлиб,—

деб куйлашган.

Орнитологлар билан гидрометеорологлар шамоли “тўқмоқдай” шиддатли, тепасидан қуш учиб ўтолмайдиган довон ахтариб, қанча тоғу-тошларни кезишмади дейсиз. Боболаримиз эса, бундан минг йиллар муқаддам, Чақмоқ

довони худди шундай маскан эканлигини ўланларда айтиб кетишган экан. Муқаддас китоблардан бири “Инжил” да ҳам дастлабки гап “Дунёда энг аввал сўз яратилди” деб бошланишини кўпам эслайвермаймиз. Холбуки, ажлодлар ўзлари яшаётган муҳит, табиатнинг сир-синаотларини кўшиқларда, эртак ва афсоналарда айтиб кетишган экан. Фақат биз ана шу ҳикмат булоқларидан ҳар доим ҳам баҳраманд бўлавермас эканмиз.

Чексиз осмонни ҳам ўтовнинг керагасидай кенг қанотлари билан тўсмоқчи бўлган мағрур бургутлар ҳам, ёш боланинг кафтидай миттигина тўрғайлар ҳам Чақмоқ довоидан ошиб ўтишда қайин юртига илк бор келган куёвдай бўшашиб, пастлаб учишади. Қарға, қузгунлар эса, худди хонаки гозларга ўхшаб, довондан юриб ўтишади. Бу жойнинг шароитини ўрганган олимлар “Қушларнинг йўлини тўсиб, ҳалқалайдиган қулай ер мана шу” дейишди. Довонга кираверишда баландлиги 8–12 метр, эни 35–40 метр, ичининг узунлиги юз метрлик тўр тортилди. Узоқдан ҳориб, қанотлари толиб келаётган қушлар бу тўрға тўппа-тўғри ўзлари келиб тушади. Тўр ичкарига кичрая бориб, тор ўнгачга айланади. Тўрға кирган ҳар қандай қуш, қанча урингани билан ундан чиқолмайди.

1899 йилда даниялик олим Х.Мортенсон дунёда биринчи бўлиб яратган қуш ҳалқалайдиган станциянинг яна бир намунаси ўзимизнинг Чақмоққа ўрнатилди. Станция ишга тушгандан бери 200га яқин қуш тури қайта ўрганилди, ҳалқаланди. “Тўр қопқон”га айрим кунлари бирорта ҳам қуш тушмайди, айрим кунлари эса, юзлаб, минглаб қушлар тушади. 1974 йилнинг 6 майида, бу ерда бир кеча-кундузда 12832 та, 1977 йилнинг 3 майида 14428 та қуш ҳалқаланиб, жаҳон орнитологик станциялари орасида Чақмоқ бекати қушларни ўрганиш ва ҳалқалаш бўйича рекорд кўрсаткичга эришди. Айни ана шу станцияда ҳалқаланган митти қалдирғоч жаҳон орнитологларини ҳайратга солган эди. Ҳа, шу ўзимизнинг миттигина қалдирғоч. 1978 йилнинг кузида Қозоғистон Фанлар Академияси Зоология институтининг олимлари Чақмоқ бекатида тўрға тушган қушлар ичида бўлган ягона қалдирғочни ҳам ҳалқалаб, учуриб юборишади. Қалдирғочни тўрт кундан кейин Чақмоқдан жуда олисда, ҳақасиялик орнитологлар ушлашади ва бу митти қушчанинг суткасига 800 қақиримдан масофани учиб ўтганлигидан ҳайратга тушишади. Бунга эса олимлар қалдирғочга “тўлиқ ўрганилган объект” сифатида менсимасдан, “от устида туриб”, беписанд қарашарди. Демак, бу митти қушча соатига 32–33 қақирим тезликда учар экан. «Юный натуралист» журналининг ўша йилги август сонидан ана шу қушчамиз ҳақида “Қозоғистон қалдирғочи” номли мақола чоп этилди. Кейинчалик эса мазкур мақола “Сельская жизнь” рўзномасида ҳам тўлиғича кўчириб босилди.

Қалдирғочга нисбатан халқимизнинг ихлоси ўзгача. Бир образни қирқ бор турлантириб, бирда хасис, бирда сахий, бирда меҳрли, бирда қаҳрли, бирда шақар, бирда заҳар ҳолатда тасвирлайдиган халқ оғзаки ижодида ҳам қалдирғочга бўлган иззату эътиқод ўзгача бўлган.

“Қалдирғоч” ҳақидаги эртаклардан бири мана бундай бошланади:

“Э, анови ордона қолгур Уч кенглик, отадан қолган ер экан. Отангиз ким деб сўрашса, Нўғайли Эр экан, этак-енги кенг экан, Мангистовнинг сойи экан, Тиниқоқар сувнинг бўйи экан, Тиниқоқар сув бўйида, Саккиз арис эл экан, Саккиз арис бўлса-да, Саксон юртга тенг экан. Алқисса, ана шу элнинг бир боласи даштда кўзи боқиб юрган экан. Айлади деган элнинг қароқчилари босқинчиликдан омади юришмай, совуқда жунжикиб келаётиб, қўй боқиб юрган ҳалиги болага кўзлари тушиб, умуртқа аралаш елкасига тўқмоқ билан бир уриб, хушидан кетказиб, отнинг орқасига ўнгариб, ўзлари билан олиб кетишибди. Юртига етиб боришгач, “Қул боғлаганга сўров йўқ, қултемирга буров йўқ” деб унга мол боқтириб, ўтин ёрдирибди, хуллас, бола бечорани оч-наҳор, тиндирмай ишлатадиган бўлишибди. Тутқун болакай очлик, хорлик, зўрликдан ўксиб, йиғлаб ўтирганида қаршисига бир тўп қарға келиб кўнибди. Бола уларга ҳасрат қилиб, шундай деб турган экан:

– Қарғалар-ов, қарғалар,
Қор устида йўрғалар,
Менинг ҳолим кўринлар,

Менга ёрдам беринглар,
Туморимни олинглар,,
Мангистовга боринглар,
Ҳасратда қолган отамга
Туморимни берсангиз,
Суюнчисин олсангиз.

Қарғалар боланинг ҳасратига қулоқ солмасдан, учиб кетишибди. Зағизғон келиб қўнибди, бола йиғлаб, унга илтижо қилибди:

–Ҳой, зағизғон, зағизғон,
Ўлакса еб семирган,
Туморимни олақол,
Бизнинг элга борақол.

Зағизғон ҳам боланинг илтижосига парво қилмасдан учиб кетиб, ўрнига турналар қўнибди:

–Узун бўйин турналар,
Олижаноб мирзалар,—

деб йиғлаган болага улар ҳам қайрилиб қарамасдан, “қуррей-қуррей”лаб, учиб кетишибди.

Яқиндаги қўлга бир жуфт оққуш келиб қўнибди:

–Кўкдан учган оққушлар,,
Қуш тўраси оқ тўшлар.,
Отамга учиб етиш-чун,
Бўлсам дердим оддий қуш,
Онамга учиб етиш-чун,
Бўлсам дердим мен оққуш,—

деб зорланган боланинг овозини эшитган оққушлар шундай дейишибди:

–Тонг сарғайиб отганда,
Кун қизариб ботганда,
Ол шафақни кўрарсан,
Уям сендай шум етим.
Қалдирғоч келар шунда,
Қалдирғоч келса бунда,
Арзинг айтиб қоларсан.

Кун ўтиб, худди оққушлар айтганда, қизил шафақ осмонни тутганда, бир қалдирғоч келиб, шафаққа тикилиб, куюниб сайрай бошлабди. Шунда бола қалдирғочга қараб, йиғлаб, шундай деган экан:

–Эй, қалдирғоч, қалдирғоч,
Юрак мунгли, қорин оч.
Қасал туя ётагон,
Ёв сарбози қатагон.
Ёвда ёлғиз қолдим-ку,
Олтов туғиб отадан!
Эй, қалдирғоч, қалдирғоч,
Юрак мунгли, қорин оч,
Менга ўхшаб бўзлайсан,
Недан куйиб сўзлайсан?
Билсам, менга мунгдошсан,
Кулфатимда сирдошсан,
Туморимни олақол,
Мангистовга борақол,
Отам билан онамга,
Боланг тутқун, деяқол,—

деб күйнидан туморини чиқариб, қалдирғочнинг қанотига қистирибди. Қалдирғоч кўкка кўтарилиб, бола айтган йўллар оша, ой қалқиган кўллар оша, одам юрмас чўллар оша, қанотларин тинмай қамчилабди, манглайдан тер томчилабди, қарчигай, қирғий йўлин тўсганда, қояларни паналабди, япалоққуш, укки қувганда, ер бағирлаб зувлабди, туман қучган чексиз тоғлардан ошибди, Уст-Юрт усти кенг тақирдан шошибди, Ўғлонди деган оппоқ тоғ — Отаси унга кўнарди, қалдирғоч унга қўнмабди, ундан кейини Чўпон Ота, қанотлари толса-да, ҳолдан тойиб, ҳорса-да, қалдирғоч унда-да тинмабди, тутқун бола ҳолин ўйлабди, раҳмдил-да, қалдирғоч, қалдирғоч эмас, у сингил, у — дилпора, сингил қилса гар нола, зимистонлар чекинар, сингилларнинг мардлиги мусибатда билинар.

Алқисса, қалдирғоч ўзини олдирмай, йиртқишларга қанотларин юлдирмай, омон-эсон, соғу саломат боланинг ота-онасига туморни етказибди. Боласининг туморини таниган чол билан кампир “Огайин-қариндошлар, юракда гурурларинг бўлса, кўзғолларинг!” деб элга мурожаат қилишибди. Буни эшитган Саккиз арис элнинг саксон йигити отга миниб, қалдирғочнинг изи билан юриб, болани тутқунликдан қутқазибди экан. Бола тутқунда бўлган олти ой учун Айладирнинг олтовини ўлдириб, олти норга олтмиш гиламни ортиб, овулга келиб, муроду мақсадларига етишган экан.

Қозоқларда (барча мусулмон халқларида) қалдирғочнинг уясини бузиш — энг улкан гуноҳ ҳисобланади. Истеъдодли адибимиз Тинимбой Нурмағамбетов ўзининг оила ҳақидаги бир асарини “Қалдирғоч уяси” деб атагани ҳам бежиз эмас.

Ўшандан бери кўп замонлар кетиб, уни кўрганларнинг ҳаммаси дунёдан ўтиб, қалдирғоч ҳақидаги мана шу эртаққина бизгача етиб келган экан, деб яқунланади ривоят. Фақат бугина эмас, бошқа эртақларда ҳам қалдирғоч — одамнинг дўсти, унга меҳрибон, гамхўр қилиб тасвирланади. “Қалдирғочдай оловимга қаноти билан сув сепган” деган ўхшатиш ҳам бекорга айтилмаган. Айтгандай, суюкли одамни, масалан, қиз болани, сингилни қозоқлар қадимдан “қалдирғоч” деб аташади.

Бегона юртга узатилиб кетаётган сингилсини кузатаётган оғаси:

Сув кўпаяр тўхтовсиз оққан сойда,
Жамланмайди ҳаромдан топган фойда,
Билак бир бўлган билан бармоқ бошқа,
Бирга ўсдик, аммо, бирга турмоқ қайда.

Қалдирғочим-ай,
Қайда юрсанг ҳам,
Омон бўлсанг бас,
Мунис бошинг-ай, қариндошим-ай!,
Сингилжоним-эй! —

деб хўшшлашади.

Шу билан бирга, қалдирғоч одамийлик, меҳр-оқибатнинг ҳам рамзи. Бир ўланда:

“Қошинг бор қанотидай қалдирғочнинг,
Бўлса экан-а бари сендай қариндошинг,” —

деб куйланган сатрлар бунинг далили.

Атоқли шоир Муқағали Мақатаевнинг:

Қалдирғочим, келдингми, қарчигайдан соғмисан,
Омон-эсон етдингми, айри куйруқ нав қушим.
Қайтиб келдинг яна шу униб — ўсган уяга,
Қайтиб келдинг, суюклим, жуфтинг билан бормисан?

Қалдирғочим, не бўлди, қайга кетган шеринг?
Кўринишинг маъюсроқ, ўкситдими сени ким? —

деган сатрларни ўқиганда, жуфтдан жудо бўлган қушчага ачиниб кетасиз ва унинг тимсолида ёридан айрилган бева келинчакни тасаввур қилиш қийин эмас.

Академик Ахмет Жубановнинг “Қалдирғоч” номли куйи илк бор ижро этилганидаёқ қалдирғоч хонишидай қалбларни ўзига ром этган эди. Ҳозир ҳам тинглаб роҳатланасиз. Бастакорнинг “Абай” операси учун яратилган “Қалдирғоч” рақси ҳам миллатнинг маънавий бойлигига айланди.

Оқ томоқ, қийилган қош, порлоқ манглай,
Кумуш юзинг оқлиги ёққан қордай, қалдирғоч.
Кувнайсан, эркалайсан, бўлиб хушхон,
Қалбимни ёритгайсан ёнган шамдай, қалдирғоч!

Мазкур кўшиқда ҳам буюк бастакор қалдирғоч тимсолида гўзал қиз, суюкли ёр қиёфасини тасвирлайди.

Қозоқлар қизларига “Қалдирғоч” деб исм кўйишни ёқтиришади. Бу исм қизларимиз ичида энг кўп тарқалган. Иккитадан бир қизимизнинг исми— Қалдирғоч, десак, лоф бўлмас. Қозоқларда қизларга “Оққув” деб ҳам, “Лочин” деб ҳам, “Укки”, “Тўрғай” деб ҳам исм кўйверади, лекин бундай исмлар камдан-кам учрайди. “Қалдирғоч” эса кўп. Қалдирғоч қадим замонлардан одамлар билан бирга яшаб, унга яхши-ёмон кунларда нон-намакда шерик бўлиб келадиган санокли қушлардан бири.

Осмондан нозил бўлган муқаддас китобларнинг барчасида ер юзини сув босгани ва Нуҳ пайгамбарнинг ана шу тўпондан кемада қутулиб қолганлиги ҳақида ривоят келтирилган. Қазигўртга (яна бир бошқа ривоятларда Жиддага, Сулаймон тоғига, Арабатга, Манғистовга ҳам дейилади) келиб тўхтаган кеманинг уст қопқоғини очган Нуҳ алайҳиссалом: “Қани, бориб билиб кел-чи, тўфон тиниб, ер қуриганмикан?” деб қаптарни кўкка учиради. Яна бошқа бир ривоятда қаптар эмас, қалдирғоч учурилади. Шунингдек, Рабғузийнинг “Қисас-ул Анбиё”сидаги “Нуҳ алайҳиссалом ҳикоялари”да тўфонда тешилган кемага сув кириб, фарқ бўла бошлаганида, Илон: “Тешикни мен беркитиб, кемани ҳалокатдан асраб қоламан, лекин эвазига дунёда қони энг ширин жонзот мен учун емиш бўлсин”, деб шарт қўяди. Чорасиз қолган пайгамбар илоннинг шартига кўниб, Арига “Бориб дунёдаги қайси жонзотнинг қони ширинлигини билиб кел, — деди. Ари дунёдаги жонзотларга бир-бир ниш уриб, ҳаммадан одамнинг қони ширинлигини билиб қайтаётганида қалдирғочга дуч келади. Ари билганини унга айтади. Қалдирғоч: “Гапинг рост бўлса, тилингни кўрсат-чи”, — дейди. Ари тилини чиқариши билан қалдирғоч уни бир чўқишда узиб олади. Забонсиз арининг гўнғиллашига кемадагилар тушунмагач, қалдирғоч: “У дунёда бақанинг қони ширин, деяпти,” дейди. Ана шундан бери илонга бақа емиш экан. Арининг визиллаб, соқовланиши ҳам шундан қолган экан. Инсонни илондан халос қилган қалдирғоч эса, одамзоднинг энг суюкли қушига айланибди.

Қозоқ халқининг азиз бийларидан бўлган Тўлабий Алибек ўғли (1663—1756) Тошкент шаҳридаги Шайхонтаҳур қабристонидан, Юнусхон мақбарасига яқин ерда дафн этилган. Юнусхон буюк Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг она томондан бобоси. Ўтган асрнинг 70-йилларида иш юзасидан Тошкентга тез-тез келиб турардим. Ҳар келганимда Тўлабий бобомизнинг қабрини зиёрат қилгани мақбарага кирардим. Ана шундай зиёратларнинг бирида чироқчи қария мендан: “Нега бу ерга тез-тез келасиз?” — деб сўраб қолдилар. “Бу ерда бобомиз ётибди. Биз, қозоқлар, қайга борсак-да, аввало боболаримиз қабрларини зиёрат қиламиз”, — дедим. Ушанда қария Тўлабий бобомизга нима учун “Қалдирғочбий” деб ном берилгани ҳақида ҳикояни айтиб берган эдилар.

...Айни баҳор. Халқ яйловларга кўчган паллада қалмоқлар бостириб келишибди. Бутун эл ўтовларини йиғиштириб, тоққа қараб қочибди. Фақат Тўлабий кўчмабди. Қалмоқ хони яйловдаги ягона ўтовда бир ўзи қолган бийни кўриб, ажабланиб: “Элинг биздан кўрқиб, тоққа қочибди, сен нега қочмадинг?” — деб сўраганида ўтов тўрида ўтирган бобомиз пинагини ҳам бузмас-

дан, қамчисининг дастаси билан ўтов шифтига ишора қилибди. Хон бошини кўтариб, шифтдаги уяда чирқиллашаётган сариқ тумшуқ полапонлар ва уларга тинмай хўрак ташиётган қалдирғочни кўрибди. “Шу полапонлар учирма бўлмагунича, бу ердан бир қадам ҳам жилмайман”, деган гапни унсиз уқтирган бийнинг хосиятли киши эканлигини анлаган қалмоқ хони отдан тушиб, унга эҳтиром кўрсатиб, қўл қовуштириб салом берган экан. Ана шундан кейин Тўлабийни эл “Қалдирғочбий” деб атайдиган бўпти.

Санкт-Петербургдаги Эрмитажда қадимий кўзалар зали бор. Ана шу кўзаларнинг бирининг устида баҳорда қайтган илк қалдирғочни қувонч билан қаршилаётган болакай ва жажжи қизалоқ тасвирланган. Қалдирғочнинг қайтиб келиши қадимдан кўкламнинг, яхшилик, илиқлик, қут-барака ва тўю томоша мавсумининг бошланишини билдиради. Қадим Миср мифологиясида юртидан йироқда вафот этган ёрини ахтариб, сафарга отланган соҳибжамол Исиди Худонинг қудрати билан қалдирғочга айланиб, кўкка парвоз этади.

Насронийлар қалдирғочни Исо алайҳиссаломнинг номи билан ҳам боғлашади. Исо пайғамбар Понтий-Пилат амри билан оёқ-қўли бутга парчинланаётганида, римлик жаллоднинг қонли қўлидаги михни олиб қочган, болгани қаноти билан уриб тушириб, Исо алайҳиссаломнинг ўлимини кечиктирган хосиятли қуш — Қалдирғоч эди, дейилади.

Латишларда қалдирғоч ҳақида яна бир ажойиб ривоят бор. Олам бунёд бўлиб, одамзод энди яратилганида, денгизлар мавж уриб, дарёлар тўлиб оққанида Худо қахрланиб, жамики жонли ва жонсиз нарсаларни жазолаш учун, осмондан тинимсиз қор ёғдириб, ер юзини кўм-кўк музга айлантирибди, аёзни кучайтириб, бўронни кутуртирибди. Ана шунда одамзодга жони ачиб, худонинг тандиридан чўғ ўғирлаб, илк бор олов ёққан қуш — қалдирғоч эди, дейилади латиш афсонасида.

Қалдирғоч юртимизга кеч келиб, эрта қайтади. Чунки у, асосан, чивинпашша билан озикланади. Қалдирғоч хўрагини учиб кетаётиб, тумшуғи билан илиб олади, сувни ҳам худди шундай ичади. Қор эриши билан, салқинда пашша-чивин учмайди, улар кунлар исиб, дарахтлар яшил либосга бурканганидан кейин кўпаяди. Қалдирғочнинг эрта кетишига ҳам хўрак сабабчи. Салқин туша бошлагач, қурт-қумурсқа, пашшалар камаяди. Қалдирғоч уйларнинг шифти, қўтонларнинг тўсинларига уя қўяди. У одамларга ўзини яқин оладиган, гоят дилкаш қуш. Унинг ўзга қушларниқига ўхшамайдиган ёқимли хониши бор.

Тўғри, сўнгги беш-олти йил мобайнида жанубий вилоятларимиз, айниқса, Олмаота ва унга яқин худудларда қалдирғоч кам кўринадиган, айрим йиллари, умуман, кўринмайдиган бўлиб қолди. Бу—экологиянинг бузилиши, одамларнинг ўрмону тўқайларни, тоғ этаклари, дарё соҳилларидаги ўтлоғу яйловларни ўзлаштириб, табиатни гораат қилаётганидан деб ўйлаймиз. Халқимизда “Қалдирғочлар нияти бузук, ёвуз одамнинг уйига уя қурмайди”, деган гап бор. “Янги қозоқлар”нинг Олмаота яқинида, тоғ ёнбағрида қад кўтарган муҳташам ва юксак қошоналари ям-яшил дарахт ва гулларга бурканган бўлса-да, бу яқин атрофда қушларнинг озлигидан ажабланасиз. Ваҳоланки, бу ердан тоққа қараб кўтарилганда, Горний Гигант посёлкасидаги пастқам уйларнинг ҳар бирининг бўғотида қалдирғоч, тўрғай, чумчуқлар уя қурганини кўриб ҳайратга тушасиз.

Қалдирғочларнинг камайиб кетишига сўнгги йигирма-ўттиз йил ичида “майна” деб аталадиган ола қанот, кўнғир қушларнинг шаҳарларимизда кўпайиб кетганлиги ҳам сабаб бўлмоқда. Бу қанотли йиртқичлар қалдирғочларимизни шаҳарлардан бездириб юборди. Бунга қандай чора қўриш мумкин?

А.Брэм қалдирғочларни илмий жиҳатдан тадқиқ қилган биринчи европалик олим эди. Унинг ёзишича, қалдирғочнинг кўзи жуда ўткир, ҳар қандай масофада учаётган хўракни кўради ва уни парвоз пайтида тумшуғи билан қоқиб олади, лекин бир жойда қўниб турганини ушлолмайди. Шунинг учун ҳам қалдирғочлар қуёш чиқишидан олдин ёки булутли кунларда, кўкда чарх уриб, чивин-пашша овлашади.

Қалдирғоч ўлкамизга каптар ва булбул билан бир пайтда, май ойида келади. Май ойининг бошида, сокин кечаларнинг бирида бехосдан каптар сайрай бошлайди. Бу билан у: “Мен билан қалдирғоч ҳам келди!”—деб хабар берар эмиш.

Қалдирғоч келиши биланоқ уя солишга киришади. Уя битиши билан унга 4 тадан 6 тагача чипоранг тухум қўяди.

Иккинчи бор у августнинг бошида тухумлайди. Полапонлар 14–16 кунда тухумдан чиқишади.

Асосан шаҳарда яшайдиган калта дум, оқтўш қалдирғочлар кўп қаватли уйлarning деворларига уяларни қандай қилиб бунчалик мустаҳкам ўрнатишларининг сирини ҳалигача ҳеч ким билмайди. Айриқуйруқ қалдирғоч ҳам уяни юксак маҳорат билан қуради ва унга бегона қушларни яқинлаштирамайди. Тухумни макиён билан эркаги навбат билан босишади. Қалдирғочлар оиласини дунёда энг тотув оила дейиш мумкин. Улар бир-бирлари билан жуда иноқ бўлишади.

Қадимгилар “Вабо, чечак, безгак каби юқумли касалликлар тарқалган юртга қалдирғоч келмайди, келса, демак у ерлардан касаллик чекиниб, эл соғайган бўлади,” — дейишган.

Догистонда Пудахар деган овул бор. Мазкур овулнинг пайдо бўлиши ҳақида мана бундай ривоят бор. Душманни таъқиб қилиб келаётган ялангтўш йигитлар ҳордиқ олгани тоғ этагида тўхташибди. Қўлларидаги туғнинг дастасини ерга қадаб, уйқуга кетган ботирлар тонгда уйғониб қарашса, туғ бошига қалдирғоч уя солишга улгурган экан. Улим билан юзма-юз келишдан чўчимаган эр йигитлар қалдирғочнинг уясини бузиб, унга озор беришдан чўчиб, шу ерга ўтов тикиб, экин экиб, мол боқиб, яшаб қолишибди.

Қалдирғоч эстонларнинг энг суюкли қуши ҳисобланади. 1962 йилдан қалдирғоч бу халқнинг миллий рамзига айланган. Нима учун қалдирғочнинг думи айри бўлиб қолганлиги ҳақида уларда мана бундай ривоят бор.

Қадим ўтган замонда, Таллин деган томонда ҳам хуснда, ҳам ақлда катта-ю, кичикнинг хурматига сазовор бўлган йигит яшар экан. Йигит ой деса оғзи бор, кун деса кўзи бор, ўзига муносиб соҳибжамол бир қизни севар экан. Икковлон кўл ушлашиб, дарё соҳилида сайр қилиб юришганида, ҳамма уларга маҳфиё бўлиб, қараб қолишар экан. Икки ёшнинг бахтиёрлигини кўролмаган Шайтон жодудан фойдаланиб, ўзининг сўзи кўп, кўзи кўк, кулганда йиғлаётгандай, юрганда думалаётгандай хунукдан хунук, ўзи аҳмоқ, сочи паҳмоқ алвасти қизини йигитга кўшибди, унинг севган қизини эса қалдирғочга айлантириб, учуриб юборибди.

Дабдабали тўй бошланибди. Тўй бўлаётганида бир қалдирғоч дастурхон устига кўниб, куйиниб хониш қилиб, йигитга талпинибди. Дастурхон атрофида кайфу сафо қилиб ўтирганлар қушни ҳайдашибди. Қалдирғоч яна учиб келиб, сохта бахтдан сархуш йигитнинг елкасига кўниб, ёнида ўтирган балбашара қайлигининг кулоғидаги исиргани тумшуги блан юлиб олибди. Қайлиги кулогини ушлаганича, ўкириб йиғлай бошлабди. Тўйнинг фаззини бузган қушни ҳайдаш учун меҳмонлар у ёқдан-бу ёққа югуришиб, нозу неъмат кўйилган столларни ағдаришибди. Шайтоннинг қалдирғочга қарата отган болтаси думига тегиб, уни иккига айриб юборган экан. Ўшандан бери қалдирғочнинг думи айри экан, дейилади эртақда.

Энди ҳар бир миллатнинг қалдирғочга тааллуқли аломат ва иримларига тўхталсак:

Қалдирғоч қайтадиган пайтда кўрага кўнса, кўй эгиз туғиб, жонлиқ кўпаяди, агар уйга кўнса, бола кўпаяр эмиш.

Қалдирғочга ўқ тегмайди.

Қалдирғочнинг уясини бузган боланинг кўзини девлар тимдалайди.

Қалдирғоч ҳам одам каби тупроқдан яралган ва унга озор етказиш оғир гуноҳ ҳисобланади.

Тушингга қалдирғоч кирса—бахтга эришасан.

Қалдирғоч кўрсанг чўнтагингни силкит — унга даста-даста пул тушади.

Бўйдоқ йигит тушида қалдирғоч кўрса — севган қизига уйланади.

Кўкламда илк бор қалдирғочга кўзинг тушиши билан оёғингнинг тагига қара — унга оқ соч ёпишган бўлса, оқ сочли қизга, қора соч ёпишган бўлса, қора сочли қизга уйланасан.

Қалдирғоч уясини қирқ кун мобайнида ясайди, уни бузганлар қирқ балага гирифтор бўлади.

Кўкламда илк бор қалдирғочни кўришинг билан қора кўмирни синдириб, бир мисқолини чўнтагингга сол. Шунда ана шу йили бошингга бахт қуши кўнади.

Тушингда ўлган қалдирғочни кўрсанг — яқин кишинг вафот этади. Садақа беришни унутма.

Қалдирғоч уясига қайтмаса ҳушёр бўлинглар, ўша уйда ёнгин чиқиш эҳти-моли бор.

Қалдирғоч уйни тинмай айланиб учса шу уйнинг қизи тез кунда турмушга чиқади.

Севган қизинг сендан аразлаб, яқинига йўлатмай қўйса тилла узук сотиб олиб, уни тўққиз кунгача қалдирғоч уясига солиб қўй. Унинчи кунни уни қизга берсанг—Худо тилагингни амалга ошириб, муродинга етказади.

Инсон боласи уй солишни қалдирғочдан, түр тўқишни ўргимчакдан ўрганган деган Демокрит.

У гулга кўниб, унинг шарбатини ичади, бу билан, кўр бўлиб туғиладиган полапонларини бу дарддан даволайди.

“Суюкли боланинг оти кўп” деганларидай, қалдирғоч түғрисида ривоят ҳам, эртақ ҳам кўп. Қадим насронийларнинг “Қалдирғочлар қишда ботқоқ тагига кириб қишлайди”, деган ривоятдан тортиб, “Қалдирғоч иссиқ ўлкаларга қайтишда турнанинг қанотига ўтириб ёки лайлакнинг кўксига ёпишиб, учиб кетади”, деган чўпчаклардан тортиб, қанча дoston ва кўшиқлар тўқилган. Фарбий Украинада ҳам қалдирғоч “қишда дарё тагида ухлайди”, деган ривоят бор. Қишда қалдирғочни соғинсанг, музга қулогингни тут — дарё тагидан унинг овозини эшитасан, дейишади фарбдаги украиналиклар.

Жаҳонда қалдирғоч түғрисида ривояти бўлмаган адабиёт бормикан?

Жаҳонда қалдирғочни ёмон кўрадиган эл бормикан?

Яна бир ривоятга кўра, ҳар кимнинг ўз қалдирғочи бўлар эмиш. У ётсақ ҳам, турсақ ҳам тепамизда айланиб, бизга соғлиқ тилаб, бало-қазо, хавф-хатар, ёмон сўз ва ёмон кўзлардан бизни асрайди, дейишади. Инсон боласи шунчалик гумроҳки, ҳатто у ўзининг қалдирғочини танимай, тополмай, бу ёлгон дунёдан ўтиб кетаркан. Агар ҳар биримиз ўз қалдирғочимизни топганимизда, бахтимиз янада тўкисроқ, омадимиз бундан-да тўлиқроқ бўлиб, армонсиз умр кечирган бўлармидик?

Бунни ўз қалдирғочини топганлардан сўрашни истардим. Сиз-чи, сиз ўз қалдирғочингизни топдингизми?!

УЛАР

Улуғтовга чиқдингми,
Улар гўштин едингми?

Халқ қўшиғи.

Уларқуш ҳақида сўз кетганда, мен дарҳол 1986 йилнинг декабрь ойидаги қирғинда ўн гулидан бир гули очилмай хазонга айланган қизимиз Лаззат Асановани эслаймман. У халқимизнинг мустамлака бўлиб яшашига қарши чиқиб, шу йўлда ўлимни афзал билган чинакам қаҳрамонлардан. Аллоҳ Таоло унга саккиз жаннатнинг барча эшикларини очгай! Узи ҳалок бўлса-да, халқимизнинг эрк-севар, озод руҳи мангу барҳаётлигини яна бир бор исбот этиб кетди у!

Улар тузоққа тушиши биланоқ нобуд бўладиган эрксевар куш. Шунинг учун жаҳондаги бирорта ҳам ҳайвонот богида уларқушни учратмайсиз. Тоғда сайраган какликнинг, бутазордаги бедананинг, ҳатто қирғовулнинг ҳам тухумларини хонаки товукқа бостириб, полапонларини қўлга ўргатиш мумкин. Жўжалар, наслу насабим бошқа экан, демасдан, гужуллашиб, товукнинг орқасидан эргашиб юришади. Лекин уларқушнинг боласини қўлга ўргатиб бўлмайди. Тухумини товукқа бостирган билан жўжа чиқмайди, полапонига одам қўли тегиши биланоқ нобуд бўлади.

Қадимий боболаримизнинг эрксевар руҳи, озод руҳи—шу кушга жо бўлмадикан? Мангу боқий ҳалолликнинг, нафосат ва гўзалликнинг, улуғворликнинг рамзи бўлиб қолган, тоғ чўққиларида яшайдиган покиза табиатли, пок тийнатли Уларқуш тубанликдаги рутубатли, гуноҳкор заминдаги, қафасдай ердаги қора тирикчиликнинг макру ҳийлаларига чидай олмас экан. Ҳа, бу замин биз каби гуноҳкор бандаларининг тирикчилиги кечадиган макон, осмон эса фаришта ва кушлар яшайдиган, озод руҳ ором топадиган покиза хилқат. Демак, олқиш уларга, ҳурмат-эҳтиром мана шундай покиза жониворларга, раҳмат шу кушларга!!!

Уларқуш фақат покизалик ва юксак улуғворлик тимсоли бўлган тоғ чўққиларида яшайди, дедик.

Олам-олам, дунё-дунё, эй дайри дун,
Осмонларга кўзим тикиб мен дейман-да:
Жон Аллоҳим, куллуқ одиллигинг учун,
Фаришта-ю қушлар учар хув тепамда.

Мана, яна тонглаз отар бир мунаввар,,
Сайрон-сайрон, нур тўкилар, олтин-олтин.,
Сермаб учар хур қанотни менга бермай,
Қушларга бахш этганингга қойил қолдим!.

Эдил бўлиб, Ёйиқ бўлиб, дарё бўлиб,
Ғайбдан бир кун менга қанот бахш этсанг ҳам,
Менга қанот битган билан,
Мен қанотни юборардим қушга бериб,
Дердим:
–Кўкка сен муносиб, уч, эй эркам!.

Ҳар ким ўз ўрнини билганига нима етсин. Уларқуш паст учади, деганнинг ўзида денгиз сатҳидан уч минг метр баландликда яшайди. Уни ҳатто денгиз сатҳидан беш минг метр баландликда кўрганлар ҳам бор. Муболағасиз айтадиган бўлсак, бу булутлардан ҳам баланд дегани. Бундай баландликда ўсимликлар деярлик учрамайди. Тоғу тошлар оппоқ қор, кўм-кўк музга бурканган, на бирорта дарахт бутоғи, на бирорта чечак бўлмаган, фақат изғирину шамоллар эсан бундай юксакликда, бу бечора қуш нима билан озиқланади? Тоғ чўққисида совуқ қанчалик қаҳрли бўлмасин, қуёш йилт этиб кўринса бас, тоғнинг кунгай-беткайларида қор дарров эриб кетади. Муз қоплаган тоғнинг тўқимдай ери очилса бас, уларқуш ўзига тоғ саримсоғи, арча куртаги каби хўрақларни топади. (Айтмоқчи, тоғ саримсоғи қадимда “улар пиёзи” дейилган. Менимча, ана шу атама тўғри. Ҳозирги “тоғ саримсоғи” атамаси рус тилидаги илмий қўлланмалардан олинган “горный чеснок”нинг сўзма-сўз таржимаси). Улар кумақой ҳам эмас, хўра ҳам эмас, қаноат билан қорин тўйгазиб, хўрақ топилмаганида очликка бардош берадиган қуш. Улар юрган ерга қарга, қузғун, зағизгон яқинлашмас экан. У мағрур тоғтақа, бурама мугуз архарлар ўтлайдиган яйловда юради. Архар ўзи озиқланмасдан, бу қуш учун ҳам туёқлари билан қор тепититиб, емиш топар экан. “Тенг тенги билан”, деганлари шу бўлса керак-да.

Энди бу қушнинг кўзга кам кўринишига келсак, биринчидан, у жуда сергак, уни тузоққа, тўрга тушириб бўлмайди. Агар уни тоғли жойда ов қилишга мослашган бургут олмаса, жиғалтой, бўктарги, ҳатто қирғий ҳам ололмайди. Ҳеч бир тажрибали овчи уларга қуш солмайди, унга қарата ўқ отмайди. Ўлган улар танасини кўрганлар тирноқлари билан патларини ажратиб олиб, боланинг бешиги ва уйнинг тўрига илиб қўяди. Иккинчидан, барча асл жонзотлар каби, уларқуш болани кам очади. Кўпаймайди. Шунинг учун ҳам у қадрли бўлса керак-да.

Уларни ушлаш орзусида бўлган орнитологлар нечта тоғу тошни сарсон-саргардонлик билан беҳуда кезиб, қайтишмади дейсиз. Бу қушга ишқивозлар унинг сайрашини эшитишни ҳам чинакам бахт деб билишади.

Бундан ўн йилларча муқаддам, Ҳиндистонда беморларни сайроқи қушлар овози билан даволайдиган шифохона очилганлиги ҳақида матбуотда кўп ёзишган эди.

Биринчи бўлиб куй яратган ва уни нотада ифода этишни ихтиро қилган шахс ҳам қушларнинг хонишини севган бўлса керак. Балки куйнинг қадимий номи ҳам “қуш тили” деб аталгандир. Ҳар бир созда қуш овозига ўхшайдиган садолар учрайди. Масалан қозоқ халқ куйларида “Угай-ай, уга-ай, у-г-а-й” деб келадиган қайиримлар бор. “Угай-ай” уккининг товушини эслатади.

Уларқуш субҳидам пайтида ўн йигирматача бўлиб сайрашади. Сайрашади дегандан кўра, сўзлашади дейиш тўғрироқ бўларди. Ана шунда “Уларқушдай чувлаши” деган ибора ёдга тушади. Шарқий қозоғистонлик табиатшунос ёзувчи Борис Шчербаков уларқушларнинг овозини сўфининг азон айтишига ўхшатади. Бизнингча, у сўфининг азонидан кўра, кўпроқ сибизганинг ноласига ўхшаб кетади. Сибизгани ўйлаб топган шахс уларқушнинг хонишини севган бўлса керак.

Қирғиз халқ кўшиқларида “улар куйли, кўй кўзли”, “улардай сайроқи ово-зи бор” деган сатрларини учратамиз. Машхур қирғиз халқ кўшиқларидан бири “Ёшлик куйловчи уларқушга ўхшайсан” деб бошланади. Қирғиз Олатовни мадҳ этганида: “Чўққилардан қичқирган уларқушли, Олатов” деб куйлайди.

Европа давлатларида қушлар муҳофазаси, қушларнинг парвариши ва кўпайтириш яхши йўлга кўйилган Лекин ўша давлатларнинг бирортасида ҳам уларқуш йўқ. Италия, Швейцария ва Франция каби давлатларнинг қорли тоғлари, жўшиб оқувчи дарёлари, ям-яшил, шинам ўрмонлари бизга қандайдир сунъийдай туюлади. Чунки у ерларда уларқуш йўқ, ҳеч қачон бўлмаган ҳам. У баландликда яшайди, Альп тоғларида бўлса керак, деган тахминимиз ҳам тўғри чиқмади. Альфред Брэм ёзган тоғ булудуруғи (соссабис), тоғ куркаси (megaloréalix) — уларқуш эмас. Ўз вақтида Европанинг айрим олимлари уларқушни бошқа қуш билан чалкаштириб, анча мақолалар ёзишган, ҳақиқатдан эса уларқуш Альпда ҳам, Пириней тоғларидан ҳам йўқ, бўлмаган ҳам.

Тоғлар бунёд этилганда Тангрининг раҳмат назари бизнинг заминимизга ёғилган, шекилли. Марказий Осиё тоғлари, Буланой (Ҳимолай) тоғ тизмалари ҳайвонот олами ва ўсимликларга жуда бой. Шарқдан Фарбга қараб юрилса, тоғ жонзотларининг тури камайиб, тоғлар ҳам яссилаша боради. Шунинг учун ҳам Европа қитъасида уларқуш яшамайди. Буни “Овулимизнинг ити ҳамманикидан зўр” деган маънодаги мақтанчоқлик деб ўйламанг, балки бу — ҳозирги замон фанида тасдиқлаган ва жаҳон тан олган ҳулоса.

Зоогеографларнинг жаҳон бўйлаб ўтказган тадқиқотида кўра, ер юзиде уларнинг бешта тури мавжуд экан. Қоф тоғида — **Кавказ улари**, Кавказ орти билан Туркманистоннинг Кўпетоғида **Каспий улари** учрайди. Иккови ҳам Олатов билан Олтойдаги уларқушларга нисбатан танаси анча кичик. Каспий уларини Мангистов итолғиси овлар экан. Помирнинг жанубида **Тибет улари** бор дейишади. Тангритов (Тиёншон), Буланой (Ҳимолай) атрофларида учрайдиган **қоратўш улар** — бизнинг Олмаота яқинидаги тоғларда, аниқроқ айтганда, Или Олатовининг тепалари, Ўнг Талғар, Сўл Талғар, Ўрта Талғарда, Буланбел (Жунғор Олатови)да, Белжайлов, Сарибелгача бўлган ораликда, Талас Олатовининг Такаёнғоқ, Пискент тоғлари этакларида кўзга чалинади. Ҳа, кўзга чалинади, дегани ҳақиқатга яқин, чунки у сон жиҳатдан бу ҳудудларда жуда кам. Бу қуш жиндай хавф сезиши биланоқ, кўздан гойиб бўлади. Тез учади. Ерда курка товуққа ўхшаб юради. Шунинг учун ҳам у айрим илмий тўпламларда “тоғ куркаси” деб аталган. Аслида, у куркага умуман ўхшамайди. **Оқтўш улар** Олтой, Саян тоғларида учрайди. Қозоқча “Улуғтовга чиқдинми, улар гўштин едингми?” деган кўшиқда қоратўш ва оқтўш уларлар назарда тугилади. Кўшиқда айтилган Улуғтов Сариторқанинг жануби-ғарбидаги, аниғи, Жезқазған атрофидаги қадимий Улуғтов эмас. У ерда уларқуш йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Улуғтовнинг энг баланд қисми—1134 метр, ўртача баландлиги 400—600 метргина келади. Қиёслаш учун айтганда, Тангритов (Тиёншон)нинг энг баланд ҳисобланган Ғалаба чўққиси—7439 метр бўлса, Хонтангрининг баландлиги 6995 метр. Олтойдаги Музтоғ, Оқбоштоғ, Оқтов, Болуха чўққиларининг баландлиги — 4506 метр экан. Қадимги қозоқ:

Чўққидан қичқирган қуш — улармикан,
Полапонин ушласам, йиғлармикан?—

деганда баландлиги 400—600 метрлик ясси тоғни айтмагандир.

Қосим Омонжўловнинг:

Буғули, Тоғлига кўтарилсак бориб,
Эшилиб Есил оқса минг буралиб,
Улари Улуғтовдан булут бўп учса,
Оролда тўлғонади тоғдай балиқ,—

деган сатрларида “булут” бўлиб учиб юрган Улуғтовнинг уларлари ардоқли шоиримизнинг хаёлот маҳсулигина деб тушунмоқ керак. Шунингдек, бугун теледидорда, радиога тез-тез айтиладиган бир кўшиқда муаллиф ўзи ошиқ бўлган гўзал қизни “Улуғтовнинг уларқушига ўхшайди” дейди. Севган қизни

уларқушга тенглаш қандай бўларкин? Ўзи кўриниши хунук бўлса, оёқлари калта, pista тумшук, калласи думалоқдан келган, бўйни ҳам калта, ўзга қушлардай соллониб эмас, судралиб юрувчи, думи ҳам бир тутамгина, танаси билан тўши номутаносиб, тўмпоқ биқин, оч кулранг қуш бўлса. Бу ерда гап унинг кўринишида эмас, гап Улуғтовда уларнинг йўқлигида. Лекин бу билан биз Улуғтовни ерга урмоқчи эмасмиз. У миллий руҳиятимизнинг олтин бешиги сифатида ҳар биримиз учун табаррук маскан. Кейин уларқуш йўқ дегани, бу тоғда бошқа жонзотлар ҳам йўқ дегани эмас. Улуғтов атрофидаги Бургут, Булдирик, Шунқор, Қалдирғочтоғ каби номлар нимани билдиради? Демак, бу ерлар қадамда ана шу номдаги қанотли жонзотлар маскани бўлган, дегани.

Улуғтов деган атама туркий тилларнинг барчасида учрайди. Туркиянинг қадим пойтахтларидан бири Бурса шаҳри яқинидаги зангор тоғнинг номи—Улуғтов. “Улуг”, “Улли” туркча сўз бўлиб, бошқа туркий тилларда бу сўз ҳам, форсийдан ўтган “буюк” сўзлари ҳам ишлатилади. Лекин қозоқчада фақат “ули” сўзигина қолган. Вақтида тилимиздаги пантрукизмга қарши курашамиз деб курмакка кўшиб анчагина гуручни ҳам тўкиб ташлаганга ўхшаймиз. Демак, боболаримиз “Улуғтовга чиққанмисан?” деганда хосиятли тоғни, муқаддас маскан, юксаклик ва покизаликни назарда тутган экан. Энди, “Улар гўштини еганмисан?” — деган сўзни нимага айтди экан?

Шу ўринда одам ишонгиси келмайдиган бир ирим ҳақида тўхталсак. Денгизчилар билан балиқчилар орасида қадимда шундай ирим бўлган экан. Сувга чўкиб боряпган кемадагилар орасида уларқуш гўштини еган киши бўлса, айнан шу одам қурбонлик ўрнига сувга ғарқ қилинар экан. Шу билан қолганлар омон-эсон юрларига етиб боришган.

Яна бир ривоятда бундай дейилади: қадимда Хитойга борган савдогарлардан маҳаллий одамлар “Улуғтовга чиққанмисан, уларқуш гўштини еганмисан?” деб сўрашар экан. Шунда бирорта савдогар “ҳа, еганман” деса, уни хитойилар шу ернинг ўзида ўлдириб, гўштини нимталаб, дори тайёрлашган. Бу нима? Уларқушни улуғлашми, ёки “Айиққа намозни ўргатган таёқ” деганларидай, эси паст овчиларни раъйдан қайтариш учун ишлатиладиган бир тadbирми? Нима десангиз ихтиёрингиз-у, бироқ шундай хангомалар борлиги рост.

Энди ривоятдан ҳақиқатга қайтадиган бўлсак, Шарқда синиқчи-ўтарчилар, эмчи-табиблар, афсунгар-фолбинлар ўтмишда уларқуш гўшtidан жуда кўп дардларга даво бўлувчи дорилар тайёрлашгани ҳақида маълумотлар бор. Тоғ мўмиёсининг шифобахшлигини одамлар “калмуруғ” (тожик-форсий тилида уларқуш шундай дейилади, бу тозтовуқ-калтовуқ” дегани)дан ўрганганлиги ҳақида ривоятлар бор. Қуйида келтирадиган эртақдаги қора мой айни мана шу мўмиё бўлса керак, деган фикрдамиз.

“Эртадан ҳам эрта экан, эчкининг жуни ҳали жуда калта экан, қирғовули қизил экан, қуйруғи ҳам узун экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан, тошбақа тарозибон экан, каклик карнайчи экан, суғур сурнайчи экан. Улуғтовнинг қияси экан, уларқушнинг уяси экан.

Уша замонда Улуғтовда тўрт-бешта кўй-эчкисини ҳайдаб юрган, ёпинчиги япроқ, кўрпачаси тупроқ, оёқ-қўли дириллаган, икки кўзи иринлаган Уланоқ деган чол бўлган, бир тирноққа зор бўлган. Унинг Улданоё деган кампири бор экан. Тонг саҳарда уларқушлар сайраганда икковлари зор-зор йиғлаб:

—Улуғтовнинг бошинда
Узоқ ётган қормикан,
Қизариб отган тонгсайин,
Қизариб отган тонгсайин,
Полапонин қўрғашлаб¹,
Оқ қор кечиб, йўл бошлаб,
Улар куй айтганмикан.
Улар куйин айтганда,
Ўгли йўғин икки эслаб,
Қизи йўғин бир эслаб,
Куни бўйи йиғлагай
Уланоқ ва Улданоё
Биздан-да, ғариб бормикан?—

¹ Қ ў р ғ а ш л а б — ҳимоя қилиб, муҳофазалаб.

деб нола қила-қила, ниҳоят ёлғиз ўғил кўришибди, ўғилнинг исмини Уларбек қўйишибди.

Уларбек йил эмас, ой эмас, кун эмас, соат сайин тўлишиб, қуралайнинг кўзини нишонга оладиган мерганга айланибди. Унинг қилтузоғи бор экан, ундан булутлардан баландроқ учадиган бургутлар ҳам, елга етказмай чопадиган қулонлар ҳам қутуллмабди. Хуллас у “Қилтузоқли Уларбек овчи” деган ном чиқарибди. Уларбек тоғма-тоғ ошибди, учадиган-у, юрадиган жонлиқ борки, биронтасини омон қўймабди.

Куркаси панада писиб ётади экан,
Кўрган жонзот тоғдан-тоққа қочади экан.
Оқ кийик эмизган боласин тешиб ташлаб,
Оқ сутин ерга оққизиб, чopaди экан.

Кексайган Уланоқ чол ўғлига ялиниб, шундай дебди:

–Вой, не дейин, не дейин,
Бўлмади-ю, ҳой, болам.
Улар чоғда ота-онанг
Шўрлади-ю, ҳой, болам!
Улуғтовда уларқуш
Бошингда эди, ой, болам,
Оқмаралнинг боласи,
Қошингда эди, ой, болам.
Уядаги полапон
Унда қасдинг бор, болам,
Қизил қанот, сариқ тумшуқ
Ошингмиди, ҳой болам?!
Жардан қулаб ёш кийик
Оғиб кетди-ю, ҳой, болам.
Югурган жон, учган қуш,
Безиб кетди-ю, ой, болам.
Онанг сени туғарда
Ерик¹ бўлди уларга.
Уларқушнинг аввалдан
Эгаси бор, ҳой, болам.
Бу айтганим бўлмаса,
Кўкайингга қўнмаса,
Уволи бор, ҳой, болам.

Уларқушнинг уяси одам зоти боролмайдиган, бирор овчи ололмайдиган Улуғтовнинг қиясида экан. Қадимгилардан: “Дунёда икки тоифа одамни ниятидан қайтариб бўлмайди, бу—эрсираган қиз ва ўлжа деб интилган овчи”,— деган гап қолган. Уланоқ вафот этган куниёқ Уларбек:

–Атан² ўлса, сўйилар,
Отанг ўлса, кўмилар,
Бироқ меникидайин
Тузоқ қайдан топилар,—

деб қилтузоғини қўлига, милтигини елкага осиб, Улуғтовнинг қиясини, улар қушнинг уясини мўлжалга олиб кетаверибди, ов завқидан қўшиқ айтаверибди:

–Улуғтовга чиқарман,
Қилтузоқни қўярман,
Улуғтовга чиқмасам,
Йўлим, сендан не фойда?!
Улар ушлаб олмасам,

¹ Е р и к — бошқоронғи.

² А т а н — туя.

Кўлим, сендан не фойда?!—
Шу пайт оёғи сирпаниб, йиқилиб, бир қўли синибди.

Ўнгдан келса, ўнг отган,
Сўлдан келса, сўл отган,
Отган ўқин теккизган,
Кўлим, сенга не бўлди?
Товони ялпоқ тарлоним,
Тиш, туёқли арланам,
Ўқчаси бийик юргутим,
Ўрга битган суйригим,
Оёғим, сенга не бўлди?! —

деб турганида иккинчи бор йиқилиб, оёғини синдирибди.

Йиқилган жойида икки кун ётибди — ёнига биров келмабди, пастга тушолмай тўрт кун ётибди — ҳолидан биров хабар олмабди, ёрдам сўраб, қулундай нола қилибди, ноласини биров эшитмабди. Улкан тоғ, кимсасиз дала. Милтиғини бир қўлтиғига, таёғини иккинчи қўтиғига тираб, қилтузоғини тошга боғлаб, минг азоб билан тоғдан пастга тушиб, судралиб уйига аранг етиб келибди. Келса, ўлган отаси кўмилибди, туяси сўйилибди, жанозага йиғилган эл аллақачон тарқалибди. Ундан кўнгил сўрайдиган бирор кимса қолмабди. Тентак ўғилни ундан бўлак ким ҳам эсласин — онаси бечора зорланиб, атрофида парвонадай айланиб, йиғлаб йўқлабди:

Отанг ўлди — қўйилди, бўтам,
Атан ўлди-сўйилди, бўтам.
Икковин ҳам кўрмадинг, бўтам,
Ўнгдан келса, ўнг оддинг, бўтам,
Сўлдан келса, сўл оддинг, бўтам,
Отарга-ку, ўқ топдинг, бўтам,
Инсофни-чи, йўқотдинг, бўтам?

Кун кетидан кун ўтибди, ой кетидан ой ўтибди, Уларбек ана шу йиқилгандан қайтиб турмабди. Синган қўли тунлари ухлатмасмиш, синган оёқ жойидан қўзгатмасмиш. Бир куни онаси: “Энди бўлмади, болам, Улуғтовга чиқайин, уларқушни излайин, сени туғишда бошқоронғилигимни босиб, бир қувонтирган эди, энди қайгуда кўмак бериб, яна бир қувонтирмасмикан?”—дебди.

Улар деган уларқуш,
Қуёш билан чиқар қуш,
Бизни кўрса, қочар қуш,
Қочма, жоним, бери кел,
Қон йиғлаган онаман,
Зор йиғлайди болам ҳам,
Қирқ қовурғам сўкиб ол,
Умуртқамни бўлиб ол,
Ёлғизимга ёрдам бер!

Она беш кун юрди—бели толди, олти кун юрди—оёғи толди, еттинчи кун деганда якка қояга дуч келди, якка қоянинг тепасида якка уяни кўрди, якка уянинг ичида якка полапонни кўрди. Ушламоқчи эди, қўлидан тушиб кетиб, полапоннинг оёғи синди. Бечора кампир орқага чекиниб, бир тошнинг кўлан-касига бориб ўтирди. Чарчаб, кўзи уйқуга кетган кампир бир пайт қушининг шовқинидан чўчиб уйғонди. Қараса, она қуш оёғи синган полапоннинг оғзига қоп-қора мой қуяётган экан. Наридан қараб, бери қараб, қандай мой эканлигини билмасдан, эртасига яна келибди. Келса, ҳалиги оёғи синган полапон анча тетиклашибди, синган оёғига онаси қора май суркаб, устидан япроқ ўраб қўйибди, уя тагида қора мой томган япроқлар уюлиб ётган экан.

Исмим менинг—Улданой,
Куним битар кезинда,
Ялангоёқ боғ ошдим,

Кизилоёқ тоғ ошдим.
 Майиб болам инграйди,
 Кўздан ёшим тинмайди,
 Инграганин кўргунча,
 Ожиз қараб тургунча,
 Ўлса эди Улданоё.
 Улар, улар, уларим,
 Этингдан бер, демайман,
 Суягинг бер, демайман,
 Қора мойинг берақол,
 Ёлғизгинам тузалсин,
 Жоним сенга қурбон-ай!! —

деб йиғлаган Улданоё қора мой томган япроқларнинг ҳаммасини териб олиб, этагига солиб, уйига келибди-да, Уларбекнинг синган кўл-оёғига ўраб ташлабди. Боласи ўша тун тинч ухлабди. Эртасига эрталаб, қора мойнинг қолганини онаси чойга солиб, яна Уларбекка ичирибди. “Уч кун ич, учига етсин, етти кун ич-сингиб кетсин, саккиз кун ич-синиқлар силлиқлансин, тўққиз кун ич-да, тўйга тур”, —деб дам солиб, куф-суф қилиб, тўққиз кун ичирибди. Орадан кўп ўтмай Уларбекнинг кўл-оёғи жойига тушиб, ўрнидан туриб, ҳеч нарса кўрмагандай, майиб бўлмагандай бўлиб кетибди. Шунда у:

Улуғтовдир юксак тоғ,
 Тоғ бошига чиқарман,
 Юксак тоғда кўпдир зоғ,
 Уларқушни топарман.
 Гар берсам сенга озор,
 Уларбек отим курсин.
 Ул қушни ким қилса хор,
 Қушнинг қарғиши урсин.
 Олиб қолдинг ажалдан,
 Улар, сени ардоқлай,
 Азиздурсан азалдан,
 Онам, деб сени алқай!—

дебди.

Ўшандан бери Уларбек уларқуш билан дўст бўпти, қилтузоғин ечибди, кўбизга ичак эшибди, қилқўбизини уларқушнинг ноласидай йиғлатибди. Кўбизда чалинган бу нола ҳали—ҳануз “Уларқуш” деб аталар экан”.

ЛАЙЛАК

Дўстимнинг ҳикояси

Чиноз қалъа деганда Чиноз, мана,
 Чинознинг ширин суви ҳам озгина.
 Лайлакдай зувлаб борар учкур умр,
 Ўйнаб-кулиб қолайлик бирозгина

Халқ қўшиғи.

Ўшанда ажойиб кунлар эди.

Тошкентнинг кўклами февралнинг иккинчи ярмидаёқ оппоқ гулли ўрик бўлиб яшнаб келади-да, бир кунда мажнунтол бўлиб дув кўтарилади, бинафша бўлиб анқиб, мирзатерак бўлиб юксалади. Кўча-кўйлар, боғ-роғлардан куй-қўшиқлар эшитилади. Кўклам тўрғай бўлиб куйлаб, каптар бўлиб кўкда чарх уриб, сариқтўш чумчуқ бўлиб куни бўйи тинмай чирқиллайди.

Кўклам оқшомларининг ажойиблигини айтмайсизми.

Фёдор Достоевскийнинг “Оқ тунлар” номли қиссасининг бошланиши ёдин-

гиздами? Мабодо зериктириб қўйсам афв этасиз, агар бир лаҳза тинглашга рози бўлсангиз, сизни Худо ёрлақасин, қулоқ солинг-а: “Соҳир бир тун эди, шунчалик ҳам соҳир ва латиф тун эдики, азиз китобхон, биз бундай тунни фақат бўз ёшлик чоғимиздагина учратишимиз мумкин. Осмон юлдуз—юлдуз бўлиб порлар, осмон шунчалик мунавварки, унга боқиб туриб, беихтиёр ўзингни ўзинг саволга тутасан: шунчалар гўзал, боқира фалак остида баджаҳл, разил одамлар яшаши ақлга сиғадими? Бу ҳам ғўр ёшликнинг саволи, азиз китобхон, болаларча гўл бир савол, аммо Яратган эгам шундай саволларни ҳеч бир қалбдан дариг тутмаса экан!” Ана шундай соҳир бир тун эди у, азизим.

Боғда булбул сайрайди. Сиз булбулнинг сайрашини эшитганмисиз? “Оқ рўмол” деган куйнинг олтимиш турли нақорати бор дейишади. Уйғур қардошларнинг ўн икки мақоми бир-бирига ўхшамайди. Энди, булбулнинг куйи ҳам бир сайрашда неча ўзгариб, неча турлинишни билиб бўлмайди-да. Жонга ором бағишловчи шабада эсади. Сершовқин, сернағма кўклам. Тангрим-ов, ўша кунлар чиндан ҳам қайтмас бўлиб кетдими? Ишонгим келмайди.

...Қайдан экани ёдимда йўқ, бир гал уйга кеч қайтдим, йўл-йўлакай боғни кесиб ўтиб, бош почтампга кирдим.

Бош почтамп. Ҳовуз сувдан шўпиллайди,
Хув ёқдан палов ҳиди гупиллайди.
Алматидан бир хабар кутиб турган.
Қорача йигит қалби дукиллади.

Ўлан бу учқур кийик, зувлаб келган,
Ҳар ким ҳоли келгунча овлаб кўрган.
Шеърийат—қўкси булоқ моя бўлса,
Ўлан унинг бўтаси, четда юрган....

Чинор, қайрағоч, оқ тераклару самбит толлар аралаш ўсган ажойиб бир боғ. Ёшлик боғи, муҳаббат боғи. Кираверишдаги суянчиқли узун ўриндиқда бир қиз эгилиб ўтирган экан. Ўтиб кетаётиб унга диққат билан тикилдим, қошу кўзи ипақдай, қоратўридан келган, гўзал қиз эди. Тожик қизи бўлса керак юз тузилиши чўзинчоқ. Навнихол. Қоп-қора жингалак сочлари тоғ малаги эканлигидан далолат бериб турибди. Ўзбек қизи бўлиши ҳам мумкин. Одатда бу юртга янги келган одам бу иккала халқни ташқи кўринишига қараб ажратолмайди. Улардаги фарқни кейинчалик пайқайсиз. Дастурхонлари, кийинишлари, муомала, урф-одатлари, қуда-андачилик, меҳмон кутишлари бир-бирларига жуда ўхшаб кетади. Ўзбек зиёлилари орасида асли тожиклар ҳам оз эмас. Аралаш никоҳли оилалар тез-тез учраб туради. “Олисдаги қариндошдан яқиндаги ёт яхши” деганларидай, табиийки, икки эл бир-бирлари билан туғишгандай қондош бўлиб кетишган. Қаймоғи бузилмаган қозоқ овулидан чиққан мендай одам учун буларнинг бари тансиқ. Тансиқ бўлгандан кейин қизиқ ҳам.

Қиз ерга тикилганича хаёл суриб ўтирарди. Қовоғи солиқ. Икки қошини қўшиб сурган сурмаси жуда қалин кўринди. Нимадандир ўксиниб йиғлаган ёки тоби қочган. Бунинг устига бунақа бемаҳал пайтда тожик, ўзбек қизлари кўчага чиқмайди. Ўтиб кетиб, изимга қайтдим.

—Девушка, вам помочь?...

Қиз сўзим тугамасдан тескари ўгирилиб олди.

— Ман ба забони руси намефаҳмам, илтимос, ба забони тожики ё ўзбаки гап занед (Ўрисча тушунмайман, тожикча ёки ўзбекча гапиринг),—деди.

Қаршисига ўтириб, юзига тик қараб сўрадим:

— Шумо забони қозоқиро мефаҳмед? (Қозоқчага тушунасизми?)

Қиз ҳазилимни англаб, шарақлаб кулиб юборди. Кулгиси ҳам чинни пиёланнинг жарангидай тиниқ экан. Узим эса ичимда шоир Утажон Нурғалиевнинг сатрларини такрорлаб турибман:

—Эй, дариға-ай, қиз-ку бу ўн еттида,
Поклиги кўзидан ҳам кўринади!

— Бали, бали,—деди у менга қараб,—қозоқиро ба жони дил мекардам. (Қозоқ-

чани ўрганишни жон-дилимдан хоҳлардим).

– Шунақами? – дедим кулиб, – раҳмат.

– Сизга ҳам раҳмат.

Қизнинг исми Моҳларойим экан. “Моҳ” – тожикчада ой дегани, “ойим” и бизнинг тилда ҳам ойим-да. “Отам – тожик, онам – ўзбек, туғилганимда икковлари исм тополмай, кўп ўйланиб, ниҳоят, бир-бирларини қиймасдан, ҳам ўзбекча, ҳам тожикча бўлсин, деб Моҳларойим деб исм танлашган эканлар” деганди қиз. Ўзи Чирчиқ томондан эди. ТошДУнинг тил-адабиёт факультетига ўқирди. Дўстлашиб кетдик. Бир сафар қишлоғига меҳмонга чақирди. Узун пахса девор ёнидан юриб, шундоққина Чирчиқ суви бўйида, жар ёқасига солинган оқ томли уйга келдик. Дастлаб кўзим тушгани – уй олдида қуриб қолган тут дарахтининг тепасидаги лайлак уяси бўлди. Олисдан қараганда озгин бўз боланинг бошига кийдирилган мексикаликларнинг сомбреро қалпоғига ўхшаб кўринар эди.

У жуда гўзал қиз эди.

Мен ҳам ёш эдим. Шеър ёзардим. Моҳларойим шеърятни яхши кўрарди. Ана шу қиз учун, ўша қизга ёқиш учун ҳам шоир бўлгим келарди. “Албатта, – дердим уни сўзлагим келиб, – Мир Алишер Навоий шоири бузург аст”. “Сиз ҳам бузург оқинсиз”, – дерди қиз янги ўрганган сўзларини чала қозоқчалаб. Биринчи марта “бузург” деганида уни “бузуқ” деб тушуниб, хафа бўлиб қолувдим. Қиз кейин қозоқчани тоза гапирадиган бўлиб кетди. Афсуски, менинг тилим тожикчада оқсаганича қолди. Афсусланадиган ишимиз кўп, азизим, уларнинг қайси бирини айтгайин.

Қизнинг ота-онаси замонавий, зиёли, маданиятли кишилар экан. Бизни қувонч билан қарши олишди. Икки-уч кун меҳмон бўлдим. Тошкентнинг мияни қайнатувчи иссиғидан кейин тоғ бағридаги манов ҳовли жаннатдай туюлди. Пастда шовуллаб нозанин Чирчиқ дарёси оқади.

Оташин иссиқда ҳимоя излаб,
Кўланка излайди тирик жон.
Чирчиқда юз-кўлин ювмоқни кўзлаб,
Ўтарди қизлар сув томон.

Чирчиқ оқади, сапчиб оқади,
Дарё куйлайди – ажойиб!
Чирчиқ оқади, урчиб оқади,
Хотираларга нур ёйиб.

Кейинчалик мен жаҳоннинг не-не элларини кездим, айримларининг номлари ёдимдан ҳам кўтарилиб кетди. Лекин ўша меҳмондорчиликнинг лаззатини ҳалигача унута олмаيمان. Қизнинг отаси билан дарров гапимиз қовушиб кетди. Ёшлигида Целиноград томонларда ҳайдовчи бўлиб ишлаган экан. Қозоқларни меҳр билан эслади. Икковимиз эшик ёнидаги айвонда ухлаймиз. Ҳар куни қўш лайлакнинг силкиниб, қанот қоқишидан уйғонаман.

Лайлак келганида қишлоқ болалари қарсак чалиб, “Лайлак келди, ёз бўлди, қаноти қоғоз бўлди” деб қичқириб югуришади. Бу байтни мен халқ бахшиларидан ҳам эшитганман. Лайлак чиндан ҳам ажойиб қуш. Жанубдаги қозоқлар уни бирда «лайлак», бирда «дегелек» дейишади. Айниқса, шарқдан оловланиб қуёш чиқиб келаётганида, уясининг устида туриб қўш қанотини икки томонга ёйиб юбориб, бўйнини орқага қайриб туриши жуда аломат-да. Ажойиб кўриниш. Дастлабки кунлари Моҳларойим иккаламиз навбат билан уяга емиш ташиб бериб турдик. У майда балиқ, бузоқбош, чигиртка, гўшт, қўнғиз, бақа ер экан.

– Ман лаклакҳоро нағиз мебинам, онҳо лаклакҳои ман, (“Мен лайлакларни жуда яхши кўраман, булар менинг лайлакларим”), – дейди қиз эркалаб.

– Лаклакҳои шумо хушрўй будаанд, – дейман кулиб, – онҳо монанди шумо хушрўй кафтанд (“Чиндан лайлакларингиз чиройли экан, ўзингизга ўхшаб”).

– Ташаккур, хурсанд ҳафтам, (Раҳмат, хурсандман), – дейди қиз, – биласизми, мен йигит лайлакка Тоҳир, қиз лайлакка Зухра деб исм кўйдим. Улар бир-бирларига чинакамига садоқатли, севгига муносиб қушлар. Эрта баҳорда унинг

туғилган ерига қайтиб келишини кўришнинг ўзи кишига завқ бағишлайди. Аввал Тоҳир келади. Қишлоқни айланиб учиб юради-да, бизнинг уйни адашмай топиб, бултур ташлаб кетган уясига келиб қўнади. Келиши биланоқ ишга киришади. "Уйи" нинг кам-кўстини тўлдириб, ямаб-ясқашга киришади. Қуриган бутқоларни олиб ташлаб, янги кўкарган яшил япроқларни, пахта, жун қолдиқларини ташийди. Кечқурун ўзига қараб, таранади, танглайини тақиллатади. Бу — Зухрани соғинганидан. Кўп ўтмай Зухра келади. Икковлари биргаликда уяни яна янгилаб, кенгайтириб, катталаштиришади. Тоҳир жуда меҳнатқаш, лекин гоят рашкчи. Онда-сонда бу жойга ўзга қушлар келиб қолса, у бирдан олишиб кетишга доим шай туради.

Рашк яхши эмас-да, тўғрими? — дейди қиз.

— Севади-да, севмаса қизғанармиди? — дейман покиза севги ҳақида эртақ эшитаётгандай ҳаяжонланиб.

— Зухра — вафодор. Тоҳир йўқлигида уяга келган бегона лайлақларни қаноти билан уриб, қувлаганини кўп кўрганман. Тоҳирнинг яна бир ёмон хусусияти урушқоқлиги. Қўшни қишлоқдаги лайлақлар билан уришгани уришган. Яралангани, қонсираганига қарамасдан уришади, йиқилиб қолса, қайта туриб, рақибига ташланади. Отам неча марта уни ажратиб олди, бўлмаса, аллақачонлар ўлиб кетган бўларди.

— Зухра яхши бўлганидан кейин унга кўз олайтирувчилар кўпдир-да, — дейман гапни ҳазилга буриб, — бўлмаса Тоҳир бекордан-бекорга уришармиди?!

— Яхши бўлиб туғилгани учун Зухра айбдор эмас-ку, — дейди қиз мунгайиб, — бироқ Тоҳир ҳам Зухра деганда жонини беришга тайёр, ўта меҳрибон. Кўп эркалатади. Тумшугини тумшугига суркаб, бошидан кўксигача силаб-сийпаб чиқади. Зухрани кўрсангиз эди, ана шундай лаҳзада дунёда ундан бахтлироқ қуш йўқ дейсиз. Бошини Тоҳирнинг кўксига қўйиб, гужанак бўлиб олади... Моҳлоройим лайлақ тўғрисида тонгни-тонгга улаб гапириши мумкин. Мен эса уни тинглашдан зерикмайман.

— Лайлақлар учун кўкларнинг ажойиб, сокин тунлари ана шундай бошла-нади. Икковлон уянинг ичига тушиб кетиб, анча вақтгача кўринишмайди. Бир пайт силкиниб Тоҳир кўтарилади, ундан кейин керилганича Зухра чиқади. Икковлари бир-бирларига эркаланиб, қайтадан ўзларига оро беришади. Кейинроқ уяда икки-учта, айрим ҳолларда беш-олтитагача тухум пайдо бўлади. Тухумлари худди туяқушнинг тухумларидай йирик. Ҳар бири юз граммча келади. Тухумни нар ва макиён иккалалари тенг босишади. Зухра каби Тоҳир ҳам кўп вақтини тухумни тебратишга сарфлайди. Ўтган йили йигирма етти кунда, бу йил, мана, ўттиз тўрт кун деганда полапонлар тухумдан чиқишди. Полапонларга қарасанг, уларга ҳавасинг келади. Тухумдан чиқишлари биланоқ кўзларини очиб-юмиб, қизил-сарғиш оёқчаларини типирчилатади. Ҳилпираган оқ тивитга ўралган кичкинагина лайлақчалар қоп-қора тумшуклари билан онасини турткилай бошлашади. Лекин лайлақларнинг ўзга қушлардан фарқи шундаки полапонларига тухумдан чиқишлари билан тумшукда ем келтириб беришмайди. Уясининг бир четига мўл қилиб қусуқ ташлайди. Полапонлар ўшандан ем ўрнида озикланишади.

Болаларига лайлақчалик меҳрибон қуш бўлмаса керак. Кун совиганида полапонларини бағирларига босишади, иссиқ кунлари тумшуги тўла сув келтириб, кичкинтойларининг бошидан қуйиб, "душ" да чўмилтиришади. Зухра йўқлигида Тоҳир уяда қолади. Тоҳир "овга" чиққанида Зухра уядан бир қадам кетмайди. Полапонлар, одатда бир ярим, икки ойдан кейин уяга бошлашади.

Яна бир қизиги, лайлақ индамас қуш. Хавф туғилса ҳам, қувонса ҳам индамайди. Ҳатто уришаётган лайлақлар ҳам овоз чиқаришмай урушади. Унсиз юлқишади, унсиз ҳалок бўлишади. Фақат қанотларини қоқиб, танглайини тақиллатади холос. Лайлақнинг қўшиғи ҳам, куйи ҳам шу...

Моҳлоройим лайлақ тўғрисида тонгни тонгга улаб гапириши мумкин. Мен эса уни тинглашдан зерикмайман.

— Энди сизлар ўқишларингизга қайтинглар, — деди қизнинг отаси лайлақ бола очган куни. Унинг кўринишида қандайдир бир хавотир бор эди. Қизнинг онаси ўрнидан туриб, ошхонага кириб кетди. Тожик-ўзбекларда аёл киши турмуш ўртоғига қарши гапирмайди. Ҳатто қиз ҳам отаси билан тўғридан-тўғри

гаплашолмайди. Айтадиган гапини онаси орқали айтади:

— Ҳар йили мана шундай, лайлак полапон очиши билан мени шаҳарга ҳайдаб юборасизлар-а, ойижон, — дейди қиз онасига шикоят қилиб. — Мен бўлса лайлакларнинг полапонларини эркалатгим келади. Қайтиб келганим-да, улар қанотлари катталашиб, катта қушга айланиб, бошқа уяга кетиб қолган бўлади.

— Лайлакларнинг полапонлари бирданига учиб кетмайди. Унғача бир ярим, икки ой ўтишини биласан. Улар уча бошлаганида ўзим шаҳарга бориб сизларни олиб келаман, қизим, — деди отаси уни юпатиб.

— Хўп, ада.

Автостанцияга тўрталамиз бирга чиқдик. Қиз онаси билан чипта олгани кетишди, отаси икковимиз пивохона томонга ўтдик.

— Сиз хафа бўлманг, укам, — деди мезбон салқин пиводан бир хўплагач, — қизимиз туғилгандан буён юраги касал. Тунни тонггача ухламай ўтказадиган пайтлари бўлади.

Мен Моҳларойимни илк бор учратган кунни эсладим.

— Бундай пайтларда бизда ҳам уйқу бўлмайди, тунлари ёнида мижжа қоқмасдан ўтириб чиқамиз. Уни асло хафа қилакўрманг, жон ука, худо сизни ёрлақасин...

Мен гап қўшмоқчи бўлиб оғиз жуфтлагандим, оғамиз “ҳожати йўқ” дегандай ишора қилди.

— Уйга келган меҳмонга “тез қайтинглар” деган бу қандай мусулмон? — деб ўйлаяпгандирсиз, — деди у гапни давом эттириб. — Хафа бўлмайсиз, бунинг сабаби бошқа. Лайлакларнинг бола очганини кўрдингиз. Моҳларойим уларни гоят яхши кўради, чунки болалигидан уларга бағир босиб қолган. Лекин, сиз билмайсиз, укам...

У индамай қолди

— Нимани билмайман?

— Э, ука, — деб у деразадан ташқарига қаради. — Бу бир нохуш нарса. Лайлак деганимиз бироздан кейин полапонларини бир-бирлаб ерга отиб, ўлдира бошлайди, тирик қолганини уйсига қайта солсангиз, белидан битта тишлаб, иккига бўлиб ташлайди. Шундай ярамас қуш-да, падарингга лаънат... Моҳларойим буни билмайди. Бу дунёдаги энг гўзал, энг меҳрибон қуш лайлак, деб ўйлайди. Ўз полапонларини ўзи ўлдирганини кўрса, юраги хуруж қилиб, йиқилиб қоладими деб кўрқаман, укам. Ким билади, турмуш курси, юраги тузалиб кетади, дейишади.

Кейин...

Кейин менинг бошимдан нималар ўтмади?

Мунг қолади довларни,
Мунгли куз ҳам яна келди.
Сирдош бўлдик тақдир ёзиб,
Мажнунтолим,
Хўшлашайлик, жоним, энди.

Мен ҳам сендай бир мажнунман, ўпкалама,
Ўтинаман, чорлама ҳам, кет ҳам дема.
Азизим, йўлга қараб юз йиллаб кут,
Бир қушинг қайтиб келмас энди, унут...

Тошкентга орадан ўн йил ўтгач қайтдим. Келган кунимнинг эртасигаёқ Моҳларойимни изладим, тополмадим. Чирчиққа ҳам бордим, ота-онаси кўчиб кетишибди. Ҳалиги лайлак уя қурган тут дарахти йўқ, ўрнида бир гилдиракли эшакарава турибди. Уроқбурун баҳайбат ўзбек киши дарвоза ичкарисидан бошини чиқариб, “Қасам урсин, ака, мен улардан беҳабарман” деди-да, ичкарига кириб кетди.

Шундай қилиб мен Моҳларойимни бутунлай йўқотдим.

Шундан бери яна қанча сувлар оқиб ўтди. Қайда юрсам ҳам лайлакларни ахтараман. Тасодифан уясини кўриб қолсам, тўхтаб унга узоқ тикиламан. Шунда хаёлимга нималар келмайди дейсиз. Бизнинг Қозогистоннинг Чимкент, Жамбул, Олмаота ҳудудларида бўлмаса, ўзга ерларда лайлакни кўрмаганман. У биз-

да жуда кам учрайдиган куш.

Бундан ўн-ўн беш йил муқаддам Туркистон шахрининг атрофидаги Қарноқ, Саврон, Чўрноқ, Уранқай, Сотимсой овулларида, Сайрам, Келес туманлари, Бўген, Пахтаорол, Еттисой томонларда лайлақларнинг бир-икки уяларини кўрдик. Жанубдаги “Жувонтепа” деган овул — Сўзоқ туманининг дарвозаси. Афсуски, сўнги лайлақ бу овулдан ҳам 1978 йилда учиб кетган экан. Хонанда Такен Алимқулов қўшиқ қилиб айтган “Оқ лайлақ, қора лайлақ, кўрмадингми? Ваъда қилиб, вақтида келмадингми?” деб бошланадиган ўлан ҳам унутилиб кетганига кўп йил бўлди.

Хотиранинг олис бурчакларида ётадиган бир соғинчлар бўлар экан, кундалиқ ташвишлар билан югуриб-елиб юриб, бунга эътибор бермас эканмиз. Кенг далада, тоғлар орасида қақроқ ўзанларга кўзингиз тушгандир. Улар йил ўн икки ой мана шу ҳолатда ҳеч кимнинг назари тушмасдан, қуруқчиб ётади. Лекин кунларнинг куни келганида, у тошқинга тўлиб, айқириб, бўғана бўлиб оқади. Тошқин тингач, ўзан тагида ақиқ тошлар ялтираб, ернинг бетига чиқиб қолади. Лайлақ менинг кўп изтироб чеккан кўнглимнинг ана шундай ўтмишини уйғотиб юборадиган хотиралар ўзани бўлиб қолди. Ўзини жуда кам кўраман, лекин кўрсам тамом, олисларда, жуда олисда, хаёл етмас йироқларда қолиб кетган, аллақачон унут бўлган эски дардимни, ўзга тугул ўзимга айтишга ҳам қизғанадиган тотли қайғуларимни қўзғатиб, сокин кўнглимни остин-устин қилиб юборади. Нимасини яширайин:

Бир қўшиқ бор, тинглашга уни қўрқаман,
Кетар деб тўғон бузиб тўлқин қайғу.

Шу ўланда айтилгандай, лайлақни кўрмасликка, у ҳақда ўйламасликка тиришган пайтларим ҳам бўлди. Минг афсус, одам ўзидан-ўзи қочиб қутула олмас экан.

Хув бир йили сайёҳлик сафари билан Бухорога бордим. Маҳаллий тарихчи йигит бу ердаги Минораи Калоннинг баландлигини 46,5 метр деди. Бу ўн икки қават уй билан тенг дегани. Лекин, мени ҳайратга солган минора эмас. Мени лол қолдиргани—ана шу миноранинг тепасига уя солган лайлақлар эди. Юрагим санчиб кетди. Йўл бўйи Моҳларойимни ўйлаб келдим.

Германиянинг Наббург деган шаҳри 1644 йилдан буён, оқ лайлақлар келиб уя соладиган шаҳар сифатида дунёга донг таратиб келаркан. Мен шу шаҳарда бўлдим. Йўл бошловчимиз Меҳмед исмли турк йигити: “Бизнинг тилда бу қушни “лейлақ” дейишади, баъзан “ҳожиди бобо” ҳам дейишади”, —деганида уни украинлар “лелек, лелека” дейишларини эсладим. Татарлар бўлса “лэ-лэ-лэ” дейишади. Ёш пайтимизда “Белый аист летит, над белесым Полесьем летит...” деб бошланадиган қўшиқ бўларди. Бир гал ана шу қўшиқни тинглаб ўтирганда манғистовлик Владимир Шитов деган журналист Шетпа, Ўғлонди деган ерларда қора лайлақ ҳам учрашини, уни маҳаллий қозоқлар “қорабой” дейишларини айтди. Мен ҳалиги “Ботирлар достони”даги, “Қўкқўтон билан қорабой кўтарилиб учганча белиданоқ босади” дейдиган Тайбурилнинг пойғасини эсладим. Кейин билсам, қорабойи— қора лайлақ эмас, “қорабой” деган бошқа қуш экан.

Қора лайлақ Шарқий Қозоғистон вилоятининг Марқакўл, Куршим, Зайсан туманларида бор эканлигини ўқигандим. Қозоғистоннинг ўзга ҳудудларида қора лайлақни кўрдим деган одамни учратмаганман. Кўрганларнинг гапларига ишонсак, у ёлғизликни афзал кўрувчи хуркак қуш... Шулар сабаб бўлдимми, қилиги ўзимга ўхшаб кетадиган бу қушни излаб юрмадим, кўргим келмади. Кўрганда нима, у менга ўтмиш воқеаларни қайтадан тирилтириб берармиди, азоб изтироблардан бошқа нима бағишлайди у менга? Хуллас, ўзим ёлғиз бўлсам, бошқанинг ёлғизлигидан қандай завқланай дедим-да...

Баъзан ўзимга ҳайрон бўламан. Моҳларойимнинг отаси айтгандай, лайлақ ўз боласини уясида улоқтириб, ўлдирадиган ёвуз қуш... Менинг кўнглим эса Моҳларойим севган ўша нозик севишган Тоҳир-Зухра қушларни умр бўйи кўмсаб келади, кўмсайверади.

Одатда, шоирлар севган ёрига шеър бағишлашса, “қайда, қачон, қай ерлар-

да юрсам-да, сени ўйлайман”, деб ёзишади. Чиндан ҳам шундайдир. Мен шоир эмасман. Ёш пайтларимда шеър ёзганлигимни айтган эдим. Кейин ўйласам, ёшинг ўттиздан ошгандан ўтгач шеър ёзиш қизиқ бўлмай қолар экан. Бугун ёшлар ёзган, айниқса қиз шоиралар қаламидан туғилган шеърларни мийиғда кулиб ўқийдиган бўлиб қолдик. Ҳеч нимага ишонмайман. Ишонгим ҳам келмайди. Бир одам одил бўлса, мен — одил эмасмидим, бир бола анқов бўлса, мен — анқов эмасмидим? Йўқ нарсани бор деб биладиган, ёлғон гапларга ҳам ишонаверадиған ана шундай кезларни эсласам, кўзларимга ёш қалқийди. Лекин бу ёшни ҳеч кимга кўрсатмайман, яна ўзимнинг ёшлигим ҳақида ҳеч кимга ҳеч қачон кўнглимни очиб гапирган эмасман, эндиги қолган умримда ҳам гапирмасман. Ортиқча сўз кимга ҳам керак? Мен ёлғизликни, ёлғизлик билан жимжитликни ёқтираман. Қайда, қачон, қай ерларда юрсам ҳам хотирмада Моҳларойимни юради. Сафарларга чиқсам ҳам, ўзим билан бирга хаёлимда Моҳларойимни ола кетаман. Уйда ўтиришни ёқтирмаслигим шунданмикан?

Қайлардасан, Моҳларойим?

Мен жуда қариб қолдим. Бугун мени кўрсанг танимайсан. Лекин мен сени қирқ йилдан сўнг ҳам қирқ қизнинг ичидан адашмай танир эдим.

“Лайлақлар ҳақида дoston ёзсангиз-чи”—дердинг.

Ёзолмадим, азизам.

Ёзиб, бу қайгули муҳаббат қиссасини ҳаммага ошкор этишнинг кераги борми? Сен менинг юрагимда, қалбимдасан, лайлагим.

Соғиндим сени.

Кечир...

БЕДАНА

Мозийдан қолган бир кўшиқда:

*Асқар, асқар, асқар тоғ,
Сендан буюк тоғ қайда?
Бошинг ошар булутдан
Сендан ошар зoғ қайда,—*

деб куйланади.

Ўтмишдан қолган яна бир эртақ эса шундай бошланади.

Ўтган, ўтган замонда, эчки маъраган томонда, Қоратоғнинг белида, Қорасувнинг бўйида бир юксак чўққи бўлган экан. У шунчалик юксак бўлган эканки, тепасига чумчуқ у ёқда турсин, қушларнинг подшоси бўлган бургут ҳам учиб етолмас экан. Қирғийку, ярмигаям етмасдан ҳолдан кетиб, жарга қуларкан. Асқар чўққи эса, мағрурланиб, гердайгандан-гердаяверибли, учига етаман, деганларга қараб, масхаромуз илжайиб тураверибли.

Яхши кўшиқларнинг барчаси бизгача айтилиб бўлган, бизга фақат уларни тинглашгина қолди, холос. Ҳалиги кўшиқ ҳам ўша замонларда тўқилган экан.

—Шу чўққидан мен ошаман!—дебди Оққуш. Лекин ярмига етганда қанотлари толиб, ожизлигидан йиглабди, пастга қараб қулабди. Шу қулагандан қулаб, қоя тагига етибди, сўнгги нола билан қуюқ қамишзорга сингиб, бадар кетибди.

Тоғда яшайдиган уларқуш чўққи томон учибди, лекин у ҳам йўлдан қайтиб, уялгандан уясига яширинибди.

“Қушнинг зўри қарчигаёй, Асқар тоғдан ошолмай, қаноти қайрилибди, обрўсидан айрилибди” деган гап ҳам ўша замонда тўқилган экан.

“Яна зўринг борми?!” деганда, камтаргина, шу пайтгача чурқ этмай турган бедана ўртага чиқибди.

—Таваккал қилиб менам учиб кўрайин-чи,—дебди у.

—Сенга учишни ким қўйибди?!—дейишибди қушлар унга,—тошга қулаб, тўшинг эзилиб, суякларинг сочилиб қолмасин тагин! Ниманга ишониб, бунча чиранасан?!

—Қуласам, она еримга қуларман,—дебди бедана,—тўшим эзилса туққан

ернинг тошига урилиб, эзилсин. Таваккал!

У шундай деб сопқондан отилган тошдай кўкка шувиллаб қўтарилибди. Шу қўтарилгандан қўтарилиб, кўкка етибди-да, бир айланиб, пастга қараб шувиллаб тушиб, қора тошга кўкси билан урилибди. Ана шунда, Худонинг қудрати билан жимит қушча бедана буюк чўққининг бошидан ошиб, нариги тарафига келиб тушибди. У келиб урилган тош майдаланиб бўғалоқнинг момиқ жунига, қоя емирилиб қумлоққа, харсанглар ушалиб майсазорга айланибди. Ана ўша замонлардан бери бедана бошқа қушлардай думи билан эмас, кўкси билан ерга урилиб, кўнар экан. Яна бир гап. Тўшини яралаб, Асқар тоғни ошиб ўтган бедана экан-у, унинг шуҳратига ўзга қушлар эгалик қилишибди. Хуллас, ўзгаларнинг шуҳратига эгалик қилиш ўша замонлардан мерос қолган экан дейишади.

Бу эртакка мархум мумтоз шоиримиз Тўлеген Айбергеновнинг:

Она юрт кўксини қўмсаб ўтган меҳрибон оғуш дунёсан,
Сен менга шундай покиза юрагинг ила қимматбахосан,—

каби сатрларини иқтибос қилиб олса, бўлади.

Албатта, эски сўзларнинг барини эсли сўзлар деб бўлмайди. Ўзингизга маълум, эскидан айтилиб келаётган “Қуш қаноти билан учади, қуйруғи билан кўнади”, деган мақолнинг беданага дахли йўқ.

Хўш, ана шундай хосиятли беданага биз нима ҳиммату, нима каромат кўрсатибмиз?!

Ҳар йили, августнинг охири, сентябрнинг бошида — қуш овлаш мавсуми бошланади. Она тупроғи қушларнинг қассобхонасига айланадиган мана шу пайтда, машғум мавсумда, овчи милтигининг ўқиға биринчи бўлиб дучор бўладиган қуш — бедана. Энг биринчи бўлиб, бедана овига руҳсат берилади. Тутсанг — беданани тут, қирсанг — беданани қир! Сабаби, у қушларнинг ҳаммасидан тез урчийди, ҳамма қушлардан аввал иссиқ ўлкаларга қайтади. Бошқа айби-гуноҳи йўқ бу қушнинг.

“Уларни кузда иссиқ ўлкаларга қайтади, дегандан кўра, хатарли йўл, хавфли сафарга отланади, десак тўғри бўларди. Уларнинг душмани — одам. Бу мавсумда Ўрта Ер денгизи теграсидаги кўплаб оролларда яшовчи аҳолининг барчаси бедана овига отланди. Тўр тортади, тузоқ кўяди, елим суркайди, жуда бўлмаганда, таёқ билан уриб, ўлдиради. Минг бир имконият топиб, овчилардан эсон-омон қутулиб чиққанлариям денгизнинг ададсиз сувлари устидан учаётганда, қанотлари толиб, тўлқинлар қаърига қулашини ўйласанг, бугунги кунгача бу қушнинг зоти қуриб кетмаганидан ҳайратга тушсан”, — деб ёзди атоқли Альфред Брэм ўзининг “Жонзотлар ҳаёти” номли китобида.

Альфред Брэмнинг ёзишича, дунёда бедананинг йигирма тури мавжуд.

Беданалар кун совий бошлагач, бизнинг даштлардан кўшни Сибир ерларига кўчиб ўтишади. У ердан эса, Қрим ярим оролига қараб учишади. Қримга тўпланиб, ёмғирли кунларнинг тугашини қутишади-да, кун очилиши билан, кечаси Қримдан ошиб, Қоф тоғ тизмаси бўйлаб учиб, турк заминига қўнишади. Бу ерда бир неча кун дам олишгач, Африка қитъаси томон йўл олишади. Фақат тунлари учиб, кундузлари дам олишга тўхташади. А.Брэм айтган хавфли сафар мана шу.

Яна бир, “Бедананинг уйи йўқ, қайга борса “битбилдиқ” деган нотўғри мақол бор. Бедана уяси, учадиган, кўнадиган маскани тайин, палапонларига жуда меҳрибон қуш. Макиёни 20—30 та тухумни бир мартада, кетма-кет туғиб, бўлажак насли учун бошини хатарга тикиб, уясига неки хавф раҳна солаётган бўлса-да, уни тарк этмайди, тухумларини тинимсиз босиш, полапон очиш билан машғул бўлади.

Ана шундай гамхўрлик, тинимсиз заҳмат натижасида, 15—16 кундаёқ жўжалар тухумни ёриб чиқишади. Қўлда боқилган макиёни бир йилда 300—320 дона тухум туғар экан. Бундай тез урчийдиган бошқа қандай қушни биламиз?!

“Бедананинг уйи йўқ” деган гап эса, уясини кўзга кўринмайдиган пана—пастқам жойлар, чуқур ковакларга қуришдаги топқирлиги ҳамда хўрак ахтарадиган майдонининг кенлигидан келиб чиқиб айтилган бўлса керак.

У гоят меҳрибон қуш, дедик.

Сирдарёнинг қуйи ўзанидаги хўжаликларнинг шолিপоя ерларида алмашлаб экиш йўлга қўйилган бўлиб, бунда ҳам ерга қувват, ҳам чорва молларига озуқа учун беда экилади. Туркистон тарафдаги қозоқлар йўнғичқани “беда” дейишади. Бу ерда “беда” деган номни “бедада юрадиган қуш” деган гапга ҳам бойлайдилар. Балки, бу ҳақиқатдан ҳам шундайдир. “Беда” туркий сўз. “Йўнғичқа” эса форс тилидан кирган.

Ёз ўртасида ҳар бир бедазор пайкалда битта макиён бедана ўн-ўн бешта, ҳатто йигирматача жўжани эргаштириб юради. Бир гал она бедананинг пичан ўрувчи комбайннинг тигига ўзини ташлаб, нобуд бўлганини қўрганман. Ўроқнинг тиги иккига бўлиб юборган бечора макиён тумтарақай бўлиб қочаётган жўжалари томон жонқолатда талпингани кўз олдимда... Қанотлари лоақал қорайиб улгурмасдан етим қолган сариқ тумшук полапонларнинг ҳоли нима кечади? Улар энди ит-қушларга ем бўлишини ўйласанг, юрак ачишади.

Икки уч кундан сўнг ана шу жўжаларни биз яна учратдик. Қўшни отиздаги бедазорда полапонларини учирма қилган бегона бир она бедана бечора етимларни қаноти остига олибди. Палапонлар унинг назорати остида бемалол юғуриб юришибди. Жимитдай қушнинг мана шундай улкан бир дунё меҳридан ҳайратга тушмай бўладими?

Бедананинг “битбилдиқ” деган хонишини тинглаш Шарқ халқлари учун роҳат ҳисобланади. Ҳам ганимат, ҳам лаззат. Одатда, бир уйда иккита ва ундан ортиқ бедана асралади. Бунинг учун қафас ўрнига ичи ковак ошқовоқдан фойдаланилади. Ошқовоқнинг тепа, очиқ қисми шойи матоҳ билан ёпилади.

Қўлга тушган дастлабки кунларда, бедана ўзини дуч келган нарсага ураве-ради. Айрим тажрибасиз овчилар беданани яйраб, тин олсин деб юзи очиқ яшиқ ёки саватга солиб қўйишади. Туткундан кутулмоқчи бўлган бедана ўзини ҳар томонга уриб, қанотини синдириши, ўзини ўзи яралаб, нобуд бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун бедана устига матоҳ қопланган ошқовоқда, қоронғиликда асралади. Қовоқнинг ёнидан кичкина тешикча очилиб, унга сув, дон солинган жажжи кўзачалар боғлаб қўйилади. Шойи матоҳ ўралган тўрқовоқнинг бирига хўроз, иккинчисига макиён қўйилади. Тўрқовоқларнинг оралиги бир-биридан узоқроқ бўлиши керак. Тонг билан хўроз бедана сайрай бошлаганида макиёни эркаланиб, унга томон бўйинини чўзади. Шу зайлда ошиқларнинг тонгги “романси” бошланади. Уни тинглашнинг ўзи ишқибоз одамлар қалбига роҳат-фароғат бағишлайди. Ана шунда, бу икки қушнинг нима учун “Фарҳод ва Ширин”лар дейилишини англаб етасиз. Бир-бирининг васлига етолмаган икки ошиқнинг ноласи шунчалик бўлади-да!

Жанубий Қозоғистон вилояти, Сайрам туманида бедана оловчи бир қария бор. Исми Назиркул. У кишининг ҳовлисига кирсангиз қаторлаштириб илиб қўйилган турли ранг, турли ҳажмдаги тўрқовоқларни кўриб, саноғига етмай қоласиз. Ҳар бир тўрқовоқда биттадан бедана. Қариянинг беданаларини Андижон, Наманган, Ўш, Душанбе тарафлардан бедана ишқибозлари келиб, худди от-туяни савдолашгандай, савдолашиб, сотиб олишади. Баъзан, ёзнинг сокин тонглирида, у яқин дўстлари, қариндошларини “Фарҳод ва Ширин”ларнинг дил розини тинглашга таклиф этади. Бу худди бизнинг қозоқнинг қисса-гўйлик маросимларига одам чорловидай гап. Эгасининг ишораси билан бедана сайрай бошлайди. Дастлаб бўғиқроқ чиққан овоз, бора-бора тиниқлашиб, кўкларга кўтарилиб, тингловчиларни оғушига торга бошлайди. Хониш пардалари юксала бориб, бировлар завқланиб кулади, бошқа биров илҳоми жўшиб, тиззаларини шапатиллайди, беихтиёр тебранади, кимдир унсиз хаёлларга чўмади. Бир чеккада ўтирган ёш келинчак эса, бошини эгиб, кўз ёшларини рўмолчасига артади...

Қушлар хонишини тинглай билиш — ўзига хос бир маданият. Шунинг ўзи — ўзгача бир олам. Сайроқи қушларнинг хонишидан ишқибозлар оладиган завқ мусиқий созлар садосидан кам таъсир қилмаслигига имоним комил. Қушлар сизни алдамайди.

Беданавозлар... — булар энди алоҳида бир қавм. Четдан қараганда уларнинг одатлари ғалати туюлади. Улар қушлар билан одамга ўхшаб сўзлашади, эркалайди, дакки беради, урушади, ўзидан ўзи завқланиб, кулади. Ҳатто йиғлай-

ди ҳам .

...Ов билан машғул бўлиб, қуёш ботганини сезмай қолибмиз. Улкан дарё соҳили бўйлаб юриб, катта бир қишлоққа кириб келдик. Йўл бошловчимиз бир ҳовлига кириб чиқди-да. “Шу ерда тунаймиз” деди. Қаттиқ чарчаганимиздан, эшик олдидаги катта сўрига ўзимизни тап-тап ташлаб, донг қотиб ухлаб қолибмиз. Қай пайтлигини билмайман:

–Вой-дод, Тоҳирдан айрилиб қолде-е-ек!—деган фарёдидан чўчиб уйғондик. Тонг отиб қолган экан. Уй эгаси бўлса керак, ёши олтмишдан ошиб қолган, ола дўппили отахон:

– Эй, бу Худойимнинг хоҳиши, Худойимнинг хоҳиши!—деб ҳовлини гир айланиб, зорланиб йиғламоқда эди.

Ўринларимиздан сакраб турдик. Шумқадам меҳмон бўлибмиз-да, деган нохуш ўйдан кўнгиллар хижил, денг. Ким вафот этибди экан? Оқсоқол биқинига кўлларини тираганича, ҳовлини бошига кўтариб, нола қилиб юрибди.

–Эсизгина, Тоҳирим-а, эсизгина, Тоҳирим! Бизни ташлаб, қайларга кетдинг, Тоҳирим?!

Бир пайт у илиғлик турган тўрқовоқнинг бирини кўшқўллаб ушлаб:

– Гўзал Лайли, энди бахти қора бўлдинг, Лайли!— деб йиғлашга тушиб кетди.

Сафардошимиз, шу ерлик муаллим, кўпни кўрган, босиқ йигит экан. У, негадир, хафа эмасдай, ўнғайсизланган одамдай, илжайиб қўяди.

– Кўйинг-е,—деди у бир пайт оқсоқолга,—меҳмонлар олдида уят эмасми?! Кейин бизга ўтрилди:

– Узр, меҳмонлар, биров ўлиб, биров куйгани йўқ. Қушчи оғамизнинг энг яхши кўрган беданаси тунда тўрқовоқдан чиқиб, учиб кетибди. Тоҳир дегани ўша. Лайли дегани—макиёни. Шунга куйиняпти... Хавотирланманглар.

“Уҳ” деб енгил тин олдик.

Уй эгаси сал ўзига келиб:

–Лайлини олиб чиқ, падарингга лаънат!— деди у зарда билан бошини ҳам қилиб ўтирган ўғлига қараб.

– Хўп, дада.

Чол ҳалиги тўрқовоқни кўтарганича, ўғлини эргаштириб, бедазор томонга қараб кетди.

Биз йўлга отландик.

– Ноқулай бўлди,—деди йўл бошловчимиз,—Худо ҳаққи, ранжиманглар.

Ранжимаганлигимизни билдириш учун Қулагар саманидан ажралаган Ақан сери¹нинг йўқловини бошлаб юбордик. Йўл бошловчимиз Қулагар билан эркак бедана шаънига айтилган марсиямиздан роҳатланиб кулди.

Кейинроқ эшитишимизча, “Лайли”нинг тўрқовоғи олдида қўйилган тузоққа “Тоҳир” ўзи келиб тушибди. Беданавоз оқсоқол кўнгли жойига тушиб, бизни излатганида, биз у ердан йироқлаб қетган эдик.

Яқинда қирғизтонлик қардошларимиз Ўш шаҳрининг 2500 йиллигини нишонлашди. Мамлакат президенти номидан берилган кечки зиёфатга тўпланган меҳмонларга энг тансиқ таом сифатида бедана гўшти тортилди. Туркия, Грецияда ҳам бедана шўрваси ноёб таом ҳисобланаркан.

Россия билан Хитойдагина эмас, олмаоталик тадбиркорларимиз ҳам беданани қўлда парвариш қилишга қизиқиб қолишди. Буниси албатта ижобий ҳол, фақат фойда ортидан қувиб, шундоқ ҳам йил сайин камайиб бораётган ажойиб қушларни қириб юбормасак бўлгани эди.

Сиз билан бизнинг олдимизда бедананинг хуш хонишидан ўзга гуноҳи йўқ, шунинг учун уларни кўз қорачиғидай асрайлик, дўстим!

*Қозоқчадан
Меҳмонқул ИСЛОМҚУЛОВ
таржималари*

¹ А қ а н с е р и — ўтмишдаги машҳур дostonчи, қозoқ oқини.

2010 – Баркамол авлод йили

Муҳаммад Усмон ЖАМОЛ

Буюк донишманд

АБДУЛЛОҲ ИБН АЛ-МУБОРАК

Ислов маданияти ва тамаддуни тарихида унинг ривожига салмоқли ҳисса қўшган кўплаб алломалар ўтган бўлиб, уларнинг энг улуғларидан бири буюк имом мақомига эришган аллома Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ал-Марвазийдир. Бу муътабар зот гоят кенг мушоҳадали илм соҳиби бўлиш билан бирга изчил ва ҳаётбахш амалий фаолияти билан ҳам шуҳрат қозонган. Унинг бой ва серқирра ҳаёт йўллари ва бани башарни рушду ҳидоятга бошловчи илмий, маънавий ва диний мероси билан танишган ҳар бир киши бу зотга нисбатан чексиз ҳурмат ва эҳтиромини изҳор этади. Шу боисдан ҳам кўпгина тарихчилар, жумладан, Ибн ал-Имод ал-Ҳанбалӣ, Ал-Ҳофиз ибн Бишқвал, Ибн Халликон, Шамсиддин аз-Заҳабӣ, Исмоил Пошша ал-Бағдодӣ, Абул Вафо ал-Марогӣ, Устоз Али ат-Тантовӣ каби забардаст олимлар бу улуғ аллома тўғрисида йирик асарлар яратганлар. Афсуски, уларнинг аксар қисми бизгача етиб келмаган.

Аниқ маълумотларга кўра, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ал-Марвазий ҳижрий 118 (милодий 736) йилда туғилиб, ҳижрий 181 (милодий 798) йилда вафот этган. Демак, аллома милодий саккизинчи асрда яшаб ўтган. Олимнинг туғилган вақти уммавий халифалардан Ҳишом ибн Абдулмаликнинг даврига тўғри келса, вафоти эса аббосийларнинг машҳур халифаларидан бўлган Хорун ар-Рашид даврига тўғри келади. Турли-туман сиёсий моҳаролар, изтиробли воқеалар содир бўлганига қарамай, Ибн ал-Муборак яшаган даврда илм-фан ва маданият гоятда тараққий қилиб, ҳадис, фикҳ, адаб илмлари соҳасида самарали фаолият кўрсатган буюк алломалар ижод қилдилар. Илм олиш ва илмий даражасини ошириш (айниқса пайгамбар алайҳиссаломнинг ҳадисларидан сабоқ

*Арабчадан
Убайдулла УВАТОВ
таржимаси*

Туркистон диёрини бутун дунёга дoston қилган буюк алломалардан бири Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ал-Марвазийдир. Тарихий манбаларда қайд этилишича, у ҳижрий 118 (милодий 736) йили Урта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан бири Марвада (Туркменистоннинг ҳозирги Мари шаҳри) туғилган ва ҳижрий 181 (милодий 798) йилда 63 ёшида Ироқдаги Фурот дарёси бўйида жойлашган Ҳийт деган шаҳарчада вафот этиб, ўша жойга дафн этилган. Ёзма манбаларнинг далолат беришича, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак умрининг аксар қисми тўхтовсиз сафарларда ўтган. У ёшлигида ўз она шаҳрида таҳсил олгандан кейин илмини ошириш мақсадида Бухоро, Самарқанд, Насаф (Қарши) каби қадимий шаҳарларимизда ҳам бўлган. Сўнгра ўша даврда Шарқнинг кўзга кўринган илмий ва диний марказлари – Хуросоннинг қатор шаҳарлари Балх, Рай, Ҳирот, шунингдек, Бағдод, Басра, Мосул, Куфа, Макка, Мадина, Тоиф, Шом, Миср, Яман каби шаҳар ва мамлакатларда бўлиб, замонасининг машҳур олимларидан исломий (айниқса, ҳадис ва фикҳ) илмлардан таҳсил олди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ
136

олиш) мақсадида узоқ юртларга, илм-фаннинг нуфузли марказларига сафар қилиш (рихлат) одат тусини ола бошлади. «Илм олиш мақсадида сафар қилмаган кишининг билимига ишонч йўқ» деган ҳикмат халқ онгига чуқур ўрнашди. Бинобарин ўз илмини ошириш мақсадида олис хорижий юртларга сафар қилганлар орасида Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ҳам бор эди.

Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ал-Марвазийнинг туғилган шаҳри Марв (ҳозирги Туркменистоннинг Мари) шаҳри бўлиб, у азалдан Ўрта Осиёнинг қадимги ва йирик шаҳарларидан бири сифатида шуҳрат қозониб, Марв Шоҳижон номи билан ҳам аталган. Форс тилида бу сўз Шоҳижон (Шоҳнинг ёки султоннинг жони) деган маънони аниқлаган. Марв шаҳри азалдан илм-фаннинг йирик марказларидан бири бўлиб, бу маскандан кўплаб улуг олимлар етишиб чиққан. Мисол тариқасида аҳли суннанинг йирик имомларидан бири Имом Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳанбал, йирик фақиҳлар Суфён ас-Саврий, улуг муҳаддис Исҳоқ ибн Роҳвайҳ кабиларни кўрсатиш мумкин. Шаҳар кўплаб қимматбаҳо ва муҳим аҳамиятга молик хилма-хил нафис қўлёзмалар тўпланган бой кутубхона хазиналари билан ҳам донг таратган. Таниқли араб жуғрофий олими Ёқут ал-Ҳамавий ҳам бу шаҳарда уч йилга яқин муддат яшаб, илм аҳлларига яхши маълум бўлган «Муъжам ал-Булдон» («Мамлакатлар қомуси») номли машҳур асари учун муҳим маълумотларни айнан шу шаҳардаги илмий хазиналардан йиққанини мамнуният билан қайд этади. Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ал-Марвазий илмий-маданий ҳаёт гуркираб ривожланган мана шундай шаҳарда туғилиб вояга етди. Бу қадимий шаҳар аҳли ўзининг юксак ахлоқий фазилатларию гўзал сифатлари билан ҳам ажралиб турардики, буларнинг ҳаммаси Абдуллоҳ ибн ал-Муборакнинг ҳавас қилгулик даражада юксак ахлоқ соҳиби бўлиб камол топишида ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмади.

АБДУЛЛОҲ ИБН АЛ-МУБОРАКНИНГ ҲАЁТИ

Аксар манбаларда келтирилишича, Ибн Муборакнинг тўлиқ исми шарифи Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ибн Возиҳ ал-Ҳанзалий ат-Тамимий Абу Абдураҳмон ал-Марвазий бўлиб, у табаъа тобъийнлардан ҳисобланади. Баъзи манбаларда Абдуллоҳ ибн Муборакнинг онаси хоразмлик, отаси туркийлардан бўлган, деб қайд этилган. Унинг отаси гоятда тақводор бўлиб, аксар вақтини ибодат билан ўтказадиган солиҳ бир киши бўлган. Унинг художўйлиги ҳақида қатор тарих китоблари саҳифаларида шундай бир ажойиб ҳикоят ривоят қилинади. Абдуллоҳнинг отаси Муборак, кўп йиллардирки бир бойнинг боғида боғбон бўлиб хизмат қилар экан. Кунлардан бир кун боғнинг ёғаси келиб, унга (боғбонга) «Мен ширин анор ейишни истайман», дейди. Боғбон(яъни, Муборак) унга анор келтириб беради. Хўжайин анорни очиб, еб кўради. У нордон экан. Шунда унинг жаҳли чиқиб, «Мен сендан ширин анор келтиришни сўрасам, сен нордон анор келтирибсан-ку? Менга ширин анор олиб кел», деб ўшқириб-

---

Абдуллоҳ ибн ал-Муборакнинг устозлари сони жуда кўп бўлиб, манбаларда қайд этилишича, у тўрт минг шайх (устоз)дан сабоқ олиб, ҳадис тўплаган ва уларнинг мингтасидан ҳадислар ривоят қилган. Бир асарида унинг ўзи: «Бир минг бир юз шайхдан ҳадис ёзиб олганман», –деб таъкидлаган. Энг эътиборли томони шундаки, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак устозлари жумласидан тобеъинлар ва табаъа тобеъинларнинг улуг вакиллари, шунингдек, сунний йуналишининг учта мазҳаб асосчилари, буюк имомлар Абу Ҳанифа, Молик ибн Анас ва Аҳмад ибн Ҳанбал ҳам бўлган. Абдуллоҳ ибн ал-Муборакнинг устозлари каби шогирдлари ҳам беҳисоб кўп бўлиб, энг муҳими, улар турли шаҳарлар ва мамлакатлар вакиллари билан иборат эканлиги алломанинг чин маънода байналмилал бўлганлигини кўрсатади.

Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ҳазратлари нафақат машҳур олим, балки юксак фазилатларни ўзида жамулжам қилган буюк инсон сифатида ҳам эл-юрт орасида шуҳрати баланд бўлган. Манбаларда унинг замондошлари томонидан санаб ўтилган хислату фазилатларидан «илм, фикҳ, одоб-ахлоқ, наҳв, луғат, зуҳд, шижоат, фасоҳат, хайр-эҳсон, тунлари тоат-ибодат, меҳр-мурувват, саховат, ғазовот, отда чопиш, беҳуда гаплардан узоқ бўлиш, инсоф ва дўсту биродарларига меҳрибонлик» кабиларни келтириш мумкин.

Аёнки, буюк бобокалонимиз Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг илм-фан ва маданиятнинг улкан ҳомийси сифатидаги хайрли ишлари тарих саҳифаларида битилган. Айни шу нуқтаи назардан у зот Турон заминидан етишиб чиқиб, тақдир тақозоси

ди. Шундан сўнг ибн Муборак бошқа анор келтирибди, сўйиб кўрса, у ҳам нордон чиқибди. Бой даргазаб бўлиб, учинчи марта анор сўрабди, бу сафар келтирган анор ҳам нордон чиқибди. Шунда хўжайини: «Нима, сен ширин анор билан нордон анорнинг фарқини билмайсанми?», – деб сўрабди.

У: «Билмайман», – дебди. «Наҳотки билмайсан?», – деб сўрабди боғнинг эгаси. Шунда у: «Чунки мен шу пайтгача бу боғда пишган анордан сира еб кўрган-ним йўқ», – дебди. Хўжайини: «Нега емагансан?» – деганда, у: «Чунки сиз анордан татиб кўришга изн бермагансиз», – деб жавоб қилди. Унинг бу гапидан боғнинг эгаси бироз ажабланиб, тергай-тергай, ниҳоят, боғбоннинг гапи ростлигига амин бўлибди. Шундан сўнг унинг хўжайини олдида обрў-эътибори ва ҳурмати ошибди. Хўжайинининг бир қизи бўлиб, шу аснода жуда кўп совчилар келиб турган экан. Бир кун бой боғбонидан: «Эй Муборак, қизимни кимга турмушга беришни маслаҳат берасан?», – деб сўрабди. Шунда у: «Жоҳилия асрининг аҳли шуҳратига, яхудийлар мол-дунёсига, насронийлар хусни жамолига, бизнинг умматимиз (мусулмонлар) эса дину-диёнатига қараб уйланадилар», – дебди. Унинг бу гапи хўжайинига ғоятда ёқиб қолибди, унинг ақл заковатига тан берибди. Бу гапни хўжайини онасига бориб етказибди-да: «Қизимни Муборакдан бошқа ҳеч кимга турмушга бермайман», – дебди ва тез орада ўз муддасига эришибди. Вақт-соати етиб, боғбон Муборак оиласида Абдуллоҳ ибн Муборак туғилган экан.

Бу ажойиб қиссадан аён бўлаётирки, Ибн ал-Муборакнинг оиласи ғоятда тақводор, солиҳ, художўй бўлган. Бинобарин, Абдуллоҳ мана шу диндор оилада ўсиб-улгайиб, тақво ва дину диёнатни ўз отасидан пухта ўрганган, чуқур ўзлаштирган.

Юқорида зикр этилганидек, ўша даврда Марв шаҳри илм-фаннинг марказларидан бири бўлиб, бу ердан кўплаб олиму уламолар етишиб чиққан. Бинобарин Абдуллоҳ ёшлигидан ана шундай фозил инсонлардан, устозларидан Куръони карим, ҳадис, наҳв, сарф, шеър, адабиёт ва араб тилидан етарли даражада илм олган. Абдуллоҳ ибн ал-Муборак Марв шаҳрида йигирма йилдан ортиқроқ яшаб, тарихчи Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг ёзишича, ҳижрий 141 (милодий 760) йилдан эътиборан илмини ошириш мақсадида узоқ юртларга сафарга отланган, у хорижий юртларга сафарларини Ироқдан бошлаган. Айни вақтда ёшлик йилларида ўз даврининг моҳир тижоратчиси ҳисобланган отасининг савдо-сотик ишларига ҳам кўмаклашган.

Илм олишга астойдил бел боғлаган Абдуллоҳ ибн ал-Муборак умрининг кўп йилларини араб мамлакатларида ўтказган, жумладан, Яман, Ироқ, ал-Жазира ва Шомда узоқ йиллар яшаган. Бу ҳақда «ҳадис ўрганиш мақсадида у бутун дунёни кезиб чиққан», деган тавсиф ҳам бежизга айтилмаган.

Бу шаҳарларнинг ҳар қайсисида бўлганда, у, аввало, олимлар – устозлар билан мулоқотда бўлар ва улاردан, айниқса, исломий илмлардан (ҳадис, фикҳ, адаб ва ҳоказо) сабоқ олар эди. Шунини таъкидлаш жоизки, Абдуллоҳ ибн ал-

билан узоқ хорижий юртларда вафот топиб, қабрлари ўша жойларда қолиб кетган алломаларнинг хоки покларидан юртимиз худудига келтириб, рамзий мақбаралар барпо қилиб, уларнинг хотирасини улуғлаганлиги ҳақида ёзма манбаларда баён қилинган. Бинобарин, олис Ироқнинг Ҳийт шаҳарчасида дафн этилган Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ал-Марвазийнинг хокидан келтириб, ҳозирги Муборак шаҳри яқинида унга рамзий мақбара барпо этади. Очиги, Муборак туманидаги Хўжа Муборак қишлоғи худудида жойлашган ушбу мақбара асрлар давомида халқимиз томонидан улуг қадамжо сифатида эъзозланиб келгани билан буюк алломанинг юксак мақомига муносиб ҳолатда эмас эди. Утмиш аждодларимизнинг неча-неча маърифатли миллатпарвар вакиллари бу табаррук қадамжони обод қилишга бел боғлаб фидоийлик кўрсатганлар. Жумладан, Хўжа Муборак қишлоғида умргузаронлик қилган ғоятда билимдон, зукко ва покдамон инсон бўлган Иброҳимхон Шарифхон ўгли узоқ йиллар давомида бу улуг зиёратгоҳни обод қилиш ниятида кўп савий-ҳаракатлар кўрсатди. Иброҳимхон (у 1992 йилда вафот этади, охирати обод бўлсин) вафотларидан бир неча кун олдин бу зиёратгоҳни обод қилиб, қутлуғ қадамжога айлантиришни шоғирди – ўша пайтда «Муборакгаз» газ қазиб чиқариш бошқармаси ижтимоий ривожланиш бўлими бошлиғи Тоштурди Мирзаевга васият қилади. Шундан кейин Т.Мирзаев бу хайрли ишларга бош-қош бўлиб, мақбарани замонавий, обод зиёратгоҳга айлантириш мақсадида «Муборакнефтгаз» унитар шўъба корхонаси бошлиғи Ш.Ж.Шамсиевга ва «Муборакгаз»ни қайта ишлаш заводи директо-

Муборакнинг қувваи ҳофизаси, яъни ёдлаш қобилияти ақл бовар қилмайдиган даражада кучли бўлган. Манбаларга кўра у ҳар қандай асарни бир марта диққат билан мутолаа қилгач, хотирасида мустаҳкам сақлаб қоладиган даражада кучли хотирали олим бўлган. Абдуллоҳ одоб-ахлоқда ҳам тенгқурлари орасида ажралиб турган. У ёшлигидан одоб-ахлоққа алоҳида эътибор бериб, бутун умри давомида шу ақидага содиқ қолган. У ўзи ҳақида «Мен одоб-ахлоқни ўттиз йил, илмни эса атиги йигирма йил ўргандим», – деб таъкидлаган. Энг муҳими, у илм олиш масалаларига ҳам ҳар доим юксак одоб-ахлоқ нуқтаи назаридан ёндашиб, мудом ўз устозларининг меҳру муҳаббатини қозонган ва «Шайху устозлар хизматини сидқидилдан адо этишнинг ўзи ярим илmdir», – деб ҳисоблаган ва баъзилар: «Нега илмга бунчалик очкўзсан?» – деб сўраганда, у: «Шундай улўғ ишдан (илм олишдан) ҳам сира тўйиб бўладими?», – деб жавоб берар экан. Ёки асҳоб ул-ҳадис унинг ҳадис эшитиш ва ёзиб олишдаги кучли иштиёқи ва чексиз қизиқишини кўриб, ундан: «Қачонгача шу аҳволда давом этасан?» – деб сўраганларида, у: «Менинг шу зайлдаги ишимни то ўлгунимча кўришларингни жуда-жуда истардим», – деб жавоб берган экан. Абдуллоҳ ибн ал-Муборакнинг мана шундай ажойиб фазилатларини кўрган кўпгина таниқли олимлар уни жуда юқори сифатлар билан таърифлаганлар. Жумладан, Муътамар ибн Сулаймон: «Ибн ал-Муборакка ўхшаганини сира кўрмаганман», – деб таърифлаган бўлса, Абдурахмон ибн Маҳдий: «Абдуллоҳ ибн ал-Муборакдан кўпроқ ҳадис жамлаган муҳаддисни кўрмадим», – деган ғурур билан. Ибн Ҳанбал эса: «Унинг давридаги илм аҳлиларидан бирортасида ҳам Ибн ал-Муборакда бўлган хислатлар йўқ. Чиндан ҳам у илму ирфоннинг бир хазинаси эди», – дея эътироф этган.

Ибн ал-Муборакнинг ўз устозларига бўлган чексиз ҳурмат-эҳтироми, беқийс муҳабвати ҳақида ёзма манбаларда кўплаб маълумотлар келтирилади, шу билан бирга, алломанинг ўз шогирдлари билан самимий муносабати, ҳар доим уларнинг манфаатини кўзлаб иш тутиши, Шарқнинг турли мамлакатларидан бўлган садоқатли шогирдларининг ўз устозлари дарслари ва илмий мажлисларига доимо кучли иштиёқ билан талпинишлари ҳақида ҳам кўплаб хабарлар учрайди. Ибн ал-Муборакнинг Марвдаги ҳовлиси жуда катта бўлишига қарамасдан, ҳар доим толиби илмлар билан лиқ тўла бўлар эди. Бундан ташқари, аллома катта-катта майдонларда ва одамлар гавжум бўладиган бошқа жойларда ҳам ё ҳадисдан бўладими ёинки бошқа илмлардан бўладими ҳеч бир зиқналик ва ҳасислик қилмасдан ўз билимини толиби илмларга улашишдан асло чарчамасди. Бундан ташқари, Ибн ал-Муборак ўзи зиёрат қилган шаҳарлар аҳлига ҳам ҳадис илмидан сабоқ берганлиги яхши маълум. Жумладан, бир неча марта Бағдодда ва Маккада, ал-Масжид ал-Ҳаромда ҳам ҳадислар ривоят қилиб, толиби илмларнинг олқишига сазовор бўлган. Ўз мухлисари ва шогирдларига тўғри йўл кўрсатиб, уларни рушди-ҳидоятга бошлаб, самимий панду насиҳатлар қилиш Абдуллоҳ ибн ал-Муборак учун қатъий қоида бўлганлигини бу сиймо ҳақида ёзган кўп тарихчилар алоҳида таъкидлаганлар.

ри Ў.Т.Умаровга мурожаат қилади. Бу иккала ташкилот раҳбарияти ва жамоалари томонидан амалга оширилган хайрли ишлар натижасида улўғ алломанинг мақбараси батамом қайта таъмирланиб, мухташам зиёратгоҳга айлантирилганлиги, айтиш жоизки, истиқлолимиз шарофати туфайли амалга оширилган муҳим ишлар сирасига киради.

Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг «Буюк аждодларимизнинг бебаҳо меросини тиклаш, кадр-қимматини жойига қўйиш, уларнинг қадамжо ва зиёратгоҳларини обод қилишдек бахт сиз билан бизга насиб этганидан ҳар биримиз ҳақли равишда фахрланамиз», деган пурмаъно сўзлари бу тарздаги ишларимиз учун дастуруламал бўлиб хизмат қилади, албатта.

Мавриди келганда айтиш керакки, буюк мутафаккир Алишер Навоий ҳазратлари «Насоим ул-муҳаббат» номли қимматли асариди, Ўрта Осиёлик буюк алломалар ҳақида гап кетганда, иккинчи ўринда Абдуллоҳ ибн ал-Муборак номини тилга олади. «Они уламанинг шаҳаншоҳи дер эмишлар, – деб баён қилади Навоий ҳазратлари Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ҳақида. – Вужуд шижоатида замонасининг яғонаси эрмиш ва тариқат асҳобининг мухташами ва бу қавмининг машоихининг кўпининг суҳбатига мушарраф бўлибдур ва машҳур таснифи бор».

Ушбу сиймо ҳақидаги маълумотлар мумтоз адабиётимизнинг ёрқин вакили Сўфи Оллоёрнинг «Саботул-ожийн» асариди ҳам келтирилган. Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ҳазратлари ҳақида ўрта асрларда яратилган араб манбаларида ҳам кўплаб маълумотлар учрайди. Шунингдек, замонавий тадқиқотчилар, масалан, мисрлик таниқли олим,

ИБН АЛ-МУБОРАКНИНГ ЭЪТИҚОДЛАРИ

Юқорида билдирилган фикр-мулоҳазаларни хулоса қилиб айтиш мумкин-ки, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак илм олиш, айниқса исломий илмларни чуқур эгаллашда бутун кучи ва салоҳиятини сарфлаб, шундай буюк мақомга эришган. У ўз даврининг аксар илмлари бўйича етук олим сифатида бутун мағрибу машриққа танилган. Шу билан бирга, у бутун умри давомида ўз ота касби бўлган тижорат билан ҳам астойдил шуғулланган. Бу ишлари, яъни илм эгаллаш билан бир қаторда тижорат билан шуғулланиши ўз буюк устози Абу Ҳанифадан ибрат бўлиб қолган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Тижоратдан келган даромадни илм эгаллаш, толиби илмларга эҳсон қилишдек савоб ва хайрли ишларга сарфлаганининг ўзи-да гоёта ибратли бўлиш билан бирга у ҳеч қачон ҳокимлару-султонларнинг совға саломию ҳадясига кўз тикиб, қарам бўлиб қолмасдан умргузаронлик қилганлиги ҳам ҳар қандай таҳсинга лойиқдир.

ИЛМ ЙЎЛИДАГИ ИЗЛАНИШЛАРИ

Ибн ал-Муборакнинг илм олишни қачон ва қандай бошлагани хусусида аниқ маълумотларга эга эмасмиз, лекин ўрта асрлардаги анъаналарга кўра, моддий жиҳатдан таъминланган кишиларидан саналгани боис, у ёшлигидан илм эгаллаш имкониятига эга бўлган. Албатта, Ибн ал-Муборак дастлабки билимини ўз шаҳри Марвда, замонасининг — етук алломаларидан олиб, Қуръони карим, пайғамбаримиз ҳадислари, араб тили ва бошқа исломий илмларни етарли даражада эгаллаганлиги шубҳасиздир. Ёшлигидан унинг қувваи ҳофизаси, яъни эшитганларини ёдда сақлаб қолиш қобилияти гоёта кучли бўлганлиги ҳақида аниқ маълумотлар учрайди. Жумладан, таниқли араб тарихчиси Ал-Хатиб ал-Бағдодий ўзининг «Тарихи Бағдод» («Бағдод тарихи») номли машҳур асарида баён қилишича, у (Ибн ал-Муборак)нинг Соҳир исмли дўсти унинг қувваи ҳофизаси ақл бовар қилмайдиган даражада кучли бўлганлиги ҳақида шундай деган: «Биз мадрасанинг дастлабки босқичларида ўқиб юрганимизда ёш бола эдик. Бир куни Ибн ал-Муборак билан узундан-узун хутба айтаётган бир кишининг яқинидан ўтиб борардик. Бу жойдан ўтганимиздан кейин у менга: «Мен бу хутбанинг ҳаммасини ёдлаб олдим», — деди. Бу гапни эшитганлардан бири: «Қани бўлмаса айтиб бер-чи», — деди. Шунда у ҳозиргина эшитган хутбасини бир сўзини ҳам қолдирмасдан айтиб берди. Ибн ал-Муборак бу хутбани бир марта эшитганидаёқ ёдлаб олган экан». Яна манбаларда келтирилишича, Ибн ал-Муборакнинг астойдил илм олиши йигирма ёшларидан кейин, аниқроғи йигирма уч ёшда бошланган.

Ибн ал-Муборакнинг Марвдаги устозлари ҳақида тўхталадиган бўлсак, энг дастлаб сабоқ олган устозларидан бири Юнус ибн Нофий ал-Хуросоний ҳамда ал-Қозий лақаби билан машҳур бўлган Абу Ғоним ал-Марвазий (вафоти ҳижрий 159 сана) кабиларни тилга олиш мумкин. Аммо энг аввалги (биринчи) устози ар-Робийъ ибн Анас ал-Хуросоний (вафоти 139 ҳижрий сана) ҳисоб-

---

доктор Абдулмажид ал-Муҳтасиб, суриялик олим Муҳаммад Усмон Жамол, шунингдек, Саудия Арабистонидаги Умм ул-Куро университетининг мударриси доктор Муҳаммад Саъийд Ҳасан Аҳмад ал-Бухорийнинг асарларида ҳам Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ҳақидаги муҳим фикр-мулоҳазалар ўз аксини топган. Мустақиллигимиз шарофати билан юртимиз олимлари ва мутахассислари томонидан ёзилган айрим рисола ва мақолаларда ҳам буюк аллома Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ал-Марвазийнинг ҳаёт йўллари ва бой илмий-маънавий мероси ҳақида эътиборга молик маълумотлар келтирилган. Мана энди суриялик олим Муҳаммад Усмон Жамол қаламига мансуб «Абдуллоҳ ибн ал-Муборак» номли асарни араб тилидан таржима қилиб, «Буюк донишманд» номи билан Сиз азиз ўқувчилар эътиборига тақдим қилмоқдамиз. Бу асар, фикримизча, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ал-Марвазийни нафақат ўз даврининг беназир алломаси, балки юксак инсоний фазилатларни ўзида мужассам қилган буюк инсон сифатида теран англашга хизмат қилади, деган умиддамиз. Энг муҳими, улуг алломанинг ибратларга тўла ҳаётининг айна шу қирралари ҳозирги вақтда жамиятимиз учун гоёта муҳим бўлган, яъни баркамол авлодни тарбиялашдек улуг ва олийжаноб мақсадга хизмат қилиши шубҳасиздир,

ТАРЖИМОН

ланади. Мана шундай устозларидан таълим олган Ибн ал-Муборак янада мукаммал илм олиш мақсадида олис юртларга сафар қилиб, кўп йилларни илм олишга бағишлади. Шарқнинг илм-фан ривожланиб, кўплаб олиму уламолар фаолият кўрсатадиган талай шаҳар ва мамлакатларини кезиб чиққанлиги боис унинг ҳақида «Ҳадис ўрганиш мақсадида сафарлар қилиб, бутун дунёни айланиб чиқди» деб таъкидланади айрим манбаларда. Илм олиш мақсадида у Яман, Басра, Ироқ, Миср, ал-Жазира ва Шом каби мамлакатларда бўлган. Унинг бу борадаги кучли иштиёқи ҳақида Абу Усома: «Илм олиш мақсадида Ибн ал-Муборакдан кўра кўпроқ дунё кезган бирор кишини кўрмадим», — дея таъкидлаган бўлса, Аҳмад ибн Ҳанбал: «Ибн ал-Муборакнинг замонасида ундан кўра кўпроқ илм оламан деган бирор олим бўлмаган», — дея таърифлаган. Машҳур араб тарихчиси Шамсиддин аз-Заҳабий (1274-1347) эса: «Ибн ал-Муборак беҳад даражада кўплаб илмий сафарлар соҳиби бўлган, шунингдек, умрининг катта қисмини ҳаж ибодати ва тижорат ишларига сарфлаган», деб ёзган.

Умуман олганда, Ибн ал-Муборакнинг турли шаҳар ва мамлакатларга қачон борганлиги вақтини аниқ белгилаш жуда қийин, чунки у Шарқнинг баъзи йирик шаҳарларига бир неча марталаб, қайта-қайта кирган ва маълум муддат истиқомат қилган. Баъзи шаҳарлардаги зиёрати ҳақида манбаларда аниқ кўрсатилмаган. Масалан, Басрада икки марта бўлган. Шаҳарга иккинчи бориш санаси манбаларда ҳижрий 167 (милодий 783) йилга тўғри келади. Аббосийлар халифалигининг беш асрдан ортиқ пойтахти бўлган Бағдодда ҳам Ибн ал-Муборак бир неча марта бўлиб, шаҳар аҳлига ҳадис илмидан сабоқ берган. Ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг «Тарихи Бағдод» («Бағдод тарихи») номли машҳур асаридан келтирилишича, Ибн ал-Муборак бу шаҳарда ҳижрий 179 (милодий 795) йилда бўлган. Эҳтимолдан холи эмаски, аллома Мисрни ҳижрий 169 (милодий 785) йилдан олдин зиёрат қилган. Чунки айни шу йили Қоҳирада ёнгин содир бўлиб, Ибн Лаҳийъанинг барча китоблари қўлёзмалари ёниб кетган эди. Ибн ал-Муборак ёнгин содир бўлмасдан бурун Ибн Лаҳийъадан китоблари орқали ҳадислар эшитган. Шомга қилган илмий сафарлари ҳақида Ибн ал-Муборакнинг ўзи: «Унга (Шомга) сафарим фақат ўша пайтда Қуфадаги бидъат аҳли томонидан тарқатилган сохта ҳадисларнинг тарқалишига барҳам бериш учунгина бўлган эди», — дейди.

Ўша даврдаги илм-фан ва маданиятнинг йирик марказларига қилинган кенг кўламдаги сафарлар Ибн ал-Муборакнинг илмий тафаккурига катта таъсир кўрсатди. Чунки у қайси шаҳарга кирган бўлса, ўша шаҳар олиму уламоларини суриштириб топиб ва улар билан илмий мулоқотлар қилиб, ўз илмини янада оширар эди. Энг муҳими у илми нафақат ўзидан кўра кучли билимдилар қўли ўзи билан тенглашадиган олимлардангина эмас, балки билимда ўзидан кейи даражада бўлганлардан ҳам ўрганган. Илму ирфон йўлида ҳеч қандай машаққат унга тўсиқ бўла олмаган. Бу хусусда манбаларда ажойиб ривоятлар келтирилган. Бир марта йирик илоҳиётчи олим ал-Ҳасан ал-Басрийга (642-728) мансуб этилган бир ҳадисни аниқ эшитиш учун ўз шаҳри Марвдан Рай вилоятига сафар қилгани ҳақида тарихчи ал-Хатиб ал-Бағдодий аниқ маълумотлар келтирган. У Ҳорун ибн ал-Муғийрадан, у эса Исмоил ибн Муслимдан ривоят қилган. Ҳорун ибн ал-Муғийра шундай деган: «Райга келгач, Ибн ал-Муборак менинг хузуримга келиб, уловининг устида турганча мендан ўша ҳадис ҳақида сўради, мен унга ушбу ҳадисни айтиб бердим. Шунда у: «Фақат шу ҳадисни эшитиш учунгина Марвдан уловда (отда) келган эдим», — деди. Бу икки шаҳар ўртасидаги масофа эса минглаб километрдан ҳам ортиқ бўлиб, туну кун тўхтамасдан йўл юриш, қанчадан-қанча чўлу биёбонларни босиб ўтиш лозим эди, бу сафар машаққатлари атиги бир ҳадисни эшитиш учун бўлганлигини тасаввур қилсак, Ибн ал-Муборакнинг илм йўлида, ислом йўлида нечоғлик фидойилик кўрсатиб, заҳмат чеккани яққол намоён бўлади. Унинг айни шу тарзда саъйи ҳаракатлар қилиб, илм ўрганган устозларининг сони тўрт мингга етган. Бу ҳақда ал-Аббос ибн Масъаб деган олим ўзи битган тарих китобида Иброҳим ибн Исҳоқдан ривоят келтиради, у эса бевосита Ибн ал-Муборакдан ҳикоя қиладики, у: «Тўрт мингта шайх (устоз)дан илм ўргандим ва улардан мингтасидан ҳадис ривоят қилганман», — деган.

Юқорида зикр этилган ал-Аббос ибн Масъаб: «Ибн ал-Муборакнинг устоз (шайх)ларидан саккиз юзтасини шахсан учратганман», деб ёзган. Мана шундан ҳам аён бўлаётирки, Ибн ал-Муборак устозларининг сони (тўрт минг) ҳақиқий бўлиб, ўйлаб чиқарилган рақам эмас. Ибн ал-Муборакдан келтирилган яна бир ривоятда у шундай деган: «Олиму уламоларнинг ҳаётини обдон ўрганиб, шомликлар, ироқликлар ва ҳижозликлар билан шахсан мулоқотда бўлиб, фақат улардан учтасида одоб-ахлоқ (адаб)нинг гувоҳи бўлдим. Ибн Абвнда табиий (туғма) одобни, Абдулазиз ибн Абийда такаллуф (кейинчалик таълим йўли билан олинган нарса) билан аралаш одобни, Ваҳб ал-Маккийда эса бамисоли у одоб-ахлоқ билан бирга туғилгандек ҳолатни кўрдим».

Ибн ал-Муборак илмни учратган— кўрган жойида олар, бу борада бирор нарса унга тўсиқ бўла олмасди. Айниқса, ҳадис ўрганиш бобида Ибн ал-Муборак чексиз-чегарасиз қизиқиш ва иштиёқ кўргизар эди. Шу боис ҳам баъзилар: «Қачонгача ҳадис эшитиб, уни ўрганасан?», деб сўрашганда, у: «То ўлгунимча ҳадис ўрганаман»,—деб жавоб берарди. Бир марта Муҳаммад ибн ан-Назр ибн Мусовир ундан: «Э, Абу Абдурахмон, ҳадисни ёд оласанми?»—деб сўраганда, унинг ранги ўзгариб: «Мен ҳеч қачон бир ҳадиснинг ўзини ёд олмайман, балки ҳадисни китоби билан тўлиқ олиб, унга диққат билан қараб, улардан ўзимга маъқулини (яъни ишончлисини) қалбимга муҳрлайман», деб жавоб берган. Мана шу зайлда Ибн ал-Муборакнинг қувваи хофизаси, яъни ёдлаш қобилияти шундай юксак даражага етдики, у ҳадисларни бир ўқишдаёқ, ҳатто гоҳида бир назар ташлашдаёқ ёдида миҳлангандек мустаҳкам сақлаб қоладиган бўлди.

У ўша пайтда ўздан ҳам кучлироқ, гайритабиий ёдлаш қобилиятига эга бўлган буюк муҳаддис Вакиъ ибн ал-Жарроҳ (вафоти ҳижрий 197, милодий 813)га зўр ҳавас билан қарарди.

Ириқ муҳаддис Исҳоқ ибн Роҳвайҳ (166-238 ҳижрий саналар) бу ҳақда шундай деган: «Мен ва Ибн ал-Муборакнинг ҳадис ёдлашимиз бир оз қийинчилик билан бўлар эди, аммо Вакиъ ибн ал-Жарроҳнинг ёд олиши эса том маънода табиий (аслий) бўлар эди. Шу боис биз унга ҳавас билан қарар эдик».

Ибн ал-Муборак ҳар доим: «Кийимларга теккан сиёҳ олиму уламолар учун бир хушбўй рийҳадир (атирдир)», — деб тақорорлашни хуш кўрарди. Илм олиш, айниқса, ҳадис ёзиб олишга унинг ижтиҳоди чексиз, иштиёқи гоҳатда баланд эди. У бу йўлда, айниқса ҳадис китобатида ўта ҳиррис (тиришқоқ) бўлиб, ҳатто ўз устозу шайхларини лол қолдириб, таажжубга солганди. У тиним билмай устозларининг хизматини сидқидилдан адо этар, уларга чексиз иззат-икром кўрсатарди, натижада уларнинг (устозларининг) меҳрини қозониб, улар тўплаган ва ёд олган ҳадислардан хоҳлаганича баҳраманд бўлар эди. Доимо илмга чанқоқлиги боис пухта ва кенг кўламли илм олиш учун ҳамма билан гоҳат самимий муносабатда бўлар, гўзал муомаласи билан ҳам ҳурмат-эйтибор қозонган эди. Мана шундай завқли воқеалардан бири ҳақида унинг (Ибн ал-Муборакнинг) устозларидан бири Исо ибн Юнус шундай ҳикоя қилади: «Бундан бир муддат бурун биз Ибн ал-Муборак билан бирга Рум ерларида бўлган эдик. Ана шу сафаримиз чоғида унинг қилган ҳаракатларию юмушларидан хижолат чекардим. Чунки бир қарасангиз отимни етаклаб, унга емиш бериш билан овора, бир қарасангиз, қаердандир шамр (хурмо ва ёғ (мой) топиб келиб хабийс (деган таом) тайёрлаб, ҳоли жонимга қўярда-қўймай овқатлантирарди. Шу ҳолда яна вақт топиб ёнимга ўтириб, мендан янги ҳадислар айтишимни сўраб, уларни ёзиб ҳам оларди. Шундай пайтларда баъзан мен ундан: «Бу тарздаги ишлардан сира тўймайсанми?»—деб сўрасам: «Бундай улуг ишлардан ким ҳам тўярди», —деб жавоб берар эди.

У олимлар билан суҳбат қуриб ўтиришни, уларнинг ҳар бирини ганимат билиб, қандай йўл билан бўлмасин, бу мулоқотлардан бирор фойда олишни кўзларди ва шунга эришарди ҳам, кўпинча илгари эшитмаган ҳадисларни эшитиб, ҳеч қанда қилмасдан ёзиб оларди. Боз устига илмини ошириш йўлида, ҳеч қачон ҳасислик қилмасди, бор мол-дунёсини сарфлаб бўлса-да, илм олиш пайида бўларди. Тарих китобларида бу ҳақда кўплаб мисоллар келтирилган.

Ибн ал-Муборак илмини ошириш йўлида олис юртларга сафар қилиш, ўз даврининг кўплаб таниқли олимларидан ҳадис эшитиб, ёзиб олиш билан бирга, ўз уйида бўлганида ҳам узоқ вақт ўтириб ҳадис ёзиш ёки уларни кўчириш

билан машғул бўларди. Энг муҳими, бу машғулотларни гоят ихлос билан, астойдил равишда адо этиб, ҳеч бир зеркиш ёки малоллик сезмасди. Чунки бу сеvimли машғулотлар пайтида у ўзини бамисоли Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам ва у зотнинг саҳобаи киромлари билан бирга ўтиргандек ҳис қиларди.

Нуъайм ибн Ҳаммод шундай деган: «Абдуллоҳ ибн ал-Муборак уйда (ҳеч қимирламасдан) узоқ ўтириб ҳадис илми билан машғул бўларди. Шунда ундан: «Бу иш (узоқ ўтириш) жонингга тегмайдами?»— деб сўраганларга, у: «Қандай қилиб жонимга тегаети, ахир Мен Пайгамбар алайҳиссалом ва у зоти шарифнинг асҳоби киромлари билан биргаман-ку»,— деган экан. Яна айтишларича, унга: «Сен кўпинча бир ўзинг ёлғиз ўтирасан»,— деб таъна қилганларида, унинг жаҳли чиқиб: «Нега ёлғиз эканман. Мен анбиёлар, авлиёлар, ҳақиму-ҳуқамолар, Пайгамбар алайҳиссалом ва унинг асҳоблари билан биргаман-ку»,— деб жавоб берган экан.

Ибн ал-Муборакнинг ҳар қандай шароитда бўлса-да бетиним илм эгаллаш борасидаги жидду жаҳди ва саъи — ҳаракатлари ўз самарасини бермай қолмади. Тез орада унинг юксак илмий салоҳияти овозаси тўрт тарафга ёйилиб, унинг обрў-эътибори ошди, одамларнинг қалбларию қулоқлари унинг шуҳрати билан йўғрилган хушxabарлар ила тўлиб-тошди, нафақат уни кўрган, балки эшитган ҳар бир кишининг кўнгил кўзи унинг илмидан баҳра олди.

Ибн ал-Муборак, бутун умри давомида ўзини илм ўрганишга бағишлади, десак ҳеч муболага бўлмади. У илмини муттасил ошира борган олим сифатида довруғ таратган эди. Зеро, «Агар кимки мен (барча) илмларни эгаллаб бўлдим деса, бу унинг жоҳиллигидан далолат беради»,— деб таъкидлар эди (Имом ал-Ғаззолий, Ихъул-уълум ад-дийн). У ҳар сафар ўз устозларидан бирортаси билан учрашганда, улар бу ноёб истеъдодли шогирдларига қойил қолиб, уни ўзларига ўхшаш машҳур алломаларнинг юксак мақоми ва мартабасига лойиқ ўринга ўтқазарди. Аҳмад ибн Синондан ривоят қилишларича, у шундай деган: «Менга шундай хабарни ҳикоят қилган эдиларки, илм олиш йўлидаги ҳаракатларининг дастлабки пайтларида Ибн ал-Муборак ҳадис ва фикҳ илмлари соҳалари бўйича таниқли олим Ҳаммод ибн Зайднинг (у 179/795 йилда вафот этган) хузурига келиб, у билан бироз суҳбатлашгач, таниқли олим унинг илми-ю иқтидоридан ажабланиб: «Сен қайси юртдан бўласан?»— деб сўраган. У: «Мен Хуросон аҳлиданман»,— деб жавоб берган. Ҳаммод ибн Зайд: «Хуросоннинг қайси жойидансан?»— деганида У:— «Марвликман»,— деган. Шунда Ҳаммод ибн Зайд: «Абдуллоҳ ибн ал-Муборак деган кишини биласанми?»— деб сўраганда, у: «Ҳа», деб жавоб қилган. Шунда Ҳаммод ибн Зайд: «У нима ишлар билан машғул?»— деб сўраганда, у: «У сиз билан суҳбат қиляпти»,— деган. Шунда Ҳаммод ибн Зайд у билан қайтадан кучоқлашиб кўришиб, уни муборакбод қилган ва ўрталарида гоятда фойдали, самимий муносабат қарор топган.

Ибн ал-Муборак Ибн Журайж (вафоти 767/149, ҳадис, фикҳ ва илоҳиёт бўйича йирик олим) билан учрашганда у Ибн ал-Муборакнинг кенг кўламдаги билимию ҳозиржавоблигидан воқиф бўлиб, унинг чуқур мазмунли илмий суҳбатини тинглагач: «Хуросондан сенга ўхшаш шундай билимдон киши чиқадими, деб ҳеч ўйламагандим»,— дея унга ҳурмат бажо келтириб, китобларидан бемалол фойдаланишга изн беради. Ибн ал-Муборак (р.а)нинг илм олиш йўлидаги ишлари (саъй-ҳаракатлари) ана шу йўсинда бўлиб, ҳамиша самимий мулоқотлар ва эътирофли учрашувлар тарзида кечаети.

Мана шу фикрларга таяниб, комил ишонч билан, энг аввало, шунга эътибор қилишимиз керакки, илм йўлида бу тарздаги беназир саъй-ҳаракатлар фақат Аллоҳ ва унинг ризолигини қозониш йўлида қилинган астойдил ҳаракатлар эди. У илмни олиму уламолар билан ким ўзарга беллашиш (мусобақа қилиш) ёки жоҳилу бераҳмлар билан баҳслашиб тортишиш учун ҳам эгаллаган эмасди, ёнки илмда ўз устунлигини кўз-кўз қилиш учун ҳам, ёки бўлма-са илми туфайли кўпдан-кўп дирҳаму динорларга эга бўлиб бойиш учун ҳам эгалламаган эди, балки, машҳур тарихчи ал-Ҳатийб ал-Бағдодий ибораси билан айтганда, «илм олиш йўлидаги раббонийлардан бири эди». Чунки у илмни ёлғиз Аллоҳ учун эгаллаган бўлиб, илм олган устозлари ҳам Аллоҳ йўлида ҳадис айтган (ёки илм эгаллаган)лар жумласидан эди.

Ибн ал-Муборак ҳақида ривоят қилинган кўпдан-кўп қизиқарли ҳикоятлардан бири Абдурахмон ал-Аҳволнинг қуйидаги ҳикоясидир: «Мен Ибн ал-Муборак шундай деганини эшитган эдим: (Устоз) Муъаммар ҳузуридан кетишни иродат қилганимда, мен унга бир хизматкоримни жўнатиб, минг дирҳам бериб юбордим. Нарсаларимни боғлаб, жўнаб кетишга тайёр турганимда асҳоб ал-ҳадислардан бир ёш йигит ёнимга келиб, менга Муаммардан ривоят қилган бир ҳадисни айтиб қолдики, уни илгари сира эшитмагандим. У менга: «Жўнаб кетмай туриб бу ҳадисни ундан сўранг», деди. Мен: «Йўқ, устознинг ҳузурига бир марта ҳадис сўраб боргандан сўнг, менга айтганидан бошқасини сўраш учун яна қайтадан бормайман», — дедим. Шу тариқа у устози ҳузурига қайта бормасдан жўнаб кетди. У, Муаммар унга Аллоҳ таолонинг ризолиги учун ҳадис ривоят қилган деб ҳисоблар эдики. Ибн Муборак устози олдига қайтадан ҳадис айтмоғини сўраб борганда, Муаммар унга яна бошқа ҳадис айтган бўлармиди».

Ҳадис эшитиш учун қанчадан-қанча юртлардан ўтиб, кўплаб машаққатларни бошдан кечирган эрсада, гўзал феъл-атвор соҳиби бўлганлиги боис устозини яна безовта қилмаслик учун унинг ҳузурига такрор боришни лозим кўрмади. У ана шундай гўзал хулқли зот эди. Мана шу боисдан ҳам Аллоҳ таоло ибн ал-Муборакнинг илмидан кўп одамларни баҳраманд қилган эди. У заминдаги яхши (гўзал) тоифалар жумласидан бўлиб, муборак оби ҳаётни ўзига сингдириб, кўпдан-кўп яйлову ўтлоқларни яшнатиб, кўкартирган эди.

ИБН АЛ-МУБОРАКНИНГ ИЛМИЙ МАРТАБАЛАРИ

Илм-фан ва маданият гуллаб-яшнаган ўша замоннинг энг ёрқин намоёнда-си сифатида ҳеч иккиланмасдан Ибн ал-Муборакнинг номини тилга олиш мумкин. У турли билимлар бўйича кенг қамровли бир хазина, гўё қомусий миқёсдаги улкан бир илмий уммон эди. Ибн Муборак ўша замонда ривож топган ҳар қандай илмнинг чўққисига етишган бўлиб, боҳису-тадқиқотчилар ўша илм бўйича манба сифатида фақат унга мурожаат қилардилар.

Шу муносабат билан Ибн ал-Муборак ҳусусида ал-Иъжлий айтган фикрдан кўра кучлироқ бир гапни топиш қийин, деб ўйлаймиз. У: «Ибн ал-Муборак илмнинг кони эди», — деган. Бу улуг аллома ҳақида бошқа замондошлари ҳам ажойиб фикрлар айтганлар. Бир неча мисоллар келтираемиз. Аббос ибн Мусъаб: «Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ўзида турли-туман илмларни: ҳадис, фикҳ, араб тили, жамият тарихини, шижоат, тижорат, сахийлик ва муҳаббатни (кишининг илмга бўлган иштиёқини) фарқлашда кучли инсон эди»; Абу Довуд ат-Таълисий: «Ибн ал-Муборакдан илми кўп бўлган олимларни кўрмадим, у муҳаддис, фақиҳ, адиб, шоир, лугатшунос, фасоҳатли олим эди. Толиби илмлар бошқа бирорта ҳам олимдан ололмайдиган илмни фақат ундангина олардилар»; Ал-Мўътама ибн Сулаймон: «Ибн ал-Муборак сингари олимни мен сира кўрмадим, бошқа бирорта олимда йўқ фазилатларни фақат унда кўрардик. Шу боисдан ҳам жуда кўп одамлар унга ўз асрининг энг кўзга кўрингани ва ўша замондаги илмнинг гоятда буюги, деб қарар эди»; Шўъба (701-776, йирик муҳаддис ва фақиҳ): «Бизнинг юртимизга унга ўхшаши келгани йўқ»; Шуайб ибн Ҳарб: «Ибн ал-Муборак (илмда) ўзидан афзалроқ кишини учратмаган. Кўпинча унинг дўстлари ва шогирдлари тўпланишиб, у эгаллаган турли илмлар ва унга кўрк берадиган турфа хил (хайр) яхшилик сифатлари ҳақида бир-бирларига айтиб зикр қилардилар»; Ал-Ҳасан ибн Исо ибн Мосаржис: «Ибн ал-Муборакнинг асҳобларидан бир гуруҳи: «Унинг яхшилик бобидаги хислатлари ҳақида тўхталиб: У фақиҳ, ал-адаб, наҳв, лугат, зухд (зоҳидлик), шижоат, шеър, фасоҳат (нотиқлик), варъ (парҳезкорлик), ибодат, ҳаж, газот борасида илмни чуқур эгаллаганлиги, фурусия (чавандозлик), ўзига алоқаси бўлмаган нарса ҳақида гапирмаслик (аралашмаслик), ўз фикрида қатъиятлилик, ўз дўстлари билан камдан-кам ҳолларда ихтилофга бориш каби фазилатларини санаганлар».

Ибн ал-Муборакнинг илмий салоҳиятининг кенг кўламлилиги ва турли илмлардаги билимдонлиги билан бирга унинг тақво ва варъа, салоҳ, зоҳидлик ва мутавазий ҳамда чавандозликдаги шижоати, унинг илмий мажлисларни энг мақбул (авло) билиши ҳусусида узоқ-яқинлардан келган илм ва

маърифат толиблари кўплаб мақтов сўзлари айтганлар. Бунинг ҳеч бир ажабланарли жойи йўқдир. Агар бу буюк имом ҳақида айtilган барча ҳамду сано ва мақтовларнинг барчасини баён қилгудек бўлсак, сўзимиз роса чўзилиб кетади, албатта. Лекин аҳли илм унинг тимсолида беназир инсон ва ҳеч қиёси йўқ улғу алломани тасаввур қилганлигини, ҳатто унинг сиймосида Хуросондан чиққан уч буюк алломадан бирини кўрганлигини алоҳида таъкидламоқ жоиздир.

Муҳаммад ибн Абдулваҳоб ал-Фарроъ шундай деган: «Хуросондан Ибн ал-Муборак, Ан-Назр ибн Шумайл, Яҳё ибн Яҳёга тенг келадиган бошқа олим чиқмаган. Уни (ибн ал-Муборакни) хуросонлик буюк шахс ва хуросонлик тенги йўқ олим деб ҳисоблардилар». Ибн Абу Ризмадан ривоят қилинади, у: «Шуъба мандан: «Ибн ал-Муборакни танийсанми?»— деб сўради. Мен: «Танийман»,— дедим. Шунда у: «Сизнинг томонлардан юртимизга унга ўхшагани келгани йўқ»,— деди. Муоз ибн Халид шундай ҳикоя қилган: «Исмоил ибн Иъёшга Абдуллоҳ ибн ал-Муборакни танитган эдим. Исмоил ибн Иъёш (798 йилда вафот этган, йирик ҳадисшунос ва тарихчи олим): «Ер юзида Абдуллоҳ ибн ал-Муборакга тенг келадиган олим йўқ»,— деди. Шуайб ибн Ҳарб: «Ибн ал-Муборак илмда ўздан афзалроқ бўлган бирор кишини учратмаган, Ибн ал-Муборак мағрибу машриқ ва улар ўртасидаги жой (ўлка)ларнинг ҳам олими, деб эътироф этилганлиги ҳақида кўпдан-кўп таниқли олимлар шохидлик берганлар. Масалан, Абдуллоҳ ибн Синон шундай ҳикоя қилади: «Мен Маккада турганимда Ибн ал-Муборак бу шаҳарга келган эди. Қачонки у қайтишга чоғланганда Суфён ибн Уйайна ва ал-Фузайл ибн Иъёз уни кузатишга чиқишиб, у билан хайрлашдилар. Шунда улардан бири: «Бу киши Машриқ аҳлининг фақиҳи», деганда, иккинчиси: «У Мағриб аҳлининг ҳам фақиҳи», деб қўшиб қўйди. Абдурахмон ибн Абу Жамилдан ривоят қилинади: «Биз Ибн ал-Муборакка: «Эй бутун Машриқнинг олими, бизга ҳадислар айтиб беринг, дегандик, бу гапимизни эшитган Суфён: «Эй нима деяпсизлар! У (Ибн ал-Муборак) Мағрибу Машриқ ва улар ўртасидаги (ер)ларнинг ҳам олими-ку»,— деб хитоб қилди.

Илму амалда собитқадам бўлган имом, шубҳасиз, одамлар уни ўзларига илм ва амал жиҳатидан эргашиладиган йўлбошчи қилиб олишларига лойиқ топилиб, бу ҳол ҳақиқатга мос келадиган воқеълик эди. Бу ҳақда шундай ривоятлар мавжуд. Асвад ибн Салим: «Ибн ал-Муборак одамлар иқтидо қиладиган имом ва суннатда ҳам энг собитқадам инсон ҳисобланади». Убайдуллоҳ ибн Жуноддан ривоят қилинади: «Мен ал-Умарийнинг шундай деганини эшитгандим: Бизнинг замонамизда менинг уйимга келган бир кишидан бошқа бу ишни (ҳадис илмини) ислоҳ қиладиган бирор кишини кўрмаганман. У хонадонимда уч кун яшади ва шундай нарсаларни мандан сўрадики, бу замон аҳлидан ундан бошқа бирор киши бу ҳақда сўрамаган эди. Гарчанд унинг луғати шарқ халқиға хос бўлса-да, тили (луғати) ғоятда фасоҳатли (сўзи ширин) эди. Унинг куняси Абу Абдурахмон бўлиб унинг билан Сафийр деб аталадиган бир гуломи ҳам бирга эди. Биз ундан: Бу киши Абдуллоҳ ибн ал-Муборак эмасми?»—деб сўрадик. Шунда у: «Ўша бўлса керак. Агар мен билан бирга бу илмни ислоҳ қиладиган киши бўлса, бу ўшадир». Убайд: «Яъни, илмига эргашиладиган олим»,— деди.

Бу буюк алломанинг тилларда дoston бўлишига илмдаги юқори мақоми ҳақида ҳайратланиб, ўз асрининг яғонаси, ўз замонасининг беназир яктоси, деб айtilган юксак эътирофларга сабаб, аввало илмий маданиятининг хилма-хиллиги, улкан илми ва сонсиз-саноқсиз гўзал хислатларидир. Шуайб ибн Ҳарб шундай ҳикоя қилади: «Биз Ибн ал-Муборакдан ҳадислар эшитиб ёд олиш учун унинг хузурига келар эдик, бу дарслар шундай мукамал бўлар эдики, унга бирорта ортиқча таъмийн (изоҳ) қилишга ўрин қолмасди. Гапнинг индаллоси, Абу Умар ибн Абдулбир ибораси билан айтганда, барча олим уламолар унинг кучли қобилияти, жалолати, илму амали ва адолатлилигини яқдиллик билан эътироф этганлар.

Ибн ал-Муборакнинг илму ирфондаги юксак мақоми хусусида Имом ан-Насафий берган тавсифни энг яхши баҳо дейиш мумкин. У шундай деган:

«Ибн ал-Муборак яшаган даврда ундан кўра донгдорроқ (донғи кетган), ундан кўра устунроқ, юқорироқ ёйинки мақташга лойиқ юксак фазилату хислатларга эга бўлган бошқа бир олимни билмаймиз».

ИБН АЛ-МУБОРАК – МУҲАДДИС

Ибн ал-Муборак илмий салоҳияти ва маданияти хилма-хил, кўп илмлар бўйича етук олим бўлишига қарамасдан ҳақиқатан ҳам у ўз даврининг кўп илм-фанлари бўйича қомусий илмларни ўзида мужассам қилган етук аллома эди. Шу билан бир қаторда, баъзи илмлар бўйича унинг шухрати жуда юқори эди. Жумладан, Ибн ал-Муборак шоир ёки адиб, лугатшунос ёки грамматикка нисбатан фақиҳ сифатида юқори баҳоланарди. Дарҳақиқат Ибн ал-Муборакнинг илмий-маданий фаолиятида ҳадис илми етакчи ўрин эгаллайди. Шу боис ҳам олимларнинг таржима ҳоллари ва ижодлари бўйича битилган китобларда, айниқса Ибн ал-Муборакнинг ҳадис илмидаги самарали фаолияти ҳақида кўплаб маълумотлар келтирилган.

Ибн ал-Муборакнинг ҳадисий шахсияти (салобати, забардастлиги) ҳақида энг аввал диққатни тортадиган нарса шуки, журҳ ва таъдийл илмлари соҳасидаги олимлар яқдиллик билан шундай фикрларни айтганлар: «У солиҳ, ишончли инсон, ҳадисда собит(қадам), у чиндан ҳам имом ал-Муслимийн (Барча мусулмонларнинг имоми), улар саййидлар (улуғлар)ининг улуғи». Бу юксак номлар камдан-кам ҳолдагина бирор олим ҳақида яқдиллик билан айтилган. Ал-Иъжлий: «Абдуллоҳ ибн ал-Муборак хуросонлик олим, ғоятда ишончли, ҳадис(айтиш)да собит, солиҳ инсон, илмнинг кони эди», – деб баҳо берган бўлса, Яхья ибн Маъийн (775-847) эса уни: «Зеҳни ўткир, идроки катта, ғоятда ишончли (сиқа) ва саҳиҳ (ишончли, ҳақиқий) ҳадисларнинг олими (билимдони)», – дея таърифлаган. У ҳақиқатан машҳур муҳаддис ишончли даражада ҳадис ривоят қилган ровийлардан бири сифатида тан олинган. Ҳадис ровийларининг хотирасию адолатлилигига энг муҳими ишончилигига нисбатан буюк муҳаддис, Имом ал-Бухорийнинг қаттиққўллигию қўйган юксак талаблари мезонидан келиб чиқиб баҳо берилса, ҳақиқатан марвлик Ибн ал-Муборак ишончли олим бўлганлиги яна бир бор ойдинлашади. Машҳур муаррих Шамсиддин аз-Заҳабий «Сияр аълом ан-нубало» номли асариде: «Унинг (Ибн ал-Муборакнинг) ҳадислари яқдиллик (ал-ижмоъ) билан тасдиқланган хужжат (ишончли далил) кабидир, шунингдек, иснод (масонийд)лар ва усулда ҳам шундайдир», – деб ёзган. Яхё ибн Муъин ҳузурда ибн Муборак номи зикр этилганда, у: «Мусулмонларнинг улуғларидан биридир», – деб баҳолаган. Бир куни унинг ҳузурига бир киши келиб: «Эй, Абу Закариё, Муаммар хусусида ким собитлироқ? Абдураззоқми ёки Абдуллоҳ ибн ал-Муборакми?» – деб сўради. У (Яхё ибн Муъин) ёнбошлаб ётган жойидан туриб қадини ростлади ва: «Ибн Муборак Абдураззоқга нисбатан ҳам, унинг қишлоғи аҳлидан ҳам хайрли (яхши)роқдир», – деди ва яна жиддийлашиб: «Наҳотки сен Абдураззоқни Абдуллоҳ (Ибн Муборак) билан баробар кўрсанг?» – деди.

Абу Ваҳб Муҳаммад ибн Музоҳим доимо шундай дер эди: «Ибн Муборакдан бир кишининг нисбати билан ҳадис тинглаб, сўнг ана шу кишига бориб, ҳатто (ибн Муборакдан эшитган) ҳадисини (қайтадан) текширтирадиган кишидан ғоят таажжубланарди».

Унинг ҳадис ривоятига ишонч шу даражага етдики, олимлар, ҳадисшунослар Ибн ал-Муборакнинг арзимаган бирор хатосини топган, ёйинки дин иш(-масала)ларида унинг ўзига хос фазилат, ютуқ ва хизматларини камситганлар(-қоралаган)га шубҳа билан қарардилар. Бундай муносабат ундан бошқа олимлар билан камдан-кам ҳолларда юз берарди. Асвад ибн Солим шундай деган: «Ибн ал-Муборак барча иқтидо қиладиган имом бўлиб, суннада одамларнинг энг собитқадами эди. Агарки кимдир Ибн ал-Муборак ҳақида ғийбат (ёмон) сўзларни гапирса, у одамни ислом(дини)га қарши иш қилганликда айблардилар».

Абдурахмон ибн Маҳдий: «Буюк имомлар (алломалар) тўртга – Суфён ас-Саврий, Молик ибн Анас, Ҳаммод ибн Зайд ва Ибн ал-Муборак», – деб айтиб, яна: «Ибн ал-Муборак Суфён ас-Саврийдан кўра ҳам олимроқ (билимдонроқ) бўлган», – дея таъкидлаган. Ривоят қилишларича, Абдурахмон ибн Маҳ-

дий ўзига тегишли уйни сотиш мақсадида Бағдодга келган экан. Шунда унинг ёнига асҳоб ул-ҳадийс (ҳадис билимдонлари, ҳадисшунослар) тўпланиб, унга дедилар: Сен Суфён ас-Саврий билан мужоласа қуриб (суҳбатида бўлиб) ундан ҳадис эшитгансан, шунингдек сен Абдуллоҳ ибн ал-Муборакдан ҳам ҳадис эшитгансан. Қани айтгин-чи, улар (икковлари)дан қайси бири устун?». Шунда у ҳадисшуносларга қараб: «Эй, сизлар, нима деяпсизлар? Агар Суфён лоақал бир кунгина Абдуллоҳга ўхшаш бўламан, деб бор куч-қувватини сарфлаганда ҳам асло бунга қодир бўлолмасди». Яна Ибн Маҳдийнинг сўзларидан: «Мен бирор кимсани Абдуллоҳ Ибн ал-Муборакдан устун қўймагайман. Яна унинг сўзларидан: «Бизнинг наздимизда Ибн ал-Муборак Суфён ас-Саврийдан кўра ҳам жуда хушмуомалали». Абу Исҳоқ ал-Фазорий: «Ибн ал-Муборак – имом ал-муслимийн (барча мусулмонларнинг имоми)». Ал-Муаййаб ибн Возиҳ бир суҳбатида: «Мен Абу Исҳоқ ал-Фазорийнинг Ибн ал-Муборакнинг ҳузурда одоб билан ундан саволлар сўраб ўтирганларини кўрган эдим. Ваҳоланки Абу Исҳоқ ал-Фазорий Ибн ал-Муборакдан йигирма ёш катта эди» деб ёзган эди.

Мана шу зайлда олиму уламолар ва мужтаҳид муҳаддислар Ибн ал-Муборакка ҳайрат кўзи билан қараб, уни ўта олий даражадаги илмий таҳаллуслар билан атардилар. Бу эътироф ҳозирги замонда баъзи ҳолларда бўлгани каби пала-партиш, таваккалига айтиладиган сифатлар эмас эди. Бинобарин Абдуллоҳ ибн ал-Муборак жамий мусулмонларнинг имомидир. У барча иқтидо қиладиган имом бўлибгина қолмай, балки у амир ал-муъминийн фил ҳадис (ҳадис илмида муъминларнинг (амири) султони)дир. Абу Асома шундай деган: «Асҳоб ал-ҳадис ўртасида бамисоли амир ал-муминийн фин-нос (одамлар ўртасида мўминларнинг султони) кабидир. У мағрибу машриқнинг ва улар ўртасидаги ҳудудларнинг олимидир. Айни шу фикрни Суфён ас-Саврий ва ал-Фузайлга ўхшаш буюк алломалар ҳам очиқ-ойдин баён қилганларки, улар бу борада озгина бўлса-да мулозамат қилиб бирон-бир киши ҳақида асоссиз ҳамду-сано сўзлари айтадиган кишилар бўлмай, балки ҳар қачон сидқидилдан сўзлайдиган, ҳақгўй инсонлар эди. Шу боис уларнинг гаплари самимий ва айни ҳақиқат эди.

Бир сафар шундай бўлгандики, Фузайл ва Суфён ас-Саврий ҳамда устозул-машойихлар Маккада, ал-Масжид ал-Ҳаромда суҳбат қуриб ўтирган эдилар. Шу пайт бирдан ён томондан Ибн ал-Муборак кўриниб қолди. Шунда Суфён ас-Саврий: «Бу одам аҳли Машриқдан», – деди. Фузайл эса: «Бу одам Машрику Мағриб ва улар ўртасидан», – деди. Абдураҳмон ибн Абу Жамил ҳикоя қилиб шундай дейди: «Бир кун биз Маккада Ибн ал-Муборакнинг атрофида ўтирган пайтимизда, унга: «Эй, Машриқнинг олими, қани бизга ҳадислар айтиб беринг-чи», дедик. Суфён ас-Саврий бизга яқинроқ эди, бу гапни эшитиб: «Машрику Мағриб ва уларнинг ўртасидаги ҳудудлар олими деяверинглар», – деди. Бу икки шоҳидлик (эътироф) – икки раббоний шахснинг шаҳодат бериши бўлиб, уларнинг ислом оламнинг энг муқаддас гўшаси бўлган ал-Масжид ал-Ҳаромда (муқаддас масжидда) туриб, Ибн ал-Муборакни ушбу даврда еру заминнинг энг буюк олими, деб тан олиши, иккови ҳам Ибн ал-Муборак ва унинг илми ҳақида яқиндан хабардор (воқиф) кишилардан бўлиб, ўз фикрларини такрор-такрор баён қилганликлари шундан қатъий далолат бераётирки, бу гаплар фақат бирор муносабат туфайли айтиладиган гаплар эмас.

Ибн ал-Муборакнинг юксак илми туфайли у ҳақда айтилган бу мақтовлар, ҳамду сано ва юксак қадрлашларнинг ҳаммасига мантиқий сабаб топиш қўйин, албатта, ҳатто унинг замондошларидан бирортаси ҳам у етишган илм чўққисига етиша олмади, бошқа биронтадан ололмаган билимни ундан ўрганди. У ўз асрининг маданиятидан баҳраманд бўлиб, шундай ақл-идроқка эришдики, унга бошқалар ҳавас қиларди. Бу буюк алломаларнинг у ҳақда айтган гапларидан ҳам аён. Жумладан, Ибн ал-Мадиний: «Мен кўрмадимки, санад илми олтига олим атрофида айланади, кейин ушбу олтига олимнинг илми ўн иккитага айланди. Сўнгра ўн иккитанинг илми олтига бўлиб қолди: «Яҳё ибн Саид, Абдураҳмон ибн Маҳдий, Вакъф, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак, Яҳё ибн Закарийё ибн Абу Зоида ва Яҳё ибн Одам». Ибн ал-Мадиний бошқа бир жойда шундай деган: «Илми мукамал эгаллаш икки кишига – Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ва ундан кейин Яҳё ибн Муъинга муяссар бўлган. У (Ибн ал-Мадиний) яна шундай деяр эди: «Абдуллоҳ ибн ал-Муборак илм жиҳатидан Абдураҳмон ибн

Маҳдий ва Яҳё ибн Одамга нисбатан ҳам кенг кўламлироқ. Ибн ал-Муборакдан кейин мукаммал билимга эга бўлган Яҳё ибн Муъин Суфён ас-Саврийнинг асҳобларини зикр қилганда, улар бешта, дер эди ва гапни биринчи бўлиб Ибн ал-Муборакдан бошлар эди. Бир марта Абдуллоҳ ибн ал-Муборакнинг исми-шарифини унинг олдида зикр қилдилар. Шунда у: «Абдуллоҳ ибн ал-Муборак – Аллоҳ уни раҳмат қилсин – ўта зеҳнли, ҳадис илмида собитқ-адам, ишончли ровий, у саҳиҳ ҳадислар бўйича йирик олим, унинг ҳадис келтирган китоблари йигирма минг ёки йигирма бир минг ҳадисни ўз ичига олган эди».

Йирик аллома Жаъфар ибн Абу Усмон ат-Тайолисий Яҳё ибн Муъин билан қилган савол-жавобини келтиради: дедим: Агар Яҳё ал-Қаттон билан Вакиъ ўртасида ихтилоф чиқса-чи?

Деди: – Яҳёнинг сўзи сўздир.

Дедим: – Агар Абдурахмон ва Яҳё ихтилоф қилсалар?

Деди: – Улардан ким афзаллигини аниқлайдиган кишига эҳтиёж бор.

Дедим: – Абу Нуайм ва Абдурахмонни-чи?

Деди: – Уларнинг афзалини аниқлайдиганга эҳтиёж бор.

Дедим: – Ал-Ашжабий-чи?

Деди: – ал-Ашжабий вафот этиши билан унинг ҳадиси тугади.

Дедим: – Ибн ал-Муборак-чи?

Деди: – У амир ул-муъминийн (мўмин-мусулмонларнинг амири, султони).

«У амир ул-муъминийн», – деб таъриф берилиши муҳаддислар билган энг катта (улуғ) мақом, албатта. Ибн ал-Муборак мусулмонларнинг ҳоким ёки султон маъносидаги амири бўлмаган. Лекин у Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадислари бўйича амир ул-муъминийн деб тан олинган. Бу эътироф фақатгина Яҳё ибн Муъин билан чегараланиб қолмайди. Илмда Ибн ал-Муборакнинг юксак ўрнини билган Иброҳим ал-Ҳарбий шундай савол қўяди: «Агарда Муаммарнинг асҳоблари ўртасида ихтилоф чиқса, тўғри сўз (ал-қавл) кимники бўлади? Унинг ўзи: «Ал-қавл (тўғри фикр) Ибн ал-Муборакники», – деди. Ибн ал-Муборакнинг бу илмдаги салоҳияти (иқтидори) шу даражага етдики, унинг гапи бошқаларникидан устун деб ҳисобланарди. Ал-Қаворирий шундай деган: «Ибн ал-Маҳдий ҳадис илмида ундан (Ибн ал-Муборакдан) ва Молик ибн Анасдан бирорта олимни юқори қўймаган».

ИБН АЛ-МУБОРАКНИНГ ЁД ОЛИШ ҚОБИЛИЯТИ

Эътиборга молик иккинчи нарса шуки, Ибн ал-Муборак эшитилган нарсани хотирада мустаҳкам сақлаб қолишда ва айниқса ҳадис учун бўлган зеҳнда барчага ўрناق бўладиган бир инсон эди. Хоссатан ушбу замонда зеҳн олим учун уни машҳурликка етказадиган, таъбир жоиз бўлса, энг аввал эгалланадиган илмнинг асосий воситаси бўлиб хизмат қилган.

Ибн ал-Муборакнинг ёшлик йиллари ҳақида юқорида сўз юритганимизда, бир ҳайратомуз мисол келтирган эдик. Яъни у кичиклигида дўсти билан кетаётганда узундан-узоқ хутба (маъруза)ни эшитган заҳоти ҳаммасини ёддан айтиб берганлиги ҳақида ҳикоя қилган эдик. Ибн Муборак камдан-кам учрайдиган ноёб қувваи ҳофиза билан неъматланган эдики, бу хусусда унинг ўзи ҳам: «Ниманики қалбимга ишониб топширган бўлсам, у менга ҳеч қачон хиёнат қилмаган», – деб айтган эканлар.

Нуайм ибн Ҳаммод шундай ривоят қилади: «Абдуллоҳ ибн ал-Муборак шундай деганини эшитган эдим. Отам менга бир кун, агар китобларингни кимдир топиб олиб, уларни ёқиб юборгудек бўлса, нима қилардинг», – деди. Мен унга, бу ишдан сира ҳам хафа бўлмайман, чунки улар (китобларим) қалбимга аллақачон қаттиқ муҳрланиб қолган, дедим». Унинг ҳадисларни ёдида бу даражада мустаҳкам сақлаб қолиши хусусида Ан-Надр ибн Мусовир шундай ҳикоя қилади: «Мен Абдуллоҳ ибн ал-Муборакдан, эй, Абу Абдурахмон, сен ҳадисларни атайлаб ёд оласанми? Ёки уларни бир уринишда ёдда сақлаб қола оласанми, деб сўраганимда, унинг ранги ўзгариб кетди ва: «Мен ҳеч қачон биронта ҳам ҳадисни атайлаб ёд олмайман, балки китобни шундай олиб, унга

диққат билан назар ташлайман ва шу аснода ўзим хоҳлаганим қалбимда муҳрланиб қолаверади, деб жавоб берди».

Бу мисоллар унинг зеҳни нақадар кучлилигидан далолатдир, аини чоғда кўплаб ҳадисларни ёд олишида зеҳнининг кенг қамровлиги эканлигига хос ажойиботлар ҳам ундан кам бўлмай, бу ҳақда баъзи далилларни келтираимиз.

Бир сафар ибн Муборак машҳур муҳаддис олим Ҳаммод ибн Зайд ҳузурига уни муборакбод қилгани келганида ҳадисшунос олимлар ундан ҳадислар айтиб беришни илтимос қиладилар. Шунда у Ҳаммод ибн Зайд ҳозир бўлган мажлисда унинг ривоят қилиши ноқулайлигини айтади. Шунда Ҳаммоднинг ўзи ҳам ундан ҳадис айтишини сўрайди. Шунда Абдуллоҳ ибн ал-Муборак: «Бизга Ҳаммод ибн Зайд шундай ҳадислар айтган эди», деб илмий йиғиннинг бошидан охиригача фақат Ҳаммод ибн Зайд ривоят қилган ҳадислардан бошқа биророрта ортиқча ҳадис айтмайди, энг ҳайратланарлиси, уларга биророрта ортиқча ҳарф кўшмай, айнан такрорлайди.

Унинг илмий минҳож (дастури) ҳақида сўз юритар эканмиз, унинг хотираси шу даражада кучли бўлишига қарамасдан, Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадисларига ҳурмат юзасидан, у фақат бирор муайян китобдан ҳадис ривоят қилганини таъкидлаш жоиз деб биламиз.

УНИНГ АСАРЛАР ВА РОВИЙЛАРНИ БИЛИШДАГИ ЮКСАК ИҚТИДОРИ

Ибн ал-Муборакнинг ҳадисшунос сифатидаги самарали фаолиятининг учинчи бир тарафи у ўткир назарга эга бўлган беназир (имом), мунаққид олим ва дақиқ (нозик) мезонга эга бўлган, моҳир сайрафий (ҳисобдон хазиначи) эдики, у саҳиҳ ва зайф (носаҳиҳ) ҳадисларни (дарҳол) ажратиш, уларнинг яхши ва ёмонини (фойдали ёки бефойдалигини) фарқлаш қобилиятига эга эди. Шу нуқтаи назардан у барча одамлар учун намуна, асҳоб ул-ҳадис турли масалалар бўйича ҳукм қабул қиладиган ўзига хос, ишончли манба эди, унинг (Ибн ал-Муборакнинг) фикрини қатъий қарор тарзида қабул қилардилар, ҳатто ҳадисларни билишдаги беқиёс салоҳияти боис уни ат-табиб (яъни табиб, даволовчи) деб атардилар.

Физола ат-Тунусийдан ривоят қилинади: «Ҳадис илми билан шуғулланадиганлар билан Куфада суҳбат қуриб ўтирар эдик, улар агарда бирор ҳадис хусусида ўзаро жанжаллашиб (талашиб) қолсалар, бўлмаса юринлар, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак деб аталадиган табибга бориб ундан анигини сўраймиз», дер эдилар. Яҳё ибн Одам деган муҳаддис шундай деган: «Бирор нозикроқ масалада аниқ маълумотга эга бўлишни истаб уни қидирсам-у, уни Ибн ал-Муборакнинг китобларидан ҳам тополмасам, у масаланинг ечимидан умидимни узар эдим».

Бу фикрдан шу (нарса) аён бўладики, ибн ал-Муборак улуг олимларнинг тавсифича, “Табиб ал-ҳадис” (ҳадис табиби) ва “амир ал-муъминийн” деган шарафли лақабларга сазовор бўлган эди. Бу ҳолни унинг замони(асри)даги барча одамлар, ҳатто султон ҳам билар эди, ҳолбуки Ибн ал-Муборак ҳокимлар ва султонларнинг бўсағасидан (эшигидан) энг узоқда бўлганлар тоифасидаги кишилардан саналар эди.

Ибн Асокир деган машҳур муаррих Ибн Улийядан шундай ривоятни келтиради: «Ҳорун ар-Рашид (786-809 йилларда салтанатда ҳукмронлик юритган аббосийлар халифаси) бир зиндиқни (худосизни) тутиб олиб, уни бошидан жудо қилишни амр қилди. Шунда зиндиқ унга қараб: «Нима сабабдан менинг бошимни кесасиз?»- дейди. Халифа унга: «Бошқа бандаларни сендан (яъни сенинг фасодингдан) халос қилишни истайман»,- деди. Шунда у: «Расулulloҳга –саллаллоҳу алайҳи васалламга қарши мингта яқин сохта ҳадис тўқиб чиқарилганида сиз қаерда эдингиз, улардан биронтасида ҳадисдан бирон ҳарф ҳам йўқ!»¹ – деди. Унга жавобан Ҳорун ар-Рашид: «Эй Аллоҳнинг ганими! Сен қаерда-ю, у ҳадисларни бирма-бир, ҳарфма-ҳарф текшириб, тўғри ва сохтага ажратиб ривоят қилган Абу Исҳоқ ал-Фазорий ва Абдуллоҳ ибн ал-Муборак қаерда»,- деди. Бир гал Ибн ал-Муборакдан: «Бу ҳадислар мавзуъ (сохта) ҳадисларми? – деб сўрайдилар. Шунда у: «Ҳали бу сохта ҳадисларни аниқлаш учун буюк алломалар умргузаронлик қиладилар»,- деб жавоб қилади. Ибн ал-

Муборак бу сўзи билан гўё ўзини ҳам назарда тутган эди, чунки у фақат Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадиси йўлида яшаб, уларнинг ҳақиқийларини сохталаридан фарқлади, кучлисини заифларидан ажратди. Бу соҳада унинг нечоғлик юксак даражага етишгани юқорида баён қилинган маълумотлардан ҳам яққол кўриниб турибди.

Хўш, бундай гоёта кенг қамровли салоҳият ва камдан-кам учрайдиган маҳоратнинг сабаби нимада эдики, Ибн ал-Муборак —разияллоҳу анҳу— асарлар ривояти ва ахборотларнинг нақл этилишида ўта билимдон, ҳадисларнинг табиби ва бу илмда моҳир хазиначи бўлганлиги, аввало, ундаги чексиз илм, ўткир тафаккур ва ўта таъсирчан идрок сабабли эди. Ҳадисларнинг жарҳ ва таъдилини, ҳаққонийсию заифлигини аниқлаш масалаларида буюк муҳаддис олимларнинг унга таяниши ҳам шу фазилати туфайлидир.

УНИНГ УСТОЗЛАРИ

Ибн ал-Муборакнинг илм олиш мақсадида кўпдан-кўп сафарлар қилганини юқорида зикр қилиб ўтган эдик. У сиқа, яъни жуда ишончли деб танилган ҳар қандай олимдан илм ўрганган. У ўзидан олдин ўтган олимлардан ҳам, ўзига замондошлари ҳатто ўзидан кичик бўлган олимлардан ҳам ҳадислар ёзиб олган. Шунга кўра унинг устозлари ҳисобига етиб бўлмайдиган даражада кўп бўлган. Юқорида ал-Аббос ибн Мусъаб ўз тарих китобида Иброҳим ибн Исҳоқ орқали Ибн ал-Муборакдан қуйидагича ривоят қилади. У (Ибн ал-Муборак): «Илмни мен тўрт минг олимдан ўрганиб (олиб), улардан мингтасидан ҳадислар ривоят қилганман», — деб айтган экан. Шунингдек, ал-Аббос ибн Мусъаб: «Мен ал-Муборакнинг устозларидан саккиз юзтаси билан учрашганман», — деган. Олим (ровий)ларнинг исми-шарифлари қайд этилган сийрат китобларида у илм олган тобейий ва таъба тобейийларнинг ададлари гоёта кўплигидан уларнинг саногига етиб бўлмаслигини таъкидлаб ўтганлар.

Баъзи муаллифлар томонидан номлари келтирилган устозлари ҳақидаги маълумотлар бошқа муаллифлар асарларида негатири тушириб қолдирилган. Ибн ал-Муборакнинг устозлари ҳақидаги тўлиқроқ маълумотлар XV асрда яшаган машҳур тарихчи Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг мўътабар манба ҳисобланмиш «Таҳзиб ат-таҳзиб» асарида келтирилган. Унинг энг кекса (дастлабки) устози ар-Робиъ ибн Анас ал-Хуросоний бўлиб, ибн ал-Муборак журъат қилиб, унинг хузурига қамоқхонага (у ҳибсада бўлганда) кириб, ундан қирққа яқин ҳадис эшитган. Ибн ал-Муборакнинг энг буюк устозлари Муаммар ибн Рашид (96/715-152/769), Суфён ас-Саврий (96/715-161/778), Юнус ибн Язид ал-Айлий (вафоти 159/776), Шуъба ибн ал-Ҳажжож (82/702-160/777), Абдуллоҳ ибн Лақийъа (97/716-174/790), Абдурахмон ал-Авзоъий (88/707-157/774), Суфён ибн Уйайна (107/725-196/811), Ҳаммод ибн Салама (вафоти 167/784 йил), Ҳайва ибн Шурайҳ (вафоти 224/839), Мисъар ибн Кадом (вафоти 153/772)дир. Бу олимлар Ибн ал-Муборакнинг энг кўп мулоқот қилган ва улардан энг кўп ҳадис ривоят қилган устозлари ҳисобланади.

УНИНГ ШОГИРДЛАРИ

Ибн ал-Муборакнинг шогирдлари шу даражада кўпки, уларнинг ҳисобига етиб бўлмайди, чунки ундан жуда кўп одамлар ҳадис ривоят қилганлар. Унинг шогирдлари жумласига нафақат унинг тенгқурлари ёки замондошлари, ҳатто Суфён ас-Саврий ва бошқа буюк алломалар каби ўзи илм ўрганган устозларини ҳам айтиш мумкин. Бу хусусда машҳур тарихчи Шамсиддин аз-Заҳабий шундай деган: Унинг шогирдлари кўплигининг сабаби шундаки, ибн ал-Муборак ёшлик давридан бошлаб илмий фаолият ривожланган кўплаб мамлакатларга сафар қилиб, ўзи борган шаҳар ва қишлоқлар, ҳатто кичик маконларда ҳам жамоат ўртасида ҳадис айтиб тарқатар эди. Шу боисдан турли иқлимлардан унинг шогирдлари кўп бўлган. Қуйида Ибн ал-Муборакнинг турли ўлкалардан бўлган таниқли шогирдлари ҳақида мухтасар маълумот бериб ўтамиз: Сувайд ибн Наср ал-Марвазий. Имом ал-Бухорий ва Ибн Ҳиббоннинг ёзишларича, у тўқсон ёшга кириб, ҳижрий 240/ милодий 854 йилда вафот этган. Муҳаммад

ибн Муқотил ал-Марвазий, у аввал Бағдодда, сўнгра Маккада яшаб, ҳ. 226/ м. 841 йилда шу шаҳарда вафот этган. Абдуллоҳ ибн Усмон ҳ. 145/ м. 763 йилда туғилиб, ҳ. 221/ м. 836 йилда вафот этган. Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Марвазий, тарихчи Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг хабарига кўра, у 235 ҳ. 850 м. йилда вафот этган. Абу Курайб – Муҳаммад ибн ал-Алоъ ал-Марвазий. у ҳ. 161/ м. 778 йилда туғилиб, ҳ. 248 / м. 862 санада вафот этган. Ҳаннод ибн ас-Сирри ҳ. 152/ м. 769 йилда туғилган ва ҳ. 243/ м. 857 йилда вафот этган. Абу Бакр ибн Абу Шайба ҳижрий 159/ милодий 776 йилда таваллуд топиб, 253 ҳижрий/ 867 милодий йилда Маккада вафот этган. Ал-Ҳасан ибн Исо ал-Мосаржасий ан-Найсобурий, у ҳ. 140/ м. 758 йилда Маккадан қайтаётганида йўлда вафот этган. Абул Ҳасан Али ибн Ҳажар ибн Иёс ибн Муқотил ас-Саъдий ал-Марвазий ҳ. 154/ м. 771 йилда таваллуд топиб, ҳ. 244/ м. 858 йилда тўқсон ёшида вафот этган. Али ибн ал-Ҳасан ибн Шақийқ ал-Марвазий ҳ. 137/ м. 755 йилда туғилган ва ҳ. 210/ м. 825 йилда Марвад вафот этган. Бу олимлар Ибн ал-Муборакнинг энг машҳур шогирдларидан ҳисобланади.

ИБН АЛ-МУБОРАК – ФАҚИҲ

Ибн ал-Муборак фақат муҳаддис сифатида шуҳрат қозониб қолмай, балки фикҳ илмида ҳам ўз ўрнига эга, таниқли олим бўлган. Шу боисдан ҳам жуда кўп қомусий асарларда, жумладан машҳур тарихнавис Ибн ан-Надимнинг «Фих-рист» асарида Ибн ал-Муборак муҳаддис фақиҳлар қаторида зикр этилган. Биз юқорида, асосан, Ибн ал-Муборакнинг ҳадис илмида тутган ўрни ҳақида сўз юритган эдик. Ваҳоланки у ўз даврининг йирик фақиҳи сифатида ҳам кўплаб замондошлари томонидан эътироф этилган. Унинг Пайгамбаримиз ҳадисларини жамлашдаги самарали фаолияти билан бир қаторда фикҳ ва араб тилига доир хизматлари ҳам юксак қадрланади. Бу зот юксак даражадаги муҳаддис бўлиш билан бирга юқори даражали фақиҳ ҳам бўлганлиги кўплаб таниқли олимлар томонидан қайд этилган. Жумладан Ал-Ҳофиз, ибн Ҳажар ал-Асқалоний: «Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ишончли, собитқадам, ҳаққоний фақиҳ», – деб ёзса, Суфён ибн Уяйна: «У фикҳ илмининг алломаси эди», – деб таъкидлайди. Ибн ал-Касир «ал-Бидоя ван-ниҳоя» асарида: «У ҳадисларни ёдлаш билан бирга фикҳ илмида ҳам беназир эди», – дейди. Ўз даврининг улуг олимларидан бири Абдураҳмон ибн Маҳдий: «Буюк имомлар (алломалар) тўртта: Суфён ас-Саврий, Молик ибн Анас, Ҳаммод ибн Зайд ва Ибн ал-Муборак», – деган. Ибн Маҳдий ўз даврининг буюк алломаси ҳисобланиб Аюб ибн ал-Мутаваккил унинг ҳақида: «Агар биз дин ва дунё илмлари хусусида чуқур мушоҳада ва мулоҳаза қилмоқчи бўлсак, фақат Абдураҳмон ибн Маҳдийнинг ҳовлисига борар эдик», – дейди.

Ибн ал-Муборак фикҳ илмида шундай олий мақомга эришдики, у Суфён ас-Саврийдан кейин араб (дунёсининг) фақиҳи (фақиҳ ал-араб) лақабига сазовор бўлди. Йирик олим Муҳаммад ибн ал-Муътамар ибн Сулаймон бир суҳбатида шундай деган: «Мен отамдан; Ота, айтингчи арабларнинг фақиҳи ким?» – деб сўрадим. У: Суфён ас-Саврий, – деди. Суфён ас-Саврий вафот этгач: ота, айтинг-чи, энди ким арабларнинг фақиҳи, деб сўрадим. Шунда отам: «Абдуллоҳ ибн ал-Муборак», – деди.

Шу билан бирга ўша даврда баъзи олимлар уни (Ибн ал-Муборакни) ўша даврдаги барча одамларнинг энг фақиҳи (афқаҳ ун-нос) деб ҳисоблардилар. Иброҳим ибн Шаммосдан шундай ривоят қиладилар: «Мен одамларнинг энг фақиҳини ҳам, одамларнинг энг тақводорини (авраъ) ҳам, одамларнинг ичидаги энг кўп ҳадис ёдлаганларини ҳам кўрдим. Уларнинг ичидаги энг фақиҳи (афқаҳ ун-нос) ҳеч шубҳасиз Абдуллоҳ ибн ал-Муборакдир, энг тақводорлиси эса ал-Фузайл ибн Иъёд, энг кучли (ҳадис ёд биладиган) ҳофизи бўлса Вакийъ ибн ал-Жарроҳдир». Абдуллоҳ ибн Синондан ҳикоят қиладилар. У: «Маккада бўлган пайтимда ибн ал-Муборак бу шаҳардан кетаётган эди, Суфён ибн Уяйна ва ал-Фузайл ибн Иъёд уни кузатишга чиқиб, у билан самимий хайрлашгандилар. Шунда улардан бири: «Бу киши Машриқ аҳлининг фақиҳи», – деган эди, иккинчиси эса: У Мағриб аҳлининг ҳам фақиҳи», – деб хитоб қилган эди.

Абдуллоҳ ибн ал-Муборакнинг фикҳ илми соҳасида устозлари ҳам кўп бўлиб, улардан қуйидаги учтаси: Суфён ас-Саврий, Молик ибн Анас ва Абу Ҳанифа

буюк олимлардан ҳисобланади. Улардан иккитаси (Абу Ҳанифа ва Молик ибн Анас) сунний йўналишдаги икки мазҳаб- ҳанафий ва моликийнинг асосчилари эканлигини эътиборга олсак, Ибн ал-Муборак нақадар буюк алломалардан таҳсил олиб, чуқур билимга эга бўлганлигига комил ишонч ҳосил қиламиз. Шунга кўра ушбу олимлар ва уларнинг ибн ал-Муборак билан мулоқотлари хусусида қисқача тўхталамиз.

Суфён ас-Саврий (716-778) таъба тобеинлардан бўлиб, ҳадис, фикҳ, варъа, зуҳддаги беқиёс илми ва юксак инсоний фазилатлари билан ажралиб турарди. Ибн ал-Муборакнинг фикҳий соҳада теран билимга эга бўлишида ана шу муҳтарам зот катта роль ўйнаган. Ибн ал-Муборак унинг ҳақида шундай фикрларни баён қилган: «Ер юзиде Суфён ас-Саврийдан илмироқ бирор кишини билмайман», «Мен бир минг бир юз устоздан ҳадислар ёзиб олдим, лекин улар орасида Суфён ас-Саврийдан афзалроғ (устун)и йўқ»; «Мен Суфён ас-Саврийнинг ёнида ўтириб, ундан ҳадислар эшиттардим. Баъзан мен: Унинг илмидан мен билмаган биронта ҳам ҳадис қолмади»,— деб ўйлардим, лекин унинг бошқа мажлисида ўтириб, ҳадисларини эшитганимда, унинг мукамал илмидан ҳали анча нарса эшитмабман-ку, — деган ҳаёлга борардим». Яна Ибн ал-Муборак: “Агар мен бирор масалада мушкул ҳолатга тушиб қолсам, дарҳол устоз Суфён ас-Саврийнинг хузурига бориб, ўша масалани ундан сўраб эдим. У тўғри жавобни гўё денгизга шўнғиб топгандек, шундай топиб айтдики, назаримда, ундан бошқа бирор киши бу тарзда камолга етказиб айтолмасди». Бир сафар Ибн ал-Муборакдан: «Одамларнинг энг алломаси ким?»— деб сўраганларида, у ҳеч ўйланмасдан: «Суфён ас-Саврий ва унинг издошлари»,— деган эди. Ибн ал-Муборак, шунингдек, ўз устозининг ҳадис ва фикҳ соҳасидаги улкан салоҳияти ва чуқур илми билан бир қаторда унинг юксак инсоний фазилатлар соҳиби бўлганлигини ҳам алоҳида таъкидлайди.

Молик ибн Анас (713-795) буюк муҳаддис ва фақиҳ, шайхул-ислом, сунний йўналишдаги моликий мазҳабининг асосчиси бўлиб, улуг таъба- тобеийнлардан ҳисобланади. Унинг ҳақида шофеъий мазҳабининг асосчиси Имом аш-Шофеъий: «Агар жамийки олимлар зикр этилса, Молик ибн Анас уларнинг юлдузи мисолидир»,— деган эди. Унинг қаламига мансуб ҳадис илми бўйича дастлабки асарларидан бири «ал-Муваддо» китобини ибн ал-Муборак ривоят қилиб, фикҳ илмидан сабоқ олган. Умуман олганда, ибн ал-Муборакнинг илмий фаолиятида Молик ибн Анас беқиёс ўрин тутди. У бу буюк зотни мадҳ этиб, ҳамду саноларга тўлиқ шеърлар ҳам битганки, шу мисолнинг ўзиёқ уни нақадар улуглаганининг яққол тасдиғидир, албатта. Ибн ал-Муборак Анас ибн Моликнинг илм йўлидаги, айниқса Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадисларига нисбатан бўлган чексиз муҳаббатига эҳтиром ҳақида кўплаб маълумотлар келтириб, шундай ҳикоя қилади: «Бир сафар Молик ибн Анаснинг хузурига бўлиб ундан ҳадис эшиттардим. Шу пайт бир чаён келиб, уни ўн олти марта чақиб олди. Шунда унинг ранги ўзгарди-ю, лекин оғриққа чидаб сабр қилди ва ҳадис айтишдан тўхтамади. Қачонки у ҳадис айтишни тугатиб тўхтаганда, ундан бу хусусда сўрадим. У: «Муҳаммад мустафо саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадисларига ҳурмат юзасидан чаённинг чаққанига ҳам сабр қилдим»,— деб жавоб берди. Ўз навбатида Имом Молик ҳам ибн ал-Муборакни юксак мартабали олим сифатида қадрларди. У Ибн ал-Муборакнинг илмини, айниқса фикҳ соҳасидаги чексиз илмини эътироф этиб, уни “фақиҳи Хуросон (Хуросоннинг фақиҳи)”,— деб атади. Унга юксак ҳурмат кўрсатиб, илмий мажлисларда уни ҳаммадан юқори ўринга ўтқазарди. Бу ҳақда Яҳё ал-Андалусий шундай деган: «Биз ҳаммамиз Имом Моликнинг (илмий) мажлисида эдик. Шу пайт ибн ал-Муборак кириш учун изн сўрагани, унга киришга ижозат берилди. Шунда биз кўрдикки, Молик ўтирган жойидан сурилиб уни ўзининг ёнига ўтқазди. Мен бунгача Имом Моликнинг ўз илмий мажлисларида ўтирган жойида андак сурилиб, бирон-бир кишига жой берганини сира кўрмаган эдим. Матнни ўқиётган қори Моликка қараб-қараб қўяр эди, қачонки бирор хатолик сезилиб қолгудек бўлса, шунда у бу хусусда ибн ал-Муборакдан: «Бу ҳақда сизларда нима дейилган?»— деб сўраб эди. Шунда Абдуллоҳ ибн ал-Муборак оҳиста овозда жавоб берар эди. Шундан кейин у ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб кетар эди. Имом Молик унинг (ибн ал-Муборакнинг) гўзал одобидан таажубланиб: «Бу киши Хуросоннинг фақиҳи ибн ал-Муборак бўладилар»,— деб хитоб қиларди.

Абу Ҳанифа (699-767) сунний йўналишдаги тўрт мазҳабнинг бири ҳанафийнинг асосчиси. Буюк фақиҳнинг илмдаги юксак мақоми учун Имом аш-Шофиъий: «Фиқҳда одамлар Абу Ҳанифанинг боқимандаларидир», – деган. Дарҳақиқат кўплаб муҳаддислар бу буюк алломадан сабоқ олган. Жумладан, Ибн ал-Муборак ҳам фиқҳ илми бўйича Абу Ҳанифадан кўп сабоқ олган, бу илмда ундан энг кўп фойда кўрган шогирдларидан ҳисобланади. Ибн ал-Муборак ўз устози Абу Ҳанифанинг чуқур илми, чексиз ақл-заковати ва тақводорлигини ҳамisha юксак қадрларди. Кўп олимлар, жумладан Яҳё ибн Муъийн: «Абу Ҳанифанинг фазилатларини яхшиликларининг тавсифию тасвирида Ибн ал-Муборакка етадиган бирорта олимни эшитмаганман, – деб таъкидлайди. Ибн ал-Муборакнинг ўз улуғ устози ҳақидаги фикрларидан: «Фиқҳда Абу Ҳанифага ўхшаш бирор олимни кўрмаганман, фиқҳ илмида Абу Ҳанифадан яхшироқ гапирадиган бирорта олимни сира кўрмадим. У (Абу Ҳанифа) одамларнинг энг фақиҳи (афқаху ун-нос), фиқҳда унга ўхшашини кўрмадим. Мен Куфага борганда шаҳарнинг олимлари ҳақида: «Шаҳрингизда энг билимдон (олим) ким?» – деб сўрадим. Улар ҳаммалари бир овоздан: «Имом Абу Ҳанифа», – деб жавоб бердилар. Шу зайлда Ибн Муборак Абу Ҳанифанинг ақл-идроки, адолатпарварлиги, ҳақиқатда собитлиги, зухди, тақвosi, дунё ишларидан узоқда юриши ҳақида ҳам кўплаб ажойиб фикрларни билдирган.

Мана шу кўп сонли таъкидлардан ҳам аёнки, Ибн ал-Муборак Абу Ҳанифанинг фазлу фазилатларини яхши идрок қилиб, унинг қадр-қимматини муносиват тарзда юқори кўйган, ундан жуда кўп илм ўрганганлигини алоҳида таъкидлаб: «Агарки Аллоҳ таоло менга Абу Ҳанифа ва Суфён ас-Саврий билан учрашишни лойиқ кўрмаганда, мен ҳам бошқа одамлардан бири бўлардим», – дея эди. Айниқса фиқҳ соҳасидаги ўз устози ҳақида алоҳида тўхталиб: «Фиқҳда нимаики илм менда бўлса, ҳаммасини фақат ундан (Абу Ҳанифадан) ўрганганман», – деб тақрорлар эди. Абу Ҳанифадан теран сабоқ олиб, у билан яқин муносабатда бўлганлиги туфайли Ибн ал-Муборак бу машҳур устозининг энг нуфузли тарафдори, садоқатли ҳимоячисига айланган эди.

Баъзи ҳолларда унинг ҳақида нохушроқ сўз кетганда астойдил газабланиш ёки ҳатто суҳбатдан бутунлай воз кечиш даражасигача етарди. Абу Ҳанифага тўхмат уюштириб, ҳужум қилувчилар орасида уни ҳатто ҳадисни билмасликда айбловчилар ҳам топиларди. Шундай пайтларда Ибн ал-Муборак ҳадис илми борасидаги чуқур билимига таяниб, катта тажрибасини ишлатиб, кучли далиллар келтирар эди. Унинг Абу Ҳанифани ҳимоя қилиши ҳақиқатни билган кишининг инсоф ва адолат билан йўғрилган ҳимояси бўлиб, Ибн ал-Муборак Абу Ҳанифани “одамларнинг энг фақиҳи (афқаху ун-нос) ва парҳезкори, энг ақллиси, энг зоҳиди, улар ичида чуқур илм билан фикр мулоҳаза юритувчи, дунёқарашни кенг қамровли, фаҳми-фаросати теран, гоятда тўғри фикрлайдиган олим” сифатида билганидан уни (шу даражада) ҳимоя қилар эди. Шу боис баъзан савол сўраб қолганларида у Абу Ҳанифанинг раъйи (фикри)га таяниб, фатво ҳам берар эди. Бу фикримизнинг тасдиғи учун жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Юқорида айтилганлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, Ибн ал-Муборак Абу Ҳанифа билан узоқ муддат жуда яқин муносабатда (алоҳада) бўлган. Бинобарин у фиқҳ илмидан бошқа биронта ҳам олимдан олмаган кенг қамровли илми Абу Ҳанифадан олган. Кўпинча ундан баъзи масалалар бўйича саволларига тўлақонли жавоб олиб, бевосита Абу Ҳанифа санади орқали ривоятлар ҳам қилган. Бу ҳақда, йирик олим Исҳоқ ибн Роҳвайҳнинг ушбу ҳикоясини келтириш kifоядир. У шундай деган: «Абдуллоҳ ибн ал-Муборакнинг китобларига тез-тез мурожаат қилардим. Унинг асарларидан Абу Ҳанифа ривоят қилган ҳадисларга тўғри келадиган кўп ҳадисларни ёзиб олгандим, уларнинг сони уч юзтага етар эди. Абдуллоҳ Ибн ал-Муборак яшаган давр (VIII аср) машҳур мужтаҳидлар ва чуқур билимга эга бўлган етук олимлар яшаган – илм-фаннинг гуллаган даври эди. Яна шуни қайд қилиш керакки, Ибн ал-Муборак яшаган даврда фиқҳ илмида бир умумий қоида (тартиб) ўрнатилган эдики, олимлар ижтиҳодга ва эркин фикрга таяниб иш тутарди. Яъни ҳар бир олим баъсу мунозаралардан кейин ўз ижтиҳоди йўллаган (фикр)га қараб ҳукм чиқарар эди. Агарда, кейинчалик унинг бу ҳукмининг ҳаттолиги аён бўлса, у бу хато ҳукмидан қайтиб, уни тўғриларди. Ҳар қандай

ҳолатда ҳам унга ажру савоб тегарди; хато қилганида ҳам ижтиҳод ажри, агар тўғри ҳукм чиқарса – бунда ҳам ижтиҳод ажри, ҳам тўғри ҳукм ажри бўлади. Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ўша улугъ мужтаҳид имомлар ва ўта билимдон олимлардан бири ҳисобланиб, ўз даврида илм-фан ривожига улкан ҳисса қўшган буюк сиймолардан бири эди.

Юқорида Абу Исҳоқ ал-Фазорийнинг: “Ибн ал-Муборак жамий мусулмонларнинг имомидир (Имом ал-муслимийн ажмабийн)” деган эътирофини келтирган эдик. Асвад ибн Солим эса: «Ибн ал-Муборак барча иқтидо қиладиган имом эди», – деган эди. Шунингдек юқорида кўп олимларнинг Ибн ал-Муборакни: «Фақиҳ ул-араб (арабларнинг фақиҳи), фақиҳ аҳл ал-Маширик вал Мағриб (Маширикнинг ҳам Мағрибнинг ҳам фақиҳи)”, деб атаганлари ҳақида зикр қилинган эди. Ўша (саккизинчи) асрда ислом оламида имом Абу Ҳанифа, Имом Суфён ас-Саврий, Имом ал-Лайс ибн Саъад, Имом ал-Авзаъий ва бошқа буюк мужтаҳид-фақиҳлар ҳам фаолият кўрсатганлигини қайд этиб ўтган эдик. Ибн ал-Муборак мана шундай илму ирфонда тоғ (чўққи) ҳисобланган улугъ олимлар ва мужтаҳидлар ичида ҳам энг таниқли зотлардан бири сифатида эътироф этилганди. Шунинг учун Имом ат-Термизий «Сунан» номли асарида Ибн ал-Муборакнинг фикҳий фикрларидан кўп нақллар келтирилганки, улар ақл-заковат дурдоналаридир.

ИБН АЛ-МУБОРАКНИНГ ИЛМИЙ УСЛУБЛАРИ

Юқорида келтирилган маълумотлардан Ибн ал-Муборакнинг ҳадис илмида ўзига хос табиб бўлганлиги, фикҳда беназир аллома сифатида эътироф этилгани аён бўлди. Шу билан бирга Ибн ал-Муборак бошқа илмларда ҳам ўзига хос қомусий олим сифатида шуҳрат қозонган. Чунончи у адиб, шоир, луғатшунос, муфассир, муаррих (тарихчи), наҳвий (грамматика илмининг олими) сифатида ҳам самарали фаолият кўрсатган. Унинг нафақат ҳадис ва фикҳ, балки ушбу зикр этилган илмларга доир фаолияти, бошқача ибора билан айтсак, унинг илмий услуби (арабча манҳаж) чуқур тадқиқ этиш (изланиш), синчковлик билан ўрганиш (тамҳийс) ва аниқлик (дақиқлик) хусусиятлари билан ажралиб туради. Бинобарин Ибн ал-Муборакнинг илмий манҳажии бешта ўзига хос жиҳатлари билан фарқланиб туради.

Биринчиси – чуқур илмий изланиш (тадқиқ) ва ишончлилик (дадиллик). Ибн ал-Муборакнинг қувваи ҳофизаси кучли ва илмда собитқадам бўлганлигига қарамасдан, у фақат хотирасига таяниб қолмасди ва фақат бирон-бир ишончли манба (китоб)га асосланиб, ҳадислар ривоят қиларди. Кўпинча ўзига мансуб йигирма ёки йигирма бир минг ҳадис жаъмлланган китобларига таяниб ҳадислар айтарди. Аҳли сунна вал жамоанинг буюк имомларидан бири Аҳмад ибн Ҳанбал бу хусусда шундай деган: «У (Ибн ал-Муборак) улкан (илмий) хазина тўплаган эдики, улар биронта олимниқига нисбатан кам эмасди. У ҳадисларни тўлиқ эгаллаб ёдлаган олим бўлиб, уларни бирор китобга (манбага) таяниб ривоят қиларди. Ибн ал-Муборак ҳадисларнинг ровийларига (риж-жол) ҳам ўта талабчанлик билан ёндашар эди. Чунки у фақатгина ишончли (сиқот) ровийларга таянган ҳолда ҳадислар ривоят қиларди. Бундан олдин зикр этилганидек, ибн ал-Муборак ҳадисларни тўрт минг устоздан олган (ўрганган) бўлса-да, улардан фақат мингтасидан ҳадислар ривоят қилган. Бир сафар ундан: «Кимдан илм олишимиз керак?» – деб сўраганларида, у: «Кимки Аллоҳ розилиги учун илм олган бўлса, ўшандан», – деб жавоб бердилар. У санад (ровийлар силсиласи)да гоёт даражада қатъиятли эди. Баъзан бир ровий ишончсиз ровийдан ҳадис айтган бўлса ҳам уни ишончли санар, баъзан бир ровийни ишончли ровийдан ҳадис ривоят қилган бўлса-да уни ишончсиз санар эди. Ибн Муборакнинг наздида санад (ровийлар силсиласи) мақбул бўлиши учун фақат ишончли ровий ишончли ровийдан келтирилган ривоят бўлиши лозим эди.

У ҳар доим: «Ҳадиснинг мартабаси юқорилиги санадидаги ровийларнинг яқинлиги билан эмас, ҳадиснинг ровийлари тўғри сўз ва адолатли эканлиги билан боғлиқ», – деб айтар эди.

Ибн Муборакка ҳадиснинг санади хусусида бу даражада қаттиққўллик қилиши ҳақида: «Аллоҳ розилиги учун ҳадис ўрганадиган одамга бу даражада қаттиққўллик зарурми?» – дейилганда, у: «Модомики у (одам) Аллоҳ розили-

ги йўлида ҳадис ўрганар экан, (ўрганаётган) ҳадиснинг санадига қаттиқ эътибор бермоғи зарур», – деб жавоб берган экан.

Абу Исҳоқ ат-Талақоний шундай деган: «Мен Ибн ал-Муборакдан Иброҳим ал-Хавзий ривоят қилган ҳадис ҳақида сўраган эдим, у бу санад билан менга ҳадис хусусида бирор нарса айтишдан бош тортди. Шунда унга Абдулазиз ибн Абу Разма: «Эй, Абу Абдураҳмон, унга бу санад билан ҳадис айтиб бер», – деди. Шунда у: «Гуноҳга ботганимда тавба қилган нарсага яна қайтишимни буюраяпсанми?» – деди. Ҳасан ибн Исо Ибн Муборакдан бир киши ҳақида сўраганда у: “Уни билар эдим”, – деб жавоб берди. Ибн Муборак бирор кимсага “Уни билар эдим”, – деб таъриф берса, ҳақиқатда уни ҳалок қилган бўларди. Чунки бу калима ибн Муборакнинг ҳадис санадидаги ровийга берган энгилгина манфий таърифи эди. Ибн ал-Муборак Абдуллоҳ ибн Шибрама ҳақида сўз кетганда: «У билан аҳён-аҳёнда бирга ўтирганман, лекин мен ундан ривоят қилмайман», – деган сўзлари ҳам ана шу йўсинда айтилган эди.

Иккинчиси – Санадга кучли интилиши (рағбати). Агар ҳадислар санадсиз ёзиладиган бўлса, унда, албатта, саҳиҳ (ҳаққоний, ишончли) ҳадислар билан бир қаторда нафақат заифлари, балки мавзулари сохта, ҳатто тўқима аралашиб кетган ҳадислар ҳам бўлар эди. Натижада хатоликлар воқеъ бўлиб, баъзи ҳолларда Расулуллоҳ с.а.в. айтмаган ҳадислар ҳам у зотга мансуб дея тавсиф этиларди. Шу сабабли ибн ал-Муборак ҳадис ўрганиш жараёнида санад масаласига гоята катта эътибор билан қарар ва «Санадсиз ҳадис ўрганган одам бамисоли нарвонсиз уйнинг томига қиладиган кишига ўхшайди», – деб кўп такрорлар эди. Айни шунга ўхшаш фикрни Имом аш-Шофиъий (767-820) р.а. ҳам таъкидлаб: «Санадсиз ҳадис ўрганаман деган киши тунда бир даста ўтинни кўтариб (ичида илон борлигини билмаган ҳолда) бораётган ўтинчига ўхшайди», – деганлар. Ибн ал-Муборакнинг санад ҳақида айтган фикрларидан энг машҳури – «Санад диннинг бир асосидир, агар санад бўлмаганда ҳар ким хоҳлаган нарсасини гапираверар эди», – деб айтган сўзларидир. Агар қандайдир ҳадис хусусида бирор жамоат билан ўрталарида ихтилоф чиқиб қолса у: Биз билан ўша қавм ўртасида ушбу масала хусусида тўғри ва адолатли ҳукм чиқаришга асос бўладиган тиргович, яъни санад бор», – деб таъкидлар эди.

Учинчиси – унинг жарҳ ва таъдилдаги² аниқ ифодаси (расолиги). Жарҳ ва таъдил илми билан шуғулланган киши, энг аввало, ҳар томонлама мукамал ва чуқур илмга эга, ровийлар аҳвол (ахбор)идан ҳар тарафлама хабардор ҳамда юксак даражада ақлий етукликка эга бўлиши зарур эди. Агар у кишида андак бепарволик ёки соддадиллик бўлса, ундаги мавжуд тақводорлигу художўйлик унга кифоя қилмайди, деб ҳисобланар эди. Мана шу заилдаги истеъдодлар Ибн ал-Муборакда тўла-тўқис мужассам бўлган эди. Юқорида зикр этилган маълумотлар унинг ҳадис илмидаги, уларни тўплашдаги бебаҳо салоҳияти ва хогира-сида мустаҳкам сақлаб қолиши ҳақида айтилган кўпдан-кўп фикрларнинг тасдиғидир, албатта. Шу боисдан ҳам Имом Бухорий, Имом Муслим ва ҳадис илмининг яна кўплаб буюк алломалари жарҳ ва таъдийл масалаларида Ибн ал-Муборак айтган фикрларга таянар эдилар. Бунинг сабаби, ибн ал-Муборак ушбу масалаларда теран илмий тамойилларга, айниқса аниқликка алоҳида эътибор билан қараган. Унинг жарҳ ва таъдийлга оид ёрқин фикрларидан олдинги саҳифаларда етарли даражада таътирилгани боис уларни такрорлашга ҳожат йўқ деб ҳисоблаймиз. Яна бир эътиборга молик нарса, – ровийнинг салоҳияти, тақвоси ва ибодатию яхши-хайрли амалларда пешқадамлиги ибн Муборакни у ҳақда (ҳақиқатни) сўзлашига ҳеч қачон тўсқинлик қилмас эди. Шунингдек, агар баъзи сабабларга кўра бу ровийдан ҳадис олиш нолойиқ бўлса, одамларни ундан ҳадис ёзиб олишдан қайтарар эди. Бу фикримизнинг тасдиғи

¹ Ж а р ҳ – Ровийнинг ривояти мардудлигини вожиб қиладиган ёки унинг маҳбуллигини рад қиладиган сифатларнинг зикр қилинмоғи жарҳ (жароҳат етказувчи сифат) дейилади. Жарҳ лафзлари: Каззоб, ёлгончи, фосиҳ, заиф, у ишончли эмас, ҳадиси эътиборга олинмайди, унинг ҳадиси ёзиб олинмайди, уни танимамайман каби сўзлардан иборат.

Т а ё д и л – Ровийнинг ривояти маҳбуллигини вожиб қиладиган ёки унинг мардудлигини рад қиладиган сифатларнинг зикр қилинмоғи таъдил (одиллик сифатини бериш) дейилади. Таъдилнинг лафзлари: У ишончли, ҳадисда собит, унинг зарари йўқ, унинг ҳадиси рад қилинмайди каби сўзлардан иборат.

тариқасида баъзи мисоллар келтираамиз. Аббод ибн ас-Сақафий ал-Басрий Аллоҳнинг солиҳ бандаларидан эди. Гарчанд у шундай инсонлардан бўлса-да, Ибн ал-Муборак уни зикр қилганида: «Хайрли амалларда ўрناق бўлишда Аббод ибн Басрийдан афзалроқ кишини билмайман», – деб айтар эди-ю, лекин ундан ҳадис олишдан одамларни қайтарар эди. Бунинг сабаби Аббод ибн Басрий ҳадис айтганда баъзида мункар ҳадисларни ҳам ривоят қилган. Масалан, бу ҳол унинг Суфён ас-Саврийга айтган сўзида зоҳир бўлган. У: «Мен Суфён ас-Саврийга: Аббод ибн Касирнинг ҳадис ривоятидаги ҳолини сиз яхши биласиз, у ҳадис айтганда, улкан хатоларни ҳам қилади. Шунинг учун одамларга ундан ҳадис олманглар (эшитманглар), деб айтаётганимни кўргансиз», – дедим. Суфён: «Ҳа, шундай», – деди. Абдуллоҳ ибн Муборакнинг сўзлари: «Агар мен биронта илмий мажлисда қатнашсам-у унда Аббод ибн Касирнинг номи зикр қилиниб қолса, мен уни диний масалалардаги нуфузи учун мақтардим ва лекин «ундан ҳадис ола кўрманглар», – деяр эдим. Ибн ал-Муборакнинг фикрича, Аббод ибн Касийрнинг тақводорлиги ва художўйлигига ҳеч шубҳа бўлмаса-да, лекин у Расулulloҳ с.а.в.нинг ҳадислари ривояти, уларнинг таҳлилию мазмун моҳиятини тўлиқ идрок этиб, уларни бошқаларга тарғиб қилиш, айниқса уларни ривоят қилишнинг ўзига хос талабларига риоя этиш борасида баъзи ҳолларда ноқисликларга ҳам йўл кўярди. Ибн ал-Муборак кўп олимлар қатори бу талабларга қатъий риоя қилганлардан бири эди.

Айнан шундай фикрни Ибн ал-Муборак Бақия ибн ал-Валийд деган ҳадисшунос ҳақида ҳам билдирган эди. У: «Бақия тилда ўта ростгўй бўлгани билан, лекин ҳадисларни олдинга юрадиганлардан ҳам, орқага қайтадиганлардан ҳам, яъни ишончли ровийлардан ҳам, заиф ровийлардан ҳам ҳадис эшитиб, ёзиб олаверган. Шу боис одамларни ундан ҳадис олмасликларини маслаҳат берар эдим».

Тўртинчи жиҳати – Ибн ал-Муборакнинг ҳадис нақлида аниқлиги (росалиги).

Юқорида зикр этилганидек, Ибн ал-Муборакнинг ижобий хислатларидан бири унинг санадларни зикр этиш ва ҳадис эшитиш услубидаги олий даражада ишончилигида яққол намоён бўлди. Бу ҳақда Нуайм ибн Ҳаммод шундай фикрни айтган: «Мен ҳеч қачон Ибн ал-Муборакнинг “ҳаддасано (бизга ҳадис айтди)” деганини кўрганим йўқ, чунки у доимо “ахбарано (бизга хабар берган эди, етказган эди)” иборасини кўпроқ ишлатар эди. Чунки “ахбарано – бизга хабар берди” ибораси “ҳаддасано – бизга ҳадис айтди” иборасидан кенг қамровлироқдир». Ҳаддасано билан ахбаранонинг ўртасидаги фарқ шундаки, улардан биринчиси (ҳаддасано) ибораси ровий ўз шайхи (устози)дан эшитганига кўра қилган ривоятида қўлланилади, иккинчиси (ахбарано) эса шайх (устоз)-га (текширтириш учун) ўқилган (у эшитган) ривоятга нисбатан бўлиб, шайх ҳадисни тинглайди, шоғирд (илм толиби) эса ўқийди ёки фақат эшитиб туради. Ҳадис ривоятидаги бундай фарқ таниқли муҳаддис Имом Муслимда кўпроқ учрайди, буюк муҳаддис Имом Бухорий эса ўз асарларида иккала (ҳаддасано ва ахбарано) лафзни ҳам баб-баравар равишда қўллаган.

Бешинчиси – Ибн ал-Муборакнинг ҳадис билан яхши фикрни (хайр ар-раъй) жаъмлашлиги. Аҳли рай билан аҳли ҳадис ўртасида кескин курашлар бўлгани ислом тарихидан яхши маълум. Шу нуқтаи назардан қараганда, ибн ал-Муборак ҳадис билан яхши (маъқул) фикрни бирлаштирган олимлардан бири эди, у бу йўналишга мойил бўлган олим ўртада, яъни раъй (фикр) билан ҳадиснинг ўртасида бўлмоғи лозим, деб ҳисобларди. Бунинг сабабларидан бири шундаки, Ибн ал-Муборакнинг устозлари фақат аҳл ар-раъйдан, ёйинки фақат аҳли ҳадисдан иборат бўлган эмаслар. Жумладан, у кишининг улуг устозларидан Абу Ҳанифа аҳл ар-раъйнинг йўлбошчиси бўлган бўлса, бошқа бир йирик устози Суфён ас-Саврий эса аҳли ҳадиснинг энг нуфузли пешвоси бўлган.

Шунингдек, Ибн ал-Муборак асарга (саҳоба ва тобеъийларларнинг айтган хабарларига) ҳам кўп эътиҳод қилар эди. Чунки у, Али ибн ал-Ҳусайн ибн Шақиқ айтганидек, кучли ишонч ва асарга таянган ҳолда ҳукм чиқарарди ва бошқа одамларни ҳам унга (асарга) таянган ҳолда иш тутишларини маслаҳат берарди. Бир сафар Ибн ал-Муборак қандайдир бир кишига: «Башарти ўлим (қазо)га гирифтор бўлсанг, унда асардан мадад тила», – деган. У илмда Қуръон ёки суннадан олинган шаръий асосларга таянмай, фақат ўз раъйига таяниб

гапирадиганларни койиб, уларга ўринли танбеҳ берарди. Ундан ривоят қилишларича, у бир ҳадисни шундай ривоят қилган: «Қиёматнинг (охир замоннинг) шартлари учта бўлиб, улардан бири. Кичиклар (асоғир)дан илм сўраб олинади. Шунда ундан: «Кичиклар (асоғир) кимлар?»— деб сўрадилар. У: «Фақат ўз рай(фикр)ларига кўра гапирадиганлар. Бироқ кичик (сағийр) ўзидан катта (кабир)дан ривоят қилса, у кичик ҳисобланмайди», — деди. Ибн ал-Муборак асар-(саҳоба ва тобеинларнинг сўзи)ни инобатга олиб, унга ғоятда кучли эътимод қўйиш билан бирга, у айна вақтда Абу Ҳанифанинг тарафини олиб, уни қўллаб-қувватларди ва ундан сабоқ олар эди. Абу Ҳанифага қарши ҳужум уюштирганлар: Ибн ал-Муборакнинг яккаю ягона хатоси Абу Ҳанифадан ҳадислар ривоят қилгани», деб уни айблагандилар. Эҳтимол Ибн ал-Муборакнинг ҳадис билан раъй ўртасида тутган мавқеъини (мавқуфини) унинг қўйидаги фикри тўла-тўқис баён қилади: “Шариат ҳукмларини раъй қилишда эътимод қилинадиган нарса саҳобий ва тобеинларнинг ҳикматли сўзлари бўлсин, раъйдан эса фақат ҳадис шарҳлаганларининг сўзларини ол”.

ИБН АЛ-МУБОРАКНИНГ БИДЪАТГА ҚАРШИ КУРАШЛАРИ

Ибн ал-Муборак бидъат ишларнинг зоҳир бўлишини бутун уммат бошига келган катта мусибат, динга раҳна солувчи улкан бир офат ва исломни ичидан емирадиган зиён-заҳмат, деб тушунар эди. Ибн Муборакдан нақл қилинган бир фикрга кўра у: «Билингки, биродарим! Ўлим Аллоҳ таоло наздида ҳар бир мусулмон учун шараф бўлиб, у воқеъ бўлганда ҳар бир мўмин-мусулмоннинг дилида «Инно лиллоҳи ва инно илайҳи рожиъун» (*Биз Аллоҳга мансубмиз ва албатта унга қайтажакмиз*) деган оят бўлади. Шу боис дилхасталигимиз пайтида ҳам, оғайин-биродаримиз бу дунёдан ўтиб кетганида ҳам, кўмакчилар камайганда ҳам, бидъат ишлар зоҳир бўлганда ҳам Аллоҳ таолодан мадад сўраймиз», деган. Шунга биноан ибн ал-Муборак бидъат ишларга ҳамда бидъатчи — хурофотчиларга қарши шафқатсиз ва кескин кураш олиб борар, одамларни бидъат аҳлидан узоқроқ бўлишга чақирар эди. У доимо: «Бечораҳол кишилар билан бирга бўлиб суҳбат (мажлис) қуравер, бироқ бидъат аҳли (соҳиб) билан ўтириб суҳбат қилишдан ўзингни тий», — деб таъкидлар эди. Бир кун Ибн ал-Муборакка Ал-Ҳорис ибн Мискиннинг (у ҳадис, фикҳ ва илоҳиёт илмлари бўйича таниқли олим, 771-869 йилларда яшаб фаолият кўрсатган) бир бидъатчининг ёнида овқатланганлиги хабари етганда, у ал-Ҳорисга қараб: «Мен энди сен билан ўттиз кун гаплашмайман», — деган. Лекин шу билан бирга, у, агар бидъатчи ровийлар ўз бидъатига даъват (ташвиқ) қилмаса, улардан ривоят ҳам қиларди. Бу одат ибн ал-Муборакнинг инсофлилиги, илму ирфони теранлиги ва бағрикенглиги туфайли эди. Бир сафар ундан: «Нима учун Саъийд ва Ҳишом ал-Дастувийдан ҳадислар ривоят қиласан-у, лекин Амр ибн Убайднинг ҳадисларини ташлаб кетгансан, ваҳоланки улар учовларининг ҳам қарашлари бир-ку?»— деб сўраганларида, у: «Амр бошқаларни ўз раъйи (қарашини)га даъват қилади. Улар иккаласи эса, ҳеч нарса демасдан, сукут сақлаганлар», — деган.

Давоми бор

Сергей МНАЦКАНЯН

Узлатда кечган умр

2010 йилнинг 28 январи пайшанба куни дунёнинг оммавий-ахборот воситалари машҳур ёзувчи Жером Селинжер вафоти ҳақидаги хабарни тарқатдилар. Ҳақиқатда у тўқсон тўрт ёшида чоршанба куни ҳаётдан кўз юмган бўлиб, хабар бир кун кейин тарқатилган эди. У ўз уйида, Нью-Гемпширдаги Корниш манзилида жойлашган мулкида вафот этган эди. Бу ерда у 1965 йилдан бошлаб, деярли 45 йил давомида зоҳидона умр кечирганди. У уйдан кам чиқар, баъзан хилват бир бурчакда тамадди қилишни хуш кўрганидан шу ердаги қахвахонага бош суқарди. У доим ишчилар киядиган кўк комбинезонда юрар, ҳамиша ўзини суҳбатдан олиб қочарди. Бу йиллар давомида ёзувчи ўзи танлаган эътиқодга, тўғрироғи дзен-будда оқимидан келиб чиқадиган ҳаёт фалсафасига амал қилишга интилди. Адибнинг ижодий меросида асосан мана шу оқим ўзининг ёрқин ифодасини топди.

Жером Девид Селинжер 1919 йили 1 январда Нью-Йорк шаҳрида таваллуд топди. Мумтоз адиб ўзининг илк асарини 1940 йили эълон қилди. 1942 йили у Америка армиясига чақирилиб, Иккинчи жаҳон урушида иштирок этди. У иттифоқ десант кўшинлари таркибида Нормандия заминига тушди ва жанговар ҳаракатларда иштирок этди. 1948 йили эълон қилинган “Банан-балиқ осон овланади” ҳикояси туфайли у илк бор шуҳрат қозонди.

1951 йилда “Жавдарзордаги жарлик” қиссаси чоп этилгач, ёзувчи номи бутун дунёга ёйилди. Бу қисса ўн етти ёшли йигитга бағишланган бўлиб, унинг 48 соат мобайнидаги ҳаёти, одатлари, нафратга лойиқ катталар дунёсига нисбатан қалбидаги ке-

чинмалари ҳақида ҳикоя қилади. “Жавдарзордаги жарлик” қиссаси илк бор “Иностранная литература” журналида эълон қилинган бўлиб, 1965 йилда “Молодая гвардия” нашриёти томонидан алоҳида китоб ҳолида чоп этилди. Ўйлайманки, Россиядаги рус тили наشري боис у лирик ва дил изҳори насри йўналишидаги кўплаб асарларнинг яратилишига тўртки бўлди. Бироқ бундай услубдаги кўплаб қиссалар ўз заминидан мазкур қисса сингари шуҳрат топмади, аксинча, улар ўқувчилар хотирасидан тезда унутилди.

“Жавдарзордаги жарлик” номи ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган муаллифни Америка ёзувчиларининг олдинги қаторига — Фолкнер ва Хемингуэй, Брэдбери ва бошқа инглиз тилида ижод қилувчи улкан адиблар сафига қўшди.

Унинг қиссаси америка жамиятига катта таъсирини ўтказди. Бунга мана бу далилнинг ўзи кифоя: машҳур хонанда Леннон Чепменнинг қотили унга қаратиб ўқ узгач, асфальтга ўтирган кўйи шу куни сотиб олган “Жавдарзордаги жарлик” асарини ўқишда давом этади. У китобга “Бу менинг аризам” деган ёзувни битди...

“Жавдарзордаги жарлик”дан ташқари Селинжер “Френни ва Зуи”, “Том устидаги дурадгорлар” каби қиссаларини, шунингдек, машҳур “Тўққиз ҳикоя” китобини яратди. Бу китобга кирган ҳикояларида ёзувчи будда дини мазҳабларининг турфа кўринишларини турли ранглар тимсоли воситасида тасвирлайди. Бу услуб китобларининг бадиий қимматини янада ошириб, унга бемисл шуҳрат келтиради. У яратган асарлар буддавий эътиқодни Америка ёшларининг турмуш фалсафасига айлантди. Айни чоғда собиқ Шўролар Иттифоқида

кўпларни ҳали идрок этилмаган, лекин жозибали Шарқ фалсафаси билан илк бор таништирди.

Деярли ярим аср мобайнида у ўз уйида зоҳидона умр кечирди. Ва унинг ҳаёти сирлилигича қолди. У ўн йиллар давомида нималар билан машғул бўлди? Балки, чиндан ҳам сирли ва олий фароғатга интилиш йўлида буддавий этиқод қоидаларига амал қилгандир? Бу бир тахмин. Иккинчи тахмин — у бетиним ижод билан машғул бўлди, зеро уйдаги жавонлар номаълум қўлёмалар билан тўлиб-тошган эди. Улар орасида, буюк асарлар ўрин олгани шубҳасиздир. Унинг қизи Маргарит “Тушимда жар ёқасида: отам Ж.Д.Селинжер” (русчага 2006 йилда таржима қилинган) китобини ёзди. Унда у даҳо адиб қизи бўлишнинг машаққатли жиҳатлари ва отасининг мураккаб феъл-атвори ҳақида ҳикоя қилади.

Гарчи биринчи китобининг бемисл довругидан кейин у кам ёзган бўлсада, лекин барибир асарлари ҳамиша

диққат-эътиборда бўлди, жаҳоннинг ўнлаб тилларига таржима қилинди ва бугунги кунда ҳам у кўп тилларда қайта-қайта нашр этилмоқда. Китоб интернет-дўконлари сайтларида сиз унинг ижодига мансуб ўнлаб турли нашрларни осон топиб оласиз, шунинг билан бир қаторда уларнинг янги таржималари билан ҳам танишасиз.

У ўзининг узоқ йиллик зоҳидона ҳаёти давомида бир мартагина интервью берганлиги маълум. У суратга олишларига ҳеч қачон розилик бермаган. Бир марта ошкора равишда одамлар кўз ўнгида суд жараёнида пайдо бўлган. Унинг ўлими адабий ёрдамчиси ва ўғли томонидан маълум қилинган. Танҳоликда яшаган XX аср жаҳон адабиётининг мумтоз адиби ўлим билан ҳам ёлғиз юзма-юз бўлди.

Жером Д.Селинжер бизга инъом этган ва унда ўзига ёлғизликни раво кўрган дунёсини яратди. Ўйлаймизки, у ўзи хоҳлаган тақдирдан ва ўзи амал қилган этиқодидан мамнун ҳолда ёруғ дунёни тарк этди.

*“Литературная газета”нинг 2010 йил
3–9 феврал (№ 4) сонидан олинди*

Шарқ адабиётида Симурғ ТИМСОЛИ

Шарқ адабиётида бир бадий тимсолнинг бир қанча маънолар билдириб келиши – полифония ҳодисаси кўплаб учрайди. Жумладан, Симурғ образи ана шулар жумласидандир. Бу тимсолнинг келиб чиқиши ҳақида шоир Носир Муҳаммад “Анқони маҳрам қилдингиз” китобида шундай ёзади: “...У дастлаб Эрон асотирларида пайдо бўлган. Зардуштийликнинг муқаддас китоби – “Авесто”да эса Сенемурғ шаклида ишлатилган”.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида, хусусан эртақларда Симурғ тимсолини Давлат куши, Бахт куши, Булбулигўё каби шаклларда кўришимиз мумкин. Уларда Симурғ гоҳ подшоҳларни ўзига жалб этадиган, бир пати ярим подшоликка тенг ноёб куш сифатида (“Кенжа ботир”), гоҳ бош қаҳрамоннинг ҳомийси ва ҳимоячиси қиёфасида (“Гулиқаҳқаҳ”), гоҳ инсонни ўзига мафтун этадиган сайроқи ва гўзал куш тимсолида (“Қора холли от”) келади.

“Калила ва Димна”даги бир ҳикоятда Симурғ кушларнинг подшоси сифатида тасвирланади. Кушлар унинг ҳузурига учиб бориб, болаларини илон еб кетаётганлигини айтиб, ёрдам сўрашади. Симурғ уларга ёрдам бермагандан сўнг, кушлар бу ишни ўзлари ҳамжиҳатлик билан бажаришади.

Бадий адабиётдаги Симурғ тимсоли илк бор Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида учрайди. Достоннинг қаҳрамонларидан бири паҳлавон Сом сочлари, қошу киприклари оппоқ ўғил кўради. Бундан уялган ота ўғлини саҳрога ташлаб келади. Маълум вақтгача она шер уни сути билан боқади. Шундан кейин саҳрода чақалоқни кўрган Симурғ уни ўз уясига олиб чиқиб, тарбиялайди.

Фирдавсий ижодида Шарқ фольклоридаги кўпгина анъаналар акс этган. Фирдавсий тасвирлаган Симурғ – ноёб куш. У бошқалардан ажралиб туради, юксакда – “Элбурз тоғининг учи”да яшайди.

У кушлар подшоси – ҳамма кушлардан улугвор, улкан, кўркмас, емиши қулон, қўй каби жониворлар.

У доно – саҳрода ётган чақалоқни кўрган заҳоти Сомнинг ўғли эканлигини, отаси ташлаб кетганлигини англайди, уни тарбиялайди, одамзод тилини ўргатади, отаси излаб келгач, унга бир қанча насиҳатлар қилиб, ўғлини Сомга топширади.

У нажоткор – одам боласининг чақалоқлигида ўлимдан қутқариб қолади, ўз уясида тарбиялайди, ҳатто Достон (Зол)ни отасига топширгандан кейин ҳам унга ва ўғли Рустамга кўп ёрдам беради.

Ва ниҳоят, мўъжизакор қувватга эга – одамзод тилини билади, ҳатто келажакни кўриш қобилиятига ҳам эга, пати куйдирилганда етиб келади, Рустамнинг туғилишига ёрдам беради.

Маълумки, фалсафий-ирфоний адабиёт ривожидида Ибн Сино ёзган фалсафий қиссалар муҳим ўрин тутади. Жумладан, унинг “Тайр” қиссасида оёқларидаги тузоқ ҳалқаларидан озод бўлолмаган кушлар Подшоҳ олдида нажот сўраб боришади. Подшоҳ уларга жавобан тузоқ қўйган овчига элчилар жўнатади. Қисса куш тилидан ҳикоя қилинган бўлиб, ундаги бир саҳна ниҳоятда эътиборлидир:

“Биз кирган саройнинг кенглигию гўзаллигини тавсифлаб бериш қийин. У саройдан ўтганимиздан кейин кенг ва ярақлаган бир сарой дарвозаси очилди. Бунга кўзимиз тушганда, олдинги кўрган саройимиз анча тор, кичкина туюл-

ди. Ниҳоят, подшо ҳузурига етдик. Парда кўтарилиб, подшо жамолини кўргач, ҳаммамиз беҳуш бўлиб қолдик. Ҳайтовур, унинг ўзи дардимиздан огоҳ бўлиб, ўз лутфи билан ҳушимизга келтирди”. Қиссада гарчи номи келтирилмаган бўлса-да, бу ўринда қушларнинг подшоси Симуруғ ҳақида гап кетяпти.

Ибн Синонинг қиссасида қушлар рамзий маънода келган. Уларнинг ҳақиқий маъноси инсон руҳларидир. Демак, қушлар подшосининг тимсоли улуг ва қудратли Яратгувчининг рамзидир. Бу тимсолни Шарқ адабиётида илк марта Ибн Сино қўллади.

XI – XII асрларда яшаб ижод этган Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий қаламига мансуб “Рисолат-ут-тайр” асарининг сюжети ҳам Ибн Сино қиссасига ўхшаб кетади. Табиати ва хилларига кўра турли-туман қушлар йиғилишиб, ўзларига бир подшоҳ сайлашга қатъий қарор қилишади. Улар Ғарбда яшайдиган Анқодан бўлак қуш бунга лойиқ эмас деган фикрга келадилар ва унинг ўша томондаги оролардан бирида туришини аниқлайдилар. Шундай қилиб, қушлардаги завқ-шавқ кучли истакка айланади. Улар Анқонинг маконига бориб, хизматида бўлишни бахт-саодат деб ҳисоблайдилар”.

Анқо – афсонавий қуш. Қадимги Шарқ халқлари афсона, эртак ва дostonларидида бош қаҳрамонга ҳомий. У инсонларнинг кўзига кўринмайди, қаноти, паи олтин, кумуш деб таърифланади. Халқимиз орасида у бахт, толе, давлат қуши, кимга сояси тушса, ўша бахтли бўлади деган фикр мавжуд. Ривоят, эртак ва чўпчакларда Анқо Симуруғ, Ҳумога ҳам ўхшатилади. Ғаззолий асарида ҳам Анқо Симуруғ каби қушлар подшоси ва рамзий маънода Оллоҳнинг тасаввуфий тимсолини акс эттиради.

Симуруғнинг навбатдаги талқинини биз тасаввуф адабиётининг етакчи вакили, шоир ва мутафаккир шайх Фаридиддин Аттор Нишопурий (1119–1229) ижодида кўрамиз. Аттор ўзининг шоҳ асари бўлмиш “Мантиқ ут-тайр”га Симуруғни бош қаҳрамон қилиб танлади. Шу билан бирга бу образни ҳам шаклан, ҳам мазмунан бойитди.

Аттор бош қаҳрамонини Анқо деб эмас, Симуруғ деб аташининг бир қанча сабаблари бор. Бизнингча, китобхонга Симуруғ фольклор ва “Шоҳнома” орқали Анқога қараганда яхшироқ таниш эди. Шунингдек, Симуруғ сўзи қушлар подшосининг номи бўлиб келиши билан бирга мажозий маънодаги мурғ – ўттизта қушни ҳам англатади.

Аттор Ибн Синодаги рамзийлик анъанасини давом эттириб, қушлар подшосига Яратганнинг тимсоли вазифасини юклдики, бу номи бору ўзи йўқ қуш – Анқодан кўра қушлар подшоси Симуруғга кўпроқ мос тушар эди.

Атторнинг Симуруғи худди “Шоҳнома” қаҳрамони каби макони юксак тоғлар бағрида:

Подшо тоғ ортида, бул беихтилоф,
Бир баланд тоғдирки, дерлар Кўҳи Қоф.

“Мантиқ ут тайр” дostonининг сюжетида худди Ибн Сино ва Ғаззолийнинг қиссаларидаги каби қушлар йиғилишиб, ўзларига Подшоҳ излашади. Шунда Ҳудхуд ўртага тушиб, шундай подшо борлигини айтади:

Шоҳи Симуруғдир, ўшал султони тоғ,
Ул яқиндир бизга, биз андин йироқ.

Ва қушларни унга томонга йўлга чиқишга даъват этади:

Менга ҳамроқ бўлсангиз собит қадам,
Шоҳга етгайсиз, ўшал даргоҳга ҳам.

“Мантиқ ут тайр”да “Шоҳнома”дан фарқли равишда асар давомида Симуруғ воқеалар сахнасида чиқмайди. У асосан Ҳудхуд (йўлбошчи қуш) тилида таърифланади. Уни таърифлашда Аттор оғзаки ижод намуналарига суянади:

Битта пар тушди қанотидин ҳамон,
Тушди жумла шаҳру кўйларга сурон.

Бу тасвир эртақларда учрайдиган булбулигўёнинг битта пати ярим подшоликка арзиши ҳақидаги тасаввурларга ўхшаб кетади, бироқ, Агтор бу саҳнага ҳам рамзийлик юклаб, ундан тажаллий фалсафасини баён қилишда фойдаланади:

Ҳар кишиким кўрди, ондин олди нақш,
Ҳар киши бир ўзга суврат солди нақш.

Агтор Симуғни Фирдавсийдан фарқли равишда виқор ва салобатли, сирли қилиб тасвирлайди:

Васфини айтурга жони пок йўқ,
Ақлу ҳушига қобили идрок йўқ.
Ҳам ақл, ҳам жон сусту тийради,
Санъатин кўрмакка кўзлар хийради.
Бир буюк билгич камолин кўрмамиш,
Бир буюк кўргич жамолин кўрмамиш.

Қушлар ўзларининг Симуғга нисбатларини сўрашганда, Худҳуд:

Жумла қушлар суратин ҳам сарбасар,
Сояйи Симуғ бил, эй беҳабар, —

деб жавоб беради. Бу тасаввуф таълимотидаги Ибн Арабий бошлаб берган ваҳдатул вужуд таълимотининг бадиий адабиётда инъикос этиши бўлибгина қолмасдан, Агторнинг бадиий кашфиёти ҳам эди.

Асар сюжети ниҳоясида қушлар фақру фано водийсидан бақо мартабасига ўтишади. Шунда воқеалар саҳнасида ҳам парда очилиб, ўқувчи бир лаҳза Симуғни кўргандай бўлади:

Чехра очди бўйла Симуғи жаҳон,
Кўрдилар Симуғни қушлар ул замон.
Кўрдилар Симуғни гўё туш эди,
Аслида Симуғ у ўттиз қуш эди.

Агтор асарининг асл гоёси, яъни “ваҳдатул вужуд” фалсафаси шу сатрларда ўқувчига аён бўлади. Муаллиф айтмоқчи, соя нурга қўшилиб, сингиб кетди:

Солсалар Симуғ тарафга гар нигоҳ,
Унда ўттиз қуш эди беиштибоҳ.

Муаллиф бу билан кифояланмай, Симуғнинг ўзини ҳам гапиртиради:

Барча қушларнинг азиз, аълоси биз,
Чун ҳақиқатнинг асл маъноси биз.
Маҳв ўлиб, бизда кўриб юз иззу ноз,
Топдингиз бу янглиғ ўзни боз.

Демак, Агторнинг “Мантиқ ут-тайр” асарида Симуғ тимсоли уч маънода қўлланилади. Булар:

1. Қушлар подшоси.
2. Илоҳий идеал — Яратгувчи.
3. Ўттиз қуш маъноларидир.

Алишер Навоийнинг “Лисон ут тайр” асари “Мантиқ ут тайр”га жавоб тарзида битилган дostonдир. Навоий ҳам Симуғ образини ўз дostonининг бош қаҳрамони тариқасида қолдиради. Бунинг сабаби, Навоийнинг ўқувчилари бўлмиш туркийгўй китобхонларга ҳам бу тимсол халқ эртақлари ва Фирдавсий асари орқали яхши танишлигидан бўлса керак. Лекин Навоий уни бир ўринда Анқо деб ҳам атайди:

Ҳам лақаб ул Қоф уза Анқо анга.

Навоий достонида ҳам Симуғ идеал тимсол сифатида парда орқасида тасвирланади. Унинг таърифини “Лисон ут-тайр”да ҳам Худхуд сўзлайди. Аттордан фарқли равишда Навоийнинг Худхуди Симуғнинг зоту сифати ҳақида ҳам хабар беради:

Бирлик ойинида зотидир онинг,
Лек мингдан ортиқ сифотидир онинг.

“Қушлар ўз нисбатларини Симуғга Худхуддин сўргонлари” бўлимида Навоийнинг Симуғ тимсолига нисбатан Аттордан фарқли муносабати ойдинлашади. Юқорида кўрганимиздай, Атторнинг фикрича, бу дунё, ундаги қушлар Симуғнинг сояси холос, яъни улар Симуғга интиланларидагина аҳамиятли. Қушлар (инсонлар)нинг бу дунёдаги ҳаёти ҳижрон ва айрилиқда. Аттор мана шу фикрни таъкидлар экан, унинг нуқтаи назари бўйича инсоннинг шахс сифатида борлиги унинг Симуғга (Оллоҳ васлига) интилиши билан аҳамиятли.

Навоий эса инсоннинг яратилишини ҳижрон ва айрилиқ эмас, балки ҳикмат — Яратувчининг ҳикмати деб баҳолайди. У бу фикрни “Мен махфий хазина эдим, ошкор бўлишни хоҳладим” мазмунидаги қудсий ҳадисга асосланиб илгари суради:

Ганже эрди, лек махфий зот анга,
Ёшури хусн эрди, кун — миръот анга.
Ўз зуҳурин чун таманно айлади,
Чиқдию аввал тажалло айлади.
Бу тажаллиси аро хуршидвор,
Юз туман минг соя солди ошкор...
Чун муҳаққақ бўлди бу ҳикмат санга,
Бўлди туз Симуғ ила нисбат санга.

“Қушларнинг фано хусулидин бақо вусулига еткони” бўлимида Симуғ билан бўлган висолни Навоий шундай таърифлайди:

Кўрдилар ўзни қаёнким тушти кўз,
Оллоҳ-оллоҳ, не ажойибдур бу сўз.
Қим қилиб Симуғ ўттиз қуш ҳавас,
Ўзларин кўрдилар ул си мурғу бас.

Эътибор берадиган бўлсак, Аттор Симуғ юз кўрсатди ва қушлар уни “Симуғ” — ўттиз қуш эканлигини билдилар дейди.

Навоий эса ўттиз нафар солик қуш Симуғнинг ўзлари эканлигини билиб қолдилар, дейди.

Бир қарашда бир хилдай туюлган бу фикр икки даҳо ижодкор қаламида икки хил хулосани илгари суради.

Аттор фикрича, ўттиз қуш (тариқат йўлидаги соликлар) риёзат чекиб, Симуғ (Ҳақ таоло) даргоҳига етдилар ва унга айландилар.

Навоийнинг нуқтаи назари бўйича эса ўттиз қуш (тариқат йўлидаги соликлар) риёзат чекиш асносида табиатлари софланиб, ўзларидаги Симуғни (Оллоҳнинг зуҳурини) кашф қилдилар.

Бу хулосалар фақатгина ваҳдат ул вужуд фалсафасининг бадий адабиётдаги икки хил инъикоси эмас, балки Симуғ тимсолининг Шарқ адабиётидаги камолга етган икки хил кўриниши эди.

Зухра МАМАДАЛИЕВА,
Ўз МУ аспиранти

Байроннинг “Шилион тутқуни” ўзбекча оҳангларда

Шилион тутқуни” Байроннинг энг ёрқин поэмаларидан бири саналади. Асар 1816 йилда Швейцарияда, тоғлар орасида ёзилган. Шоир узоқ вақт давомида Швейцариянинг Алп тоғларидаги чўққиларини, тоғ дарёларининг шаршараларини, даралари ва мавжли кўлларини, буюк зотларнинг қадамжоларини зиёрат қилади. Байрон Шилион қасри тагидаги даҳшатли қамоқда азоб чеккан халқ озодлик курашининг қаҳрамони Франсуа Бонивар ҳақида илк марта француз мугафаккирлари Жан Жак Руссонинг “Юлия ёхуд Янги Элоиза” романида ўқиганлигини айтади. Байрон бу поэмасида ва бутун ижодида золимларни фош этиб, инсон қадр-қиммати, озодлигини кўйлаб келган. Руссо гоёлари шоирга илҳомбахш таъбир кўрсатган. Байрон кундаликларида ва дўстларига, ноширларига мактубларида бу ҳақда ёзади. У 1816 йил 27 июнда ўз ношири Жон Меррейга ёзган мактубида бундай дейди: “Кўлимга “Элоиза” китобини олиб, Руссо юрган излардан бориб, барча қадамжоларини зиёрат қилдим. Фландриядан Рейн дарёси бўйлаб Швейцарияга саёҳатимда кутганимдан ҳам зиёда таассуротлар олдим. Руссо “Элоиза”да бу хушманзара жойларни, табиат гўзалликларини нақадар аниқ-равшан тасвирлаб берганлигини кўриб ҳайратландим. Бу ердаги Мейери, Кларен, Вавэ қишлоқларида, Шилион қасрида бўлганимда олган таассуротларимни айтмай қўя қолай, чунки сўз билан ифодалаш қийин”.

Байрон ана шу таассуротлар, ўй-кечинмалари асосида энг гўзал поэмаларидан бири – “Шилион тутқуни”ни ёзди, нашриёт уни жуда тез эълон қилди. Шоир поэмага ёзган кичик сўзбошида мавзунини яхшироқ ўрганмаганлигидан афсусланади. Сўнг бу озодлик курашчиси ҳақида янги топган маълумотларини беради: “Сейшеллик Франсуа де Бонивар 1496 йилда туғилган. Туринда ўқиган. 1510 йилда амакиси Жан де Бонивар унга Женевага қўшни бўлган Сан-Виктор туман ҳокимлиги мансабини олиб берди. Олижаноб, ростгўй, мард ва жасур бу инсон теран билимлари, оқилона яхши ишлари билан халқ ҳурматини қозонди. У бизнинг сеvimли ватанимиз Женева республикасининг чет эл босқинчиларидан ҳимоя қилишда улуг жасоратлар кўрсатди. Савойя герцоги 1519 йилда уни Гролд деган жойга қамоққа ташлади. Икки йилдан сўнг у озод бўлади. Женева халқи озодлиги учун курашни давом эттиргани учун 1530 йилда Савойя герцоги уни яна ҳибсга олиб, Шилион қасри остидаги даҳшатли зиндонга ташлади. Олти йилдан сўнг (1536) уни республикачилар озод қилди ва Женева ҳукуматида аъзо қилиб сайладилар. У маърифатли, халққа меҳрибон инсон эди. Ўзининг нодир китобларга бой кутубхонасини Женева халқ кутубхонасига айлантирди. Ф.Бонивар 1570 йилгача – вафотига қадар халқ учун фидокорона хизмат қилди”.

Шоир Байрон “Шилион тутқуни” поэмасида халқни эзувчи золимларга кучли нафратини билдириш учун Ф.Бониварнинг қамоқ муддатини 20 йил деб ўзгартирган. Укалари ва ўғлининг қамоқда ўлганлиги ҳақидаги гаплари эса бадиий тўқимадир. Бу ҳол фожеий руҳни кучайтириш учун ишлатилган бадиий восита ҳисобланади. Аслида шундай бўлиши ҳам мумкин эди. Поэма ўша йили шоирнинг “Шилион тутқуни” ва бошқа асарлар тўпламида чоп этилади.

“Шилион тутқуни” поэмасини 1822 йилда таниқли рус шоири ва таржимони Василий Андреевич Жуковский рус тилига ўтирган эди. Қарийб икки аср ўтган бўлса-да, В.Жуковский таржимаси ўз қимматини йўқотган эмас. Муҳаммад Али поэмани ушбу русча таржима орқали ўзбекчага ўтирди. У Байроннинг ўзбек тилидаги “Сайланма”сида босилиб чиқди.

В.Жуковский таржимасига ижодий ёндашган ўзбек таржимони ҳам поэма матнидаги ҳар бир сўзи ва иборасининг зоҳирий ва тағ маъносига эътиборни қаратган ҳолда унинг қўлланишига ва шоирона фикрнинг мужассам жаранглашига эришади Тўғриси, таржима жараёнида Муҳаммад Али “Таржима санъати даҳоси” (А.С.Пушкин), қолаверса Байронга замондош бўлган В.А.Жуковский сатрларига монанд мисралар яратишга интилади. Хуллас, Байрон ва Жуковскийдан кейин М.Али асар қаҳрамони Шилиён тутқуни Бонивар ва биродарлари чеккан азобларни ўзбекчада равшан тасвирлай олган. Қолаверса, Байрон ва Жуковский – романтизм шеърятининг икки буюк сўз устасидан ўзбек таржимони маҳорат сирларини ўрганди, ўзлаштирди, кейинчалик ўз ижодига татбиқ қилди, десак хато қилмаган бўламиз.

Байрон поэма аввалида “Шилиён чоҳи” га бағишланган сонетни келтиради. Мазкур сонетни аслиятдан рус тилига В.Левик ва Г.Шенгелилар таржима қилганлар. Унинг баъзи байтлари В.Левик таржимасида, баъзи байтлари эса Г.Шенгели таржимасида мукамал ифодаланган. Бизнингча, В.Левик аслиятдаги юксак пафосга яқинлаштираман деб, мураккаб ва баландпарвоз сўзларни кўп ишлатиб, мазмунни тушунарсиз ва таъсирсиз қилиб қўйган. Г.Шенгели таржимасида эса ҳам аслиятдаги юксак пафос, ҳам мазмун равшанлиги сақланиб қолган.

Ўзбек шоири ушбу сонетининг таржимасида оралиқ тилдан фойдаланиб, Г.Шенгели таржимаси каби аслиятнинг барча фазилатларини бера олган. Айниқса, сонетнинг хулосаси ўзбекчада табиий жаранглайди:

Тошда излари кўринар, ҳайҳот,
Ул излар ўчмагай асрдан-аср,
Қулликдан Тангрига қилурлар фарёд!

Поэмани бевосита инглиз тилидан ағдарган В.А.Жуковский таржимасида ўқиймиз:

Взгляните на меня: я сед,
Но не от хилости и лет
Не страх внезапный в ночь одну
Удел несчастного отца
До сорока дал мне седину,
Я сгорблен, лоб наморщен мой
Но не труды, не хлад, не зной-
Тюрьма разрушила меня.
Лишённый сладостного дня,
Дыша без воздуха, в цепях,
Я медленно дряхлел и чах,
За веру – смерть и стыд цепей...
Уделом стал и сыновей.

Рус шоири В.А.Жуковский бу сатрларда инсон шаънини ерга урувчи ижтимоий ҳолатни, халқни қийновчи зolimларнинг шафқатсизлигини шеър вазнида, қофияларида, ихчам ва ноёб сўзларда акс эттира олган. Қаҳрамоннинг сочлари оқариб, вужуди шалвираб қолганига табиий сабаблар эмас, балки ёвуз инсонлар откарган жабр-зулм сабабчи эканлиги сара сўзларда, фожеий оҳангда берилган.

Ўзбек таржимони ҳам инглиз даҳоси байтларидаги шу теран маъноларни бадиий ифодалашда аслият ва оралиқ тилнинг бадиий имкониятларидан ҳамда ўзбек тили бойлиги ва нафосатидан моҳирона фойдалана билган. У таржимада аслиятга ва оралиқ тилга мувофиқ ритм, вазн ва оҳанг ҳосил қилганлигини кўрамай:

Қаранг, сочим оқарди оппоқ,
Кексайишдан эмас бу мутлоқ,
Ёки дахшат, қўққис келган ғам
Бир кечада оқартмади ҳам.
Манглайим-ку ажинга тўлиқ,

На меҳнат, на иссиқ-совук, йўқ—
Зиндон этди адои тамом.
Ёруғ кундан маҳрум беором,
Диққинафас яшаб занжирбанд,
Бўлиб қолдим оқибат дардманд.

Биринчи кўшиқдаги мисралар сони аслият ва таржималарда бир хил, яъни йигирма олти қаторда сақланиб қолган. Муҳаммад Али таржимаси В.Жуковский матнига монанд ва ҳамоҳанг жаранглайди, ўзбек тилида равон ўқилади.

Кўшиқдаги сатрларда тасвирланганидек, ака-укаларнинг занжирбанд қилингани, ўз эътиқодларидан қайтмагани, бу йўлда барча азоб-уқубатларга тайёр турганликлари, қоронғи зиндон азобларига бардош бериб ўлимга тик боққанлари тасвирида намоён бўлади. Мана шу юксак романтик пафосли сатрлар аслият ҳамда русча таржимада кучли жаранглаган.

Инглизчада:

But this was for my father's faith
I suffered chains and courted death;
That father perished at the state
For tenets he would not forsake;

Русчада:

И жизнь казалось без конца
Удел несчастного отца.
За веру, смерть и стыд цепей
Уделом стал и сыновей.

В.Жуковский ўз таржимасидаги учинчи қаторни алоҳида ажратиб кўрсатади. Бу билан таржимон барча азоб-уқубатлар замирида қаҳрамонларнинг эътиқоди, ор-номус ётганига катта урғу бермоқда. Бу ҳолат Жуковский сатрларининг таъсирчанлигини янада оширган, уни аслият руҳига яқинлаштирган. Ўзбекча таржимада эса бу муҳим нуқта четлаб ўтилган.

Қачон умрим тугар йўқ нишон
Эътиқод деб ўлим ва кишан —
Иснодига қолган отамиз
Қисматига шерик бўлдик биз.

Шунга қарамай, бу ерда ўзбек таржимони сатрлар маъносини сақлаб қолишдан ташқари русчадаги қофиялар ўрнини ҳам айнан бера олган.

Кўшиқ давомидаги:

We were seven—who now are one,
Six in youth, and one in age

байтини В. А. Жуковский бундай ифодалайди:

Нас было шесть — пяти уже нет,
Отец, страдалец юных лет.

Рус таржимони негадир инглизча матндаги: “Нас было семь: отец, шестеро сыновей, из которых уцелел лишь один” мисрасидаги “Нас было семь” иборасини “Нас было шесть” деб ўтирган. Бу ибора ўзбекчада ҳам “Олтов эдик” тарзида таржима қилинган. Ёки аслиятдаги “Their belief with blood have sealed” мисраси Жуковскийда “Спасли души своей любовью” тарзида, Муҳаммад Алида эса “Қалб қатига тушмасин деб доғ” қабилада ўтирилган. Шунингдек, бутун поэма матнида муҳим аҳамият касб этиб келган “Finished as they had began / Proud of Persecution's rage” сатрлари русча таржимада умуман тушиб қолган. Улар ўрнида В.Жуковский аслиятда умуман, йўқ бўлган “За веру-

смерть и стыд цепей” мисрасини киритиб, уни алоҳида таъкидлаб ўтмоқда. Ўзбекчада ҳам бу мисра таъсирли, “Эътиқод деб ўлим ва кишан” ҳолида ўтирилмоқда. Инглиз тилидаги “belief” сўзи “ишониш”, “маслак”, “эътиқод” каби луғавий маъноларга эга. Байрон бу сўзни ишлатаркан, қахрамонларининг, хусусан Бониварнинг республика тузумига “ишончи”, гоёси, “маслаги” ниҳоят диний “эътиқоди” ни ҳисобга олган эди.

Демак, кўп ҳолларда В.А.Жуковский Байрон матнидаги сўзларнинг таг маъносига катта эътибор беради, ўзидан янги сўз ва мисра қўшиб бўлса ҳам асл нусха мазмуни ҳамда руҳини таржимада тиклашга эришади.

Муҳаммад Али ҳам Жуковский матнига ижодий ёндашиб, ундаги маъно ва равонликни ўзбек тилида маҳорат билан ярата олган.

Поэманинг иккинчи қўшиғи Шилиён қамоқхонаси тасвирига бағишланган. Байрон тасвирича, золимларнинг тубан қиёфаси каби қамоқхонанинг ўзи ҳам кўрқинчлидир. Бироқ у ерда, ярим тун, ярим зах хонадаги сукут мақсадсиз ва ташвишсиз ҳаётни ўтказиш кўрқинчлидир.

Иккинчи қўшиқда В.А.Жуковский инсон қадрини ерга урувчи бундай даҳшатли жойларни бунёд этган золимларга шоирнинг нафратини ифодаловчи сўзларни топади. Аммо, қофияларда ва оҳангдорликда мукамалликка эришмайди. Энди бу тасвир М.Али таржимасида қандай қайта тикланганини кўрайлик.

Шилиён турар сув узра тургун,
Зиндон ичра етти зўр устун
Йўсинларга кўмилган эди.
Ногоҳ олис осмондан етиб
Девордаги дарздан кирган нур
Зулумотда милгиллаб базўр,
Устунларда ўйнайди маъюс;
Худди тунда лип-лип қилиб, сушт,
Ёритмоққа ботқоқни, ҳоли —
Етмай қолган чироқ мисоли
Милтирарди танҳо ва сўник.
Ҳар устунда ҳалқа: чўнг, хунук,
Халкаларда — занжир мисли мор,
Занжирларда гўё оғу бор.
Баданимга сингдики чунон,
Аср-аср ўтса ҳам, гумон—
Тамғаларнинг изин кетмоғи.

Шоир-таржимон В.Жуковский қамоқхонанинг даҳшатли кўринишини моҳирона тасвирлаш билан бирга шеърнинг соддалигини ва жарангдорлигини ҳам таржимада сақлаб қолган. Муҳаммад Али ҳам бунга интилади. Ўзбекчада аслият ва русча таржимадаги соддалиқ, равонлик, жарангдорлик сақлаб қолинган. Юқоридаги байтлар таржимаси оралиқ тилдаги тасвирдан мукамалроқ чиққан, дейиш мумкин.

Энг муҳими, ўзбек таржимони русча матндан бироз узоқлашиб, ўзидан қатор сўз ва ибораларни ҳам қўшади. Масалан, русча матнда йўқ бўлган ва мисралар мазмунига ёпишмаган “занжир мисли мор” (цепь как змея) қиёслаш бунга мисол бўла олади. Таъкидламоқ лозимки, қўшиқ давомида мисралар ўзбекча таржимада ҳам жарангдор бўлганига қарамай, барибир русча матндаги таг маънолар тўлиқ ўз аксини топмайди, ўзбек таржимони кўпроқ эркинликка интилиб, русча матндан узоқлашади. Натижада эркин таржима юзага келади.

Шунингдек, ўзбек таржимони қофиялар ўрнини сақлаб қолишга ҳаракат қиларкан, русча матндаги сўзлар, баъзи мисраларни ташлаб кетади. Масалан, В.Жуковскийда мисралардаги фожиавийлик қуйидаги: “И, рядом с мертвым, я, живой терзался на полу тюрьмы ” сатрларида беради. Муҳаммад Алида ҳам, “Мен жасадин ёнида ёлғиз Нола чекдим, паноҳсиз, ҳолсиз” мисраларида фожиавийлик ва тутқунлик надоматларини тўлиқ акс эттирган.

Поэманинг учинчи қўшиғи аслият ва русча матнга яқин, анча муваффақиятли ўтирилган. Бизнингча, шоир-таржимон русча матнга ижодий ёндашаркан, ундаги фожиавий кайфиятга хос романтик пафосни бера олган, ички, ташқи қофиялар

ўрнини сақлай билган ва мисраларнинг равоўқилишини таъминлаган.

В.Жуковский поэманинг тўртинчи қўшиғи таржимасида русча таржима матнига эргашган шоир Муҳаммад Али маълум даражада матнни қисқартириш йўлидан боради. Оралиқ тилга тўла суянган ўзбек таржимони ҳам аслиятдаги бир қатор образли иборалар ва метафораларни сақлаганига қарамай, баъзиларини русчадаги каби тушириб қолдиради. Кўринадики, тўртинчи қўшиқ таржима жараёнида бир мунча содалаштирилгани учун асл нусха мазмуни ва бадиий ифодавийлигини аслиятдаги каби тўла акс эттира олмаган.

Поэманинг еттинчи қўшиғида муаллиф бош қаҳрамони Бониварнинг ички кечинмалари, руҳий ҳолатини тасвирлашда ўта таъсирчан воситадан фойдаланади. Бу укасининг вафоти ва уни дафн қилишга боғлиқ манзарадир.

Бонивар кўз олдида жон бераётган ўз жигаргўшасига малҳам бўлолмаганидан, ҳатто унинг очиқ кўзларини юмиб кўйишга имкони йўқлигидан азият чекади. Қаҳрамон укасини қамоқхонада эмас, балки қабристонда дафн этишларини илтимос қилади. Қаҳрамоннинг рад жавобини олгандан кейинги руҳий ҳолати шоир қаламида ўта фожиали бўёқларда таъсирли ифодаланади.

Бу ҳолат рус таржимонида:

В сырой земле тюрьмы зарыт,
И в головах его висит
Пух им оставленных цепей;
Убийц достойный мавзолей.

Ўзбекчада:

Укам ётар гўрда зиндонда,
Осилмишдир боши томонда
Кишанлардан ясалмиш чамбар:
Қотилларга муносиб мақбар.

Кўрамызки, таржимон фожиани қабартириб кўрсатиш учун муносиб бадиий ифодалар излаб топа олган. Ҳар икки таржимон ҳам аслият матнида ифодаланган фожиавий кайфиятни тўла сақлаб қолишга эришган. Юқоридаги байтда шоир Байрон инсон қадрини ерга урувчи золимларнинг тубанлигини, жирканч қиёфасини жуда ўткир рамзий ибора, тимсол билан ифодалаб, бу занжирлар қотилларга муносиб мақбара — ёдгорлик деб, очиқ ёзади. Бу аччиқ сўзлар замирида ўша ёвузлар, золимларнинг ўзини кишанлаш зарурлигига нозик ишора бор.

Мухтасар қилиб айтганда, Байрон қаламига мансуб нодир асарлардан бири бўлган “Шилиён тутқуни” поэмасининг ўзбекча таржимаси ўзбек адабининг машаққатли, илҳомли меҳнати самарасидир.

*Парда ҚУРБОНОВ,
Қарши Давлат университети*

Умри боқий асарлар

(Чингиз Айтматов. “Танланган асарлар”, 1-жилд, “Шарқ” НМАК, Тошкент–2009.)

Ўзбек ўқувчиси жаҳон адабиётининг сара намуналари билан ўтган аср давомида мунтазам танишиб боргани маълум. Қисқа давр ичида истеъдодли ёзувчи-шоирлар ва таржимонларнинг холис, заҳматли меҳнати туфайли Шекспир, Бальзак, Байрон, Гёте, Гейне, Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Толстой, Тургенев, Стендаль, Достоевский, Мопассан, Гюго, Чехов, Тагор, Горький, Руставели асарлари ўзбек хонадонининг мулкига айланди. Бу ёрқин сиймолар ва бошқа даҳолар яратган беназир асарлар мумтоз асарларимиз билан бир қаторда халқимиз маънавиятини оширди, тафаккур уфқларини кенгайтди. Мазкур оламшумул жараён ҳақида гап кетар экан, буюклар силсиласидан муносиб ўрин эгаллаган жасоратли қирғиз адиби Чингиз Айтматов ижодини алоҳида миннатдорлик билан тилга олиш лозим. Бу адиб катта маҳорат билан яратган ҳароратли асарлар юксак инсонпарварлик руҳи, меҳрга, муҳаббатга тўлаллиги, ҳаёт ҳақиқатларини дадиллик билан акс эттиргани туфайли адабиёт осмонида юлдуздек чарақлаб, қисқа фурсат ичида миллионлаб ўқувчилар юрагини забт этди. Адибнинг жозибига тўла қисса ва ҳикоялари, айниқса “Жамила” қиссаси Мухтор Авезов, Луи Арагон каби машҳур ёзувчилар эътиборини тортгани катта ҳодиса. Илк асарлари билан жаҳон танийдиган талабчан адибларга манзур бўлиш ҳаммага ҳам насиб қилавермайдди. Адибнинг “Жамила”сига француз ёзувчиси Луи Арагон “жаҳондаги энг гўзал севги қиссаси” деб баҳо берган эди. Ана шундай юксак таҳсинга сазовор бўлган бу асар рус тилида эълон қилиниши биланоқ ўзбекчага ағдарилди ва тезда ўқувчиларга манзур бўлди. Заҳматкаш таржимон Асил Рашидов

таржимасидаги сарғиш муқовали бу қисса қўлимга тушганда ўнинчи синфда ўқир эдим. Асарда тасвирланган бугдой ташишга боғлиқ манзаралар, умуман, қирғиз халқи ҳаётига доир турли лавҳалар менга болалигимдан таниш эди. Асрлардан бери ёнма-ён яшаб келаётган ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик, туркман халқлари турмушида, табиийки, муштарак жиҳатлар жуда кўп. Ҳали юк машиналари етиб келмаган олис тоғ қишлоқларида ҳамма ишлар қўлда, от-уловда бажарилар эди. Бугдойни қанор копларга солиб, эшакларга ортиб, колхоз омборига ташиб келишарди. Кейин уларни орқалаб кўтариб бориб, омбор ичига тўкишарди. “Жамила” қиссасида жуда табиий тасвирланган бу жараён болалигимдан менга таниш эди. Шундан бўлса керак, қисса қахрамони Дониёрнинг икки букилиб оғир қопни орқалаб бораётгани ҳам, қизғимтир бугдой доналарининг қопдан шовуллаб тушиши ҳам кўз ўнгимда аниқ жонланган эди. Ўзбек ва қирғиз халқлари турмушидаги яқинлик Чингиз Айтматов асарларини ўзбек китобхонлари орасида тез тарқалишига йўл очгани аниқ. Ана шу жиҳати туфайли адиб асарлари китоб дўконларида йиллаб қолиб кетмади. Унинг деярли барча машҳур асарлари — “Сарвқомат дилбарим”, “Бўтакўз”, “Сомон йўли”, “Алвидо, Гулсари”, “Оқ кема”, “Биринчи ўқитувчи”, “Асрни қаритган кун”, “Соҳил бўйлаб чопаётган олапар”, “Эрта қайтган турналар”, “Қиёмат” ўзбек хонадонларининг тўридаги китоб жавонларидан жой олди. Улар ҳамон ардоқланиб, қўлма-қўл ўқилмоқда. Бу ҳаётбахш жараёнда адиб асарларини ўзбек ўқувчиларига етказишда жонбозлик қилган Асил Рашидов, Иброҳим Ғафуров, Маҳкам Маҳму-

дов, Суюн Қораев ва бошқа таржимонларнинг самарали изланишларини алоҳида айтиб ўтиш керак. Уларнинг нина билан қудуқ қазини эслатадиган заҳмагли меҳнати натижасида қирғиз адабининг деярли барча асарлари ўзбек тилига муваффақиятли ағдарилди. Бу асарлар дастлаб алоҳида китоблар тарзида, сўнг икки жилдлик асарлар тўплами шаклида ўқувчиларга етиб борган ва қайта-қайта нашр этилган эди. Мана, ниҳоят “Шарқ” нашриёти ёзувчининг “Танланган асарлари”ни чоп этишга киришди.

Мазкур “Сайланма”нинг биринчи жилдидан адибнинг “Бўтакўз”, “Оқ кема”, “Жамила”, “Сарвқомат дилбарим”, “Эрта қайтган турналар” қиссалари жой олган. Кўпдан бери бизни соғинтириб келаётган бу фусункор қиссаларни қайта ўқиш ниҳоятда марқўлидир. Шу ўринда бизга ана шундай шодиёна дамларни қайтарган таржимоннинг меҳнатларини ҳам алоҳида қайд этиб ўтиш зарур.

Асил Рашидов адабиётшунос ва тажрибали педагог-мураббий сифатидаги хизматлари билан танилган. Аммо очик айтиш керакки, халқимиз уни энг аввало моҳир таржимон сифатида билади, ардоқлайди. “Асли касбим журналист, адабиётшунос, танқидчи, педагог. Таржимачилик эса фаолиятимнинг бир қирраси. Бироқ ижодий тақдиримда таржимачилик чуқур из қолдиради, деб ўйлайман”, — деб ёзади унинг ўзи. Дарҳақиқат, Асил ака таржимачиликни ҳаётининг асл мазмунига айлантира олди, шу йўлда сабот билан изланди, заҳмат чекиб меҳнат қилди. Шу ўринда Асил ака билан узоқ йиллар қадрдон бўлган уч марҳум адабиётшуноснинг дил эътирофларини келтириб ўтаман. “Ижод оламининг яна бир шундай тури ҳам борки, у миллатни миллат билан, халқни халқ билан, тилни тил билан, дилни дил билан боғлайди, дўстлик кўприги сифатида халқлар маънавиятини бойитади. Бу — бадий таржима санъати. Бу жаҳодаги меҳнат Асил Рашидовнинг бутун борлигини эгаллаб олган. У киши узоқ йиллар мобайнида таржима санъатининг сеҳрли ва сирли чаманзорларидан шу қадар кўп ва ҳўб гулдасталар тузганки, шу хизматнинг ўзиёқ ҳар қандай ижодкор орзу қилса арзигулик”. Бу — фан доктори Баҳодиржон Саримсоқов би-

лан Тўхта Бобоевларнинг “Ижоднинг кўш қаноти” мақоласида билдирган эътироф. Энди марҳум таржимашунос Ғайбулла Саломовнинг адабиётшунос Сайди Умиров билан суҳбагида таъкидлаганидек, “Очигини айтиб қўя қолай. ўша даврда бориб турган ўзбек истеъдод соҳиби ҳам у (Чингиз Айтматов назарда тутиляпти — О.А.) илгари сурган ғояни унингчалик маҳорат билан кўтариб чиқа олмасди. Кўкларга кўтариб мақталган “энг илғор” рус адабиётида ҳам Чингизнинг “юки”ни кўтара оладиган бошқа бир даргани топиш қийин. Бас, таржима йўли билан биз ўзимиз айта олмайдиган дард-ҳасратларимиз, ғам-андуҳларимизни Чингиз Айтматов тилидан баралла айтдик... Ўтмиш фожиаларини англаб етишни истаган ҳар бир ёш китобхон бугун ҳам унинг ижодига бемалол мурожаат этиши мумкин” (“Ёзувчи” газетаси, 2000 йил, 9 феврал, 2-сон).

Бу кўчирмада ўзбек таржимонлари давримизнинг буюк адиби Чингиз Айтматов ижодини нима учун ардоқлагани ва нега бу асарларни халқимизга етказиш машаққатини зиммасига олгани сири очик-равшан, лўнда таърифлаб берилган. Ҳақиқатан ҳам шўро давридаги тоталитар тузум одамларни, айниқса чекка ўлкалардаги фуқароларни қаттиқ хўрлаб ерга урган, манқуртлаштириб ташлаган эди. Буни деярли биринчи бўлиб Чингиз Айтматов дадил кўтариб чиқди, бу тузумни фош қилиб, бонг урди, иззат-нафси, эрки, маънавий қадриятлари шафқатсиз топталган кишиларнинг юзига ойна тутиб, улар қанчалик тубанлашиб кетганини ўзларига аниқ-таниқ қилиб кўрсатиб берди. Бу асарлар миллионлаб ўқувчиларнинг дилини ларзага солди. Жамиятда рўй бераётган ноҳақликларнинг асл илдилари қаерга бориб тақалишини теран ҳис қилган таржимонлар мазкур асарлар таъсирида катта жасоратга қўл урдилар, ўзбек халқи ҳам Айтматов қахрамонларига қисматдош, тақдирдош, шерик эканлигига зимдан урғу бериб, дард билан сугорилган бу мунгли асарларни шижоат билан таржима қилишга киришдилар.

Хуллас, таржима тарихида ноёб бир ҳодиса юз берди. Ёзувчи нияти, ғояси билан таржимон маслаги қовушиб, муштарак бўлиб кетди. Натижада миллионлаб ўзбек ўқувчилари ҳам бу

заҳматли меҳнатдан баҳра олиб, Чингиз Айтматов яратган бадий оламга кириб боришга муяссар бўлди. Бу ёрқин таржималар орқали адибнинг ўнлаб асарлари ўзбек ўқувчилари юрагини забт этиб, бир умрлик ҳамроҳига айланди. Бу қиссаларни ўқиб, оддий қирғиз фарзандлари Жамила ва Дониёрнинг улкан қалби, оташин муҳаббати, Асал билан Илёснинг ширин, аммо аччиқ изтиробларга тўла қисмати, ҳаётини ёш авлод тарбиясига бағишлаган Душаннинг фидойилиги, Ватан уруши йилларида барча азиз фарзандларидан жудо бўлган Тўлганойнинг иродаси, матонати билан танишдик, уларнинг севинч ва ташвишларига шерик бўлдик. Буларнинг ҳаммаси заҳматли меҳнат самарасидир.

Мен шахсан бир китобхон сифатида, айниқса, “Алвидо, Гулсари” ва “Оқ кема” қиссаларидан қаттиқ таъсирланганман. Танабойнинг қисмати билан отам Абдулла Абдурашитовнинг тақдиридаги ўхшашликлар мени ҳайратга солган эди. Ўн йиллаб колхозга раислик қилган, сўнг яна ўн йил атрофида йилқиччилик фермасига мудир бўлган отамнинг меҳнатларини ҳам ичи қора, ҳасадгүй раҳбарлар қадрламаган, етарли иззат-ҳурмат кўрсатмаган эдилар. Отам олтмишинчи йилларнинг бошида нафақага чиқди. Шунда меҳнат дафтарчасини олди. Унда 1929 йилда колхозга аъзо бўлган ва бир умр ҳалол меҳнат билан юртни бошқариб келган одамнинг касби... “старший конюх” (катта отбоқар) деб белгиланган эди. Отам кўз қорачуғидек

авайлаб-асраб, ардоқлаб миниб юрган, бутун Бўстонлиққа донғи кетган чопқир қашқа отни — зотдор айғирни бугдой хирмонидаги энг оғир ишларга қўйиб, хор қилиб ўлдириб юборишганди. “Алвидо, Гулсари” айнан отам ҳақида ёзилгандек туюлган эди менга. Отамнинг табиатида ҳам Мўмин чолникидек ювошлик бор эди. У ичидаги дардини бировга айтмади ҳам, бирон идорага шикоят қилиб бормади ҳам. Орадан ўн беш йил ўтгандан кейин Бўстонлиқ туманига янги келган инсофли раҳбарлардан бири отамга нисбатан қилинган адолатсизликни тузатди. Архив ҳужжатлари билан танишиб, отамга шахсий нафақа тайинланишига ёрдам берди. Гапнинг индаллоси, тоғ қишлоғида туғилиб, катта бўлганим учун “Оқ кема”даги воқеалар ва одамлар ҳам менга жуда таниш эди. Ўразкул каби ваҳший одамларнинг тубан қилмишлари, итоатгүй, муте бўлиб, бир умр хўрланиб яшаган Мўмин чолларнинг забун ҳаётини кўравериб, юрак-бағрим хун бўлиб юрган кезларим кўп бўлган. Шу туфайлими, бу қисса ҳам юрагимга қаттиқ жойлашиб қолган. Уни ҳамон изтироб билан ўқийман... Буларнинг ҳаммаси учун Чингиз Айтматов қаторида унинг барча таржимонларидан бир умр миннатдорман. Улар ҳалол меҳнат қилиб заҳмат билан яратган баркамол таржималарнинг умри узоқ, йўли оқ бўлишига астойдил ишонаман. Улуғ адиб “Сайланма”сининг бошқа жилдларини ҳам сабрсизлик билан кутамиз.

*Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ,
филология фанлари номзоди*

Миллат кўзгуси

“XX аср ўзбек ҳикояси антологияси”.

Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти.

Тошкент – 2009.

XX аср инсоният маънавий ҳаётида улкан ўзгаришлар, катта пўртаналар ясаган аср бўлди. Топиш ва йўқотиш, хиёнат ва садоқат, миллатсеварлик ва хоинлик, фан ва тараққиёт, дин ва дунё, миллийлик ва глобализм, уруш ҳамда тинчлик гоёлари ўртасидаги кураш бу асрда ўзининг авж нуқ-

тасига чиқди. Бу аср, шубҳасиз, инсон тафаккури учун кураш асри бўлди. Мана шу долғали асрда кундан-кунга янгича моҳият касб этаётган инсон қалби манзаралари, руҳияти иқлимларини бадий тадқиқ этиш, унинг ботинида кечаётган шафқатсиз муҳорабаларнинг поэтик суратини чизиш

аср ёзувчиларини шошириб қўйгандек бўлди. Бу давр ижодкори энг катта ижодий муаммога рўбарў келди, зеро янги аср инсонининг яшаш тарзи, ўй-фикри, товланишу турланишлари билан мукамал тасвирлаш учун қанчалик қуюқ бўлмасин бадиий рамзлар, деталлар, поэтик топилмалар ожизлик қилиб қолди. Шу боис фанда янгидан-янги жанрлар, турли адабий оқимлар, йўналишлар, таълимотлар яралди. Барча бадиий воситаларнинг ўқ илдизи инсон юрагига бориб тақалардики, уни ўрганиш заҳматталаб юмуш эди.

Шу билан бирга назарий-эстетик концепциялар, мезон ва қолиплар, поэтик услублар пайдо бўлди. Ушбу даврда роман, қисса, ҳикоя, очерк, новелла ва эссе каби адабий жанрларда ўзига хос бадиий янгиликлар қилинди. Бу жанрларнинг имкониятлари белгиланди, ўзига хос жиҳатлари кўзга ташланди. Улар ичида ҳаракатчан жанр саналмиш ҳикоя жанрида ҳам етук адабий намуналар яратилиб, уларда миллат тафаккури ўзига хос равишда аниқроқ ва ёрқинроқ намоён бўлди. Абдулла Қодирийдан тортиб адабиётимизнинг энг кенжа вакилларигача бўлган адиблар мазкур жанрда ўз куч ва маҳоратларини ишга солишди.

Яқинда “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти хайрли бир ишни амалга оширди. Заҳматкаш ноширлар (Б.Каримов, Ҳ.Абдиев) йигирманчи аср тарихида воқеа бўлган, турли нашрларда эълон қилинган сара ҳикояларни тўплаб, “XX аср ўзбек ҳикояси антологияси” номи остида нашрга тайёрладилар. Бу китоб олдин чоп этилган антологиялардан мукамаллиги, ҳажми, безаги, танлаб олинган ҳикояларнинг бадиий салмоғи билан ажралиб туради. Мазкур антологияни етакчи наср усталарининг бир асрлик ижодий меҳнати самараси, энг сара гуллардан ясалган гўзал гулдаста деб аташ мумкин. Ушбу мажмуанинг тузувчиларидан бири, филология фанлари доктори Баҳодир Каримов ёзган сўзбошисида “XX аср ҳикояларида гўзаллиги ва фожиалари, гурури ва шубҳа-гумонлари, бутун ғам-ташвиш ва сурурлари билан инъикос этирилган образ ва характерлар ўзбек миллиати юзига тугилган бир кўзгудир. Биз унга қараб ўзимизни, тарихимизни, бизга таниш кимсалар қиёфасини, турли тақдир эгалари образини, хато ва камчиликлар ва ютуқларини кўришимиз мумкин.

Зеро, “XX аср ўзбек ҳикояси антологияси” номи билан бир муқовага жамлаб тақдим этилаётган ушбу мўъжаз наср шукуҳида аср шукуҳи мужассамдир”, дея қайд этади. Дарҳақиқат, антологияда жамланган ҳикоялар мазмун ва мундарижаси, шакл ва услуби, гоё ва мазмуни, эпик қўлами билан, XX аср ўзбек бадиий тафаккури миқёсини намоён этади. У ўтган асрнинг бор изтироблари, гўзаллик ва ёвузликлари, шодлиги ва оғриқларини ўзида жамулжам этганлиги, тилимизнинг беҳад бой имкониятларини юзага чиқаргани билан характерлидир.

Эрксизлик ва маҳдудликка қарши ёзилган Чўлпоннинг “Новвой қиз” ҳикояси реалистик йўналишдаги илк тажрибаларни бошлаб берди. “Минг бир жон” (Абдулла Қаҳҳор), “Менинг ўғригина болам” (Фафур Фулом), “Фанорчи ота” (Ойбек), “Широқ” (Миркарим Осим) каби ҳикоялар неча ўн йилликлар чиғиригидан ўтган, деярли икки аср билан юзлашса-да, маъноси, қадр-қиммати тушмаган, сагрлар қағидадаги сеҳр, оҳори тўкилмаган, қачон ўқилмасин, кишига янги кайфият ва маърифий завқ бераверадиган ҳикоялар эканлигини шоҳиди бўламыз. “Яхшилик” (Одил Ёқубов), “Йилинж” (Пиримқул Қодиров), “Қишдаги лола” (Қўчқор Норқобил) ҳикояларида бу давр ўзбек адабиётининг оғриқли мавзуларидан саналган уруш ва унинг инсон руҳиятига таъсири, бу давр одамлари қалбидаги дард катта маҳорат билан акс эттирилган. “Чўлоқ турна” (Шукур Холмирзаев), “Янга” (Ўткир Ҳошимов), “Уйин” (Омон Мухтор), “Дунёнинг сири” (Хайридин Султонов) ҳикоялари эса инсон фақат эзгулик учун яратилганлиги, унинг қалби эзгу жавоҳиротларга лиммо-лим тўлаллиги, уларни асраб-авайлаш, севиш юксак инсоний бурч эканлигини таъкидлайди. Бу давр адабиётида ҳаётдаги янгиликларни тасвирлаш, кишилар онгида кечаётган турли маънавий эврилишларни бадиият тарозисига солиш, қаҳрамонлар тафаккури ва фаолиятида рўй бераётган ҳодисаларни, инсон ботинидаги ҳикматлар кўзини очишга жиддий ҳаракатлар бўлди. “Маймун етаклаган одам” (Назар Эшонқул), “Тўртинчи қаватдаги сарғиш дераза” (Олим Отахон) каби ҳикояларда шу нарса яққол кўзга ташланиб туради. Миллат табиатидаги туғма фазилатлар — жўмардлиги тозалик, самимийлиги йиғмоннинг поклигини акс эттирган “Пиёда” (Эркин Аъзам), “Васий” (Хуршид

Дўстмухаммад), “Айрилиқ қувончи” (Нормурод Норқобилов), “Қадимий кўшиқ” (Зулфия Куролбой қизи) ҳикояларини, шубҳасиз, ўзбек ҳикоянавислигида янгича изланишлар рўй бераётганлигини кўрсатадиган асарлар деб аташ мумкин. Чукур психологик таҳлилга асосланган, реал борлиқни ўраб олган виртуал муҳит, унда кечаётган гаройиботлар, мистик-фантастик оламни бадиий тадқиқ этувчи қўйма тасвирлар “Улоқда” (Абдулла Қодирий), “Иблис билан суҳбат” (Хожакбар Шайхов), “Суратдаги аёл” (Шодиқул Ҳамро) сингари ҳикояларда акс этганки, бу ўзбек наслнинг тасвири имкониятлари кенлиги, йиллар ўтгани сари бу жанр тадрижий тараққиётга юз тутаётганидан далолат беради.

Юқорида санаб ўтилган асарларда қахрамонлар тадрижий равишда ўсиб боради, уларни қамраб олган олам сарҳадлари кенгаяди, инсон қалбига чукур кириб бориш, уни бор бўйи билан ҳаққоний тасвирлаш мезонлари кўзга яққол ташланади.

Мазкур антологияда ўзбек адибларидан 70 нафарининг энг сара ҳикоялари жамланганини ҳисобга олсак, улардаги қахрамонларнинг ҳар бири, атоқли шоиримиз Эркин Воҳидов таъбири билан айтганда, бир тирик сайёрадир. Дарҳақиқат, мазкур ёзувчилар қаламидан чиққан бу ҳикояларни ўтган асрда яратилган мазкур жанрнинг энг нодир наму-

налари десак, муболага бўлмас.

Ушбу антология ўзбек ҳикояларига қизиққан ҳар қандай ўқувчига, илмий фаолият билан шуғулланаётган ҳар қандай тадқиқотчига ўтган аср насри ҳақида муайян тасаввур бера олади. Бу нашриёт ходимлари кўзлаган ишини муваффақият билан адо этганидан далолатдир. Шу билан бирга мутоала жараёнида китобхон кўнглида бир-икки мулоҳазалар пайдо бўладики, бу ҳақда тўхталиб ўтишни жоиз деб биламиз.

Халқимизда гуруч курмаксиз бўлмайди, деган нақл бор. Мазкур китобда бадиий жиҳатдан саёз, тасвирлари юзаки, ўқувчида у қадар ҳаяжон уйғотмайдиган баъзи ҳикоялар ҳам ўрин олган. Бундан ташқари матнларда имло хатолари учраши, баъзи ёзувчиларнинг исм-шарифларини ёзишдаги икки хилликлар бунга мисол бўлади. Қолаверса, мазкур тўпламда Ойдин Собирова, Асқад Мухтор сингари ўтган асрда ижодий янгилик, ўзига хос услуб ярата олган ёзувчиларнинг ижодларидан намуналар келтирилмаганлиги кишида таажжуб туғдиради.

Бу ва бошқа жузъий камчиликлардан қатъий назар, “XX аср ўзбек ҳикояси антологияси” “Баркамол авлод йили” деб эълон қилинган янги — 2010 йилда ёш авлодга туҳфа қилинаётган катта совға бўлганлиги қувончли воқеадир.

*Алимурод ТОЖИЁВ,
УзМУ аспиранти*

Севиб ўқишим боиси...

Ассалому алайкум, “Жаҳон адабиёти” журнали таҳририят ходимлари.

Мен журналингизда чоп этилаётган серқирра ва дурдона асарларни қайта ва қайта ўқишга мушарраф бўлган отахон муштарийман. Журналнинг ўтган йилда чоп этилган сонларини деярли бирор саҳифасини қолдирмай, катта иштиёқ ва меҳр билан ўқиб чиқдим. Айниқса, “Шеърят минтақалари” рукнида буюк шоир Ҳомернинг “Одиссея” дostonидан йигирма тўртинчи қўшиқни моҳир таржимон Қодир Мирмуҳамедов таржимасида ўқиб, беҳад мамнун бўлдим. Хусусан, таниқли шоир Мирпўлат Мирзо таржималаридаги Анна Ахматованинг “Товланади бинафша рангида дунё”, “Николай Заболоцкийнинг “Титрар юрак комида” номли туркумда берилган шеърлари мени сеҳрлаб ташлади... Хусусан, “Одиссея” бадиий-фалсафий жиҳатдан теран, матни пишиқ ва тарбиявий аҳамияти жуда кучли дoston ва юқорида номлари эътироф этилган шоирлар ижоди юксак маънавий чўққидир.

Саргузашт асарлардан Сидни Шелдоннинг “Тақдир тегирмони” номли романини Баҳодир Зокир таржимасида ўқиб, ҳам таржимоннинг сўз қўллаш маҳоратига, истеъдоди ва бу борадаги имкониятларига, ҳам асарнинг бадиий қудратига таҳсин ўқидим.

“Жаҳон адабиёти” журнали саҳифаларидан ўрин олаётган “Шеърят минтақалари”, “Барҳаёт сиймолар”, “Фалсафа, маданият, санъат” рукнлари остида чоп этилаётган бир қатор шеър ва мақолалар, айтиш керакки, жуда катта истеъдод эгалари томонидан битилган ва қизиқарли маълумотларга бой асарлардир. Шунинг учун бу бебаҳо асарлар мен ва мен каби минглаб ўқувчилар диққатини ўзига жалб этапти. Менимча, журналнинг севиб ўқиладганининг ҳам, қўлдан тушмай келаётганининг асосий сабаби ҳам шунда, юксак савиядаги асарларнинг мунтазам тарзда чоп этиб борилишидадир.

Таржимон Назира Жўраева таржима қилган Жауме Фустернинг “Талваса”, Бахтиёр Ризо таржимасидаги Чингиз Абдуллаевнинг “Борса келмасдан қайтганлар” романлари замонавий мавзуларда, бугун рўй бераётган воқеалар ва уларнинг моҳиятига бағишланганлиги билан диққатни тортади, у асарларни ўқиган ўқувчилар китобнинг таъсиридан чиқолмай юрадилар.

Ўқиган ўзади, дейди доно халқимиз. Шу маънода муҳтарам юртбошимиз томонидан “Баркамол авлод йили” деб эълон қилинган янги 2010 йилда ҳам, мен ўйлайманки, бутун инсониятнинг маънавий мулкига айланган шоҳ асарлар сарасини журналхонларга тақдим этган ҳолда баркамол авлоднинг ҳар томонлама кучли бўлиб вояга етишига муносиб ҳиссангизни қўшасизлар.

Сўзимнинг охирида “Жаҳон адабиёти” журнали таҳририяти раҳбарияти, ижодий ходимлари ва толмас таржимонларига, ҳурматли жамоатчилик кенгаши аъзоларига, барча журналхонларга катта раҳматлар айтаман, оилангизга тинчлик, ўзингизга ижодий куч-қувват, соғлиқ ва саломатлик тилайман.

*Сирожиддин ҲАЙДАРОВ,
меҳнат фахрийси,
Андижон шахри*

Агата КРИСТИ

Лорд Эжуорнинг ўлими

Роман

БИРИНЧИ БОБ

ТЕАТР ТОМОШАСИ

Одамзоднинг хотираси қисқа бўлади ўзи. Эжуорнинг тўртинчи барони Жорж Альфред Сент-Винсент-Маршнинг ўлими билан боғлиқ ҳодисалар унутилиб, эндиликда ўтмишга айланиб кетди. Бунинг ўрнини матбуотда берилаётган янги шов-шувли воқеалар эгаллаб олди.

Шу иш билан боғлиқ бўлган менинг дўстим Эркюль Пуаронинг номи ҳам мутлақ тилга олинмай қолди. Шунини айтишим керакки, дўстимнинг ўзи ҳам шундай бўлишини хоҳлаган эди. Пуаронинг айтишича, бу иш унинг ҳаётида мувафаққиятсиз ишлар қаторига кираркан. У доим қасам ичиб таъкидлардики, кўчадаги ўткинчининг тасодифий танбеҳи уни жиноятни очишда тўғри йўлга солиб юборган экан.

Нима бўлганда ҳам бу жиноятни очишда унинг илоҳий истеъдоди, чинакам тадбиркорлиги иш берган. Агар Эркюль Пуаро бўлмаганда, уни фош этиш амри маҳол эди.

Шунинг учун, назаримда, ҳамма гапни очиқ-ойдин айтишнинг энди мавриди келди. Бу иш бўйича бор гап ипидан-игнасигача менга маълум.

Шуниям эслатиб қўйишим керакки, бунини айтиб жуда гўзал бир хонимнинг истагини бажо келтирган бўламан.

Мен миқтидан келган, паст бўйли дўстим мўъжазгина меҳмонхонада гилам пояндозда бориб-келиб, бу ишнинг ажойиб сирларини айтиб берган кунни тез-тез хотирлаб тураман. Мен ҳам ҳикоямни дўстим каби ўтган йил июнь ойида Лондон театрида бўлган концертдан бошламоқчиман.

Русчадан
Тўлқин АЛИМОВ
таржимаси

Агата Кристи – Мери Кларисса МИЛЛЕР (1890–1976) Америка Қўшма Штатларидан Англияга кўчиб келган полковник Арчибалда Кристининг кенжа қизидир. У йигирманчи аср жаҳон адабиётида детектив жанри бўйича улкан санъаткор сифатида тан олинган. Ўтган асрнинг 80-йилларидаёқ унинг асарлари нусхаси бир миллиарддан ошиб кетганлиги ҳақида маълумот берилган эди. Жаҳонда бирон йил йўқки, унинг асарлари таржима қилиниб биронта мамлакатда босилмагани ёки кино экранларига чиқарилмаган бўлсин. Журналимизда унинг иккита асари – «Рождество арафасидаги қотиллик» ва «Ал-Карнаку кемасидаги қотиллик» каби романлари ўзбек тилига ўгирилиб, чоп этилган. Навбатдаги, «Лорд Эжуорнинг ўлими» романини эътиборингизга ҳавола этмоқдамиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

175

Ўша пайтларда Лондонда Карлотта Адамс ҳамманинг оғзидан тушмай қолган эди. Бундан бир йил олдин у икки марта кундузи концерт берган ва жуда катта муваффақият қозонган эди. Бу йил уч ҳафталик томоша кўрсатишга келган эди. Биз унинг сўнгги концертидан олдингисига тушдик. Карлотта Адамс америкалик аёл. У сахнада бир ижрочи-га мўлжалланган ва пардоз-андозсиз, безакларсиз томоша кўрсатар эди. Афтидан, у бир нечта тилда бемалол сўзлаша оларди. Унинг томошаси хориж меҳмонхонасида жуда мароқли ўтарди. Томошабинлар кўз олдидан бирин-кетин навбат билан америкалик сайёҳлар, инглиз бойлари, ҳар хил шубҳали хонимлар, камбағаллашиб қолган рус зодагонлари ва меҳнатдан эзилган халқ ўтаверарди.

Унинг томошаларида хурсандчилик хафачилик билан, қувонч қайгу билан дам-бадам алмашиб турар, ижросидаги касалхонада жони узилаётган чех аёли ҳолатини кўриб томошабинлар йиғлаб юборишдан зўрга ўзларини тутиб туришса, дам ўтмай тиш доктори беморнинг тишини суғураётганидаги додлашини кўриб, ичаклари узилгудек кулишарди.

Томоша Карлотта Адамснинг ўзи «Пародия» деб атаган тақлид билан тугарди.

У яна ҳаммани қойил қолдирди. Унинг қиёфаси бир зумда ясантусансиз машҳур бир сиёсий арбобнинг ёки катта истеъдодли артистнинг қиёфасига айланди. У ўша одам қиёфасида худди ўзига ўхшатиб нутқ ирод қилди. Нутқ жуда топиб ёзилган, қисқа ва танқидий руҳда бўлиб, ўша одамнинг нозик жойини фош этарди.

Энг охирида у ёш америка актрисаси Дейн Уилкинсоннинг қиёфасида чиқди. Дейн Уилкинсоннинг обрўси Лондонда жуда юқори эди. Унинг бу тақлиди ҳам муваффақиятли чиқди. Томошабинлар худди кўз олдиларида Дейннинг ўзини кўргандек бўлишди. Унинг ҳирқироқ, одамни мафтун қилувчи овози алоҳида аҳамият касб этди. Карлотта Адамс ҳатто унинг жисмоний гўзаллигини яратиб даражасига ҳам етган эди.

Мен ўзим Дейн Уилкинсоннинг мухлиси эдим. Унинг истеъдодига шак келтирувчилар билан эринмасдан баҳслашардим.

Шунинг учун Дейн Уилкинсонга хос бўлган хатти-ҳаракатларнинг ўша бўғиқ овоз билан сахнада тақлид қилиб кўрсатиб берилишини кўриш менга ёқимли кўринмасди. Айниқса, кескин ҳаракат қилиб сочларини орқасига ташлаб юборишлари худди ўзи. Дейн драматик асарлари сахнасида кўпинча шундай қиларди.

У сахнадан воз кечиб, бир-икки йилдан кейин яна сахнага қайтиб келаверадиган артистлар сирасига кирарди. Уч йил муқаддам лорд Эжуор деган бир бойга турмушга чиқди, кейин уни ташлаб кетди деган миш-мишлар тарқалди. Ҳарҳолда турмушга чиққандан кейин бир ярим йил ўтиб, Дейн Голливудда кинога туша бошлади. Бу йил Лондонда яна янги пьесада сахнада пайдо бўлди.

Карлотта Адамснинг зукко ва замирида жиндай жаҳлни чиқарадиган тақлидларини кузатарканман, ўзимча тақлид қилинаётганлар бунга қандай қараркин, уларга бу кутилмаган рекламалар ёқарми-кан ёки ўзларининг нозик сирларини ошкор қилганидан улар дарга-заб бўлмасмикан деб, савол берардим. Ахир Карлоттанинг томошаси: «О, бу қадимги найранг, ҳозир мен сизларга бу найранг, ҳийланинг қандай амалга оширилишини кўрсатиб бераман», дейдиган найранг-бознинг роль ижросига ўхшайди-ку.

Агар бунинг ўрнида мен бўлганимда хафа бўлардим, деб қўйдим. Албатта, буни очиқ-ойдин билдирмасдим, лекин барибир менга ёқмаган бўларди. ҳамманинг олдида бундай майна қилишни кечириш ё уни тўғри қабул қилиш учун одам боласи катта салоҳиятга ва ҳазилни тушуниш қобилиятига эга бўлиши керак.

Шундай деб ўйлаб турувдим ҳамки, орқамда хандон ташлаб қулган бўғиқроқ овоз эшитилди.

Шартта ўтирилдим. Нақ орқамда кўпроқ Дейн Уилкинсон номи билан машҳур бўлган тақлид қаҳрамони Эжуор хонимнинг ўзгинаси ўлтирарди.

Мен хаёлимга келган гаплар нотўғрилигига ишонч ҳосил қилдим. Эжуор менга қараб сал эгилиб қўйди, унинг кўзларида қувонч порлаб турарди.

Тақлид тугаши билан, у қаттиқ-қаттиқ қарсақ чала бошлади. Кейин ёнидаги юнон худоларига ўхшаш баланд бўйли, чиройли шеригига кулиб қўйди. Уни танидим, у машҳур кино артисти Брайен Мартин эди.

У Дейн Уилкинсон билан бирга бир нечта кинофильмларда ўйнаган эди.

— Жуда зўр аёл-а, тўғрими? — деди леди Эжуор.

Йигит кулиб юборди.

— Дейн, жуда ҳаяжонланиб кетдингиз-а?

— Ахир қойилмақом қилиб ўйнади-ку. Мен кутганимдан ҳам анча яхши чиқди.

Мен Брайен Мартиннинг жавобини эшитмадим. Карлотта Адамс энди бошқа одамни тақлид қилишга ўтган эди.

Театрдан кейин Пуаро иккаламиз кечки таомга «Савойя»га кетдик.

Қўшни столда леди Эжуор, Брайен Мартин ва мен танимаган бир нечта киши ўтирарди. Мен Пуарога қўшни столда ўтирганларни кўрсатиб турувдим, шу он эшикдан иккитаси кириб келиб, биздан сал наридаги столни банд қилишди. Аёлнинг юзи менга танишдек кўринди, аввалига кимлигини эслай олмадим.

Кейин бирдан унинг ҳозиргина саҳнада кўрганим Карлотта Адамс эканлигини билиб қолдим. Шериги нозик, лекин юзлари беўхшов, мен танимайдиган бир эркак эди. Бунақа одамларни жиним суймайди.

Карлотта Адамснинг эғнида оддийгина қора кўйлак. Унинг юзлари ҳаммани ўзига жалб қиладиган ёки дарров таниб олиш мумкин бўлган одамларнинг юзларига ўхшамасди. Бу юзлар ўзгарувчан, бир зумда бошқа шаклга кириш санъатини маромига етказган юзлар эди. У ўзгалар қиёфасини осонгина ўзлаштириб олар, ўзида эса, тайинли қиёфа йўқ эди.

Мен ўз фикрларимни Пуаро билан ўртоқлашдим. У гапларимни диққат билан эшитди-ю, қўшни иккита столга назар ташлади.

— Леди Эжуор шуми? ҳа, мен унинг томошаларини кўрдим. Чиройли аёл экан.

— Бунинг устига яхши артист ҳам.

— Эҳтимол.

— Назаримда, бунга ишонмаётганга ўхшайсиз.

— Менимча, дўстим, ҳамма нарса вазиятга боғлиқ. Агар у драманинг марказий ролини ўйнаётган ва жами воқеалар унинг атрофида содир бўлаётган бўлса, унда яхши бўлиши мумкин. Лекин у кичик бир роль ёки эпизодни ўйнаса, уни қойилмақом қилиб ўйнашига шубҳам бор. Менинг назаримда, у фақат ўзини ўйлайдиган, ўзини яхши кўрадиган аёллар тоифасига кирадиганга ўхшайди. — Пуаро жим бўлиб қолди-да, кейин кутилмаганда қўшиб қўйди: — Бунақа одамлар ҳаётда кўп хавф-хатарга дуч келишади.

— Хавф-хатарга дейсизми? — ажабланиб сўрадим.

— Сизни тушунаман, дўстим, бу сўз сизни ҳайрон қолдирди. Чунки бунақа аёллар ҳаётда фақат ўзини кўради. Улар атрофларидаги манфаатлари қарама-қарши, алоқалари, зиддиятлари ҳар хил бўлган

миллионлаб одамларни сезишмайди. Ҳа, улар фақат ўз шахсий ҳаётлари, тажрибалари билан яшайдилар, ҳаётда ўзларидан бошқа ҳеч кимни сезишмайди, оқибатда эртами-кечми бошларига оғир мусибатлар тушади.

Пуаронинг фикрлари мени қизиқтириб қолди. Тан олишим керак, бундай фикрлар ҳеч қачон калламга келмаган.

— Мисс Адамс-чи? — деб сўрадим. — Қандай?

Пуаро у ўтирган столга қаради.

— У ҳақда нима дейишимни сўраяпсиз? — деди у кулиб.

— Каллангизга келган нарсани.

— Мен ниятга қараб фол очадиган қисмат фолчиси эмасман.

— Ҳар ҳолда сиз буни бошқалардан кўра яхшироқ айтиб бера оласиз.

— Гастингс, сизнинг менга бўлган эътиқодингиз, албатта, таъсирли. Лекин, азиз дўстим, биз иккаламыз ҳам инсон ҳаётининг сўқмоқларидаги икки хил эҳтирос ва хоҳишга эга бўлган одамлар эканлигимизни тушуниб етмадингизми? Албатта, бу тўғрида тафаккур қилиб бир фикр билдиришимиз мумкин, лекин ўнта фикрдан тўққизтаси ёлгон чиқади.

— Фақат Эркюль Пуаронинг фикрларида эмас, — дедим кулиб.

— Ҳатто Эркюль Пуаронинг фикрларида ҳам! О! Мен жуда яхши биламан, мени ҳамма вақт ўзига бино қўйган одам деб ҳисоблайсиз. Аслида эса, сизни ишонтириб айтаманки, мен жуда камтар, хоксор одамман.

— Сиз хоксормисиз?

— Худди шундай. Тўғри, тан олишим керак. Гоҳида мўйловим билан озгина мақтаниб ҳам қўяман. Лондонда ҳеч кимда ҳали бунақа мўйловни кўрганим йўқ.

— Ҳеч қачон кўрмайсизам, хотиржам бўлаверинг, — дедим қуруққина қилиб. — Шундай бўлса-да, бирон нима деб Карлотта Адамс ҳақида фикрларингизни баён қилишга таваккал қилмайсизми?

— У актриса! — деди Пуаро. — Шунинг ўзи ҳамма гапни айтиб турибди, тўғримасми?

— Ҳарҳолда ҳаётида уни бирон хавф-хатар кутиб турибдими?

— Бу нарса ҳаммамизнинг ҳам бошимизга тушиши мумкин. — Жиддий қилиб деди Пуаро. — Мисс Адамс ҳақида гапирадиган бўлсак, йўли ёруғ, омадли аёл. У жуда уддабурон ва ақлли. Сиз, албатта, унинг яхудий эканлигини сезган бўлсангиз керак?

Шуни сезмабман. Пуаронинг гапидан кейин унинг ташқи қиёфа-сидаги сомиёларга хос белгиларга эътибор қилдим.

— Ҳаётда унинг мувафаққиятларга эришиш гарови заминидан мана шу ётади. — деди Пуаро. — Бунинг замирида биз сиз билан гаплашган бошқа хатар ҳам яширинган.

— Нимани назарда тутяпсиз?

— Пулга бўлган ўчлик, пулга ҳирс қўйиш. Бу одам боласини йўлдан оздиришга олиб келади.

— Бу ҳол ҳаммамизнинг бошимизга тушиши мумкин, — дедим.

— Лекин сиз билан мен бошимизга тушиши мумкин бўлган хатарни, ҳар ҳолда, бошқалардан кўра, олдинроқ илғаб олган бўлардик. Биз бунинг «яхши» ва «ёмон» томонини фарқлаб олишимиз мумкин. Одам боласи пулни жонидан ҳам яхши кўрса, унинг кўзига пулдан бошқа нарса кўринмайди.

Унинг жиддий қилиб гапиришига кулиб қўйдим-у, гашига тегдим.

— Лўлилар шаҳзодасининг бугун жуда шашти баланд эканми, дейман.

— Одамзоднинг табиати жуда ғалати бўлади, — давом этди Пуаро гапимга парво қилмай. — Жиноятнинг асл сабабини одамнинг табиатини, феълини ёхуд унинг ички дунёсини аниқ билмасдан туриб текшириш мумкин эмас. Гап фақат қотилликдагина эмас, қотиллик қандай омиллар асосида содир қилинганлигида. Сиз, Гастингс, менинг юритаётган мулоҳазаларимга қизиқиб қолдингиз-а? — Мен бошимни қимирлатдим. — Шунини кузатдимки, Гастингс, — деди Пуаро. — Биз бирга ишлаган чоғимизда, мени ҳар доим жисмоний ҳаракат қилишимга ундайверасиз. Бармоқ, оёқ изларини, сигарет қолдиқларини текширишимни хоҳлайсиз. Мен ўриндикда суянганча кўзимни юмиб ўтирганимда ҳар қандай муаммонинг ечимини осонроқ ва тезроқ топишимни тушунмайсиз. Бу пайтда мен миямни кўзим билан кўра бошлайман.

— Йўқ, — дедим. — Мен эсам, ўриндикда кўзимни юмиб ўтирганимда фақат битта нарса хаёлимда бўлади.

— Буни сезганман, — деди Пуаро. — Бу жуда ғалати. Бундай пайтларда мия уйқуга берилмасдан жон-жаҳди билан ишлаши керак. Ақлий меҳнат жудаям завқли, одамни ҳаяжонга солувчи иш. Миянинг жуда кичик кулранг хужайралари ишга тушганда одамга лаззат бағишлайди. Шуларгина, ҳа, худди мана шу хужайраларгина одамни ҳар хил хатоликлар, адашишлардан асраб, ҳақиқат сари олиб чиқади.

Пуаро ўзининг кичкина кулранг мия хужайралари ҳақида гап бошлаганда, менда мавзунини ўзгатириш одат тусига кириб қолгани учун ҳар сафар чўчиб тураман. Унинг бу ҳақдаги ваъзларини кўп марта эшитишга муяссар бўлганман.

Бу сафар кўшни столдагиларни кузата бошладим. Пуаронинг узундан-узоқ гаплари ниҳоясига етгандан кейин дедим:

— Обрў-эътиборингиз жуда баланд-да, Пуаро. Гўзал леди Эжур сиздан кўзини узолмай қолди.

— Ҳм, у мен ҳақимда эшитган бўлиши аниқ, — деб жавоб берди дўстим.

— Менимча мўйловингиз учун сизни ёқтиришса керак, — дедим, — унинг ёқимлилиги мафтун қилиб қўйган.

Пуаро аста мўйловини силаб қўйди.

— Тўппа-тўғри, мўйловим ноёб, — қўшилди у. — Дўстим, сизни кига ўхшаш «тиш чўткаси» деб аталадиган яккам-дуккам мўйловни қўйиш нодонлик. Бу табиат ато қилган инъомга нисбатан илтифотсизлик бўлади. Бундай қилиб қўйманг мўйловни, дўстим, қириб ташланг, илтимос қиламан.

— Шунга яна бир қарра ишонч ҳосил қилдимки, шу хонимнинг сиз билан гаплашгиси келяпти, — дедим унинг гапига эътиборсизлик билан. — Ана, ўрнидан туряпти, Брайен Мартин тўхтатиб қолмоқчи, лекин унинг гапига кирмаяпти.

Дейн Уилкинсон шахт билан ўрнидан турди-ю, бизнинг столга келди. Пуаро ўрнидан туриб таъзим қилиб қўйди, мен ҳам турдим.

— Адашмасам, мсье Эркюль Пуаро бўлсангиз керак? — деди у ўзига хос паст овоз билан.

— Хизматингизга тайёрман.

— Мсье Пуаро, сизда гапим бор эди.

— Марҳамат хоним, ўтиринг.

— Йўқ-йўқ, бу ерда эмас. Юқорига менинг хонамга чиқамиз.

Олдимга Брайен Мартин келди. У қаршилиқ кўрсатди:

— Бироз шошманг, Дейн, ҳали таомни еб бўлмадик. Мсье Пуаро ҳам. Лекин Дейн Уилкинсон билан баҳслашиб бўлмасди.

— Нима бўпти, Брайен? Кечки таомни менинг хонамга олиб чиқиб беришларини илтимос қиламиз. Бу ҳақда келишиб олинг, майлими? Кейин...

У Мартин билан нари кетиб, унга ниманидир уқтира бошлади, Мартин қовоғини солиб эътироз билдирди, лекин охири таслим бўлди.

Сўхбат давомида Дейн бир-икки марта Карлотта Адамс ўтирган стол тарафга қараб қўйди, қизиқ, америкалик аёлда нима иши бор экан?

Ўз сўзини ўтказгандан кейин чехраси ёришиб қайтиб келди.

— Ҳозир тўппа-тўғри менинг хонамга кўтариламиз, — деди у бизга ширин табассум ҳадя қилиб, тузиб қўйган режаларига биз қўнамизми, йўқми, бу нарса унинг ҳаёлига кириб келмайдигандай туюларди. — Сизни бу ерда учратганим, мсье Пуаро, омадим юришганининг белгиси, — деди у лифт томон кетаётганимизда.

— Қизиқ, бугун ишларим жуда ўнгидан келяпти. Эндигина нима қилсам экан деб ўйлаб турувдим, бошимни кўтариб, қарасам, қўшни столда сиз ўтирибсиз-да. Кейин ўзимча: «Мсье Пуаро жўяли маслаҳат берса керак», деб қўйдим. — У лифт бошқарувчига мурожаат қилди: — Иккинчи қаватга.

— Агар сизга ёрдам бериш қўлимдан келса... — гап бошлади Пуаро.

— Ишончим комил, қўлингиздан келади. Эшитганман. Сиз дунёдаги энг ажойиб одамсиз. Ахир, мен тушиб қолган ўргимчак тўридан чиқиб олишим учун кимдир менга ёрдам бериши керак-ку. Сезиб турибман, бунинг уддасидан фақат сиз чиқасиз.

Иккинчи қаватда лифтдан чиқдигу у бизни «Савойя» даги энг ҳашаматли хоналардан бирига бошлаб кирди.

Артист елкасидаги оқ мўйнали ёпинчигини ўриндиққа, қимматбаҳо тошлар қадалиб тикилган сумкачасини столга ташлади-да, ўтириб, қувонганидан шўх-шодон шундай деди:

— Мсье Пуаро, қандай қилиб бўлмасин, мен эримдан қутулишим керак!

ИККИНЧИ БОБ

КЕЧКИ ТАОМ

Бир дақиқа ҳайратдан кейин Пуаро ўзига келди.

— Лекин, хоним, — деди у. — Эрдан ажратиш менинг касбимга кирмайди.

— Тўғри, биламан буни.

— Сизга ҳуқуқшунос керак.

— Ана шу ерда сиз ноҳақсиз. Улардан безор бўлганман. Менинг уларнинг ҳалоллигайм, фирибгаригайм ишим тушган, лекин бирортасидан тузукроқ наф қўрмаганман. ҳуқуқшунослар фақат ўз қонунларини билдилар, холос. Лекин уларда тўғри фикр юритиш қобилияти йўқ.

— Буни менда бор деб ўйлайсизми?

У кулиб юборди.

— Мен сизни итдай исковуч деб эшитганман, мсье Пуаро.

— Нима? Исковуч? Тушунмадим.

— Нималар деяпсиз, сиз энг мукаммал инсонсиз.

— Хоним, менинг каллам борми, йўқми, агар гап шунга келиб тақаладиган бўлса, ўзимни, яшириб нима қилдим, калласи зўр ишлайдиган одам деб биламан. Лекин сизнинг манави арзимас ишингиз менинг соҳамга кирмайди.

— Негалигини тушунмаётибман. Ахир, бу ҳал бўлиши зарур бўлган муаммо-ку!

— О, муаммо!

— Ҳа, муаммо бўлгандаям жуда чигал муаммо, — давом этди Дейн Уилкинсон. — Лекин менимча, сиз қийинчиликлар олдида бош эгиб кетадиган инсонлар тоифасидан эмассиз.

— Зийраклигингиз билан қутлайман, хоним. Лекин барибир мен қўйди-чиқди ишлари борасида текширув олиб бормайман.

— Азизим, мен сизни жосуслик қилинг демоқчи эмасман. Бу албатта ёқимсиз иш. Мен бу одамдан, нима бўлмасин, қутулишим керак. Бу ҳақда сиздан жуда жўяли маслаҳат чиқишига ишонаман.

Пуаро жавоб беришдан олдин бир муддат сукутга толди. У гапирганда овозидан қандайдир норозилик оҳанглари сезилиб турарди.

— Биринчидан, хоним, менга айтинг-чи, нима сабабдан сиз лорд Эжуордан «қутулмоқчи» бўляпсиз.

У бу саволга олдиндан тайёргарлик кўриб қўйгандек, шу заҳоти жавоб берди:

— Чунки мен бошқа эрга тегмоқчиман. Бундан бошқа нияям сабаб бўлиши мумкин?

Унинг йирик-йирик феруза кўзларида самимият учқунлари порлаб турарди.

— Унда талоқ олишнинг унчалик муаммоси йўқ-ку.

— Сиз менинг эримни билмайсиз, мсье Пуаро. У... У... — Шундай деб Дейн қалтираб кетди. — Буни сизга тушунтириб беролмайман. У... жуда ғалати одам... Бошқа одамларга ўхшамаган. — Бироз тин олиб давом этди: — У ҳеч кимга уйланолмаган бўларди. Нима деяётганимни ўзим ҳам билмаяпман. Уни тасвираб беролмайман. Унинг биринчи хотини уч ойлик чақалоқини ташлаб қочиб кетган. Эрим ундан қонуний ажралмаган, шўрлик чет элда хор-зор бўлиб ўлиб кетган. Кейин менга уйланди. Мен буларни кечира олмадим. Бу даҳшатли эди. Уни ташлаб Америкага келганман. Ажраш учун менда асос йўқ эди, асос бўлганда ҳам у бунга заррача эътибор қилмаган ва ажрашга розилик бермаган бўларди.

— Американинг баъзи бир штатларида талоқ олишингиз мумкин эди-ку, хоним.

— Лекин бу мени қониқтирмайди, мен Англияда яшамоқчиман.

— Англияда яшамоқчимисиз?

— Ҳа.

— Кимга турмушга чиқмоқчисиз?

— Герцог Мертонскийга.

Мен дамимни чиқармадим. Герцог Мертонскийдан ҳамма қариндош-уруғлари қўлини ювиб қўлтиққа уришган. Йигитча роҳибликка мойил, ўтакетган католик. Айтишларича, бешафқат герцогиня бўлмиш бева онасининг чизган чизигидан чиқмайдиган ва таркидунё қилган йигит. У хитой чиниларини йиғар ва гўзаллик шайдоси экан. Кейин аёл зотини жини суюмас экан.

— Уни бутун вужудим билан севаман, — деди кўнгилчанлик билан Дейн, — мен шу вақтгача учратган бирортаям эркакка ўхшамайди, Мертонскийларнинг кўрғони ҳам ажабтовур, чиройли. Умуман олганда, бу жуда ғаройиб саргузашт. Герцог жудаям гўзал йигит... унчамунча роҳибларга ўхшамаган. — У бироз тин олиб деди: — Унга турмушга чиқиб саҳнани ташлайман. Театрга қизиқмай қўйганман.

— Ҳозир эса, — қуруққина қилиб деди Пуаро, — бу хаёлий орзулар амалга ошишига лорд Эжуор тўсқинлик қилаётган экан-да?

— Ҳа, бу менинг руҳимни чўктиряпти, — деди у юмшоқ курсига суянаркан. — Албатта, биз Чикагода бўлганимизда уни ўлдиртириб

юборган бўлардим. Лекин бу ерда ёлланма қотилларнинг хизматидан фойдаланишмас экан.

— Бу ерда, — деди Пуаро табассум билан, — биз ҳар бир инсоннинг яшаш учун ҳаққи бор, деб ҳисоблаймиз.

— Бу борада кўп нарсани тушунмайман. Менимча, сизларда баъзи бир сиёсий арбобларнинг йўқотилиши ҳеч нимага халақит қилмайди, айниқса Лорд Эжуордан қутулиш эса унчалик катта йўқотиш бўлмайди.

Эшик тақиллаб, қўлида талинка билан официант кириб келди. Дейн Уилкинсон унга эътибор қилмай, гапини давом эттираверди.

— Мсье Пуаро, уни сиз ўлдиришингизнинг менга ҳожати йўқ.

— Мерси, хоним.

— Мен, у билан маслаҳатлашиб, ажрашиш учун розилигини оларсиз деб ўйлагандим. Ишончим комилки, сиз бунинг уддасидан чиқасиз.

— Назаримда, сиз менинг имкониятларимга ортиқча баҳо беряпсиз.

— О, лекин сиз албатта, ўйлаб бирон иложини топа оласиз, мсье Пуаро. Ахир сиз менинг бахтли бўлишимни хоҳлайсиз-ку, тўғрими?

Дейннинг овози юмшоқ ва ёқимли чиқди.

— Менга қолса, сизгина эмас, ҳамма бахтли бўлишини истардим, — деди Пуаро гапни чалғитиб.

— Ҳа, тўғри, мен ҳаммани ўйлаётганим йўқ, ҳозир фақат ўзимнигина ўйлаяпман.

— Назаримда, сиз ҳар доим фақат ўзингизни ўйласангиз керак, хоним.

Пуаро кулиб қўйди.

— Сиз мени худбин деб ўйлаяпсизми?

— О! Бундай деганим йўқ, хоним.

— Лекин аслидаям шундайман. Мен мутлақо бахтсиз бўлишни истамайман. Бу нарса саҳнадаги ўйинларимга ҳам катта таъсир қиляпти. Агар эрим ажрашишни истамаса, мен ўзимни бир умр бахтсиз яшаган ҳисоблайман. Умуман, — деди у ўйланқираб, — эрим ўлиб кета қолганда, жа омади иш бўларди. Бунда бир умр ундан қутулган бўлардим, — шундай деб Дейн Пуарога қараб қўйди. — Сиз менга ёрдам қўлини чиқазасиз-а, тўғрими, Пуаро? — У ўрнидан туриб юмшоқ курсига ташлаб қўйган ёпинғичини олди. Шу он эшик ярим очиқ бўлгани учун йўлакда шовқин эшитилди. — Агар ёрдам бермасангиз... — деди Дейн Уилкинсон.

— Унда нима бўлади, хоним?

У кулиб юборди.

— Унда такси билан бориб ўзим ўлдириб келишимга тўхри келади.

Дейн кулганча кўшни хонага кириб кетди. Шу пайтда Брайен Мартин, Карлотта Адамс, унинг шериклари ва Дейн Уилкинсон билан бирга тамадди қилган икки кишини олиб хонага кириб келди. Уларни менга мистер ва миссис Уидберн деб таништиришди.

— Ҳелло! — деди Брайен. — Дейн қани? Берган топширигини бажарганимни маълум қилмоқчиман.

Дейн қўлида лаб бўёқ ушлаганча эшикда пайдо бўлди.

— Бошлаб келдингизми? Жуда яхши, Мисс Адамс, томошангизни кўриб бошим кўкка етди. Сиз билан яқинроқ танишмоқчиман. Бу ёққа киринг, сал ўзимни тартибга келтиргунимча гаплашиб ўтиринг. Афти ангорим жуда бадбашара бўлиб кетибди.

Карлотта Адамс ётоқхонага кирди. Брайен Мартин юмшоқ курсига чўкди.

— Шундай қилиб, мсье Пуаро, — деди у, — қўлга тушдингиз, Дейнимиз ўз байроғи остида ҳужумга ўтишингизга кўндиргани аниқ-а? Эртами Кечми, буни амалга оширишингиз керак. У «йўқ» деган сўзни билмайди. ҳали ҳаётнинг қийинчилигини кўрибдими, мўйчинак ташламаган, деб шунақа одамларни айтади.

— Дейннинг табиати жуда ғалати, — деди артист ором курсига ўзини ташлаб, сигарета тутунини тепага пуфларкан. — Унинг учун ҳеч нарса ман этилмаган. Жумладан, ахлоқ ҳам, мен уни ахлоқсиз демоқчи-масман, албатта, йўқ. Ниҳоятда эркатой ва шаддод, ҳа, шундай деса тўғрироқ бўлади, — ҳаёт унинг учун фақат ўз хоҳишини қондиришдан иборат. — Шундай деб у кулиб юборди. — ҳеч қандай ўйлаб-нетиб ўтирмай, бориб одамни шартта ўлдириши мумкин. Ана шундан кейин уни тутиб осмоқчи бўлишса, ўзини таҳқирланган, ҳамияти лат егандай ҳис қилади. ўзича осишмаса-да. Мутлақо фаросат йўқ. Бировни ўлдириш керак бўлса, ўша одамнинг уйига боради, ичкари кириб мақсадини айтади-да, шартта отади-қўяди.

— Қизиқ, Дейн ҳақида бундай гапларни гапиришга сизни нима мажбур қилипти? Унинг қанақалигини жудаям яхши биласизми, мсье?

— Ҳа, — Брайен Мартин шундай деб яна кулиб юборди. Лекин бу сафарги кулгусида қандайдир заҳархандалик бор эди. — Гапларимга қўшиласизларми? — деб сўради у бошқаларга ўгирилиб.

— О, ҳа, Дейн худбин, — унга қўшилди миссис Уидберн. — Лекин ҳақиқий артист ўз шахсиятини намоён қилиши керак бўлса, ана шундай бўлиши керак.

Пуаро ҳеч нима демади. У Брайен Мартинга тикилиб қолган, назаримда, ўзича нима ҳақдадир фикр юритарди.

Шу пайт ётоқхонадан аввал Дейн Уилкинсон, кетидан Карлотта Адамс чиқиб келди. Афтидан, Дейн ўзини анча «тартибга келтириб» олган эди. У менга аввалгидан ҳам жозибали кўринди. Кечки таом иштирокчиларини қандайдир занжир боғлаб тургандай бўлса ҳам, кеча хушчақчақ ўтди.

Дейн Уилкинсоннинг кимлигини кўринишиёқ мана ман деб айтиб турибди. Бу ёш аёл ўз истакларининг кули эди. У Пуарони ҳадеб гапга тортарди ва у бунга эришди ҳам. Энди чехраси очилиб кетди. Кечки таомда Карлотта Адамсни кўриш истаги унинг инжиқлигидан бошқа нарса эмасди. Бирон нимани талаб қилиб инжиқланган бола истаги амалга ошгандан кейин суюниб кетгандай уям хурсанд бўлиб кетди. Йўқ, бу занжирнинг бир учи Дейн Уилкинсонга, афтидан, тааллуқли эмас эди. Унда кимга тааллуқли?

Мен меҳмонларни бир бошдан кузата бошладим, Брайен Мартинми? У ўзини жуда хотиржам ва табиий тутарди. Лекин сохта уятчанлик кино юлдузларига хос ўйинмикин?

Карлотта Адамс жуда хотиржам ўтирарди. Бу овози паст мулойим қиз, шубҳасиз ёқимли, ёқимлилиги хийла ўзига хос, ҳеч кимга ўхшамайди. Ташқи қиёфаси ҳам шундай. Сочлари қоп-қора, силлиқ, сўлгин кўзлари кўм-кўк, юзи рангпар, оғзи чиройли. У ҳаммага ёқиши мумкин, мен иккинчи бор бошқа кўйлак кийиб чиққандан кейин уни таниб бўлмади қолдим.

Дейн уни яхши қабул қилиб чиройли мулозамат қилгандан кейин назаримда мутлақо бошқача... Шу ондаёқ у ҳақдаги фикримни ўзгартирдим.

Карлотта Адамс мезбон Пуаро билан суҳбатлашаётган пайтда унга қараб турди. Унинг бу тикилиши ғалати, синчков, шу билан бирга унда қандайдир адоватни ҳам сезиб олиш мумкин эди.

Эҳтимол, менга шундай туюлганмикин? Ё унинг замирида бахиллик, ичи қоралик яширинганмикин? Дейн Уилкинсон ҳаммага машҳур артист, Карлотта бўлса эндигина шуҳрат пиллапоясидан кўтарилаётган эди.

Мен келган учта меҳмонга ҳам назар ташладим. Мистер ва миссис Уидбернлар кимлар ўзи? Улар ўзларини театр шинавандаси, санъатни жонидан севувчи қилиб кўрсатишди. Улар театрдан бошқа ҳеч нима ҳақида гапириша олмади. Чет элларда узоқ қолиб кетганим боис, инглиз театрлари ҳақида кўп маълумотга эга эмасман. Ниҳоят, театр ҳақида кўп гапиролмаганим сабабли ҳамстолим миссис Уидберн мени унутиб, бошқа ёққа қараб олди.

Кечки таомнинг сўнгги иштирокчиси Карлотта Адамснинг шериги кулча юзли қувноқ йигит эди. Аввалига у менга жуда камгапдай туюлган эди. Шампан ичиб олгандан кейин очилиб кетди.

Афтидан, уни оғир ҳам юки эзиб ташлагандай кўринган эди. Кечки таомнинг биринчи ярмида жуда гамга ботиб ўтирди, иккинчи ярмида мени эски қадронидай ҳисоблаб, бутун дардини тўкиб солди.

— Йўқ оғайни, — деди у, — бу бари осон эмас... нима деётганим? Ҳа, дейлик, сенинг бир севганинг бор, мен унга бир оғиз гап ташламаганман... У бунақа қизлар тоифасиданмас. Тушуняпсанми? Аждодларимиз одобли, сипо бўлишган. Яъни, «Мейфлауэр», ана шунақа, қисқаси виждонли қиз. Хуллас, шуни айтмоқчийдимки... Нима деётганим?

— Булар ҳаммаси осонмас, деятганинг, — эслатдим мен.

— Ҳа-ҳа, тўғри, тупурдим барига. Мен мана бу кечки таомга тикувчимдан пул қарз олишимга тўғри келди. Жуда ҳожатборор йигит тикувчим. Мен ундан кўп қарздорман. Биз шартнома тузганмиз. Оғайни, буни ҳеч ким билмайди, фақат сен ва мен биламан буни, сену мен биламиз, ҳа, фақат сен билан мен. Айтмоқчи, исминг нимади?

— Фамилиям Гастингс.

— Бўлиши мумкин эмас! Қасам ичиб айтаманки, Спенсер Жонс ҳақида гапиряпман, оғайним Спенсер Жонс. У билан Итондаям, Ҳарроуддаям учрашганман. Ундан бешталикни қарз олганман. Юзларимиз ҳам ўхшаш деяпман-ку. Агар хитой бўлганимизда бизни ҳеч ким ажрата олмаган бўларди.

У афсусланиб калласини сарак-сарак қилиб қўйди. Кейин шампандан ҳўплади.

— Ҳар ҳолда, — деди у, — Мен негр эмасман. — Бу фикр унинг кайфиятини кўтариб юборди, — ҳаётнинг яхши, ёруғ томонини ўйлайлик, болакай, — деди у. — Бир кун бориб, 75 ёшларга кирганимда мен ҳам бой бўлиб кетарман. Амаким ўлгандан кейин, ўшанда тикувчимдан олган қарзимни тўлайман.

У бу фикрдан руҳланиб, табассум қилиб қўйди.

Йигитчанинг нимасидир одамга ёқарди. Кулча юзларини беўхшов қора мўйлаби безаб турарди.

Карлотта Адамс йигитчага бир қараб қўйди-ю, кейин хайрлаша бошлади.

— Сўзимни ерда қолдирмай келганингиздан миннатдорман, — деди Дейн. — Бирон ишни ҳеч ким кутмаганда амалга оширса жуда зўр чиқади, тўғримасми?

— Йўқ, — деди мисс Адамс, — мен ҳаммавақт қиладиган ишимни олдиндан пухта режалаб қўяман. Бу мени оргиқча ташвишлардан қутқаради.

— Нимаям дердик, ҳарҳолда пировард натижа сизга шуҳрат келтиради, — кулди Дейн, — мен умримда шу оқшомдагидай ҳеч қачон роҳат қилмаганман.

Бу сўздан америкалик аёлнинг юзидаги ифода сал юмшади.

— Сиздан жуда миннатдорман, — деди у самимият билан, — менга мадад, суянчиқ керак.

— Карлотта, — деди қора мўйловли йигит, — ҳамманинг қўлини сиқиб қўй, шундай кечки таом учун Дейн холамга миннатдорлик билдир.

У эҳтиётлик билан эшикка йўналди, унинг ортидан Карлотта ҳам чиқди.

— Мени Дейн хола деган йигит ким? — деб сўради Дейн. — Уни илгари кўрмаган эканман.

— Азизим. — деди миссис Уидберн, — унинг гапларига эътибор берма. Лондоннинг ажойиб йигитларидан. Унинг ишлатган иборасига қўшилиб бўлмайди, тўғрими? Ақлли, қобилиятли одамлардан биронгап чиқмагандан кейин... Бўпти, Чарльз билан биз ҳам турайлик энди.

Уидбернлар Брайен Мартин билан бирга қўзғалишди.

— Хўш, мсье Пуаро? — деди Дейн Уилкинсон.

Пуаро унга қараб қулиб қўйди.

— Хўш, леди Эжуор?

— Худо ҳаққи, мени Эжуор деб атаманг. Бу номни унутишимга изн беринг. Агар сиз Европада энг юраги тош одам бўлмасангиз.

— Йўқ, асло юрагим тош эмас.

Мен Пуаро шампан виносидан кўп ичиб қўйдими деб ўйладим, балки керагидан бир озгина ортиқча ичган бўлса бордир.

— Нима бўлгандаям, у билан кўришаман, — ҳушёр тортиб деди Пуаро.

— Бирон натижа чиқаролмасангиз, бир жўяли фикр айтарсиз. Сизни бутун Англия бўйича энг ақлли одам, дейишади, мсье Пуаро.

— Хоним, менинг тошюраклигим бутун Европа миқёсида маълум. Ақллилигим тўғрисида эса, сиз бутун Англия бўйича ягона деяпсиз.

— Агар мушқулимни осон қилсангиз, бутун коинот бўйича ақлли инсон деб жар соламан.

Пуаро эҳтиёткорлик билан қўлини кўтариб қўйди.

— Хоним, мен бирон нима ваъда қилолмайман. Унинг ички оламини ўрганиб чиқиш учун у билан учрашишга уриниб кўраман.

— Истаганингизча ўрганинг. Бу нарса балки унга фойда берар. Лекин мени ҳурмат қилсангиз — ишни ҳал қилиб беришингиз керак. Мен ишқий муносабатларимни ниҳоясига етказишим керак, Мсье Пуаро. — У шундай дея ўйланқираб қўшиб қўйди. — Бу қандай ажойиб ва фаройиб шов-шувларга сабаб бўлишини кўз олдимга келтиряпман.

УЧИНЧИ БОБ

ТИЛЛА ТИШЛИ ОДАМ

Орадан бир неча кун ўтиб нонушта қилиб ўтирувдик. Пуаро эндигина келган ва конверти ҳали очилмаган хатни менга узатди.

— Хўш, дўстим, — деди у, — бу ҳақда фикрингиз қандай?

Мактуб Эжуордан келган ва эртага соат 11 га учрашув белгиланган эди.

Мен ҳайрон бўлдим. Назаримда, Пуаро леди Эжуорга ўйламасдан ваъда бериб юборгандай туюлди. Унинг талабларини бажариш учун амалий қадамлар ташлаб қўйиши калламга келмаган эди.

Пуаро қўнглимга келган гапни сизди-ю, кўзлари ўйнаб кетди.

— Дўстим, гап фақат ичилган шампан виносида эмас, — деди.

— Буни назарда тутаётганим йўқ.

— Йўқ-йўқ, сиз ўзингизча: «Шўрлик, кечки таомда кайфи жуда баланд эди. Мастлик билан бажармайман деган ишига ваъда бериб юбормаганмикан», деб ўйлаяпсиз. Лекин дўстим, Эркюль Пуаро, мабодо ваъда берадиган бўлса, бу нарса унинг учун энг муқаддас бўлади.

У сўнгги сўзларни гапирганда виқор билан қаддини тиклаб кўйди.

— Биладан буни, биладан албатта, — дедим шоша-пиша, Мен қандайдир... босим остида бир қарорга келиб қўймаганмикинсиз деб хавотирлангандим.

— Менда биронтасининг тазйиқи билан қарорга келиш одатлари йўқ, Гастингс. Энг офатижон аёл — бу энг яхши шампан виноси бўлади. Бошқа ҳеч нарса Эркюль Пуарони бир фикрга келишига ундай олмайди. Йўқ, азиз дўстим, шундоққина қизиқиб қолдим, холос. Бор гап шу.

— Дейн Уилкинсоннинг севги саргузаштларигами?

— Бунгаяммас бу гўзал аёлнинг ўз обрўсини ошириш йўлидаги яна битта сийқа баҳона, холос. Агар герцог Мертонскийнинг унвони, бойлиги бўлмаганда хаёлпараст роҳиб гўзал ледини ўзига жалб қилмаган бўларди. Йўқ, Гастингс, мени бу ишнинг руҳий ҳолати, характерларнинг ўзаро муносабати қизиқтиради. Лорд Эжуор билан танишиш менга қувонч бағишлайди.

— Назарингизда, буни муваффақиятли бажараман, деб ўйлаяпсизми?

— Нега бажара олмас эканман?

— Ҳар бир одамнинг бир заиф томони бўлади. Гастингс, кишининг руҳий ҳолатига қизиқиш топшириқни бажаришга монелик қилади, деб ўйламанг. Мен ўз кашфиётларимни амалда қўллашни яхши кўраман.

Мен Пуаро яна миянинг мўъжаз кулранг тўқималари ҳақидаги гапларини бошламайдими деб хавфсирай бошладим.

— Демак, биз эртага эрталаб Рижен-Гейтга жўнарканмиз-да? — деб сўрадим.

— Биз деяпсизми? — деди кулимсираб чап қошини кўтариб Пуаро.

— Пуаро! — деб юбордим ўктам овозда, — мени бу ерда қолдиришга уринманг. Сизни кузатиб юришга ўрганганман.

— Агар бу қандайдир сирли иш бўлганда, майлийди. Бунақа ишлар доим сизни қизиқтиради. Лекин бу энг оддий ишлардан-ку!

— Бошқа баҳона қилманг, — дедим. — Бирга бораман, вассалом.

Пуаро кулиб юборди. Худди шу вақтда уни қандайдир бир жентльмен сўраётганини айтишди.

Шуниси қизиқки, уни сўраётган одам Мартин Брайен бўлиб чиқди.

Кундуз у ёшига нисбатан каттароқ кўринганди. Келишган, чиройли эди, лекин ҳозир унинг чиройи унчалик сезилмади. Миямга Мартин қорадори истеъмол қилмасмикин деган фикр келди.

— Салом, мсье Пуаро, яхши ётиб турдингизми? — деди у. — Ҳозир унчалик банд бўлмасангиз керак, деб ўйлайман?

Пуаро унга қараб жилмайди.

— Йўқ, — деди у. — Ҳозир қўлимда унчалик шошилиш иш йўқ.

— Наҳотки! — кулиб юборди Брайен. — Скотленд-Ярддан ҳеч қанақа топшириқ олмадингизми? Қироллар оиласига муносиб бирон-бир қалтис тергов ишларини олмадингизми? Ишониш қийин.

— Сизни ишонтириб айтаманки, ҳозирги пайтда ишсизлар учун бериладиган нафақага яшамасам-да, мутлақо бекорман, — деди Пуаро.

— Демак, омадим чопибди, — деди Брайен. — Ундай бўлса, балки менинг ишим билан шуғулланарсиз.

Пуаро йигитга ўйланқираб тикилди.

— Сизда мен ечиб беришим мумкин бўлган қандайдир муаммо борми? — сўради Пуаро.

- Шундай деса ҳам бўлади, бор ҳам, йўқ ҳам. — Йигит зўраки кулди. Пуаро уни диққат билан кузатиб туриб ўтиришга жой кўрсатди. У ўтирди.
- Энди, — деди Пуаро, — нима гапингиз борлигини эшитайлик-чи. Брайен Мартин тараддудланди.
- Сизга нима деб тушунтиришимни билмай турибман. Тушунтиришим қийин. Биласизми, ҳаммаси Америкадалигимда бўлган.
- ҲМ, Америкада.
- Поезда кетаётганимда бир йигитча диққатимни тортди. Яхшилаб қиринган, тилла тишли.
- Хўш, тилла тишли.
- Худди шундай, ҳамма гап шунда.
- Пуаро бир неча бор калласини ирғаб қўйди.
- Англай бошладим. Давом этинг.
- Ўшанда Нью-Йоркка кетаётганим. Орадан ярим йил ўтиб ўша йигитни Лос-Анжелесда яна кўриб қолдим, ҳозирча бу борада ҳеч нарса деёлмайман.
- Давом этинг.
- Бир ойдан кейин Сиэтлга борувдим, ўша таниш одамни тагин учратиб қолдим, фақат бу сафар соқол қўйиб олган эди.
- Жуда галати.
- Тўғрисиям-да. Албатта, ўша пайтда бунинг менга дахли борлигини ҳали ўйлаб кўрмаганим. Лекин Лос-Анжелесда яна кўриб қолганимдан кейин қизиқиб қолдим. Бу сафар соқоли йўқ эди.
- Бу табиий.
- Ниҳоят шуни тушуниб етдимки, буни сизларда нима деб атайди? билсам, мени у хуфёна кузатиб юрган экан.
- Жудаям гайри оддий ҳолат.
- Тўғрисиям шунақа, кейинроқ бунга ишонч ҳосил қилдим, қаерга бормай, у менинг ортимдан соядай эргашиб юарди, ҳа, ҳар сафар бошқа кийимда. Бахтимга, уни тилла тишидан таниб олардим.
- Тилла тиши сизга қўл келибди.
- Ҳа.
- Узр Мартин, сиз ўша одам билан гаплашиб кўрмадингизми? Унинг тинимсиз таъқиб қилиб юриши сабабини сўрамадингизми?
- Йўқ, — деб артист тараддудланди. — Бир-икки марта гаплашсаммикан деб чоғландим, лекин ботинмадим. Гаплашсам сезиб қолади, деб ўйладим. Агар ўзимни билдириб қўйсам, улар орқамдан мен таний олмайдиган бошқа бир одамни қўяди, деб қўйдим.
- Мартин, сиз «улар» деган сўзни ишлатдингиз. Кимларни назарда тутяпсиз?
- Бу сўз оғзимдан чиқиб кетди. Бундай ҳолатнинг тагида, негадир «бировлар» бордай туюлган эди, назаримда.
- Бундай ишончга келишингизга бирон асос борми?
- Ҳеч қандай асос йўқ.
- Сизни ким ва кимлар таъқиб қилишларини билмайман демоқчисизми?
- Ҳа. Тўғри, бир тахминим бор.
- Тахмин, мсье, баъзан жуда галати ҳодисаларга сабаб бўлиши мумкин.
- Бу Лондонда икки йил олдин содир бўлган бир ҳодиса билан боғлиқ бўлиши мумкин. Айтишга ҳам арзимайдиган воқеа, лекин ўша вақтда мен буни тушунтириб беролмаган бўлардим.
- Эҳтимол, мен тушунтириб берарман.
- Ҳа, лекин биласизми, — Брайеннинг овозида қандайдир ҳижолатпазлик сезилгандай бўлди. — Бу ҳақда ҳозир сизга гапириб

беролмайман. Балки, бирон кун гапириб беришим имкони туғилар. Биласизми, бу бир қиз билан боғлиқ.

— Ҳм, шундай денг! Инглиз қизми?

— Ҳа, қаердан билдингиз?

— Жуда оддий. Ҳозир буни менга гапириб беролмайсиз, лекин бир ё икки кундан кейин бир бошдан айтиб айтиб беришингизга ишонасиз. Бу сиз аввал ёш ледининг розилигини олишингиз керак, деган маънони англатади. Шундай қилиб, қиз Англияда яшайди.

— Менга айтинг-чи, мсье Пуаро, қизнинг розилигини олсам, менинг ишим билан шуғулланасизми?

Орага жимлик чўкди. Афтидан, Пуаро бу иш ҳақида фикрга чўмган эди. Ниҳоят у:

— Нима учун сиз қизнинг розилигини олмасдан бурун менинг олдимга келдингиз? — деб сўради.

— Мен унинг гап нимадалигини ойдинлаштириш учун ишонтиришим керак. Агар сиз буни текшириб аниқлаб берсангиз, ҳеч ким билмайди, тўғрими?

— Аниқ бир нима деёлмайман.

— Бу билан нимани назарда тутяпсиз?

— Мабодо иш жиноят билан боғлиқ бўлса...

— О! Бу ҳеч қандай жиноятга алоқадор эмас.

— Қаердан биласиз? Балки алоқадордир.

— Ахир сиз бизга ёрдам бериш учун бутун имкониятни ишга солмоқчисиз-ку?

— Ҳа, албатта, — Пуаро бир дақиқа тўхтаб кейин кулиб қўйди. — Айтинг-чи, ўша сизни таъқиб қилиб юрган одам неча ёшларда?

— У жуда ёш, ўттизларда.

— Шунақа денг-а! — деди Пуаро. — Бу жуда ғалати.

Мен Пуарога ажабланиб қарадим. Брайен Мартин ҳам. Унинг бу гапи биз иккимизниям ҳайратга солди.

— У мен чамалагандан каттароқ ёшда бўлишим мумкин, — деди Мартин. — Гарчанд, мен бундан ортиқ ёш беролмасам-да.

— Йўқ-йўқ, мсье Мартин, чамангиз мутлоқо тўғрилигига аминман. қизиқ, жудаям қизиқ.

Пуаронинг жумбоқли гапларидан эсанкираб қолган Брайен Мартиннинг тилига сўз келмай қолди. Кейин мавзуни бошқа ёққа буриб гапни кечаги ўтиришдан очди.

— Дейн Уилкинсон дунёда энг эркатой ва бебош аёл-да, — деди.

— Ҳа, — деди Пуаро кулиб қўйиб, — ҳаётда у ўзидан бошқани кўрмайди.

— Ҳаммавақт у сувдан қуруқ чиқиб кетади, — деди актёр. — одамларнинг бунга қандай қилиб чидаб юрганига ҳайронман.

— Гўзал аёлларнинг айрим қусурлари доим кечириб келинган, биродар. Агар унинг сочи пахмоқ, ранги сариқ ва бурни пучуқ бўлганда сувдан қуруқ чиқмаган бўларди.

— Тўғри, — маъқуллади Брайен, — лекин бир кунмас бир кун у мени ақлдан оздиради. Барибир, баъзан ақлини еб қўйгандек туюлса ҳам мен унинг мухлисман.

— Аксинча, менимча, у нима қилаётганини жуда яхши билади.

— Мен буни назарда тутмаяпман, ўз манфаати йўлида ниятини амалга ошириш учун унинг олдига тушадигани йўқ, бу борада у жуда зукко. Мен ишнинг маънавий жиҳатини назарда тутгандим.

— Э, ҳа, маънавий денг.

- У, маънавий бузуқ. Унинг учун «яхши» ва «ёмон» деган нарса йўқ.
- Ҳм, кеча зиёфатда бу тўғрида нимадир деганингиз ёдимга тушди.
- Биз ўшанда жиноят ҳақида гаплашгандик...
- Шунақами, биродар?
- Гап бундай, агарда Дейн бирон-бир жиноятга қўл урса, ажабланмаган бўлардим.
- Ахир унинг табиатини ўзингиз яхши биласиз-ку. — ўйланқираб деди Пуаро. — иккалангиз кўп кинода бирга ўйнагансиз, тўғрими?
- Ҳа, унинг табиатини яхши биламан. Шуниям яхши биламанки, агар хоҳласа бировни тап тортмай ўлдириб қўйиши ҳам мумкин.
- Демак, табиати лов этиб ёниб кетадиганлар хилидан экан-да?
- Йўқ, ундай эмас. Оғир, вазмин. Бироқ бирон кимса йўлида тўғаноқ бўлса, осонгина ўлдириб қўя қолади. Бу ҳолда уни жилла курс ахлоқий жиҳатдан айблаб бўлмайди. Эътиқоди шундайки, кимда-ким унинг кўзига чўп соладиган ёки йўлига тўғаноқ бўладиган бўлса, йўқолиши керак, тамом-вассалом.
- Брайеннинг сўнги сўзларида алам ўти зуҳур этиб турарди.
- Сизнингча, у одам ўлдириши мумкинми? — деб сўрадим.
- Пуаро актёрни диққат қилиб кузатиб турарди.
- Брайен чуқур хўрсинди.
- Қасам ичиб айтаманки, ўлдиради! Эҳтимол, тез орада гапимнинг исботини топиб қоларсиз ҳам... Тушуняпсизми, мен уни жуда яхши биламан. Одам ўлдириш унинг учун бир пиёла чой ичгандай гап. Мсье Пуаро, мен шунга айтиб қўймоқчи эдим.
- Брайен Мартин ўрнидан турди.
- Ҳа, — деди хотиржамлик билан Пуаро, — нима демоқчи бўлаётганингизни тушундим.
- Брайен Мартин мавзунга ўзгартирди.
- Мен кўзгаган иш ҳақида гапирадиган бўлсам, мсье Пуаро, сизга бир неча кундан кейин хабар бераман. Шу иш билан шуғулланасиз, а, ишонсам бўладими?
- Пуаро бирмунча вақт унга сўзсиз тикилиб турди.
- Ҳа, — деди ниҳоят. — Шуғулланаман. Жуда қизиққа ўхшайди.
- Пуаронинг сўнги сўзлари қандайдир маънодор эшитилди.
- Мен актёрни кузатиб чиқдим. Эшикка чиққанда Брайен шундай деди:
- Пуаро ҳалиги йигитнинг ёшини сўраганини тушундингизми? Нимага сўраганига ақлим етмади.
- Менинг ҳам ақлим етмади, — деб тан олдим.
- Балки, мени калака қилмоқчи бўлдимикан?
- Йўқ, — дедим. — Пуаро ҳеч қачон бунақа қилмайди. Шундай дебдими, демак, унинг замирида бир маъно бўлиши керак.
- Майли, ўша аблаҳ кўриниши билан тепа сочим тик бўлиб кетади, менинг ўрнимда сиз ҳам шундай ҳолга тушган бўлардингиз. Менга тентакдай қарашларига чидолмайман.
- Брайен кетди. Мен дўстимнинг олдига қайтиб кирдим.
- Пуаро, — деб сўрадим. — ўша таъқиб қилиб юрган йигитнинг ёшини нега сўрадингиз?
- Тушунмадингизми? Ҳа, бечора Гастингс-а! — у калласини сарак-сарак қилиб қўйди. — Умуман бўлиб ўтган суҳбатимиз ҳақида фикрингиз қалай?
- Бир нарса деёлмайман. Суҳбат қисқа бўлди. Агар мулоқот узоқроқ давом этганда...
- Шу қисқа суҳбатданам ҳеч нимани англаб етмадингизми, дўстим?

Шу он телефон жиринглаб қолди-ю, ҳеч нимани тушунмаганимни тан олиб шармандам чиқишдан асраб қолди. Гўшакни кўтардим.

Бурро, бурро аёл овози эшитилди.

— Лорд Эжуорнинг котибасиман. Лорд Эжуорнинг мсье Пуаро билан эрталабга белгиланган учрашувини қолдиришга тўғри келганлигини афсусланиб маълум қиламан. Гап шундаки, у киши эртага зудлик билан Парижга учиб кетадиган бўлиб қолди. Агар мсье Пуарога қулай бўлса, лорд бугун соат бирдан чорак ўтганда бир неча дақиқа вақт ажратиши мумкин.

Мен Пуаро билан маслаҳатлашдим.

— Албатта, дўстим, бугуноқ борамиз.

Унинг гапини гўшакка такрорладим.

— Жуда яхши, — деган ўктам овоз эшитилди. — Бугун соат бирдан чорак дақиқа ўтганда.

Аёл шундай деб гўшакни қўйди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

УЧРАШУВ

Мен Пуаро билан бирга лорд Эжуорнинг Рижент-Гейтдаги уйига қандайдир ҳавотирли орзиқиш билан кириб келдим. Пуаронинг киши руҳиятига бўлган қизиқишига унчалик эътибор бермадим, лекин леди Эжуорнинг эри қанақалигини тасвирлаб бергани ўзига жалб қилди.

Эжуорнинг уйи ҳашаматли, чиройли, шу билан бирга қандайдир файзсиз эди.

Уйнинг ташқи кўринишига қараганда, унда ҳурматга сазовор киши эшик оғаси бўлиши керак эди. Лекин мен кутганимга тескари ўлароқ, эшикни ёшгина хушбичим бир йигит очди. Йигит новча, келишган, кўринишидан Апполон ёки Гермеснинг ҳайкалини яшаш учун ҳайкалтарош олдида савлат тўкиб туриши мумкин. Лекин гавдасига тескари ўлароқ овози ғирт хотинчалиш эди.

Уни яқин орада кўргандай бўлиб кимгадир ўхшатдим. Бироқ кимлигини эслолмадим.

Ундан лорд Эжуорни сўрадик.

— Илтмос, бу ёққа юринг.

У бизни зинапоё ёнидаги эшикка бошлади. Даҳлизга қарама-қарши томондаги эшикни очиб, менда кўнгилсиз таассурот қолдирган ёқимсиз овозли йигит ичкарига биз келганимизни маълум қилди.

Биз кирган хона, афтидан, кутубхона эди. Девордаги жавонга китоблар тахланган, мебеллар қоп-қора, кўриб кўнгил қандайдир хира тортади, лекин чиройли эди.

Лорд Эжуор баланд бўйли, эллик ёшларда, сочларига оқ оралаган, лаблари табассумга мойил эркак экан.

У қандайдир баджаҳл ва тажанг кўринар, лекин ўзини расмий қиёфада тутди.

— Мсье Пуаромисиз? Сиз капитан Гастингс бўлсангиз керак? Марҳамат, ўтиринглар.

Биз ўтирдик. Хона совуқ экан. Кўшни хона деразасидан хира ёруғ тушиб турарди. Бу ним қоронғилик хонани янада совуқроқ кўрсатарди.

Лорд Эжуор дўстимнинг кўли билан ёзилган хатни олди.

— Сизнинг фамилиянгиз, мсье Пуаро, менга таниш албатта. Сизни кимлар танимайди? — Пуаро хушомадгўйликка таъзим қилиб қўйди. —

Лекин бу ўйинга сизнинг нима алоқангиз борлиги менга қоронғи. Гапингиз бўйича сиз мен билан ... хотиним номидан учрашмоқчи экансиз. У сўнги сўзларни таъкидлаброқ гапирди.

— Ҳа, шундай. — деди дўстим.

— Лекин сиз, билишимча жиноятлар бўйича иш олиб борардингиз чоғи, мсье Пуаро?

— Бир муаммо чиқиб қолди, лорд Эжуор. Шундай муаммолар бўладики, бир чеккаси жиноятга бориб тақалади. Бошқачалариям бўлиши мумкин.

— Эҳтимол. Сиз гапирган муаммо қандай экан?

Эжуорнинг гапида қандайдир менсимаслик оҳанглари бор эди. Пуаро бунга аҳамият бермади.

— Мен сизга леди Эжуор номидан мурожаат қилишга муяссар бўлиб турибман. У, ўзингиз билсангиз ҳам керак, сиз билан ажрашмоқчи.

— Буни жудаям яхши биламан, — совуққина қилиб деди лорд Эжуор.

— Хотинингиз бу масалани сиз билан мен ҳал қилишимни хоҳлаяпти.

— Буни муҳокама қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

— Демак, сиз ажралишга рози эмассиз?

— Розимасман? Йўқ.

Пуаро бунақа жавобни кутмаган эди. Мен дўстимнинг бундай эсанкираб қолганини жуда камдан-кам ҳолларда кўрганман. У жуда ноқулай аҳволга тушиб қолди.

— Нималар деяпсиз? — жўшиб кетди у. — Қарши эмасман деяпсизми?

— Бу қадар ажабланганингизни тушунолмай турибман, мсье Пуаро.

— Демак, сиз хотинингиз билан ажралишга розисиз-а?

— Албатта. Буни унинг ўзиям жуда яхши билади. Хатимда бу ҳақда батафсил ёзганман.

— Бу ҳақда хат ёзганмидингиз?

— Ҳа, ярим йил муқаддам.

— Тушунмадим. ҳеч нарса тушунолмаёпман, — Лорд Эжуор индамади. Тушунишимча, сиз ажралиш ҳақидаги ақидаларга қаршисиз.

— Мсье Пуаро, менинг ақидаларим сизни қизиқтирмаслиги керак, деб ҳисоблайман. Тўғри, мен биринчи хотиним билан қонуний ажрашмаганман. Виждоним йўл бермади. Тан олишим керак, иккинчи бор уйланишим хато бўлган. Хотиним ажрашайлик деб таклиф қилганда бунга сабаб тополмай розилик бермагандим. Орадан ярим йил ўтгандан кейин менга яна хат ёзиб ўз сўзида туриб олди. Кейин бошқа эрга тегмоқчи деб ўйладим. Афтидан, бир актёрга турмушга чиқмоқчи бўлган. Бу вақтга келиб менинг ҳам фикрим ўзгарди. Кейин бу ҳақда Голливудга хат ёздим. Энди яна сизни олдимга воситачи қилиб юборибди, ақлим етмай турибди Эҳтимол, гап бу ерда пулда бўлса керак. — Шу сўзларни айтиб у заҳархандалик билан кулиб кўйди.

— Жуда галати бўлди-ку, — минғирлади Пуаро. — Жуда галати. Бу ерда мен нималарнидир тушуна олмаяпман.

— Гап пулга келиб тақаладиган бўлса, — давом этди лорд Эжуор. — Бу борада бир битимга келолмайман. Хотинимни мен ҳайдаганим йўқ, ўзи мени ташлаб кетди. Агар бошқа эрга тегмоқчи экан жавобини бераман. Бунинг учун унинг мендан пул талаб қилишига ҳеч қандай ҳаққи йўқ.

— Пул ҳақида гапирмасаям бўлади.

Лорд Эжуор қошини чимирди.

— Демак, Дейн бой-бадавлат одамга тегмоқчи бўлаётган экан-да, — деди у бадқоқлик билан.

Пуаро гарангсиб қолган эди.

— Бу ерда ниманингдир тагига етолмаяпман, — деярди у ҳадеб. — Леди Эжуор ҳуқуқшунос орқали бир неча бор мурожаат қилган экан.

— Ҳм, шундай бўлувди, — деди у қуруққина қилиб, — қанақанги муттаҳамлар келиб кетмади олдимга дейсиз. Охир-оқибат у менга эслатганимдек, хат жўнатди.

— Бунгача розилик бермаганмидингиз?

— Ҳа, шундай бўлган эди.

— Унинг хатини олганингиздан кейин қарорингизни ўзгартиргансиз. Нега бундай бўлди, лорд Эжуор?

— Хат сабаб бўлмади бунга, — кескин жавоб берди у, — Менинг у ҳақдаги фикрларим ўзгарди. Бунга батафсил гапириб бермоқчи эмасман.

Лорд Эжуор суҳбат тугаганини маълум қилиш учун ўрнидан турди. Хайр-маъзур қилаётганимизда унинг такаббурлиги анча пасайган эди.

— Учрашувимизни ўзгартирганим учун мени маъзур тутасиз, мсье Пуаро. Эрталаб Парижга учиб кетишим керак бўлиб қолди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳаммаси жойида.

— У ерда санъат асарларининг олди-соттиси бўларкан. Жуда ажойиб, макабр услубидаги бир ҳайкалча кўргандим. Бу услубнинг шайдосиман, дидимга ёқади.

У шундай деб ғалати қилиб кулиб қўйди. Мен яқинимдаги китоб жавонига назар ташладим. Казиновларнинг хотира-мемуарлар, Маркиз де Саднинг жилдлари, ўрта асрдаги жазолашларга оид асарлар тахланиб турарди.

Кейин Дейн Уилкинсон эрини эслаганда қандай қалтираб кетгани хотиримга келди. Ҳа, Жорж Альфрид сент-Винсент Марш — тўртинчи барон Эжуор жуда ғалати одам эди.

У биз билан назокатни ўрнига қўйиб хайрлашди. Эшикка йўналдик. Даҳлизда бизни греклар худоси қиёфасидаги эшик оғаси кутиб турарди. Кутубхонанинг эшигини ёпарканман, тасодифан орқага ўгирилдим, Ҳайратдан ихраб юборишимга бир баҳя қолди.

Лорд Эжуорнинг ҳалиги назокатли қиёфаси мутлақо ўзгариб кетган эди. Лаблари иржайган, тишларини гижирлатиб турар, кўзларида сўнгсиз ғазаб учқуни ялтирарди.

Лорд Эжуорни иккала хотиниям нега ташлаб кетгани мени бошқа ажаблантирмай қўйди. Мени бу одамнинг темир иродаси ҳайратга солган эди. У биз билан суҳбатни шунақанги ширинсуханлик, шунақанги одоб билан олиб бордики, ҳайрон қоласиз!

Кўча эшикка яқин келганимизда, ўнг томондаги эшик очилди-ю, остонада бир қиз пайдо бўлди. У бизларни кўриб ўзини бир қадам орқага олди.

Мен унинг чеҳрасини кўриб қолишга улгурдим. У рангпар, қора сочли, ориқдан келган, новча эди. Унинг ҳайратдан қотган кўзлари менга жовдираб боқарди. Кейин орқага ўгирилди-ю, ичкари кириб эшикни ёпди.

Кўчада Пуаро такси тўхтатди. Биз «Савойя» га бордик.

— Ҳўш, Гастингс, — деди Пуаро менга кўзлари ўйнаб, — учрашув мен кутганчалик бўлиб чиқмади.

— Албатта, лорд Эжуор деганлари жуда ажабтовур одам экан.

Мен унга кутубхонада орқага ўгирилганимда кўрганларимни айтиб бердим. Пуаро ўйланқираб калласини қимирлатиб қўйди.

— Менимча, Гастингс, бу одам телбанамо экан.

Назаримда, у кўп фикс-фужур ишларни урчитганга ўхшайди. ўзини оғир-вазмин кўрсатиши замирида чексиз шафқатсиз туйғулар томир отган.

— Иккала хотиниям ташлаб кетгани бежиз эмас экан.
— Мутлақо тўғри.
— Пуаро, эшикдан чиқаётганимизда рўпара бўлган қизни сездингизми? Қора сочли, юзлари рангпар,
— Ҳа, кўрдим, дўстим.
— Ким бўлиши мумкин, нима дейсиз?
— Эҳтимол, қизидир. Ахир унинг қизи бор-ку.
— Бу хонадон шундай навниҳол қиз яшаши учун мос эмас.
— Ҳа, албатта. Мана, етиб ҳам келдик, дўстим, энди хонимни ёқимли янгиликлар билан таништирамиз.

Дейн Уилкинсон яшайдиган хонанинг эшигини пенсне таққан, ёши ўтиб қолган ва сочларини бежирим қилиб турмаклаб олган оқ сочли аёл очди. Ётоқхонадан Дейннинг овози келди.

— Эллис, мсье Пуаро келдимиз? Илтимос қилинг, ўтириб турсин. Устимга бирон нима илиб олай, чиқаман.

Унинг «илиб олгани» шу қадар юпқа эдики, баданини беркитишдан кўра, очиб кўрсатиб турарди. У хонага югуриб кирди-ю: «Хўш, нима бўлди?» деб сўради.

Пуаро туриб таъзим қилиб қўйди.

— Гапнинг индаллосини айтсам, хоним, ҳаммаси рисоладагидек бўлди.

— Бу гап билан нимани назарда тутдингиз?

— Лорд Эжуор ажрашишга рози.

— Нима?

Унинг юзларида зоҳир бўлган ажабланиш ё ростакам эди, ё бўлмаса сохта эди.

— Мсье Пуаро Эпладингизми? Дарров-а? Йўқ, сиз даҳосиз. Худо ҳаққи, қандай қилиб кўндирдингиз?

— Хоним, арзимайдиган хизматим учун бунчалик миннатдорлик билдиришингизга сазовор эмасман. Ярим йил муқаддам эрингиз ажрашга розилик билдириб хат жўнатган экан сизга.

— Нималар деяпси? Менга хат ёзибдими? Қаёққа?

— Тушунимизча Голливудга.

— Мен унинг хатини олмаганман. Афтидан, қаердадир йўқолган бўлса керак. Уни қаранг-а, мен ярим йилдан бери ақлдан озай деб ит азобида яшасам-у...

— Лорд Эжуор, назарида сизни қандайдир бир актёрга турмушга чиқмоқчисиз, деб ўйлабди.

— Ҳм, тўри, мен унга шундай дегандим, — у кулиб қўйди. Кейин чеҳрасида хавотирлик аломатлари зоҳир бўлди. — Мсье Пуаро, унга мен билан герцог ҳақида ҳеч нима демаган бўлсангиз керак.

— Йўқ-йўқ, ишонаверинг. Мен тилимни тийиб юришни биламан. Бу ҳақда гапиришим жоиз эмасмиди?

— Биласизми, у разил одам. Мертонга турмушга чиқишим мен учун бахт. Буни эшитса, фириб бериши, йўлимга тўғаноқ бўлиши мумкин. Киноактёр билан муносабатимизга келсак, бу бошқа масала. Бари бир мен, ҳайратдаман. Сен-чи, Эллис?

Бу пайтда оқсоч юмшоқ курси устида тартибсиз ётган бекасининг қўйлаklarини йиғиштириб юрарди.

Шуни англаб етдимки, оқсоч унинг маҳрами экан.

— Албатта, ҳайрон қоларли бўпти, хоним. У зот биз сўнги бор кўрганимиздан кейин жудаям ўзгариб кетган бўлса керак, — нафратланиб деди оқсоч.

— Эрингизнинг ўзини тутиши сизни ҳайрон қолдирдими? — сўради Пуаро.

— Ҳа, ҳар ҳолда мен энди бу ҳақда бошқа қайғурмайдиган бўлдим. Уни фикрини ўзгартиришга нима мажбур қилганининг энди аҳамияти йўқ. Шуниси муҳимки, унинг фикри ўзгарибди.

— Бу сизни қизиқтирмаса ҳам хоним, мени қизиқтиради. Дейн бунга эътибор бермади.

— Муҳими, мен эркинман.

— Жа унчаликмас, хоним.

У нима деркин дея чидамсизлик билан менга имлади.

— Нима бўпти, барибир эркин бўламан. Бунинг фарқи йўқ.

Пуаро, менимча бундай деб ўйламаётган эди.

— Герцог Парижда, — деди Дейн. — ҳозирча унга телеграмма жўнатиш керак. Онаси, эҳтимол, дарғазаб бўлиб кетса керак.

Пуаро турди.

— Хоним, ишингиз олдинга босганидан хурсандман.

— Хайр, мсье Пуаро. Сиздан жуда миннатдорман.

— Ҳали миннатдор бўладиган иш қилганим йўқ.

— Барибир яхши хабар келтирдигиз.

Биз Дейн Уилкинсоннинг хонасидан чиққанда Пуаро шундай деди:

— Бу аёл фақат ўз фойдасини ўйлайди. ҳатто у хат нима учун қўлига келиб тегмагани билан ҳам қизиқиб кўргани йўқ. Сездингизми, Гастингс, у ҳамма нарсага ҳушёрлик, зийраклик билан қараяпти, лекин ишнинг натижасига келганда мутлоқ бефарқлиги сезилиб турибди. Нимаям дердик, Худо таоло, ҳамманиям мукамал қилиб яратмаган.

— Эркюль Пуаро ҳамма керакли маълумотларни билиб олди, — дедим муғомбирлик билан.

— Мени гижгизламанг, дўстим. — хотиржамлик билан деди Пуаро. — Келинг, бироз соҳил бўлиб юрайлик, фикрларимни жамлаб тартибга солиб олишим керак.

— Ҳалиги хат ҳақидаги гап мени қизқиртириб қўйди, — дарё қирғоғи бўйлаб юрарканмиз Пуаро фикрларига яқун ясади. — Бу муаммонинг тўртта ечими бор, дўстим.

— Тўртта?

— Ҳа. Биринчиси — хат почтада йўқотилган. Тез-тез бўлмаса-да, бундай ҳолат унда-бунда учраб туради. Агар манзил нотўғри кўрсатилган бўлганда у Эжуорнинг ўзига қайтиб келган бўларди. Лекин мен бу ҳолатни ҳисобдан чиқариб ташлайман.

Иккинчи ечим. Бизнинг офатижон ледимиз хатни олмаганман, деб алдаяпти. Мафтункор леди ўзининг фойдасини кўзлаб худди ёш болалардай ёлғон гапиряпти дейлик. Лекин, Гастингс, бундай қилса, унинг учун бу ерда ҳеч қандай фойдани кўрмайпман. Агар эри ажралишга рози бўлиб ёзган хати қўлига теккан бўлса, бизни эрининг олдига юборишдан унга нима наф бор? Бундан маъни йўқ.

Учинчи ечим. Лорд Эжуор алдаётган бўлиши мумкин. Агар улардан бири ёлғон гапиряётган бўлса, хотинидан кўра эрининг алдаётгани ҳақиқатга яқинроқ. Лекин унинг алдашидаям бирон-бир маъни кўрмайпман. Ярим йил олдин ёзмаган хатни ёздам дейишининг нима зарурати бор? Гарчанд ўз қарорини ўзгартиришга мажбур қилган сабабни тушуниб ололмаган бўлсам-да, хатни ёзганига кўзим етиб турибди.

Шундай қилиб тўртинчи ечимга келдик. Бунда кимдир хатни олиб қўйган. Худди мана шу ерда, Гастингс, ажойиб фикрлар учун олдимизда кенг уфқ очилади. Чунки хат Англиядаям, Америкадаям ушлаб қолинган бўлиши мумкин.

Хатни ким ушлаб қолган бўлса ҳам бу уларнинг ажралишини хоҳламаган одам бўлади, Гастингс. Мен бу ишнинг замирида

яшириниб ётган сабабни билиш учун ҳеч нарсани аямаган бўлардим. Бу ерда нимадир бор. Сизга қасам ичиб айтаманки, бу ерда нимадир бор. — Шундай деб у жимиб қолди, кейин кўшиб қўйди: — Ҳозирча эса мен «нимадир»нинг миямда фақат бир лаҳза ярқ этган шуъласинигина кўриб қолдим.

БЕШИНЧИ БОБ

ҚОТИЛЛИК

Эртаси куни ўттизинчи июнь эди.

Соат тўққиз яримда инспектор Жеп бизни йўқлаётганини маълум қилишди.

Скотленд-Ярдлик инспектор билан кўришмаганимизга бир неча йил бўлган.

— Ҳа, — деди Пуаро. — Бизни нега кўргиси келиб қолибди.

— Ёрдам сўрайди-да, албатта, — дедим жиддий. — Иши чигаллашиб қолган бўлса керак.

Мен Жепга Пуарога бўлгандай ҳурмат билан муносабатда бўлмасдим. У Пуаронинг ишбилармонлигидан фойдаланарди. Сўнг ўзини билмаганга солиб риёкорлик қилиши, ишни Пуаро қилиб, ўзини қаҳрамон кўрсатиши менинг жаҳлимни чиқарар эди. Мен тўғри, ҳалол одамларни ёқтираман. Пуарога шундай дегандим, у қулди.

— Итларнинг булдог навини сиз инглизлар ихтиро қилгансизлар-а, Гастингс? Лекин сиз бечора Жеп ўз обрўсини сақлаб қолишга уринишини доим эсда тутишингиз керак. Бунинг учун у хийла муғомбирлик қилишга мажбур бўлади. Бу табиий ҳол.

Мен бунинг тентаклик деб ўйладим. Бу ҳақда Пуарога айтганимда фикримга қўшилмади.

— Бировнинг ташқи қиёфаси ҳеч нимани англатмайди, лекин одамлар бунга катта маъно беришади. Бу нарса одамнинг нуфузини сақлаб қолишга имкон беради.

Шаҳсан менга Жепнинг бироз овсарлиги ҳам унга зиён қилмайдигандай туюлди. Лекин ҳозир унга бу ҳақда гапиришдан маъни йўқ. Бундан ташқари унинг бу гапларни эшитишини ўзим ҳам истамасдим.

Жеп кириб келди-ю, иккалаамиз билан самимий сўрашди.

— Кўриб турибман нонушта қилмоқчи бўлиб турибсизлар, ҳали сиз учун тўрт бурчак тухум қиладиган товуқнинг тухумидан чиққан жўжани олиб келишмадими, мсье Пуаро?

Тухумнинг шакли ҳақидаги гап Пуаронинг мукамаллик ҳақидаги туйғуларини пастга уришга қаратилган шама эди.

— Ҳозирча йўқ, — деб жавоб берди Пуаро. — Лекин сизни эрталабдан ҳузуримизга келишга мажбур қилган нарса нима?

— Мен учун бу вақт эрталаб эмас, ўрнимдан туриб ишга тушганимга икки соат бўлди. Мени бу ерга келишга мажбур қилган нарса—қотиллик.

— Қотиллик?

Жеп боши ирғади.

— Кеча кечқурун Лорд Эжуор Рижент-Гейтдаги уйида ўлдириб кетилган, ўзининг хотини пичоқлаб ташлабди.

— Хотини?

Шу заҳоти Брайен Мартиннинг кечаги айтган гаплари ёдимга тушди. Бу башорат бўлмаганмикин?

Яна Дейннинг енгилтаклик билан эримни ўлдираман, деган ваъдаси-ю, Брайен Мартиннинг уни ахлоқсиз деб айтганини эсладим.

Ҳа, Дейн мана шунақа одамлар сирасига киради. қалби тош, худбин, тентак. Шундай деб таърифлаганда Брайен Мартин нақадар ҳақ бўлган экан-а!

Бу гаплар бир зумда ярқ этиб хаёлимдан ўтди.

Жеп гапини давом эттирди:

— Ҳм, Дейн Уилкинсон машҳур актриса. У Эжуорга уч йил муқаддам турмушга чиққан. Турмушлари келишмади, у эрини ташлаб кетди.

Пуаро жиддий тортди.

— Нима учун сиз уни фақат хотини ўлдирган деган қарорга келдингиз?

— Бунга шубҳа бўлиши мумкин эмас. Уни танишибди. Ундан ташқари, ўзиям яширинмаган. Таксида келиб...

— Таксида, — ихтиёрсиз такрорлаб юбордим. Унинг «Савойя»даги гаплари эсимга тушди.

...Эшикда қўнғироқ қилиб Лорд Эжуорни сўрабди. Соат кечқурун роппа-роса ўн экан. Эшик оғаси ҳозир чақираман, дебди «керакмас, чақирманг, — дебди у хотиржамлик билан. — Мен леди Эжуорман. У ҳозир кутубхонасида бўлса керак». Шундай деб кутубхонага кириб эшикни ёпибди.

Эшик оғасига бу бироз шубҳали туюлибди-ю, лекин ҳеч нарса қилмай хонасига кириб кетибди. Орадан ўн дақиқалар ўтгандан кейин кўча эшик очилиб ёпилибди. Хуллас, аёл узоқ вақт қолмаган. Эшик оғаси соат ўн бирда ҳамма эшикларни ёпиб оларкан. У кутубхонага кирибди. У ерда қоронғи бўлгани учун хўжайин ухлашга ётган деб ўйлабди. Эрталаб мурдани оқсоч кўриб қолибди. Пичоқ гарданига санчилган.

— Бирон-бир қичқириқ эшитилибдими?

— Айтишларича, ҳеч нима эшитилмабди. Кутубхонанинг эшиклари қалин залворли. Ундан ташқари, кўча шовқинлари кўп. Пичоқ худди шу ерга урилганда одам тезда, ҳатто бир зумда жон беради. Миянинг марказий асаб толалари зарарланади.

— Бунинг учун қаерга уришни аниқ билиш лозим. Унда тиббиёт билимларидан пухта хабардор бўлиш керак.

— Тўғри. Бу нарса Дейннинг фойдасига хизмат қилиши мумкин. Лекин бу ўндан бир ҳолатда учрайдиган тасодиф. Унинг зарбаси тасодифан эрининг нақ шу ерига тўғри келиб қолган. Биласизми, баъзи бир одамларга омад кулиб боқаверади.

— Бунда баъзи бир одамларни дор тагига етакласа, буни омад демайди, дўстим, — деди Пуаро.

— Тўғри келиб ўз номини айтгани, бефаросатлиги.

— Ҳм, бу жуда галати.

— Балки, ёмон ниятда келмагандир. Гаплашиб ўтириб жанжаллашиб қолган, кейин қаламтарошни тикиб олган бўлиши мумкин.

— Қаламтарош тикиб олибдими?

— Врачнинг гапига қараганда, шунга ўхшаган ўткир бир нарса биланмиш, ҳарҳолда уни олиб кетган.

Пуарога бу гап ёқинқирамай калласини қимирлатиб қўйди.

— Йўқ, дўстим, бундай бўлиши мумкин эмас. Мен бу ледини яхши баламан. У алам устида бундай қотиллик қилишига қодир эмас, бундан ташқари, у пичоқниям олиб кетолмайди. Баъзи бир аёллар бунга қодирдир, лекин бу иш Дейн Уилкинсоннинг қўлидан келмайди.

— Мсье Пуаро, сиз уни яхши биласизми?

— Ҳа, баламан.

Пуаро бошқа ҳеч нима демади. Жеп унга синовчан назар ташлади.

— Мсье Пуаро, сиз бирон нимани яширмаяпсизми? — деб сўради у ниҳоят.

— Менинг олдимга келишдан мақсадингиз нима? — сўради Пуаро. — Ҳарҳолда эски дўстлар билан бир пиёла чой устида валақлашиб ўтириш учун келмаган бўлсангиз керак, ҳа, шундай. Бу ерга қотилликда кимдандир шубҳаланиб келганингиз аниқ, қандайдир сабаб... айтмоқчи, қандай сабаб бўлиши мумкин бу ерда?

— Бошқа эркакка турмушга чиқмоқчи бўлгани. У бу ҳақда бир ҳафта муқаддам гапирган. Эрига таҳдид қилганини эшитгансиз. Айтишларича, таксида бораман-да, шартта ўлдираман-қўяман, деганмиш.

— Жуда яхши маълумот беришибди сизга, — деди Пуаро, — кимдир холис хизмат кўрсатибди.

Пуаронинг кўзларида савол аломати зоҳир бўлди. Лекин Жеп унга жавоб бермади.

— Мсье Пуаро, биз зарур маълумотларни тўплашимиз керак, — деди у.

Пуаро калласини қимирлатиб қўйиб, кундузги газетага энгашди. Газетани Жеп, афтидан, эшигимиз олдида кутиб турганда очган бўлса керак. Пуаронинг кўзи. Кўзи газетада эди-ю, хаёли қаерлардадир узоқ-узоқларда кезарди.

— Барибир менинг саволимга жавоб бермадингиз, — деди у — ҳамма иш рисоладагидай кетаётган бўлса, менинг ҳузуримга нега келдингиз?

— Сабаби, кеча кечқурун сиз Рижент-Гейтда бўлибсиз, деб эшитдим.

— Тўғри эшитибсиз.

— Буни эшитиб, «Бу ерда қандайдир бир сир бор», деб қўйдим ўзимча. Жаноб учрашайлик деб сизга одам жўнатибди. Мсье Пуаро, нега чақирган? Нимадан шубҳаланган? Нимадан кўрққан? Бирон иш қилишдан олдин сизнинг олдингизга келиб икки оғиз гапингизни олгим келди.

— Нима иш қилмоқчи бўлгандингиз, ледини ҳибсга олмоқчидирсиз?

— Худди шундай.

— Унинг ўзини ҳали кўрганингиз йўқми?

— Йўқ, кўрдим. Аввал «Савойя»га бордим, қўлдан чиқариб юбормай дедим.

— Э! — деди Пуаро. — Демак, сиз... — шундай деб у гапдан тўхтаб қолди. Газетага паришонхотирлик билан қараб турган кўзларида энди бошқа маъно зуҳур этди. У бошини кўтариб, мутлақо бошқа оҳангда деди: — Леди сизга нима деди? А, барибир, у нима деди?

— Мен унга қотиллик содир бўлганини маълум қилдим. Буни инкор этишга ҳар қандай уриниши ўзига қарши далил сифатида ҳисобга олинишини маълум қилдим, ҳар ҳолда сиз инглиз полицияси ландовур деёлмасангиз керак.

— Менимча, мана бу эҳтиёт чораси қип-қизил тентаклик бўлибди. Хўш, давом этинг. У нима қилди?

— Нима қиларди, жазавана тушди. Ўзини уёқ-буёққа ташлаб талвасага тушди, қўлларини силтади. Кейин ерга ётиб олди. О, муғомбирликниям роса ўрнига қўйди.

— Демак, сизнингча, — деди Пуаро, — унинг жазаваси ёлғондакам экан-да?

Жеп менсимамай қошини чимириб қўйди.

— Сиз нима деб ўйлайсиз? Мени алдаб бўпти. Ҳушидан кетгани йўқ, ҳийла ишлатмоқчи бўлди, холос.

— Ҳм, — деди Пуаро ўйланқираб. — Бўлиши мумкин. Яна давом этинг.

— Хўш, кейин ўзига келди... Тўғрироғи, ўзига келгандай тутди. Додлаб, йиғлай бошлади. Оқсочи эса уни ўзига келтириш учун сув

ичирди. Кейин адвокат чақириб, адвокатсиз бир оғиз ҳам гапирмаслигини маълум қилди. Уни қаранг, аввал жазавага тушди, кейин адвокат талаб қилди. Бу хатти-ҳаракати, айтинг-чи, табиийми?

— Мен мана шу ҳолатда буни мутлақо табиий деб ҳисоблайман, — деди Пуаро хотиржамлик билан.

— Чунки у айбдорми?

— Ҳечам. Мен унинг табиатини, феъл-атворини назарда тутяпман. Аввалига олдингизда эри ўлган хотиннинг ролини ўйнаган. Сўнгра айёрлик маҳоратини қойилмақом қилиб намойиш қилгандан кейин адвокат ёллаган. Саҳнада жазавага тушганидан роҳат олгани унинг қотиллигини исботлаб беролмайди, балки туғма истеъдод эгаси бўлган артистлигини кўрсатади.

— Лекин у айбдор-ку. Бу аниқ.

— Бироқ ҳали у ҳеч нарса дегани йўқ деяписиз-ку.

— Ҳа, адвокатсиз лом-мим демади. Оқсочи адвокатига қўнғироқ қилди. У ерда иккита одамимни қолдирдим-да, ўзим сизнинг олдингизга югурдим.

— Ҳарҳолда унинг қотиллигига ишончингиз комилми?

— Ҳа, қанча кўп далил топилса, шунча яхши. Биласизми, бу мамлакатда катта шов-шувга сабаб бўлади, ҳамма газеталарда чоп этилади. Ахир газета деган нарса нималигини ўзингиз яхши биласиз-ку..

— Айтмоқчи, газета ҳақида, — деди Пуаро. — Мана бунга нима дейсиз, дўстим. Назаримда, кундузги газетани диққат билан ўқимаган кўринасиз.

У энгашиб газетанинг янгиликлар берилган жойини бармоғи билан кўрсатди. Жеп овоз чиқариб ўқиди.

Унда сэр Монтегью Корнер Чизвикдаги уйида берган кечқурунги зиёфати ҳақида маълумот берилганди. Зиёфатда иштирок этганлар қаторида сэр Жорж ва леди дю Фисс, театр танқидчиси Жеймс Платт, «Овертон» киностудиясидан сэр Оскар Хаммерфельд, мисс Дейн Уилкинсон (леди Эжуор) ва бошқаларнинг номи зикр қилинарди.

Бир сония Жеп эсанкираб қолди. Кейин ўзини қўлга олди.

— Хўш, нима бўпти? Мақола агентликдан олдинроқ жўнатилган. Ҳали кўрасиз, бизнинг леди у ерда бўлмагани ёки бўлсаям соат ўн бирдан кейин бўлгани маълум бўлади. Шайтон урсин, матбуотга Инжилга ёпишиб олгандай ёпишиб бўлмайди. Бу нарса мендан кўра кўпроқ сизга маълум бўлса керак.

— О, ҳа. Бу қизиқарли кўринади, холос. Бор гап шу.

— Бунақа ўхшашликлар онда-сонда бўлиб туради. Энди, мсье Пуаро, менга айтинг-чи, лорд Эжуор сизни нега чақирган экан.

Пуаро бошини сарак-сарак қилди.

— Лорд Эжуор мени чақиргани йўқ. Учрашайлик деб ўзим таклиф қилдим.

— Шунақами? Нима сабабдан?

Пуаро бир дақиқа тараддудланди.

— Саволингизга, — чайналди у, — бунга ўзим билганимча жавоб бераман, — Жеп ихраб юборди. Ичимда Жепга ачиниб кетдим. Пуаронинг қилиқларига баъзан одам чидаб бўлмай қолади. — Жавоб беришдан олдин, — давом этди Пуаро, — сиздан илтимос қилардим, бир одамни чақирсам-да, у шу ерга келса.

— Ким у одам?

— Брайен Мартин.

— Киноактёрми? Унинг бу ишга нима алоқаси бор?

— Ўйлашимча, — деди Пуаро. — у бугун бизга бир фойдали нарсаларни гапириб беради. Гастингс, илтимос, қўнғироқ қилинг.

Мен телефон китобчасини олдим. Актёр Сен Жеймс боғидан узоқ бўлмаган ерда яшарди.

— Виктория 49499.

Орадан бир дақиқа ўтиб Брайен Мартиннинг уйқу аралаш овози эшитилди.

— Алло, ким?

— Нима дей? — дедим гўшакнинг оғзини қўлим билан беркитиб.

— Айтингки, — буюрди Пуаро, — Лорд Эжуор ўлдирилган, мен у билан гаплашмоқчиман, агар зудлик билан шу ерга етиб келса, ниҳоятда миннатдор бўлардим.

У нима деган бўлса ҳаммасини аниқ-тиниқ айтиб бердим. Нариги томонда ажабланиш, ҳайрат овозлари эшитилди.

— Э, худойим-ей! — деди Мартин. — Демак, у сўзининг устидан чиқибди-да! Ҳозироқ етиб бораман.

— У нима деди? — сўради Пуаро. Мен унинг сўзини такрорладим.

— А-ҳа! — деди Пуаро хурсанд оҳангда. — «Демак, у сўзининг устидан чиқибди-да». Шундай дедими? Ўзим ҳам шундай бўлади деб ўйлагандим, ҳа, шундай бўлади дегандим.

Жеп унга ажабланиб қаради.

— Сизни тушунмай қолдим, мсье Пуаро, аввалига ўзингизни бу аёлнинг қўлидан қотиллик келмайди деб ўйлагандай тутгандингиз, энди эса, ўзим ҳам шундай бўлади, деб ўйловдим, дейсиз. Буёғи қандоқ бўлди энди.

Пуаро бунга фақат кулиб қўя қолди.

ОЛТИНЧИ БОБ

БЕВА

Брайен Мартин ваъданинг устидан чиқди. Орадан ўн дақиқалар ўтмаёқ келиб бизга қўшилди. У келгунча Пуаро уёқ-буёқдан гаплашиб ўтирди.

Биз маълум қилган янгилик уни ташвишга солиб қўйди. Юзлари оқариб, жонсарақ бўлиб қолди.

— Э худойим-эй, мсье Пуаро, — деди у биз билан қўл бериб кўришар экан, — даҳшатли воқеа содир бўлибди-ку. Юрак-юрагимдан ачиниб кетяпман, нима бўлмасин, айтишим мумкинки, бундай бўлишини ҳечам кутмагандим. Доим шунга ўхшаш бирон кор-ҳол бўлмасин деб хавфсираб юрардим ўзимам. Эҳтимол, кеча айтган гапим эсингиздадир?

— Албатта, — деди Пуаро. — кечаги гапингиз ҳозиргидай қулоғим тагида янграб турибди. Инспектор Жепни сиз билан таништиришга рухсат этинг. Бу киши шу ишни тергов қилади.

Брайен Мартин Пуарога таъна аралаш қараб қўйди.

— Бундан хабарим йўқ, — дея минғирлади у. — Аввалроқ огоҳлантириб қўйсангиз бўларди. — У лаблари қисилиб инспекторга совуқ назар ташлаб қўйди. — Бу ерга, — деди у, — мени нима учун таклиф қилганингизни тушунмай турибман. Бу воқеанинг менга сираям алоқаси йўқ.

— Менимча, аввалам бор, — деди Пуаро, — гап қотиллик ҳақида кетганда шахсий майл, хайрихоҳликларни аралаштирмаслик, улардан воз кечиш керак бўлади.

— Йўқ-йўқ. Мен Дейн билан роль ўйнаганман, холос. Уни яхши биламан. Тўғриси айтиладиган бўлсам, у менинг дўстим.

— Шундай бўлса-да, лорд Эжуорнинг ўлганини эшитиб, уни шу ўлдирган деган қарорга келдингиз, — қуруққина қилиб деди Пуаро.

Актёр чўчиб тушди.

— Демокчисизки, мен ноҳақман... — шундай деб унинг кўзи косасидан чиқиб кетай деди. — Нима, у бунга ўхшаган ишларни қилмаганми?

Шу пайт гапга Жеп қўшилди.

— Йўқ, мистер Мартин. Буни у қилган.

Шу сўздан кейин йигит хотиржам бўлди.

— Мен бирон ишқал иш қилиб қўйибманми деб ўйлабман.

— Мана бундай ишларда дўстлик сизга ўз таъсирини ўтказиши мумкинлигини ёддан чиқармаслик керак, — қатъий қилиб деди Пуаро.

— Барибир, лекин...

— Биродар, сиз ростдан ҳам қотилликка қўл урган аёлнинг тарафини оляпсизми? Қотиллик — бу инсоннинг энг жирканч ишларидан бири ҳисобланади.

Брайен Мартин хўрсинди:

— Сиз тушунмайсиз, қотиллик унинг учун писта чақишдек гап. ҳаётда яхшилик нима, ёмонлик нима — бу ҳақда унинг умуман тушунчаси йўқ. Тўғриси айтиладиган бўлсам, ҳатто у жиноят нималагини тушунмайди, яъни жиноят қилиб, қилган жинояти учун ўзини масъул ҳисобламайди.

— Буни ҳакамлар ҳал қилади, — деди Жеп.

— Шошманг, — деди Пуаро. — Дейн айбдор деб тан олиняпти, демак, сиз айбловчи ҳисобланмайсиз. Лекин у ҳақда нимани билсангиз очиқ-ойдин айтиб беришингиз лозим. Сизнинг, йигитча, жамият олдидаги бурчингиз бор.

Брайен Мартин хўрсинди.

— Эҳтимол, сиз ҳақдирсиз, — деди у. — Сизларга нимани гапириб беришим керак?

Пуаро Жепга қаради.

— Сиз бирон-бир вақт леди Эжуор, келинг, яхшиси, миссис Уилкинсон дея қолайлик, ўз эрини дағдаға қилиб қўрқитганини эшитганмисиз? — деди Жеп.

— Ҳа, бир неча марта.

— Нималар деган ўшанда?

— Агар ажралишга розилик бермаса, ўлдираман деган.

— Бу ҳазил тариқасида айтилган гап бўлмаганми?

— Йўқ, менимча у жиддий гапирган. Бир куни таксида бораман-да, шартта ўлдириб келаман деган. Бу гапни сиз ҳам эшитгансиз, шекилли, мсье Пуаро.

Пуаро калласини қимирлатиб қўйди.

Жеп сўроқни давом эттирди.

— Мистер Мартин, эридан талоқ олиш бу аёлга бошқа бир одамга тегиш учун керак бўлган. Кимга тегмоқчи бўлган?

— Герцог Мертонскийга.

— Герцог Мертонский! Фу, — изқувар хуштак чалиб юборди. — Баланд дорга осилмоқчи бўлибди-да, а? Айтишларича, у Англиядаги энг бой-бадавлат одамлардан бири экан.

Брайен гангиб бошини қимирлатиб қўйди.

Мен Пуаронинг ўзини ғалати тутиб ўтиришини тушунолмай қолдим. У ўриндиққа суяниб олган, севган мусиқасини мириқиб эшитаётган одамдай калласини бир маромда қимирлатиб ўтирарди.

- Эри ундан ажрашмоқчимиди?
- Йўқ, ажрашишдан мутлақо бош тортган.
- Буни аниқ биласизми?
- Ҳа.

— Энди Жеп, бу ўйинга қачон аралашганимни тушуниб етгандирсиз. — деди Пуаро. — Леди Эжуор эри билан учрашишни ва ундан ажрашиш учун розилик олишимни мендан илтимос қилган эди. Мен у билан кеча эрталаб учрашган эдим.

Брайен Мартин калласини қимирлатди.

— Фойдаси бўлмаган, — деди у ўзига ишонч билан. Эжуор бунга ҳеч қачон розилик бермайди.

— Сиз шундай деб ўйлайсизми? — деб сўради Пуаро унга қараб.

— Ишончим комил. Дейннинг ўзиям буни биларди, шунинг учун сизнинг бу ишни удалашингизга ишонмаган. У бундан умидини узган эди.

Пуаро кулиб қўйди. Бирдан унинг кўзлари мушукнинг кўзидай ялтираб кетди.

— Гапингиз ноўрин, йигитча, — деди у юмшоқлик билан. — Кеча мен лорд Эжуор билан учрашгандим. У ажралишга розилик билдирган эди.

Бу янгилик Мартин Брайенни бутунлай эсанкиратиб қўйди.

— Сиз... сиз у билан кеча кўришганмидингиз? — бу сўзлар унинг оғзидан бўлиниб-бўлиниб зўрға чиқди.

— Соат бирдан ўн беш дақиқа ўтганда, — аниқ қилиб айтди Пуаро.

— У ажралишга рози бўлдими?

— Ҳа, рози бўлганди.

— Буни шу заҳоти Дейнга маълум қилишингиз керак эди, — деди йигитча гина қилиб.

— Буни айтганман, мсье Мартин.

— Айтганмидингиз? — Мартин билан Жеп баравар ҳайқириб юборишди.

Пуаро кулиб қўйди.

— Демак, шундай қилиб унинг эрини ўлдиргани ўз исботини топмади, — деди у. — Энди мсье Мартин мана бунга қараб қўйинг.

У актёрга газетадаги мақолани кўрсатди.

Брайен уни беҳафсалалик билан ўқиб чиқди.

— Бундан бирон гап чиқиши даргумон, — деди у газетани йиғиштириб. — Дейн бу зиёфатга бормаган.

— Буни қаердан биласиз?

— Ёдимда йўқ. Кимдир шундай деган эди.

— Афсус, — деди Пуаро ўйланқираб

Жеп ҳайратланиб Пуарога қаради.

— Сизни тушунолмай қолдим, мсье Пуаро. Энди сиз назаримда леди Эжуор айбдор бўлишини хоҳламайсиз, шекилли?

— Йўқ-йўқ, Жеп, мен унинг ёнини олмоқчи эмасман. Лекин тўғриси айтсам, ишнинг бориши ақл-идрокка қарши чиқяпти.

— Менинг идроким бўйича қарши чиқмаяпти, — деди Жеп. Пуаро бир нима деб ёмон гап айтиб юборишдан зўрға ўзини тўхтатиб қолди.

— Ёш аёл ўз эридан қутулмоқчи. Бу ҳолатга эътирозим йўқ. Менга бу ҳақда ўзи очиқ-ойдин айтган. Хуллас, буни қандай амалга оширмоқчи? Бир неча марта кўпчиликнинг гувоҳлигида эрини ўлдирмоқчилигини писанда қилган. Кейин у таксига миниб эрининг уйига келади, номини айтиб чақиради, пичоқ санчиб ўлдиради-да, бемалол кетаверади. Биродар, буни қандай изоҳлайсиз? Шу ақлга тўғри келадиган ишми?

— Албатта, бундай қилиш аҳмоқлик бўларди.
 — Аҳмоқлик? Бориб турган аблаҳлик.
 — Нимаям дердик, — дед Жеп ўрнидан қўзғалиб, — жиноятчилар хато қилса, полицияга фойда бўлади. Энди мен «Савойя»га кетишим керак.

— Сизни кузатиб қўйишимга рухсат берасизми?

Жеп рухсат берди, ҳаммамиз меҳмонхонага жўнадик. Брайен Мартин биз билан хушламайгина ажрашди. Бирон гап бўлса, маълум қилинглари деди.

— Йигитча асабийроқ кўриняпти, — деди Жеп.

Пуаро маъқуллади.

Биз «Савойя»да эндигина келиб турган адвокат билан учрашиб қолдик. Кейин биргалашиб Дейн Уилкинсоннинг хонасига кирдик.

— Хўш, нима гаплар? — деди Жеп ўз шеригига.

— Дейн кўнғироқ қилмоқчи бўлди.

— Кимга? — ҳушёр тортди Жеп.

— Магазинга. Мотам муносабати билан.

Жеп минғирлаб сўкиниб юборди. Дейннинг хонасига кирдик.

Энди ўзини бева ҳисоблаган леди Эжуор кўзгунига олдида бошига шляпа кўндириб кўраётган эди. Эгнида чиройли қора кўйлак, бизни ёқимли табассум билан кутиб олди.

— Мсье Пуаро, келганингиз жуда яхши бўлди-да. Бу мистер Максон, — у адвокатга мурожаат қилди. — Жуда хурсандман. Ёнимга ўтиринг, айтинг-чи, мен қандай саволларга жавоб беришим керак. Манави одам, назаримда, бугун эрталаб мени ўз эримни ўлдирган деб ўйлаяпти.

— Кеча кечқурун, хоним, — тўғрилади Жеп.

— Сиз эрталаб дегандингиз-ку. Соат ўнда.

— Мен кеча кечқурун соат ўнда дегандим.

— Бўпти, эрталаб дегандингизми, кечқурунми, эсимда йўқ.

— Соат эндигина ўн бўлди, — деди жиддий туриб инспектор.

Дейннинг кўзлари ҳайратдан катта-катта очилди.

— Мерси, — деб минғирлади у. — Бунақа вақтли турганимни аллақачонлар унутиб юборганман.

— Бир дақиқа, инспектор, — деди Моксон адвокатларга хос шижоат билан. — Бу машъум ҳодиса... қачон содир бўлганди?

— Кечқурун ўнларга яқин, сэр.

— Унда ҳаммаси жойида, — кескин деди Дейн. — Бу вақтда мен зиёфатда эдим... О! Балки, бунақа дейишим жоиз эмасдир.

У адвокатга ёлворгансимон боқди.

— Агар сиз, леди Эжуор, соат ўнда зиёфатда бўлган бўлсангиз, бу ҳақда инспекторга маълум қилишингиз керак. — деди адвокат.

— Мен Монтегью Корнернинг Чизвикдаги уйида овқатланаётган эдим.

— Ҳай вақтда у ерга келгансиз?

— Зиёфат саккиз яримларда бошланди.

— «Савойя» меҳмонхонасидан қачон чиққансиз.?

— Саккизда. Келатуриб Штатларга кетаётган дугонам миссис Ван Дьюзен билан хайрлашиш учун «Пикадилли-Палис» меҳмонхонасига кириб ўтдим. Чизвикка чораккам тўққизда етиб келдим.

— У ердан қачон чиқиб кетдингиз?

— Соат ўн бир яримларда.

— Тўппа-тўғри шу ерга келдингизми?

— Ҳа.

- Таксида келдингизми?
- Йўқ. «Даймлер»дан машина ёлламан.
- Зиёфат давомида ташқарига чиқмадингизми?
- Бу... ҳалиги...
- Демак, зиёфатдан ўзингиз кетгансиз?

Жеп ўзини худди қуён қувган тозидай тутарди.

— Нимани назарда тутаётганингизни тушунмаяпман. Зиёфат вақтида биров телефон қилиб қолди.

— Ким қўнғироқ қилди?

— Билмайман, биронтаси ҳазиллашган бўлса керак. қандайдир овоз «Бу леди Эжуорми?» деб сўради. «Ҳа, шундай», дедим. Кейин телефон қилган одам қулиб юборди-ю, гўшакни илиб қўйди.

— Сиз ўзингиз қўнғироқ қилгани чиққанингиз йўқми?

— Йўқ, албатта.

— Столдан қачон кетдингиз?

— Бир ярим дақиқалар бўлди.

Буни эшитиб Жепнинг руҳи тушиб кетди. У Дейннинг бирорта гапига ишонмади. Шу билан бирга унинг гапини инкор қилиш учун ҳам биронта далили йўқ эди.

У Эжуорга совуққина миннатдорчилик билдириб хонадан чиқди.

Биз ҳам чиқмоқчи бўлган эдик. Дейн Пуарони бир дақиқа қолишини илтимос қилди.

— Мсье Пуаро, сиздан бир нимани илтимос қилсам, йўқ демайсизми?

— Йўқ, хоним.

— Менинг номимдан герцогга Парижга телеграмма жўнатсангиз, дедим. У «Крийон» меҳмонхонасига жойлашган. У бу ҳодисалардан хабардор бўлиши керак, ўзим телеграмма жўнатгим келмаяпти. Бошига қайгу тушган бева қиёфасида бўлишим керак. Икки ҳафта.

— Хоним, телеграмма жўнатиш тўғри келмайди, — деди Пуаро. — Яхшиси, хат ёзганингиз маъкул.

— Жуда доносиз-да, мсье Пуаро. Тўғри, телеграммдан кўра хат яхши. Мен ўзимни бошига мусибат тушган бева аёллик шаънини ва урф-одатини сақлашим керак. Менингча, орхидея гулидан гулчамбар жўнатишим лозим. Дафн маросимига боришим керакдир. Нима дейсиз?

— Аввал сиз, хоним, терговга боришингиз керак.

— Эҳтимол, сиз ҳақдирсиз, — деди у бир дақиқа ўйлаб, — Анув скотлендьярдлик инспектор менга ёқмади, қўрққанимдан ўтакам ёрилиб кетаёзди, мсье Пуаро!

— Шунақа денг?

— Зиёфатга бормайман деб ўтиргандим. Эҳтимол борганим яхши бўлгандир.

— Нималар деяпсиз, хоним? Бормоқчимасмидингиз?

— Ҳа. Кеча кечқурун ёмон бошим оғриган.

Пуаронинг оғзига сўз келмай қолди.

— Бу ҳақда ҳеч кимга гапирмадингизми? — сўради у ниҳоят.

— Йўқ. Кўп одамлар билан чойхўрлик қилдим. Мени коктейл ичишга таклиф этишди. Бошим оғрияпти деб рад этдим, ҳатто зиёфатга бормасам ҳам керак дедим.

— Нима учун тагин борадиган бўлиб қолдингиз?

— Эллис, ваъда берганингдан кейин бор, деб қўймади. Сэр Монтегьюнинг катта-катта танишлари бор, ундан кейин у жуда қўнглига оғир оладиган одам. Тўғри, Мертонга турмушга чиқадиган бўлганимдан кейин бунинг аҳамияти йўқ. Лекин жуда эҳтиёткор аёл-

да. У ҳали никоҳ ҳақида бирор қарорга келинмаган, деди. Шунга ўхшаган гаплар. Ниҳоят унинг гапида жон бор дедим-да, боришга қарор қилдим.

— Хоним, сиз Эллисдан бир умр миннатдор бўлишингиз керак. — деди Пуаро жиддий қилиб.

— Эллис, менга қара! — деди Деймс.

Хонага оқсоч кирди.

— Мсье Пуаро кечаги зиёфат учун сенга миннатдорчилик билдиришим кераклигини айтди.

Эллис зўр-базўр Пуарога қаради.

— Ваъдага вафо қилиш керак-да, хоним, — сал зарда аралаш деди у. — Одамлар субутсизликни кечиришмайди.

Дейн шляпани қўлига олиб яна кийиб кўра бошлади.

— Қора кийимни ҳечам ёқтирмайман-да, — қайғу билан деди у. — ҳеч қачон киймайман. Лекин мотам кунларида барибир кийишимга тўғри келади... Бу шляпанинг турқини қара, Эллис. Бошқа шляпа магазинига қўнғироқ қил. Менга мос келадиган бошқасини топ.

Пуаро билан аста-секин хонадан чиқиб кетдик.

ЕТТИНЧИ БОБ

КОТИБА

Жеп бизникига икки соатдан кейин келди. Келиб шляпасини столга ташлади-ю, ўзим аблаҳман, деб юборди.

— Маълумотларни тартибга солдингизми? — деди Пуаро унга ҳамдардлик билан.

Жеп маъюс бошини силкиб қўйди.

— Камида ўн тўрт киши унинг зиёфатда бўлганлигини тан олди, — деди у. Кейин давом этди: — Бир қараганда, мсье Пуаро, иш оддий бўлиб кўринади. Лорд Эжуорни ўлдириш учун унинг хотинидагина асос бор.

— Мен бундай демаган бўлардим. Давом этинг, — деди Пуаро.

— Назаримда, бу атайлаб уюштирилганга ўхшайди. Ахир бу артистлар гуруҳини яхши биласиз-ку, бири учун иккинчиси жониниям беради. Мана бу ерда иш умуман бошқача. Кечаги зиёфатда қатнашган зотларнинг ҳаммаси обрўли одамлар, бошқалари умуман бир-бирини танишмайди. Уларнинг кўрсатмалари ҳақиқатга яқин. Шунинг учун зиёфат чоғида Дейн бирон ярим соатга бўлсаям ташқарига чиққанмикин деб ўйловдим. Чиқмабди. Фақат телефонга жавоб бериб келибди, холос. Унинг олдида эшик оғаси бўлган.

Айтмоқчи, бу гаплар аввалги гапларга тўғри келади. «Ҳа тўғри, леди Эжуорман», деган. Кейин нариги томонда гўшак осиб қўйилган. Тўғрисини айтсам, бошим қотиб қолди.

— Қизиқ. Қўнғироқ қилган аёл эканми, ё эркак?

— Аёл бўлса керак.

— Келинг, ишнинг моҳиятига кўчайлик, — чидамсизлик билан деди Жеп. — Ҳаммаси худди леди Эжуор айтгандек бўлган ҳам дейлик. У Монтегью Корнерга чоракам тўққизда келган, у ерда ўн бир яримгача ўтирган, уйига чоракам ўн иккида келган. Мен уни олиб келган ҳайдовчи билан ҳам гаплашдим. Ундан ташқари «Савойя» меҳмонхонаси назоратчиси унинг келган вақти тўғрилигини тасдиқлаяпти.

— Менимча, бу ишонарли.

- Унда Рижент-Гейтдаги одамларнинг кўрсатмалари-чи?
Дейннинг соат тўққизда келганини эшик оғасигина эмас, лорд Эжуорнинг котибасиям тасдиқлапти.
- Эшик оғаси анчадан буён ишларканми?
— Ярим йилдан бери. Айтгандай хушрўйгина йигит.
— Ҳа. Агар у ярим йилдан буён ишлаётган бўлса, леди Эжуорни кўрмаган. Шундай бўлгач, таний олмайди ҳам.
- Уни газетадаги расмидан таниган. Котиба бўлса, ўзини кўрган.
У лорд Эжуор билан беш ё олти йилдан буён бирга ишлайди.
- Мана шу котибани бир кўрсам бўларкан, — деди Пуаро.
— Унда мен билан бирга боролмайсизми?
— Ташаккур, дўстим, таклифингизни жоним билан қабул қиламан.
Бу таклиф дўстим Гастингсга ҳам тааллуқли деб умид қиламан.
Жеп кулиб қўйди.
- Айтишади-ку, ахир. Эгаси қаерда бўлса итиям шу ерда деб.
Жеп баъзан жудаям кўпол бўлиб кетарди.
Рижент-Гейтга кетаётиб йўлда Жеп шундай деди:
— Бу менга Элизабет Каттингнинг ишини эслагади. Эсингиздами?
Камида йирирматача гувоҳ лўли қиз Мэри Сквайсни бир вақтнинг ўзида Англиянинг икки чеккасида кўрганман деб қасам ичишганди. Барибир сир очилмай қолиб кетган. Мана бу ишдаям хийлагина шунга ўхшаш ҳолат бор.
- Унда унинг унвони кимга ўтади? — сўрадим.
— Қариндоши Рональд Маршга. Айтишларича, ўтакетган саёқмиш.
— Врач ўлган вақтини аниқлаганми? — қизиқди Пуаро.
— Мурдани ёриб кўриш ишлари тугашини кутиш керак, еган овқати қаеригача борганикин. — Жеп лутф билан гапиришдан анча йироқ одам эди. — Ҳозирча кеч соат ўнда деган фараз билан кифояланиб тураверамиз. Уни соат тўққизлар атрофида кўришган. Бу вақтда у кечки таомни еб бўлган ва эшик оғаси кутубхонага содали виски олиб кириб берган. Эшик оғаси соат ўн бирларда ухлаганга ётганда кутубхонада чироқ ўчиқ бўлган. Бу вақтда у ўлдирилган. Чунки тирик одам қоронғида ўтирмайди.
- Пуаро ўйланқираб калласини қимирлатиб қўйди. Биз етиб келдик. Энди деразадаги пардалар туширилган эди. Эшикни бизга хушбичим эшик оғаси очди.
- Уйга биринчи бўлиб Жеп, кейин Пуаро ва мен кирдик. Эшик оғаси Пуарони биз даҳлизга кирганда кўрди. Уни кўрди-ю, кўзларида кўрқинч аломатлари зоҳир бўлди. Бу ҳол менинг назаримдан четда қолмади. Мен буни ҳисобга олиб қўйдим, чунки у кейин бизга қимматбаҳо далил сифатида хизмат қилиши мумкин.
- Жеп меҳмонхонага кириб эшик оғасини чақирди.
— Элтон, ҳаммасини бошқатдан яна аниқлаб олмоқчиман. Леди бу ерга соат ўнда келганмиди?
— Хонимми? Ҳа, сэр, ўнда.
— Уни қандай қилиб танидингиз? — сўради Пуаро.
— Ўз исминини айтиб таништирди. Ундан ташқари, расмини газетада кўргандим, театрда ўйнаган спектаклига ҳам тушганман.
Пуаро имлаб қўйди.
— Қанақа кийимда эди?
— Қора кийимда, сэр. Устида қора ҳирқа, бошида шляпа. Бўйнида бир тақим маржон, қўлида яшил қўлқоп эди.
Пуаро Жепдан леди Эжуор Чизвикдаги зиёфатда қанақа кийимда эди, деб сўради.

— Эгнида оқшомги оқ шоҳи кўйлак ва елкасида енгил камзул, — жавоб берди қисқа қилиб инспектор.

Эшик оғасининг кечаги зиёфат ҳақидаги гаплари Жепнинг гапларига мос тушарди.

— Ўша кечаси хўжайинингизнинг олдига бошқа биров ҳам келдими? — деб сўради Пуаро.

— Йўқ, сэр.

— Кўча эшик қандай ёпилган эди?

— Америка қулфи билан, сэр. Одатда, мен ётиш олдидан эшикни тамбалаб қўяман. Соат ўн бирларда. Лекин кеча Жеральдина театрга борган эди. Шунинг учун эшик тамбаланмаган эди.

— Эрталаб турганда қандай ёпиғлиқ турган экан?

— Тамбаланган экан, сэр. Театрдан келгандан кейин Жеральдина тамбалаб қўйган.

— Унинг қачон келганини биласизми?

— Менимча, чораккам ўн иккиларда.

— Демак, соат чораккам ўн иккиларгача эшикни ташқаридан калит билан очиш мумкин бўлган. Эшикни ичкаридан туриб лўкидонини бураб очиш мумкинми?

— Ҳа, сэр.

— Қулфнинг нечта калити бор сизда.

— Битгаси хўжайинда бўларди, сэр. Иккинчиси эса, одатда даҳлиздаги қутичада турарди. Уни кеча кечқурун мисс Жеральдина олган эди.

— Уйда ҳеч кимда бошқа калит йўқмиди?

— Ҳеч кимда, сэр. Мисс Керолл доим қўнғироқ қиларди.

Шундан кейин биз котибани сўроқ қилишга тушдик. Мисс Керолл қирқ беш ёшлардаги аёл эди. Унинг малла сочларига оқ оралаган. Пенсне ортидан кўм-кўк кўзлари бизга тикилиб қаради. У гапга тушганда телефонда шаҳдам-шаҳдам гапирган аёл шу эканлигини сездим.

— Мсье Пуаро, — деди у, — лорд Эжуорнинг сиз билан учрашмоқчи бўлганлигини сизга мен маълум қилганмидим?

— Тўппа-тўғри, мадемуазель.

Менимча, у Пуарода яхши таассурот қолдирди. Тўғрисидам-да, дадил-дадил, лўнда гапиришда унга етадигани йўқ эди.

— Мисс Керолл. Кеча кечқурун бу ерга леди Эжуор келганига аниқ ишончингиз комилми?

— Буни мендан учинчи бор сўраяпсиз. Албатта, ишончим комил. Уни ўзим кўрдим.

— Уни қаерда кўрдингиз, мадемуазель.

— Даҳлизда. У эшик оғаси билан гаплашди-да, кейин кутубхонага кириб кетди.

— Кўрган пайтингизда қаерда эдингиз?

— Иккинчи қаватнинг зинасидан пастга қараб турдим.

— Шу тўғрими? Адашмаяпсизми?

— Мутлақо тўғри. Унинг юзларини аниқ-таниқ кўрдим.

— Адашиб бировни унга ўхшатмаяпсизми?

— Ҳечам-да. Дейн Уилкинсоннинг юз тузилиши ҳеч кимга ўхшамайди. Бу худди ўша эди.

Жеп, «Хўш, кўрдингизми» дегандай Пуарога назар ташлади.

— Лорд Эжуорнинг душманлари бормиди? — деб сўраб қолди Пуаро тўсатдан.

— Бўлмаган гап. Унда душман нима қилсин, — деди мисс Керолл.

— Нега бўлмаган гап дейсиз?

— Душманмиш! Бизнинг замонамизда одамларнинг душмани йўқ!

— Лекин лорд Эжуорни бировлар ўлдирган-ку, ахир.

— Уни хотини ўлдирди, — деди мисс Керолл.

— Бу ғайритабиий ҳодиса. Мен бунга ўхшаган ҳодисани ҳеч қачон эшитмаганман, — ўз доирамизда, албатта.

Мисс Керолл одамларнинг ичкиликка муккасидан кетган паст табақалари вакиллариинигина бировни ўлдиришга қодир деб ҳисобларди.

— Кўча эшикнинг нечта калити бор?

— Иккита, — дарров жавоб берди мисс Керолл. — Бирини лорд Эжуор доим ёнида олиб юрарди. Иккинчиси биров кеч келадиган бўлса, ҳар эҳтимолга қарши даҳлиздаги қутичага ташлаб қўйиларди. Учинчи калит ҳам бор эди. Лекин уни капитан Марш тушириб қўйган. Жудаям бепарво, пала-партиш йигит.

— Капитан Марш бу уйга тез-тез келармиди?

— Уч йил олдин шу ерда яшаганди.

— Нима учун кетиб қолган? — сўради Жеп.

— Билмайман. Афтидан, амакиси билан чиқишмай қолган.

— Менимча, мадемуазель, сиз, гапингизга қараганда, кўпроқ нарса биладиганга ўхшайсиз, — деди Пуаро юмшоқлик билан.

— Мен чақимчи эмасман, мсье Пуаро.

— Лекин сиз лорд Эжуор билан жияни ўртасидаги жиддий қарама-қаршиликларни батафсил айтиб беришингиз керак.

— Бу қарама-қаршилиқни у қадар жиддий деб ҳам бўлмасди. Умуман, лорд Эжуор билан тил топишиш жуда қийин эди.

— Ҳатто сизгайм-а? Лекин капитан Маршга келганда... — Пуаро мисс Кероллни очиқ гапиришга ундаб индамай қолди.

— Марш қарзга ботган эди. Бундан бошқа кўнгилсиз ҳодисаларгайм аралашиб қолган, нималарга аралашганини аниқ билмайман. Кейин иккаласи уришиб қолишди-ю, лорд Эжуор уни уйдан ҳайдади. Бор гап шу.

Мисс Керолл лабларини юмиб олди. Маълум бўлдики, бошқа ҳеч нима демоқчимас.

Бу суҳбат бўлаётган хона иккинчи қаватда эди. Хонадан чиққанимизда Пуаро мени тўхтатди.

— Бир дақиқа шошманг, Гастингс. Сиз шу ерда тура туринг, мен Жеп билан пастга тушаман. Биз кутубхонага киргунимизча буни кузатиб туринг. Кейин пастга тушинг.

Мен Пуарога «Нега?» деб савол бермасликка анчадан буён кўникиб кетганман. Мина қўювчи аскар буйруққа бўйсунди-ю, мина билан бирга ўзиям портлаб кетади қабелида. Бахтга иш ҳали бунгача етиб боргани йўқ.

Мен панжара олдида уларга қараб турдим. Пуаро билан Жеп менга кўринмай аввал кўча эшикка боришди. Кейин қайтиб даҳлизга келишди. Уларни кутубхонага кириб кетгунча тепадан кўриб турдим. Кейин бориб уларга қўшилдим.

Бу вақтда, албатта лорд Эжуорнинг мурдаси хонадан олиб чиқиб кетилган, дераза пардалари туширилган эди. Чироқ ёқиғли турарди.

— Бу ерда ҳеч нима йўқ, — деди Жеп.

Пуаро табассум билан жавоб берди.

— Афсус! Сигарет кули ҳам, ботинка излари ҳам, на аёллар қўлқопи, на атр-упа иси — ҳеч вақо йўқ. Детектив романларда тез-тез учраб турадиган излардан ҳеч нима кўзга чалинмади.

— Бунақанги романларда полициячилар кўршапалакнинг ўзи бўлади-қўяди, ҳеч нимани кўришолмайди, — кулди Жеп.

— Бунга анча бўлди, бир ишни очишнинг калитини топгандим, — ўйланқираб деди Пуаро. — Лекин калитнинг узунлиги тўрт сантиметр эмас, тўрт фут¹ бўлиб чиқди. Бунга ҳеч ким ишонмагани.

Мен бу воқеани эслаб кулиб юбордим. Кейин ўзимга топширилган вазифани эсладим.

— Ҳаммаси жойида бўлган, Пуаро, — дедим. — Орангиздан ҳеч ким жосуслик қилмаган эди.

— Дўстим Гастингснинг кўзи ўткир, — енгил табассум билан деди Пуаро. — Айтинг-чи, дўстим, тишларимда қизил гулни кўрганмидингиз?

— Тишимнинг орасидаги қизил гулни демоқчимисиз? — ҳайрон бўлиб сўрадим. Жеп кулгисини яшириш учун ўгирилиб олди.

— Пуаро, сиз мени кулдиравериб ичагимни узмоқчисиз, шекилли, — деди у. — Чангак қилиб қўясиз. қизил гулмиш! Ё тавба!

— Калламга Карменни тасаввур қилиш фикри келиб қолди, — мутлақо хотиржамлик билан деди Пуаро. — Уларга қўшилиб мен ҳам ақлдан озмаганмиканман деб ўйладим.

— Ҳўш, Гастингс, сезмадингизми? — таъна аралаш сўради Пуаро.

— Йўқ, — дедим, — мен оғзингизга қараганим ҳам йўқ, қараганимдаям ҳеч нимани кўрмаган бўлардим.

— Бари бир.

У хотиржам бошини қимирлатиб қўйди.

Нима, улар менинг устимдан кулишяптими?

— Хуллас, — деди Жеп, — бу ерда энди менинг қиладиган ишим қолмади. Мен Эжуорнинг қизи билан кўришмоқчи эдим.

Хизматкор чиқиши билан орадан бир дақиқа ўтиб мисс Керолл кирди.

— Жералдина ухляпти, — деди у, — жуда руҳан толиққан. Уйқу дори бердим. Чамаси, икки соатлар ухласа керак.

— Эшик оғаси ҳақида фикрингиз қалай? — деб сўради ундан Пуаро.

— У менга ҳечам ёқмайди, — деди мисс Керолл, — нимагалигини ўзимам билмайман.

Биз кўча эшикка келдик.

— Сиз кеча кечқурун ҳув анув ерда тургандингиз-а, мадемуазель, — деб сўради Пуаро зинани кўрсатиб.

— Ҳа. Нимайди?

— Ўша ерда туриб леди Эжуорнинг кутубхонасига кириб кетганини кўрдингизми?

— Ҳа.

— Унинг юзларини аниқ кўрдингизми?

— Албатта.

— Лекин сиз мадемуазель, унинг юзларини кўролмадингиз. Сиз турган жойдан унинг бўйнигина кўринади.

Мисс Кероллнинг жаҳли чиқди, кейин қизариб кетди. У қўққисдан эсанкираб қолган эди.

— Гардани, овози, юришлари худди унинг ўзи эди! Бунинг аҳамияти йўқ. Адашаётганим йўқ. Бу Дейн Уилкинсоннинг ўзгинаси эди. Дунёдаги энг қабиҳ аёл у.

У шундай деди-ю, ўгирилиб зинадан юқорига чопиб чиқиб кетди.

Давоми бор

¹ Бир фут 30 сантиметрга яқин узунлик ўлчови.